

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

**О. В. ЛОВКА, Л. Л. БОРИСЕНКО,
Л. А. КОЛЕСНІЧЕНКО, Л. В. МУЗИЧКО,
А. В. ТІМАКОВА, Д. Г. ЛАВРИНЕНКО**

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Теоретико-методологічні основи науки

Навчальний посібник

*За загальною редакцією
кандидата психологічних наук,
доцента **О. В. Ловкої***

Колектив авторів

**О.В. Ловка, Л.Л. Борисенко, Л.А. Колесніченко,
Л.В. Музичко, А.В. Тімакова, Д.Г. Лавриненко**

Рецензенти

В.А. Семиченко, д-р психол. наук, проф.
кафедри педагогіки та психології професійної освіти Гуманітарного інституту
Національного авіаційного університету

О.І. Бондарчук, д-р психол. наук, проф., завідувач кафедрою психології управління
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»

О.В. Савченко, д-р психол. наук, проф. кафедри педагогіки та психології
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

Редакційна колегія факультету управління персоналом, соціології та психології

Голова редакційної колегії: Цимбалюк С. О., доц., д.е.н.

Відповідальний секретар редакційної колегії: Щетініна Л.В., доц., к.е.н.

Члени редакційної колегії: Артеменко С. Б., доц., к.соц.н.; Артюшина М. А., проф., д.пед.н.; Вільчинський Ю. М., проф., д.філос.н.; Гасвська О. Б., проф., д.філос.н.; Деркач В. Л., доц., к. філос.н.; Колот А. М., проф., д.е.н.; Музичко Л. В., доц., к.психол.н.; Петюх В. М., проф., к.е.н.; Сгадова В. В., проф., д.пед.н.

*Рекомендовано Науково-методичною радою КНЕУ
Протокол № 6 від 13.06.2016 р.*

Загальна психологія. Теоретико-методологічні основи нау-
ки [Електронний ресурс]: Навч. посіб. / О. В. Ловка, Л. Л. Бо-
рисенко, Л. А. Колесніченко, Л. В. Музичко, А. В. Тімакова,
Д. Г. Лавриненко / За заг. ред. О. В. Ловкої. — К.: КНЕУ,
2019. — 390, [2] с.
ISBN 978-966-926-326-1

У навчальному посібнику подано теоретичні відомості та практичні завдан-
ня для самостійної підготовки до семінарських занять з дисципліни «Загальна
психологія: основні проблеми науки», що є нормативною складовою підготовки
психологів у ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені
Вадима Гетьмана». Посібник є першою частиною навчального змісту єдиного
2-річного циклу дисциплін з загальної психології.

У посібнику висвітлено загальні теоретико-методологічні проблеми психо-
логії, теоретичні принципи, методи психологічного пізнання, особливості та ос-
новні закономірності існування і розвитку психічних явищ, основні проблеми,
категорії та поняття психологічної науки. Особливу увагу приділено фундамен-
тальним теоретико-методологічним основам психологічної науки.

Навчальне видання може бути корисне студентам й інших вищих навчаль-
них закладів, що навчаються на психолога, різних спеціальностей, усім, хто
вивчає та цікавиться психологією.

Має іменний та предметний покажчики, наведено інформаційні джерела до
кожної теми.

УДК 159.9(075)

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ забороняється*

© О. В. Ловка, Л. Л. Борисенко,
Л. А. Колесніченко, Л. В. Музичко,
А. В. Тімакова, Д. Г. Лавриненко, 2019
© КНЕУ, 2019

Зміст

<i>Передмова</i>	6
Тема 1. ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА	11
1.1. Об'єкт і предмет психології	12
1.2. Загальна психологія як наукова галузь	26
1.3. Місце психології в системі наук	28
1.4. Галузі сучасної психології	33
1.5. Завдання психології	47
1.6. Співвідношення побутової та наукової форм психологічного знання	51
Тема 2. ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ Й ОСНОВНІ НАПРЯМИ СВИТОВОЇ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ	58
2.1. Основні підходи до періодизації становлення психологічної науки	60
2.2. Доекспериментальний період розвитку психології	62
2.2.1. Міфологічний період розвитку психології. Психологія як наука про душу	63
2.2.2. Філософський період розвитку психології. Психологія як наука про свідомість	70
2.3. Експериментальний період розвитку психології. Становлення наукової психології	75
2.3.1. Розвиток психології в Німеччині. Виокремлення психології у самостійну науку	76
2.3.2. Розвиток психології у США. Становлення прикладної психології	81
2.4. Основні напрямки зарубіжної психологічної науки ХХ ст.	91
2.4.1. Поведінкові напрями: Рефлексологія. Біхевіоризм. Необіхевіоризм	92
2.4.2. Гештальтпсихологія. Теорія поля К. Левіна	96
2.4.3. Психоданаліз та неофрейдизм	104
2.4.4. Когнітивна психологія	113
2.4.5. Гуманістична психологія	115
2.5. Етапи розвитку та основні концепції вітчизняної психології	120
2.5.1. Богословсько-філософський період розвитку психологічних понять в Україні (часи Київської Русі — середина ХVІІ ст.)	121

2.5.2. Українське Просвітництво: середина XVII–XVIII ст.	123
2.5.3. Природничо-науковий період — поч. XIX ст. — поч. XX ст.	127
2.5.4. Радянський період розвитку вітчизняної психології у складі СРСР — 20-ті — 90-ті рр. XX ст.	135
2.5.5. Період Відродження: від середини 70-х рр. XX ст. і донині	145

Тема 3. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЇ	152
3.1. Визначення понять методологія, методика, метод.	153
3.2. Методологічні принципи психології	155
3.3. Види класифікацій психологічних методів.	157
3.4. Етапи психологічного дослідження	164
3.5. Характеристика методів наукової психології	169

Тема 4. ПСИХІКА ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ	196
4.1. Концепція відображення як методологічна основа вивчен- ня психіки	197
4.2. Психіка як особлива форма відображення	199
4.3. Виникнення і розвиток психіки	206
4.3.1. Стадії розвитку психіки тварин (за О. М. Леонтьєвим)	209
4.3.1.1. Стадія елементарної чутливості	209
4.3.1.2. Перцептивна стадія психіки	210
4.3.1.3. Стадія інтелектуальної психіки	211
4.3.2. Основні особливості інтелектуальної поведінки тварин	213
4.4. Відмінності психіки людини від психіки тварин	215
4.5. Походження та становлення свідомості	222
4.6. Форми прояву психіки людини	233

Тема 5. МОЗОК І ПСИХІКА	242
5.1. Загальні положення вітчизняної психології про зв'язок психіки та мозку	243
5.2. Анатомо-фізіологічні основи психіки	245
5.2.1. Будова нервової системи людини	245
5.2.2. Будова нейрона.	254
5.2.3. Нейроглії	257
5.2.4. Дзеркальні нейрони	259
5.3. Фізіологічні механізми психіки	260
5.3.1. Сенсорна система	260
5.3.2. Рефлекс. Рефлекторна дуга	260
5.3.3. Принцип роботи рецепторів	261
5.3.4. Будова та механізм дії синапса. Типи синапсів	262

5.4. Локалізація психічних функцій у мозку	265
5.5. Загальна характеристика мозку	267
5.6. Міжпівкульна асиметрія мозку	270

Тема 6. РІВНІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПСИХІКИ: СВІДОМИЙ І НЕСВІДОМИЙ	277
6.1. Загальна характеристика рівнів функціонування психіки	278
6.2. Свідомий рівень функціонування психіки	285
6.3. Несвідомий рівень функціонування психіки	293
6.4. Форми прояву несвідомих явищ	300

Тема 7. ПРОБЛЕМА ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ	326
7.1. Людина: індивід, особистість та індивідуальність	327
7.2. Поняття особистості у вітчизняній та зарубіжній психології	330
7.3. Взаємозв'язок біологічного і соціального в особистості	333
7.4. Активність як визначальна характеристика особистості.	335
7.5. Особистість з точки зору системного підходу (за Б. Ф. Ломовим).	336
7.6. Проблема структури особистості у психології	338
7.7. Концепція особистості О. Ф. Лазурського	341
7.8. Концепція особистості Г. С. Костюка	344
7.9. Інтегративно-особистісний підхід (Г. О. Балл).	346

Тема 8. ПОВЕДІНКА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ФОРМИ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.	350
8.1. Взаємозв'язок категорій психології «активність», «поведінка», «діяльність».	351
8.2. Загальна характеристика діяльності людини	360
8.3. Види, типи діяльності	365
8.4. Структура діяльності.	371
8.5. Індивідуальний стиль діяльності	377
8.6. Проблема спільної діяльності	379

<i>Іменний показчик . . . . .</i>	<i>385</i>
<i>Термінологічний показчик . . . . .</i>	<i>387</i>

Передмова

Сьогодні, в епоху, яка характеризується багатоманітністю, невизначеністю, розмитістю кордонів і плюралізмом, відбувається спроба сформувати якісно новий підхід до всіх явищ культури, і до психології в тому числі. Наразі формується нова теорія пізнання, відбувається пошук нової методології, нової парадигми знання. На зміну постмодернізму, з його визнанням різноманітності, поєднанням різних способів пізнання — раціонального та інтуїтивного, міфологічного, езотеричного, з діалогічністю та невизначеністю приходить нове світосприйняття, яке відображає сучасну реальність. Людина орієнтується в світі серед новітніх засобів масової комунікації — телебачення, інформаційних та комп'ютерних технологій, у штучно створеному віртуальному середовищі, в якому поступово зникає можливість безпосереднього міжособистісного спілкування. Сьогодні панує культура візуальна, яка зосереджується на моделюванні дійсності, експериментуванні зі штучною реальністю — комп'ютерними іграми, відеокліпами тощо, а не на відображенні реальності.

Як зазначає український науковець Н.В. Чепелева (Чепелева, 2010), основними методологічними орієнтирами сучасного постнекласичного етапу розвитку психології є гуманітарна парадигма та соціальний конструктивізм, що трактують особистість більше не як природний, а як культурний об'єкт, як витвір культури. Людина взаємодіє зі світом культури і будує себе з нього. Ключовою ідеєю постнекласичної психології є трактування особистості як активного суб'єкта, *творця власного життя*, який здебільшого формується не зовнішніми впливами, а створює і розвиває себе сам. Актуальною є ідея самодетермінації особистості. Тому найбільш актуальним завданням сучасної психологічної науки сьогодні визнається пошук психологічних умов супроводу здатності людини до ініціації власного розвитку, розкриття особистісного потенціалу.

Також виникає проблема предметної визначеності знання, його дисциплінарної специфіки. Проте головне питання психології — як виникає наша думка у голові — залишається нерозкритим.

Предметом загальної психології є загальні принципові проблеми психологічної науки: теоретичні принципи психологічного дослідження, методи психологічного пізнання, основні закономірності існування і розвитку психічної реальності, її основні проблеми, категорії та поняття.

Даний посібник є спробою систематизувати основні теоретичні проблеми загальної психології так, щоб простою мовою донести до першокурсників фундаментальні знання про найбільш складні теоретичні питання психологічної науки. Ми пропонуємо разом вивчати і розбиратися у цьому складному світі теоретико-методологічних основ, теоретичних і експериментальних досліджень психологічної науки. Посібник створений з метою передати молодому поколінню майбутніх практичних психологів традицію будувати міцний фундамент свого професіоналізму на цеглинах фундаментальних знань основ методології психологічної науки, на ґрунтовному знанні основних теорій, ідей і базових категорій, закладених в попередні десятиріччя її розвитку, і української науки зокрема, прокласти місток між традиційною, системною, наукою і постмодерною, більш еkleктичною і багатоманітною, яка прагне до індивідуалізації і концентрації лише на сутності понять. Наше завдання — надати студентам систематизовані знання з основних методологічних та теоретичних засад, психологічних явищ та методів і способів їх дослідження, допомогти сформуванню професійне мислення і самосвідомість.

При створенні посібника «Загальна психологія» авторський колектив виходив з переконання необхідності підкреслити здобутки вітчизняної, української психологічної науки, переосмислити їх з погляду сучасних реалій становлення цілісної національної ідентичності, виокремити моменти становлення національної наукової парадигми, відродити її традиції. При цьому детально розкрито ті видатні розробки і підходи, які були створені під час перебування України у складі СРСР.

Кожна тема посібника має таку структуру: зміст теми; анотація до теми; перелік знань та умінь, які мають продемонструвати студенти після опанування темою; основне теоретичне запитання теми, теоретичний зміст теми; запитання до семінарських занять; завдання для самостійного опанування теми, резюме з відповіддю на основне теоретичне запитання, перелік інформаційних джерел.

У підготовці навчального посібника взяли участь викладачі кафедри педагогіки і психології ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»: доц., канд. психол. наук О. В. Ловка (теми № 2, 3, 5);

доц., канд. психол. наук Л. А. Колесніченко (тема № 6); доц., канд. психол. наук Л. В. Музичко (тема №1); доц., канд. психол. наук Л. Л. Борисенко (тема 8); старший викладач А. В. Тімакова (тема № 4); старший викладач Д. Г. Лавриненко (тема № 7).

Розкриємо коротко основні питання кожної теми. У першій темі *«Психологія як наука»* висвітлено коло питань, які стосуються особливостей психологічної науки: її об'єкта, предмета, задач, місця в системі наук, основних галузей і напрямків сучасних досліджень. Детально розглянуто проблему визначення предмета психології, яка до цього часу ще остаточно не вирішена. Виокремлено своєрідність загальної психології як теоретичного фундаменту всієї психологічної науки. Розглянуто основні рівні проблем, які визначають зміст основних суперечностей розвитку психології як науки.

Друга тема *«Історичні етапи та основні напрями психологічної науки»* присвячена історії формування методологічних основ наукової психології. Метою теми є ознайомлення з логікою та хронологією історичного процесу становлення методології психологічної науки. Наведено загальну характеристику основних підходів до періодизації розвитку психологічної науки у світі. Також автором вперше представлено періодизацію розвитку психологічної думки в Україні на основі виділення в історичних періодах панівної методологічної платформи. Здійснено огляд основних творчих ідей та наукових досліджень відомих зарубіжних і українських вчених, які зробили найбільш значущий внесок у розвиток психологічної науки; короткий огляд основних психологічних напрямків, що визначили проблематику і головні підходи до психіки, способи її пізнання та роботи з цією реальністю.

Тема № 3 *«Методологічні основи та методи психології»* присвячена визначенню основних методологічних понять загальної психології: методології, методики, методу, висвітленню проблеми класифікації методів психології та особливостей найбільш популярних у психологічній науці і практиці методів.

У темі № 4 *«Психіка та її еволюція»* висвітлено проблему поступального становлення психіки у філогенезі. Детально розглядається концепція відображення як методологічна основа вивчення психіки, характеризуються властивості та функції психіки як форми відображення, особливості психіки та поведінки людини і тварини. Описуються та характеризуються основні стадії розвитку психіки тварин. Розкриваються особливості походження і процес становлення свідомості, біологічні і соціальні передумови її виникнення як вищої форми психічного відображення. Розгля-

дається зміст і взаємозв'язок основних психічних явищ як форм прояву психіки.

У темі № 5 «*Мозок і психіка*» висвітлено одне з найважливіших питань психологічної науки — зв'язок психіки та її матеріального субстрату — мозку. Розкриваються особливості фізіологічної будови мозку як анатомо-фізіологічного апарату, на основі якого виникають психічні явища. Представлено загальну будову нервової системи, наведено цікаві факти про мозок і психічні можливості людини.

Тема № 6 «*Рівні функціонування психіки: свідомий і несвідомий*» присвячена розкриттю особливостей рівнів функціонування психіки людини: свідомого та несвідомого. В ній представлено різні концепції та підходи до цих феноменів; визначається сутність, особливості, прояви, складові свідомого та несвідомого. Також аналізується самосвідомість людини та описуються її складові; виділяються та описуються форми прояву несвідомих явищ. Автором теми здійснено спробу співвіднести психоаналітичну та вітчизняну парадигми, інтегрувати психологічні підходи до розуміння форм прояву несвідомого, представлено нову версію класифікації несвідомих психічних явищ на основі розподілу їх на три види: когнітивний, афективний та мотиваційно-поведінковий.

У темі № 7 «*Проблема особистості у психології*» висвітлено ключові особливості проблеми дослідження особистості в сучасній психологічній науці. Традиційно розглянуто нюанси співвідношення понять «індивід», «особистість» та «індивідуальність»; особливості розуміння поняття особистості у вітчизняній та зарубіжній психології; взаємозв'язок біологічного і соціального в особистості; особливості активності як визначальної характеристики особистості; ключові підходи до розгляду особистості у вітчизняній психології радянського періоду (Б. Ф. Ломов, О. Ф. Лазурський, Г. С. Костюк, Г. О. Балл); проблему структури особистості в найбільш відомих підходах вітчизняної психології радянського періоду.

У темі № 8 «*Поведінка та діяльність як форми активності особистості*» розкрито основні ідеї діяльнісного підходу, який є головною методологічною концепцією вітчизняної психології протягом останнього сторіччя. Охарактеризовано особливості базових категорій психології «активність», «поведінка», «діяльність», їх взаємозв'язок в структурі особистості; розглянуто особливості активності та поведінки людини і тварин; розкрито сутнісні характеристики діяльності людини. Представлено як

класичний науковий підхід до структури діяльності (О. М. Леонтьєв), так і відносно нова і маловідома концепція структури діяльності В. А. Козакова, засновника і першого завідувача кафедри педагогіки і психології КНЕУ. Охарактеризовано основні категорії діяльнісного підходу: «провідний вид діяльності»; види діяльності — гра, навчання, праця, спілкування; типи діяльності; особливості індивідуальної та спільної діяльності; поняття вчинок; індивідуальний стиль діяльності; проблема спільної діяльності.

Навчальний посібник має іменний та предметний покажчики, які допоможуть швидко знайти необхідний термін або автора.

Щиро дякуємо вельмишановним рецензентам, проф., доктору психол. наук О. В. Савченко, проф., доктору психол. наук В. А. Семиченко, доктору психологічних наук, професору, завідувачці кафедрою психології управління ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» О. І. Бондарчук за об'єктивне експертне оцінювання змісту навчального посібника та підтримку нашого видання.

З побажаннями плідної творчої співпраці,
від імені авторського колективу,
О. В. Ловка

Тема 1

ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

- 1.1. *Об'єкт і предмет психології*
- 1.2. *Загальна психологія як наукова галузь*
- 1.3. *Місце психології в системі наук*
- 1.4. *Класифікація психологічних наук*
- 1.5. *Завдання психології*
- 1.6. *Співвідношення буденної та наукової форм психологічного знання*

У темі висвітлено широке коло питань, які стосуються особливостей психологічної науки: її об'єкт, предмет, задачі, місце в системі наук, основні галузі та напрямки сучасних досліджень. Детально розглянуто проблему визначення предмета психології, яка до цього часу остаточно не вирішена. Встановлено своєрідність загальної психології як теоретичного фундаменту всієї психологічної науки. Розглянуто основні рівні проблем, які визначають зміст основних суперечностей розвитку психології як науки.

Перелік знань та умінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми

Після вивчення теми студенти мають

Знати:

- визначення об'єкта, предмета психології та характерні особливості, які відрізняють психологію від інших наук;
- різні підходи до визначення предмета психології;
- основні галузі сучасної психології;
- основні завдання психології;
- відмінності наукової, народної та побутової форм психологічного знання;
- сучасні проблеми та тенденції розвитку теоретичної та прикладної психології;

Вміти:

- розрізняти предмет психології та загальної психології;
- визначати місце психології у системі наук про людину.

*Немає нічого більш практичного,
ніж хороша теорія*
Л. Больцман

1.1. Об'єкт і предмет психології

Чи йдеться про одне й те саме, коли говорять про «загальну психологію» та «психологію»?

Здавалося б просте питання, але відповідь на нього не є такою простою і потребує багатьох зусиль та певного екскурсу в історію становлення психологічного знання. «Психологія має тривале минуле і коротку історію» — писав ще на поч. ХХ ст. німецький психолог Г. Еббінгауз. Такий погляд у першому наближенні дає можливість осягнути масштаб очікуваної відповіді. Дуже схожу думку у 1940 р. висловлював і відомий психолог С. Л. Рубінштейн: «Психологія і дуже стара, і зовсім ще молода наука — вона має за собою тисячолітнє минуле і, водночас, вона вся ще в майбутньому. Її існування як самостійної наукової дисципліни обчислюється лише десятиліттями, але її основна проблематика займає її філософську думку з того часу, як існує філософія. Рокам експериментального дослідження передували століття філософських роздумів, з одного боку, і тисячоліття практичного пізнання людей — з іншого» [9, с. 63].

Зараз вже неможливо уявити, що світ людських стосунків можна пізнати без психологічних знань: ця наука і практична діяльність міцно увійшли у наше життя. Психологія бізнесу, психологія успіху, психологія реклами, психологія лідерства тощо — це поняття, які присутні у нашій лексиці. Людина прагне до самореалізації і досягнень, використовуючи для цього найновіші психологічні технології і наукові розробки. В мирному житті і, особливо, під час війни, психологи допомагають подолати результати стресових подій, травматичного досвіду та повернути особі психологічні рівновагу та стабільність. Сьогодні знання і розуміння психологічних закономірностей дають можливість вирішити багато проблем у бізнесі, виробництві, науці, медицині, спорті та інших галузях діяльності. На цей час психологічною наукою напрацьований серйозний багаж наукових і прикладних знань, що

можуть стати в нагоді кожній людині, яка хоче пізнати себе і використати свої можливості. Але перш, ніж зрозуміти, як діють психологічні технології впливу на особистість, необхідно з'ясувати, які найбільш загальні закономірності служать їхнім підґрунтям, на яких основних принципах базується їхня дія, які механізми забезпечують прояв психічних явищ. Саме відповіді на ці питання присвячений курс загальної психології.

Саме слово «психологія» утворилося з грецьких слів ψυχή (псюхе) — душа і λόγος (логос) — вчення, наука. Існує декілька припущень щодо того, коли вперше з'явився термін «психологія». Згідно з одним з них у XVI ст. він був вжитий у назві книги, яка не збереглась, але згадана в списку праць хорватського гуманіста М. Маруліча (1450–1524). Згодом він закріпився у працях німецького філософа Х. Вольфа (1679–1754) «Psychologia empirica» та «Psychologia rationalis», згаданих у французькій Енциклопедії.

Рис. 1.1. Пам'ятник Маркові Марулічу в м. Загреб

Згідно з іншою думкою, йдеться про те, що на межі XV–XVI ст. слово «психологія» у друці з'являється в працях відомого магдебурзького професора філософії Р. Гокленіуса і його учня О. Гасмана, а вже згодом використовується іншими науковцями. Але цьому передувала тривала історія розвитку науки.

Остаточо поняття «психологія» закріпилося у творах німецького філософа І. Канта — засновника німецького класичного ідеалізму. У своїй праці «Антропологія» він описав індивідуальні особливості особистості, людських характерів, що не втратило свого значення і понині. Видатний вчений одним із перших серед західноєвропейських філософів доводив здатність людини переборювати хворобливі відчуття силою власної волі. Проте і І. Кант помилявся: він вважав, що психологія ніколи не

зможе застосувати математику, а тому не стане справжньою наукою. Однак сталося якраз навпаки: психологія активно застосовує математичні методи, які доповнюють її власні методи у вивченні психіки, і зараз вона є абсолютно самостійною наукою, без якої тепер не обходиться жодна галузь людинознавства та наук, які у своїй суспільній практиці певним чином стосуються людини.

Вітчизняна психологічна наука послуговується різноманітними тлумаченнями своєї сутності, одним з найбільш уживаних є визначення А. В. Петровського:

Психологія – це наука про факти, закономірності та механізми психіки як складові частини образу дійсності в мозку, на основі і за допомогою якого здійснюється керування діяльністю, яка має у людини особистісний характер [6, с. 19].

Межі будь-якої науки час від часу переглядаються та уточнюються. Психологія впродовж своєї історії також неодноразово проходила етапи самовизначення, обстоювання своєї самостійності і чистоти власного предмета? Межі психології постійно порушуються і внаслідок активності самих психологів, які прагнуть утвердитися в нових сферах соціальної практики, і внаслідок «привласнення» психологічного знання іншими науками, представники яких розуміють, що прогрес їхньої науки залежить від урахування «людського фактору», суб'єктивних аспектів діяльності, значення законів психічної активності тощо.

Тому, щоб зберегти статус самостійної науки і не «розчинитися» в інших напрямках наукової діяльності, психологія мусить постійно повертатися до рефлексії власного об'єкта і предмета, знову і знову визначати їх відповідно до нової історичної ситуації та логіки власного розвитку. Слід враховувати й те, що у світовій психологічній науці існують різні, нерідко кардинально протилежні погляди на предмет психології, залежно від світоглядних переконань, методологічних підходів та наукових традицій. Тому вченими по-різному розв'язується проблема предмета психологічної науки.

Досить тривалий час панувала думка, згідно з якою **об'єктом психології** є людина як суб'єкт, включений у безліч відносин з фізичним, біологічним і соціальним світом, що виступає як суб'єкт діяльності, пізнання, спілкування. Така позиція визначається тим, що людина — це істота, наділена свідомістю та внутрішнім суб'єктивним світом. Вивчення тваринної психіки нале-

жить, головним чином, біологічним наукам і в психології такі знання використовуються в якості матеріалу для порівняння.

Отже, психологія вивчає внутрішній світ суб'єктивних (душевних) явищ, процесів і станів, усвідомлюваних чи неусвідомлюваних самою людиною, а також її поведінку. Таким чином, психологію вважають науковим дослідженням поведінки та внутрішніх психічних процесів, а також практичним застосуванням отриманих знань. Такий підхід дає підстави пов'язувати психологію з іншими науками про людину, які створюють систему сучасного людинознавства, і для яких людина виступає об'єктом. Такі роздуми приводять до визначення психіки — системи явищ суб'єктивного внутрішнього світу людини та тварин — у якості *предмета психології*.

Водночас, об'єктом кожної науки є та реальність, яку вона вивчає, безвідносно до самого факту вивчення, оскільки ця реальність є об'єктивною і не залежить від того, чи буде вона кимось досліджуватися. Наприклад, соціологія вивчає суспільні процеси та умови їхнього перебігу як специфічні явища. Вони можуть стосуватися сфери інтересу політології — соціально-гуманітарної науки про політику — її ролі та функції в житті суспільства. І це зрозуміло, оскільки об'єкт обох наук стосується суспільства.

Як зазначає відомий український психолог В. А. Татенко, якщо свій об'єкт психологія за визначенням ніби знаходить в готовому вигляді, то свій предмет вона конструює і визначає для себе самостійно залежно від теоретико-методологічних установок (онтологічних і гносеологічних, аксеологічних і праксеологічних тощо), що склалися, а також зовнішніх умов (наприклад, панівної філософської доктрини, політичного режиму, рівня культури). У цьому сенсі можна говорити, що предмет психологічної науки може зазнавати змін залежно від характеру соціокультурних трансформацій [3, с. 6–9].

А в чому ж виявляється специфіка психічної реальності?

У працях Г. І. Челпанова, який стояв біля витоків наукової психології, обґрунтовується відмінність психічних явищ від явищ фізичних та матеріальних (виступають предметом природничих наук). Вони мають чітко визначені характеристики, а саме:

1) психічні явища не можуть сприйматися за допомогою зовнішніх органів чуття (тобто взяті із зовнішнього досвіду), а можуть безпосередньо пізнаватися лише шляхом використання внутрішнього досвіду;

2) психічні явища можуть бути безпосередньо сприйнятими лише тією особою, яка їх переживає, — тоді як фізичні явища можуть сприйматися великою кількістю спостерігачів;

3) психічним явищам не може бути приписана просторова протяжність (на відміну від інших явищ, наприклад, фізіологічних).

Рис. 1.2. Георгій Іванович Челпанов (16.04.1862–13.04.1936) — російський психолог і філософ українського походження

Довести існування психічної реальності можна за допомогою зв'язків психіки з іншими аспектами, рівнями дійсності. Якщо вона не є повністю зумовленою жодним із них, якщо взаємодія психічного з непсихічним відбувається «паритетно», то психіка становить самостійну реальність, яка існує об'єктивно, як і всі інші. У якості головних аргументів існування психічної реальності вчений застосовував такі:

✓ **психофізичний**: психічний образ остаточно не визначається структурою фізичного об'єкта, який у ньому відображається. Тобто, психічні образи одного й того ж об'єкта не лише не мають повної відповідності своєму фізичному первинному образу, а й є індивідуально своєрідними у кожної людини, що виявляє суб'єктивний характер психіки.

Також доведеним є факт відсутності прямої залежності між інтенсивністю подразника та інтенсивністю відчуття. Згідно з твердженням основного психофізичного закону Е. Вебера — Г. Фехнера, вона є логарифмічною чи ступеневою, як про це говорить закон С. Стівенса;

✓ **психохімічний**: вплив на психіку фармакологічних речовин викликає такі явища, які не можна пояснити, виходячи з формули речовини. Наприклад, галюцинації, які викликаються

певним психотропним препаратом, у різних людей можуть бути різними. Так само приблизно однакові галюцинації у різних людей можуть бути викликані зовсім різними речовинами;

✓ **психофізіологічний**: психічний образ у своєму змісті не збігається із фізіологічним носієм — нервовим імпульсом, який іде рефлекторною дугою через нервову систему, викликаючи її збудження чи гальмування. Йдеться про те, що психічний образ і нервовий імпульс — суть різні реальності;

✓ **психосоматичний**: психічні особливості певною мірою залежать від будови тіла (як про це свідчать конституціональні типології характеру Е. Кречмера й В. Г. Шелдона, френологія Ф. Галля), але не визначаються ними остаточно. Наприклад, велика вага мозку зовсім не свідчить про вищі розумові здібності людини, тоді як недостатня вага може спричинити їхню відсутність;

✓ **психосоціальный**: психіка людини не є повністю залежною від соціального оточення, суспільного контексту, інакше уніфікація людей у межах певної спільноти була б всеосяжною і повною.

Кожна наука відрізняється від інших також за своїм предметом і методом як шляхом його пізнання. Предметом кожної науки має бути сутнісна характеристика її об'єкта.

Що ж може бути визначенням як сутність психічного?

На це питання є дуже багато відповідей, оскільки предмет науки (на відміну від її об'єкта) залежить від того кута зору, під яким сприймають досліджувану реальність науковці.

Впродовж часу існування науки її предмет може певним чином трансформуватись, і це не свідчитиме про те, що на зміну одній науці прийшла інша. Рефлексія над своїм предметом, прагнення до його все більш точного визначення, різноманітне формулювання у зв'язку з новими точками зору й повернення до попередніх формулювань у пошуку втрачених аспектів смислу — все це нормальні процеси життя науки.

Щодо психології, то можна також говорити про наявність багатьох точок зору науковців, які визначають специфічний погляд на психічну реальність і, зрештою, на предмет психологічної науки. Кожне з наведених нижче формулювань предмета психології має певні особливості з огляду на пояснювальну силу методології, властивої певному етапу розвитку науки, а також можливостям пізнання методу, який використовується.

Якщо об'єкт психології репрезентує психічну реальність, то предмет цієї науки несе в собі уявлення про те, що становить квінтесенцію психічного, визначає його якісну своєрідність. У різні

періоди становлення світової психологічної науки її предметом були: душа, свідомість, мотив, поведінка, образ («гештальт»), діяльність, мислення тощо.

Найперше формулювання предмета психології, властиве філософській психології, і єдине до середини XIX ст., є таким: предметом психології виступає людська *душа*. Воно пішло від Аристотеля (384–322 р. до н.е.), який створив перше системне дослідження душі — трактат «Про душу». Хоча наукова психологія не сприйняла від філософської предмет у такому формулюванні, проте саме воно є базовим орієнтиром, навколо якого і зараз ведуться наукові пошуки. Навіть тоді, коли душа заперечується у якості предмета психології, все одно залишається потреба в ідентифікації того, що мається на увазі під словом «душа». Зрештою, цього вимагає сама назва науки. Говорячи про душу, ми розуміємо специфічну сутність психічних явищ.

А чи існує душа як реальність?

Адже лише визнання її об'єктивності може зробити її предметом науки. Безпосередньо побачити, «схопити», виміряти душу неможливо; неможливо і експериментувати з нею. У цьому — одна із специфічних особливостей психології як науки: якщо в релігії або мистецтві можна міркувати про душу людини без всяких застережень, то наука, вказуючи на її існування як самостійної реальності, повинна це існування довести або обґрунтувати. А душа емпірично невлонима: можна спостерігати поведінку, слухати та фіксувати мовлення, аналізувати продукти творчості, оцінювати успішність діяльності тощо, але все це не є душею, а її проявами.

У науковій психології кінця XIX ст. предметом дослідження виступила *свідомість*, яка ототожнювалась з усією психікою. Ця зміна акценту пов'язана з іменем Р. Декарта (1596–1650). Він вважав, що свідомість (духовне існування) і тіло абсолютно різнорідні (див. трактат «Пристрасті душі»).

В. Вундт предметом дослідження вбачав свідомість. Вчений хотів побудувати психологію як природничу дисципліну. Він її визначив як науку про властивості свідомості, елементи свідомості і зв'язки між ними.

В. Вундт вважав свідомість організованою. Елементи в полі свідомості утворюють зв'язки — вони структуровані. Таким чином, поле свідомості є структурою, і в центрі цієї структури є центральна точка — це те, на що ми в даний момент звертаємо увагу. Цю фокусну точку, фокус уваги теж оточує певна область. Можна сказати, що навколо цієї фокусної точки є центральна частина поля свідомості, яке називається полем уваги.

Цікавий факт: В. Вундт встановив, що поле уваги є обмеженим. Кількість елементів в полі уваги (які може утримати в центрі свідомості людина), має межу: від 3–4 до 6 елементів. У ХХ ст. цю ідею підхопив і дослідив американський психолог Дж. Міллер у 1956 році. За результатами його дослідження, кількість об'єктів, яку пересічна людина може тримати в робочій пам'яті, дорівнює $7(\pm 2)$. Це число відоме як «магічне число $7(\pm 2)$ » або «гаманець Міллера».

Таке визначення не перейшло у науку ХХ ст., оскільки у психоаналізі відбулось відкриття несвідомої психічної реальності, і саме в 1900 р. вийшла книга З. Фрейда «Глумачення сновидінь», яка викликала в науці великий резонанс і завдала нищівного удару по ототожненню психіки зі свідомістю. Визначення предмета психології у класичному психоаналізі та споріднених напрямках глибинної психології, на протипагу попередньому етапу розвитку психологічної науки, акцентувало увагу саме на **несвідомому**. В психоаналізі предметом вивчення стала динаміка відношень між несвідомим і свідомістю. Існування несвідомого визнавалося і до З. Фрейда, але динаміка його впливу на свідомість, його механізми були вперше поставлені в центр уваги саме ним. Це означало зміну предмета психології: свідомість перестала бути замкнутим в собі когнітивним простором і стала частиною живого життєвого цілого. З. Фрейд порівнював відносну вагу свідомих і несвідомих чинників поведінки людини із нафтовою плівкою на поверхні океану, а німецький психолог і філософ Г. Фехнер вперше застосував метафору «айсберг» у науці, порівнявши психіку з айсбергом, на 9/10 зануреним у воду і який рухається під впливом не тільки вітру, але й течій, прихованих у глибині (образ несвідомої сфери).

В американському бігевіоризмі також заперечувалась свідомість у якості предмета психології. Але разом із нею було заперечене і все суб'єктивне у психіці взагалі. Натомість предметом психології висувалась **об'єктивна поведінка** — як сукупність нервово-м'язових реакцій на зовнішні подразники.

На початку ХХ ст. з'являється ще декілька різних точок зору щодо предмета психології: поведінка, інтелект, мотив, образ, пізнавальна сфера тощо. Предметом вітчизняної психології радянської доби і до цього часу в найбільш загальному виразі були **психічні явища**. Поняття «психічні явища» є більш конкретним, ніж поняття «душа», і кожен психолог розуміє його однаково, незалежно від того, традиції якої психологічної школи він презентує у своїй творчості.

До психічних явищ належать психічні процеси, психічні стани, психічні якості, до цього ж переліку потрапляє і особистість як складне інтегральне психічне утворення, зумовлене біологічними і соціальними чинниками, а також діяльність як процес (процеси) активної взаємодії суб'єкта з об'єктом, під час якого він задовольняє будь-які свої потреби, досягає висунутої ним мети (активність людини, якій вона сама надає певний сенс).

Водночас, поняття «психічні явища», хоч і охоплює майже всю сукупність проявів психічного, але не вичерпує весь обсяг їхніх характеристик. Вочевидь, в його змісті не віднаходить відображення сутнісний бік психіки. Поняття концентрується лише на одному боці філософської опозиції між сутністю та явищем, а саме на боці явища. Але дослідження явищ, узятих окремо, не дає можливості досягти їхніх глибинних сутнісних механізмів. У явищах проявляють себе сутності. Саме сутнісного рівня в предметі радянської психології не було. Тому психологія, що присвятила себе дослідженню психічних явищ, виграла в можливості більш точного знання про них, але прогнала в глибині їхнього розуміння. Наука, яка концентрується на дослідженні явищ, обираючи їх предметом, працює у «поверхневому» пласті реальності, не наближаючись до глибинного, сутнісного розуміння досліджуваного. Сутність людини («душа») опинялася поза увагою психології. Людина розглядалася як біосоціальна істота, майже повністю детермінована зовнішніми чинниками. Не маючи власної сутності, вона зумовлювалась іншими сутностями.

Визнаючи психіку предметом психології, слід усвідомлювати, що існуюче змістове наповнення цього поняття, не дає достатніх підстав для розуміння цього явища — психіка так само, як і душа «вислизає» з безпосереднього дослідження і довести її існування як самостійної реальності так само складно.

Чи означає сказане, що у психології немає об'єкта, або ж, що майже те саме, цей об'єкт гранично невизначений?

Мабуть, не зовсім так. Адже для нас є безсумнівним те, що в нас живуть певні образи, почуття, переживання; що є певна особлива реальність, відмінна від тієї, яка є зовнішньою по відношенню до нас. Наприклад, є місяць і є наші думки про місяць; є переживання зачарованості у разі його появи та й те, яким нам видається місяць — його образ в нас — не є тим самим місяцем, а є чимось особливим; є людина і є її уявлення про саму себе, її ставлення до самої себе. В людині живуть бажання, почуття, емоції, які спонукають її до діяльності; вона може уявити собі те, чого ніколи не бачила; вона може згадати те, що давно вже зник-

ло з її життя. Інакше кажучи, є світ (інші люди і сама окрема людина), і є те, як цей світ живе в людині і в інших людях — в їхніх образах, думках, відносинах, тобто світ психічних явищ, певна суб'єктивна реальність. Якщо ця суб'єктивна реальність існує, то можна спробувати зрозуміти, чим вона є, яким чином виникає, розвивається, зникає, у чому проявляється. Тобто відповісти на питання, чим зумовлюється її існування і яким чином це відбувається. Вочевидь, суб'єктивна реальність у кожного своя, але якщо припустити, що вона формується за єдиними основними принципами, то можна спробувати їх виявити, а отже, відкрити закономірності, відповідно до яких відбувається її розвиток та буття.

Як уже зазначалось, особливістю психології є те, що, визнаючи психіку у якості об'єкта роздумів, вона не може зробити її об'єктом безпосереднього дослідження; їй доводиться шукати для цього інші об'єкти, щоб опосередковано за допомогою їхнього аналізу робити висновки про психіку як таку. Вибір такого «вторинного об'єкта» (наприклад, поведінки, діяльності) залежить від того, що вважається головним, визначальним у психічному житті. Йдеться про визначення предметного ядра сучасної науки психології, винайшовши для нього відповідне, за словами Л. С. Виготського, узагальнене поняття і пояснювальний принцип.

Зрозуміло, що остаточної відповіді на питання про те, «що таке душа?» або «що таке психіка?», поки що не існує, хоча різні напрямки психологічних пошуків приводять до певних визначень. Одні залишаються історією науки, інші активно розвиваються. Наприклад, С. Л. Рубінштейн одним із перших у сучасній психології спробував підійти до предмета психологічної науки з позицій онтології. Завдання психології, на його думку, полягає в тому, щоб настрої та переживання душі, все життя її, зафіксувати в певних чітких визначеннях, що відкривають реальний онтологічний зміст образів, які при цьому використовуються (глибина душі, піднесеність, зосередженість, незібраність тощо). У такий спосіб С. Л. Рубінштейн підходить до предмета психології з боку того специфічного способу відтворення дійсності, який властивий психіці. При цьому свідомість, як вищий рівень психічного буття, виступає єдністю двох її характеристик — предметної та суб'єктивної. Вже в сучасній українській психологічній науці цей підхід до визначення предмета психології звучить інакше завдяки працям видатного українського вченого В. А. Роменця, який у визначенні психічної реальності знаходить пояснення психічних явищ через співвідношення понять «сутність» та «явище».

Отже, предмет психології визначається залежно від загальнонаукової світоглядної традиції, логіки розвитку науки і від конкретно-історичної ситуації, що складається. Проте далеко не завжди ці детермінанти вдається узгодити між собою, особливо, якщо ситуація набуває ідеологічного забарвлення, як це сталося з психологією радянської доби.

Серед сучасних визначень *предмета психології* є такі:

— *індивідуальний світ «Я» людини* [5]. У цьому визначенні підкреслюється сутнісна єдність психічних явищ, бо «світ» — це вже не просто їхня сукупність, а цілісне самостійне утворення. Водночас, таке визначення є недостатньо конкретизованим, щоб давати чітке уявлення про предмет науки психології;

— *людина як суб'єкт психіки, системні якості її саморегуляції; закономірності становлення і функціонування психіки людини: її здатності відображати світ, пізнавати його і регулювати свою взаємодію з ним*. В цьому визначенні підкреслюється поняття суб'єкта, яке вказує на активність людини в творенні самої себе, самовизначенні в психічному розвитку. Біологічне і соціальне, з цієї точки зору, є не причинами, що творять людину, а тільки умовами її самотворення. Якщо пригадати думку відомого українського філософа і психолога В. В. Зеньківського, який обстоював ідею суб'єктного центру, що об'єднує, інтегрує психічне в систему, то можна припустити, що саме людина як суб'єкт власної психіки з її душевним і «позадушевним», свідомим і несвідомим, предметним і динамічним, центральним і периферійним має зайняти гідне місце в предметі психології. К. О. Абульханова-Славська зазначає, що введенням поняття «суб'єкта психічної діяльності» було здійснене «приземлення» предмета психології, яка до того розглядалася безсуб'єктно гносеологічно, до реальної онтологічної основи — індивіда, особистості, яка розв'язує суперечності життєдіяльності [1].

Водночас, таке тлумачення занадто розширює предметну область психології і розмиває межі між суто психологічним пізнанням та пізнанням, що відбувається у суміжних науках, які певним чином стосуються людини;

— *конкретні факти психічного життя*, що характеризуються якісно та кількісно. Так предмет психології визначає російська вчена Ю. Б. Гіппенрейтер. Якщо під психічними явищами розуміються суб'єктивні переживання або елементи внутрішнього досвіду суб'єкта, то під психологічними фактами — набагато більш широке коло проявів психіки, в тому числі їхні об'єктивні форми (у вигляді актів поведінки, тілесних процесів, продуктів

діяльності людей, соціально-культурних явищ), які використовуються психологією для вивчення психіки — її властивостей, функцій та закономірностей [2];

— *психологічні факти і психологічні закони*. Наукова психологія не може обмежитися тільки описом психічних фактів, оскільки має не описувати, а пояснювати їх. Останнє припускає розкриття законів, яким підпорядковані ці явища. Важливо пам'ятати думку Л. С. Виготського про те, що тенденція до узагальнення та об'єднання знань переростає у тенденцію до пояснення знань. Єдність узагальнювального поняття перетворюється на єдність пояснювального принципу [5];

— *суб'єктивність людини*, як його визначає «критична психологія» (під суб'єктивністю розуміється те, що належить суб'єкту, що є «суб'єктивним» за своєю сутністю). Критична психологія серед сучасних зарубіжних досліджень, в яких виявляються спроби реконструкції предмета психології, за своєю методологією співзвучна вітчизняній психології. Це новий напрям у науці, що має на меті побудову загальної психологічної теорії. Він має своє уявлення про психічне як загальну абстракцію, що становить вихідне визначення предмета психології. На думку одного із засновників цього напрямку — К. Хольцкампа, — сучасна психологія у визначенні свого предмета не долає дихотомії «переживання» (як суто суб'єктивного, внутрішнього) і «поведінки» (як об'єктивного). Внаслідок цього предмет психології невиправдано звужується: з поля зору випадають історично більш ранні форми суб'єктивних процесів. Тому визначенню предмета психології не вистачає «історичного виміру», тобто врахування всіх конкретних змін психічного на всіх стадіях його розвитку, а також виходу за межі явного і встановлення суттєвих зв'язків психічного як реально існуючого.

Втім, існують суперечності, які виникають у гносеологічному й отологічному тлумаченні об'єкта й предмета психології. З'ясовуючи онтологічні підстави й передумови процесу конструювання предмета психології, необхідно розуміти, що в ньому повинен знайти своє відбиття рух за ієрархією сутнього, рух, спрямований у глибини буття психічного як цілісної «ідеальної реальності», аж до суб'єктного ядра. Оскільки цей «рух» у глибини психічного може здійснюватися в різних напрямках і різними шляхами, для гармонійного розвитку науки важливо постійно оновлювати причинно-генетичний зв'язок між узагальненим предметом психології, його історичними модифікаціями та конкретними предметами окремих напрямів психологічної науки.

Підхід на засадах діалектичного матеріалізму, який утвердився у радянський період розвитку вітчизняної психології, і до цього часу залишається її методологічною основою, виходить з того, що єдиним началом всього існуючого є матерія, а психіка, свідомість — це вторинне, похідне від неї. З точки зору діалектичного матеріалізму, психічні явища — це різні форми і рівні суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності.

Отже, сучасний рівень розвитку вітчизняної психології характеризується визначеним вище недоліком методологічного забезпечення розуміння її предмета. Для сучасної психологічної науки — це одна з ключових методологічних проблем, яка поки що не віднаходить засобів для свого розв'язання і створює умови, за яких можлива втрата методологічної орієнтації, що може означати втрату специфічного розуміння і тлумачення її предмета. Наслідками може бути або редукція предмета до тих його визначень, які служили науці в минулому і які, за умов їхнього відновлення, можуть спричинити регрес наукової думки або усталення некритичного запозичення уявлень про предмет психології з тих джерел, яким вітчизняна психологія вже дала свою оцінку і тим самим утвердилася у своїй власній позиції. Отже, небезпека полягає в можливості втрати власної лінії розвитку, яка таким чином може перерватися.

Яке визначення предмета психології слід обрати?

На це питання кожний фахівець (чи є він науковець, чи практик) відповідає сам, виходячи з власного досвіду, але ці відповіді мають різний ступінь виправданості. Людині, яка бажає зрозуміти сутність психології як науки, необхідно досконально знати всі наявні варіанти з усіма їхніми недоліками та перевагами.

Мабуть, коротке визначення предмета психології дати неможливо, адже психологія вивчає закономірні зв'язки людини з природним та соціокультурним світом, які відображені в системі чуттєвих і розумових образів цього світу, в мотивах, що спонукають до дії, а також у самих діях, переживаннях свого ставлення до інших людей і до самого себе, у властивостях особистості як ядра цієї системи. Вочевидь, психічна організація людини якісно відрізняється від біологічних форм — лише соціокультурний спосіб життя породжує в людини свідомість. У міжособистісних контактах, опосередкованих мовою і спільною діяльністю, індивід, «вдивляючись» в інших людей, набуває здатності пізнавати самого себе як суб'єкта психічного життя, ставить цілі, які передують його вчинкам, розробляє план своєї поведінки. Не всі компоненти цього плану можна висловити мовою свідомості. Але і

вони, утворюючи сферу несвідомого, є предметом психології, яка виявляє характер відповідності дійсних мотивів, потягів, орієнтації особистості з уявленням про них, що в неї склалися. І усвідомлені, і неусвідомлені психічні акти реалізуються за допомогою нейрогуморальних механізмів, але відбуваються не за фізіологічними, а за власне психологічними законами.

З'ясування специфічних особливостей явищ, які вивчає психологія, є досить складним. Розуміння цих явищ багато в чому залежить від світогляду науковців.

Нова ситуація в психологічній науці вимагає уточнення предмета психології, з'ясування того, як співвідносяться її теоретико-методологічний і прикладні аспекти. Предметом, насамперед, є психіка людини, особистість, психологічні основи розвитку соціальних, морально-психологічних, професійних і ділових властивостей під впливом суспільної дійсності як зовнішнього психічного.

Отже, предмет психології має складну комплексну структуру, основними ланками якої є:

- ◆ людина і тварина та їхня психіка, досліджувані в процесі філо- та онтогенезу;
- ◆ зовнішнє психічне як носій психоенергетичного потенціалу і впливу;
- ◆ внутрішнє психічне, яке функціонує на несвідомому, підсвідомому, свідомому і надсвідомому рівнях, його вплив на життєдіяльність людини;
- ◆ людина як особистість та індивідуальність;
- ◆ людина як власне «Я», соціальна роль, зовнішнє психічне;
- ◆ питання розроблення прийомів взаємодії особи з власною психікою з метою її збереження та захисту;
- ◆ відновлення психоенергетичного потенціалу, саморозвитку й подальшого самовдосконалення;
- ◆ взаємодія людини із зовнішнім психічним і зміна останнього тощо.

Отже, говорячи про психологію, умовно маємо на увазі науку про сукупність психічних явищ та поведінку людини, вищих тварин, яка пояснюється на основі цих явищ.

Розмірковуючи над питанням про смисл і необхідність визначення предмета науки взагалі і психології, зокрема, слід зазначити такі його важливі функції, як інтеграційна і диференційна. Щоб з'ясувати відмінність психології від суміжних наук, достатньо порівняти їхні предмети. Якщо виникає питання, чи можна вважати ту чи іншу науку психологічною, необхідно переконатися-

ся в тому, наскільки її предмет може бути інтегрований у предмет психології взагалі.

У разі визначення предмета науки за допомогою категорій «психіка» або «психічне», ми занадто розширюємо і узагальнюємо предметну сферу, що, зрештою, призводить до розмиття меж психологічного пізнання. Згадаймо, що категорія психічного розглядається філософською онтологією, а такі продукти психіки, як людські взаємини, творчість досліджують і інші науки, наприклад, соціологія та мистецтвознавство. Специфічним для психології є дослідження відмінних за походженням психічних явищ, які зумовлюють її поведінку та діяльність, а також визначають стосунки людини.

1.2. Загальна психологія як наукова галузь

Особливості становлення вітчизняної психологічної науки створили такі умови, що на поч. ХХ ст. вчені говорили про психологію взагалі. Першим, хто став чітко виокремлювати специфіку і роль загальної психології, був російський психолог, філософ і логік українського походження, професор Московського університету Г. І. Челпанов, який зазначив, що «психологія розпадається на такі частини, які абсолютно одна з одною не пов'язані. Внаслідок цього психологія починає втрачати свою єдність і їй загрожує розпад. Потрібно вжити заходів щодо збереження єдності психології. Такому об'єднанню може сприяти загальна психологія» (з промови на офіційному відкритті Психологічного інституту при Імператорському Московському університеті у 1914 р.). Вочевидь, що появі загальної психології передувала тривала історія становлення психології.

Загальна психологія — це особливе найменування, що вживається для характеристики найбільш загальних закономірностей, які виявляються психологією, методів вивчення, якими вона послуговується, теоретичних принципів, яких вона дотримується, основних наукових понять, що увійшли до її ужитку. Лише абстрагуючись від конкретних досліджень, здійснюваних в окремих галузях психології, можна виявити і описати ці загальні принципи, методи, закономірності та поняття.

Загальну психологію інколи називають теоретичною психологією. До її завдань входить розробка проблем методології та історії психології, теорії і методів дослідження найбільш загальних законів виникнення, розвитку і буття психічних явищ. Саме зага-

льна психологія формує теоретичне підґрунтя для будь-якого дослідження: перед тим, як досліджувати особливості пам'яті або мислення, необхідно вивчити теоретичні засади, які сформовані у попередніх дослідженнях цього процесу.

Загальна психологія вивчає:

- пізнавальну і практичну діяльність;
- поведінку та особистість;
- загальні закономірності психічних процесів (відчуттів, сприйнять, пам'яті, уяви, мислення тощо), психічних станів і психічну саморегуляцію;
- характер, темперамент, здібності, домінуючі мотиви поведінки тощо.

Загальна психологія узагальнює результати теоретичних і експериментальних досліджень, що виявляють найбільш загальні психологічні закономірності, теоретичні принципи і методи психології, а також її основні поняття та категоріальний склад у їхньому сучасному стані та в історичному розвитку.

Результати досліджень у галузі загальної психології виступають фундаментальною основою розвитку всіх галузей психологічної науки.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що загальна психологія покликана виробити теоретичні принципи, обґрунтувати методи психологічного пізнання, сформулювати основні закономірності існування та розвитку психічної реальності. Отже,

загальна психологія – галузь психологічної науки, яка вивчає психіку, її загальні закономірності, розробляє систему психологічних знань, виявляє її логічний осередок, з'ясовує методологічні засади психологічної дисципліни, відповідно тлумачить психологічні феномени.

Виявити та описати загальні принципи, категорії, поняття та методи психологічної науки можливо на основі узагальнення конкретних досліджень, що проводяться в різноманітних напрямках психологічної науки. Саме загальна психологія розкриває загальні закономірності функціонування психіки, досліджуючи її різнобічно, а саме:

- ◆ в процесі філогенетичного розвитку психіки (спочатку у тварин, потім і в історичному розвитку в людини);
- ◆ у проявах великого різноманіття діяльності, в якій людина не лише виявляє себе, а й формує;
- ◆ у поведінці, що має вчинковий характер.

Досліджуючи закономірності психіки як форми взаємодії людини з навколишнім світом, загальна психологія закладає фундамент подальшого вивчення цього багатогранного явища засобами різних галузей психології — вона формує образи об'єктів галузевих досліджень. Наприклад, у якості об'єкта дослідження у певній галузі психології може виступати розвиток психіки (для вікової), її норма і патологія (для патопсихології), певний вид діяльності людини (для вікової, спортивної, педагогічної тощо), її ставлення до навколишнього світу (для психології особистості).

Завдяки масштабності предмета загальної психології та можливості виділяти в її складі безліч об'єктів для досліджень в даний час у психологічній науці існують загальні теорії психології, які орієнтуються на різні наукові ідеали і психологічну практику.

1.3. Місце психології в системі наук

Багатогранний зв'язок психології з іншими науками — філософськими, природничими, соціальними — зумовлений тим, що в центрі її уваги стоїть людина. Проте близькість психології до інших наук і наявність спільних проблем із деякими з них не позбавляє її самостійності. Сьогодні психологія розвивається у напрямі максимального розширення зв'язків із суміжними науками, водночас зберігаючи свою своєрідність та самостійність.

Питання про місце психології в системі наук завжди було і залишається предметом гострих дискусій. Відповідь на нього зумовлює можливість використання психологічних даних в інших науках, розуміння того, наскільки правомірним є використання їхніх здобутків у психології.

Місце, яке відводилося психології в системі наук у різні історичні періоди, свідчило і про рівень розвитку психологічних знань, і про загально-філософську спрямованість самої класифікаційної схеми. Психологія завжди була саме тим компонентом, який переконливо показував неспроможність усіх лінійних класифікаційних схем. Жодна наука не переходила з однієї рубрики в іншу стільки разів, як психологія. Так, французький філософ Д. Дідро відносив психологію разом із логікою до філософії, яку протиставляв фізиці та математиці. Такої думки дотримувався не менш славетний француз А. Ампер, а їхні співвітчизники К.-А. Сен-Сімон та А. Курно вважали психологію біологічною наукою.

У найвідомішій класифікації ХІХ ст. французького філософа, соціолога О. Конта для психології взагалі не знайшлося місця — замість неї було включено френологію та соціологію. Це викликало гостру критику інших науковців, і вже у наступній класифікації англійського філософа Дж.-С. Мілля психологія знову з'явилася у складі філософії.

У середині ХІХ ст. психологія в класифікаціях зайняла місце між біологією та соціологією. Починаючи з системи англійського філософа Г. Спенсера, у лоні психології почали виокремлювати дві протилежні науки — *психологію об'єктивну*, яка продовжує традиції біологічних наук і вивчає пристосування організму до середовища, та *психологію суб'єктивну* — психологію самопізнання, яка повинна займатися пізнанням внутрішнього світу людини. Г. Спенсер вважав єдино можливим методом вивчення психічного інтроспекцію («свідомість, яка заглядає в середину себе»).

У 1850 р. німецький психолог і педагог Ф.-Е. Бенекє починає розглядати психологію як основу всіх наук про людину. Проти такого «психологізму» рішуче виступили американські психологи В. Джемс, Г. Мюнстенберг та німецький психолог В. Штерн. У цей час гостра полеміка про місце психології в системі наук розгорнулася в працях Г. Ріккерта, В. Дільтея та Е. Шпрангера. Поступово почала виявлятися психологізація системи наук. Відзначаючи велику складність цієї науки, російський вчений ХІХ ст. М. Павловський наголошував на тому, що вивчення психології повинно підпорядковуватися вивченню всіх інших наук. Дискутуючи з О. Контом, який замінив психологію біологією, він переконував, що між фізіологією і психологією існує «логічна залежність» — як між фізикою і математикою. Помістивши психологію між біологією і соціологією, М. Павловський стверджував, що соціологія повинна базуватися винятково на психології. Цю точку зору пізніше підтримав російський філософ М. Грот.

Отже, всі ці дискусії показали наукову неспроможність лінійної класифікації наук. Особливо яскраво це виявилось в концепції швейцарського психолога Ж. Піаже, який намагався класифікувати науки на основі активності суб'єкта і генетичного критерію. Вчений зазначав, що «... психологія займає ключову позицію в системі наук. З одного боку, психологія залежить від усіх інших наук і бачить в психологічному житті результат фізико-хімічних, біологічних, соціальних, лінгвістичних, економічних та інших факторів, які вивчаються всіма науками, що займаються об'єктами зовнішнього світу. Але, з іншого боку, жодна з цих наук неможлива без логіко-математичної координації, оволодіння якою

можливе тільки через вплив організму на об'єкти, і тільки психологія дає можливість вивчити цю діяльність у розвитку».

У 1966 р. на Міжнародному психологічному конгресі в Москві Ж. Піаже виступив з лекцією про місце психології в системі наук. Його головна думка полягала в тому, що майбутнє психології залежить від її зв'язків з математикою, фізикою, біологією, соціологією, лінгвістикою, політичною економією, логікою — величезним сузір'ям наук, які утворюють світ сучасного знання. Психологія знаходиться в центрі цього світу.

Радянський філософ Б. М. Кедров запропонував ідею нелінійної класифікації, яка є відображенням багатоплановості зв'язків між науками. Вона узагальнює раніше відомі класифікації і включає їх як окремі випадки. Схема має форму трикутника, вершинами якого є природничі, соціальні та філософські науки. Їхні взаємозв'язки розкриваються за допомогою кількох методологічних принципів (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Класифікація наук (за Б. М. Кедровим)

За такого підходу, вважав Б. М. Кедров, психологія повинна міститися всередині трикутника, ближче до філософських наук, адже мислення є предметом не лише психології, а й діалектики та логіки.

Відведене психології місце є схематичним відображенням різноманітності та складності її зв'язків з іншими галузями знань, а численні міждисциплінарні зв'язки є свідченням не лише теоретичного, а й практичного її значення. Ж. Піаже вбачав у них майбутнє психології, адже за їх допомогою вона збагатиться досягненнями інших наук і, в свою чергу, сприятиме їхньому збагаченню.

Існує тісний зв'язок між психологією та природничими науками і, насамперед, між психологією та фізіологією, внаслідок чого сформувалися спеціальні дисципліни — психофізіологія й психофізика. Важливим є зв'язок з науками, що вивчають будову і діяльність матеріального субстрату психіки — головного мозку. Недаремно І. Сеченов, І. Павлов, П. Анохін, О. Ухтомський та інші ставили перед собою завдання розкрити фізіологічні механізми людської психіки.

Разом із тим у природничих науках виникають проблеми, які потребують психологічних досліджень. Так, проблема виникнення і розвитку психіки в процесі біологічної еволюції, яку німецький вчений Е. Геккель назвав «світовою загадкою», для подальшого розвитку біологічних наук є не менш важливою, ніж проблема виникнення життя. Розв'язання проблем виникнення та розвитку психіки в процесі біологічної еволюції спричинило формування таких галузей знань, як зоо- та порівняльна психологія. Крім того, на межі природничих наук та психології формується і розвивається низка напрямів досліджень, до яких можна віднести загальну, диференціальну та генетичну психофізіологію.

Вирішення багатьох проблем медичних наук також передбачає участь психологів. Лікуючи хворих, лікарю завжди слід використовувати знання про психіку людей. Ще Авіценна говорив про те, що передусім потрібно лікувати не тіло, а душу. Потреба у психологічних знаннях, яка виникає при розробці проблем здоров'я, призвела до формування патопсихології, психопатології, медичної психології, психології здоров'я, нейропсихології, психофармакології, психотерапії тощо.

Проблеми, що для свого вирішення потребують психологічного знання, виникають і у педагогіці. Зокрема, йдеться про врахування закономірностей розвитку особистості, вікових та індивідуальних особливостей дітей при розробці нових методів навчання та виховання. Ще відомий педагог К. Ушинський зазначав, що коли педагогіка хоче виховувати людину комплексно, то вона повинна і пізнати її комплексно. Якщо раніше завдання психології полягало в «психологічному обґрунтуванні» різних педагогіч-

них принципів, норм тощо, то тепер психології відводиться авангардна роль. Вона повинна розкривати можливості дитини і шукати нові форми й методи ефективного навчання і виховання. Багато питань, які виникають на перетині педагогіки та психології, розв'язуються педагогічною, віковою і дитячою психологією та іншими спеціальними галузями психології — тифлопсихологією, сурдопсихологією тощо.

Потребують психологічних знань і технічні науки, пов'язані з діяльністю людини в умовах її включення у комп'ютеризовані, автоматизовані та автоматичні системи. На перетині технічних і психологічних наук сформувалися спеціальні дисципліни й напрями наукових досліджень — психологія праці та інженерна психологія, які використовують психологічні знання для оптимізації діяльності спеціалістів, а також для проведення профорієнтаційної, профконсультативної роботи, відбору кадрів, їхньої розстановки та навчання. Ці науки спричинили виникнення спеціального науково-прикладного комплексу, який дістав назву — ергономіка.

Постійну потребу використовувати здобутки психології мають суспільні науки. У дослідженні соціальних процесів завжди виникає необхідність враховувати різноманітні психологічні фактори, а саме: механізми індивідуальної і групової поведінки людей, соціальні настановлення та орієнтири, настрої, почуття, психологічний клімат, механізми навіювання, наслідування, психологічного зараження тощо.

Подолати міждисциплінарну роз'єднаність у розумінні людини, створити загальну картину її світу можливо тільки у випадку, якщо розглядати її у якості певної системи. У своїй книзі «Людина як об'єкт пізнання» відомий радянський психолог Б. Г. Ананьєв це переконливо обґрунтував. Також він підкреслював у своїх працях, присвячених проблемам людинознавства, що «винятково важливе значення має дослідження людини як основної продуктивної сили суспільства, як суб'єкта праці та провідної ланки у системі «людина-машина», як суб'єкта пізнання, комунікації та управління, як предмета виховання тощо»[3, с. 87]. Принциповим у системі людинознавства вчений вважав розрізнення таких понять, як «індивід», «особистість» та «суб'єкт діяльності» (більш детально ці його ідеї будуть розглянуті у темі «Особистість»).

Становлення системи людинознавства в сучасних умовах пов'язане з об'єктивною логікою розвитку науки в цілому та її найважливіших теоретичних дисциплін. Водночас практична потреба в управлінні людськими ресурсами та резервами призвела

до зближення різних прикладних дисциплін, що має велике значення для комплексного вивчення людини. Чільне місце в процесі становлення системи людинознавства посідає психологія, яка інтенсивно розвивається і становить розгалужений комплекс теоретичних, науково-прикладних і практичних дисциплін.

Інтенсивний розвиток різних наук та їхній тісний зв'язок із психологією зумовлюють виникнення багатьох суміжних проблем. У процесі їхнього вивчення виникають і набувають розвитку численні суміжні науки: медична психологія, юридична психологія, авіаційна психологія, соціальна психологія та ін. Саме в їх координатах найчастіше формулюються нові питання, здійснюється пошук нових шляхів і методів їх дослідження, здобуваються нові результати, які стають підґрунтям нових концепцій і наукових теорій.

1.4. Класифікація психологічних наук

На сьогодні психологія є достатньо розгалуженою системою багатьох галузей, що є відносно самостійними напрямками наукових досліджень. Наразі система психологічних наук продовжує активно розвиватися. Про це свідчить той факт, що кожні 4–5 років виникає якась нова галузь. За таких обставин уже неможливо подати структуру науки в лінійному або двомірному плані. Відомий радянський психолог К. К. Платонов з цього приводу зазначив, що може йтися лише про «дерево» психологічної науки. Як будь-яке дерево, згідно його класифікації, воно має корені, комель і стовбур. Корені дерева психологічних наук — це філософські проблеми психології. Вони розгалужуються на теорію відображення, рефлекторну теорію психіки та принципи психології.

Метафоричним переходом коренів у стовбур (комель) психологічної науки служить історія психології. Вище розташований основний стовбур загальної психології. Від нього відходить гілка порівняльної психології. Вона, в свою чергу, розгалужується ще на дві: індивідуальну і соціальну психології, кінцеві гілки яких частково не лише переплітаються, а й зростаються так само, як і вершини цих двох великих гілок.

Нижче інших від гілки індивідуальної психології відходять гілки психофізики та психофізіології. Дещо вище від них — з тильної сторони (з тилу відгалужується тому, що патологія є відхиленням від норми) починається гілка медичної психології з

дефектопсихологією, яка розгалужується на олігофрено-, сурдо- та тифлопсихологію. Вище розташовується вікова психологія, яка розгалужується на дитячу психологію, психологію юнацького віку і геронтопсихологію. Ще вище ця гілка стає диференційною психологією. Майже від її основи відходить гілка психодіагностики з психопрогностикою. Закінчується гілка індивідуальної психології двома вершинами: психологією індивідуальної творчості та психологією особистості, причому гілки, що відходять від обох цих гілок, зростаються з гілками, що відходять від вершини гілки соціальної психології.

Друга велика гілка дерева психологічних наук — гілка соціальної психології. Від неї після гілок її методології та історії відходять гілки палеопсихології, етнопсихології. Поряд, з тильного боку, відходить гілка психології релігії, а з фронтального — психології мистецтва та бібліотечної психології.

Вище велика гілка знову роздвоюється: одне роздвоєння продовжує систему соціально-психологічних наук як комунікативно-психологічних, а інше — групу наук психології праці.

Першою на гілці комунікативно-психологічних наук розташована гілка психології спорту. Вище, у фронтальному напрямку, відходить потужна гілка педагогічної психології. Окремі її гілки тягнуться до більшості інших гілок дерева, з багатьма переплітаються, а з деякими навіть зростаються. До останніх належать психогігієна, трудова терапія, професійна орієнтація, виправно-трудова психологія, психологія управління. Наступна гілка на гілці соціально-психологічних наук — юридична психологія.

Галузь психології праці є досить потужною гілкою, яка відходить від основної гілки соціально-психологічних наук. На ній, як і на інших гілках, відразу за розвилкою містяться гілки методології та історії психології праці. Вище лежать гілки наук, які вивчають певні види соціально цінної праці (до них належить і військова психологія). Самостійною гілкою стала авіаційна психологія, а на її основі швидко і успішно розвивається космічна психологія. Від гілки психології праці відходить масивна гілка, що презентує галузь інженерної психології, яка швидко розвивається.

Вершина гілки психології праці зростається із загальною вершиною гілок соціальної психології (психології груп і колективів та психології колективної творчості), а вершинні гілки всієї соціальної психології, у свою чергу, — з вершинами психології особистості та індивідуальної творчості, що відгалужуються від гілки індивідуальної психології.

Ансамбль вершинних гілок дерева психологічних наук К. Платонов вважав необхідним надбудувати психологією ідеологічної роботи, яка мала реалізувати ідеологічну функцію психології (слід зауважити, що ця схема з'явилася в період існування радянської суспільної системи, яку обслуговувала ідеологічна машина впливу на особистість). Сьогодні психологія ідеологічної роботи не займає такого «вершинного» місця в ієрархії психологічних наук. Та й самої ієрархії наразі не існує.

Стовбур, коріння, гілки та гілочки дерева психологічних наук моделюють таку ієрархію компонентів психології як науки в цілому: часткова психологічна наука, галузь психології, психологічна проблема, психологічна тема.

Традиційно виокремлюють галузі психології, які можна класифікувати як фундаментальні та прикладні, загальні та спеціальні. Фундаментальні (або базові) галузі психологічних наук відіграють однакову роль з огляду на розуміння і пояснення психології та поведінки людей незалежно від того, ким вони є і якою конкретно діяльністю займаються. Зокрема, до основних галузей С. Л. Рубінштейн відносить напрямки психології, які розкривають значущі характеристики психіки людини та поведінки тварин у різних сферах її прояву: вікова психологія, соціальна психологія, психологія особистості, зоопсихологія, педагогічна психологія, психологія аномального розвитку тощо. Саме ці галузі покликані продукувати знання, однаково необхідні усім, хто досліджує різноманітні аспекти психології та поведінки людей і тварин, оскільки головним призначенням даних галузей є пізнання основних механізмів психіки. Така універсальність знання створила умови існування загальної психології як підґрунтя системи психологічних наук.

Прикладними називають галузі науки, досягнення яких використовуються на практиці. Доречно зазначити, що застосування прикметника «прикладна» до психології взагалі і, зокрема, до певної галузі психології є методологічно невдалим. «Прикладними» можуть бути проблеми і дослідження, а всі науки в цілому мають і свою теорію, і свою практику, так як виростають з практики та повертаються до неї. Не зважаючи на це, термін є широковживаним і є загальною назвою значної частини галузей сучасної психології, які займаються застосуванням психологічних знань (принципів, методів) у різноманітних видах людської діяльності. Сам термін виник наприкінці ХІХ ст., його фундатором вважають Г. Мюнстерберга (США), а у вітчизняній психології значний внесок у розвиток *прикладної психології* зробили М. О. Бернштейн,

О. Р. Лурія, Г. С. Костюк, О. М. Ткаченко. Підрозділи прикладної психології мають назви відповідно до сфер аплікації психологічного знання, якими є: медицина, правосуддя, освіта, праця, бізнес, релігія, спорт, політика, армія, спорт тощо. Отже, до допоміжних галузей (прикладних) належать ті, що пов'язані з вивченням проблеми проявів психіки в конкретних видах людської діяльності (в професіях): психологія праці, медична психологія, юридична психологія, психологія управління, військова психологія, психологія реклами, психологія торгівлі тощо (цю низку можна продовжувати — скільки професій, стільки може бути і прикладних галузей).

Роль психологічної теорії в зазначених галузях суспільного життя полягає у такому:

- ✓ вивчення та врахування індивідуальних якостей людини, таких, як морально-психологічні (світоглядні настановлення, спосіб життя), так і психофізіологічні (швидкість реакції, витривалість, научаність);

- ✓ врахування соціально-психологічних ефектів (колективна взаємодія, соціально-психологічний клімат, емоційне зараження, конфлікти, лідерство);

- ✓ врахування «людського фактору» в роботі систем типу «людина-техніка» (заходи безпеки на виробництві, використання антиспам кодів, щоб відрізнити живого користувача від бота) тощо.

До прикладу, практичну цінність застосування психологічного знання можна виявити у методологічному обґрунтуванні побудови різноманітних суспільних практик та процесів (розподіл кадрів на виробництві, навчання різновікових освітніх категорій або тренувального процесу, політична пропаганда, маркетингові впливи, коучинг тощо).

Зробимо короткий огляд системи галузей наукової психології. Як уже зазначалось, об'єднання всіх спеціальних психологічних дисциплін відбувається завдяки загальній психології. Взаємозв'язки системи психологічних наук створюють важливу умову її функціонування і розвитку, що забезпечує успішне вирішення нагальних суспільних потреб. При цьому дедалі глибше усвідомлюються відносність меж між різними психологічними дисциплінами та потреба у їхньому зближенні з іншими фундаментальними і прикладними науками в процесі становлення системи лінгвістики.

Генетична, диференціальна і вікова психологія, разом узяті, є науковою основою для розуміння законів психічного розвитку

людини. Водночас кожна з них, узята окремо, має свій специфічний предмет.

Генетична психологія — галузь психології, яка займається вивченням походження і розвитку психіки живих істот (тварин, дітей, дорослих людей); умов виникнення свідомості людини. Науково встановлено, що психіка розвивається стадійно і трансформується від нижчих форм у вищі. Методи генетичної психології спрямовуються на виявлення стадій та етапів у розвитку психіки, переходів від нижчих її форм до вищих, що дає можливість отримувати знання про психічні феномени в їхній динаміці.

Генетична психологія вивчає спадкові механізми психіки та поведінки, їхню залежність від генотипу. Саме генотип зберігає інформацію, і це явище дістало назву генетичної пам'яті.

Генетичний принцип у психології постулює, що становлення людської психіки тісно пов'язане з соціумом та його устроєм. Стадії розвитку психіки фіксуються в нервових утвореннях і таким чином передаються у спадок. Втім, розвиток особистості може припинятися або прискорюватися, що залежить від соціальної ситуації. Таким чином, психічний розвиток залежить від нашого середовища, виховання та оточення.

Ця галузь психології має свій метод — генетичний, запропонований і розроблений Л. С. Виготським і його послідовниками в різних модифікаціях. Генетичний метод у психології має особливе значення. Він досліджує розвиток особистості або іншого психічного явища, вивчає генетику особистих психічних особливостей, з'ясовує співвідношення ролей гена і середовища в його формуванні. Генетичний метод можна назвати способом дослідження природних соціальних явищ в процесі аналізу їхнього розвитку.

Про цей метод детальніше йтиметься у темі «Методи психології».

Видатний український психолог Г. С. Костюк зазначав: «Природа і сутність будь-яких явищ об'єктивної дійсності краще за все пізнається, якщо ці явища розглядаються в їх виникненні, становленні, в їх розвитку. Це стосується і пізнання психічних явищ» [3, 145]. Це положення може бути трансформоване в основне дослідницьке завдання генетичної психології — зрозуміти психіку як процес, що розвивається, тобто зрозуміти її генетично.

Диференційна психологія виявляє й описує психологічні відмінності, типологічні відмінності психологічних проявів у представників різних соціальних, етнічних, вікових та інших груп. Вона також систематизує індивідуальні відмінності та різні методи їхньої діагностики, кількісно оцінює ці відмінності в різних сферах.

У **віковій психології** ці розбіжності подано відповідно до психологічних особливостей певного віку, які відображають відповідний рівень психічного розвитку людини. Ця галузь психології вивчає психічний розвиток людини, формування її психічних процесів і станів саме у різні вікові періоди. Вона розкриває зміст послідовних етапів розвитку, динаміку психологічних процесів, досліджує вплив на формування індивідуальних відмінностей культурно-історичних, соціально-економічних та етнічних умов.

Вікова психологія тісно пов'язана з диференціальною. Наприклад, в межах обох галузей вік людини розуміється як функція біологічного та історичного часу; індивідуальний розвиток особистості вивчається залежно від життєвого шляху, типу характеру, конкретного змісту діяльності, трудового та професійного досвіду людини. І вікова психологія, і диференціальна розрізняють біосоціальні, хронологічні, структурно-динамічні та випадкові аспекти становлення психіки.

Структура вікової психології складається з дитячої психології, психології підлітка, юнака, дорослої людини, людини похилого віку, геронтопсихології.

Соціальна психологія займається вивченням закономірностей діяльності людини в умовах взаємодії в соціальних групах. Основними проблемами соціальної психології є закономірності спілкування та взаємодії людей, діяльність великих (нації, класи) і малих соціальних груп, соціалізація особистості та розвиток соціальних настановлень. Це зумовлює змістову структуру знань, які стосуються цієї галузі психології. Отже, йдеться про різноманітні соціально-психологічні явища, а саме:

- ті, що виявляються у великих групах (тобто у макросередовищі). Соціальні психологи досліджують проблеми масової комунікації, механізми впливу засобів масової комунікації на різні спільності людей та їхню ефективність, закономірності поширення суспільних настроїв, обрядів, звичаїв тощо;

- ті, що виявляються в малих групах (тобто у мікросередовищі). Соціальні психологи досліджують проблеми психологічної сумісності в групах, міжособистісних відносин, лідерства тощо;

- як прояви особистості людини (*соціальна психологія особистості*). Соціальні психологи досліджують різноманітні феномени, що пов'язані із соціальністю людини (наприклад, наскільки особистість відповідає соціальним очікуванням у великих і малих групах, як вона сприймає вплив малих груп, яким чином самооцінка особистості залежить від оцінки її групою, в яку входить особистість, тощо.

Професійна діяльність психолога належить до групи соціально-орієнтованих (закордоном це частина соціальної роботи). Зрозуміло, чому важливе значення у вирішенні завдань соціальної роботи має теорія соціального конфлікту (як індивідуально-особистісного, так і індивідуально-групового та міжгрупового). Саме соціально-психологічний аналіз конфлікту забезпечує дієвість соціальної роботи, підвищує ефективність трудової, навчальної та інших видів діяльності.

Можна назвати ще багато проблем професійної соціальної роботи, які вимагають відповідного психологічного підґрунтя. Це, зокрема, стосується і психології соціальної діяльності, яка являє собою вивчення і перетворення соціуму і особистості. У її структурі присутні психологічно забарвлені елементи — це і мотивація, і психологічний аналіз, і управління та ін.

Педагогічна психологія об'єднує всю інформацію, пов'язану з дією основних психологічних механізмів навчання та виховання особистості — основних механізмів спрямованої соціалізації людини. Вона вивчає психологічні основи виховання та навчання, досліджує формування пізнавальної діяльності та суспільно значущих якостей особистості. Зокрема, умови ефективного навчання, взаємовідносини між педагогами й учнями; психологію вчителя; єдність навчання і виховання; закономірності засвоєння знань, умінь і навичок; закономірності цілеспрямованого формування особистості.

Особлива увага приділяється обґрунтуванню і розробці методів навчання та виховання людей різного віку. Наприклад, одна з галузей педагогічної науки — **андрагогіка** — охоплює теоретичні і практичні проблеми освіти, навчання і виховання дорослих.

Поняття «андрагогіка» було введено в науковий вжиток у 1833 р. німецьким істориком педагогіки А. Каптом і розвинуте у теорію освіти для дорослих американським педагогом М. Ноулзом. Сьогодні для реалізації відповідної педагогічної практики застосовуються знання психології дорослої людини.

У педагогічній психології вирізняють психологію виховання дітей дошкільного віку (дошкільна психологія), психологію навчання і виховання у шкільному віці, психологію професійно-технічної освіти, психологію вищої школи.

Три галузі психології — медична, патопсихологічна, а також психотерапія — мають справу з відхиленнями від норми у психіці та поведінці людини. Завдання цих галузей психологічної

науки — пояснити причини можливих психічних порушень та обґрунтувати методи їхнього запобігання і лікування.

Медицина психологія — галузь науки, яка вивчає загальні й окремі психологічні закономірності змін та відновлювання психічної діяльності за різних патологічних станів, при аномаліях розвитку та дезадаптаціях, а також особливості їхньої психодіагностики, психотерапії, психокорекції, реабілітації та психопрофілактики.

Патопсихологія — галузь психології, яка займається вивченням змін психічної діяльності при патологічних станах головного мозку, які пов'язані з психічними або соматичними захворюваннями. Вона тісно пов'язана зі спеціальною психологією (зокрема, з олігофренопсихологією та дефектологією).

Нейропсихологія — галузь психологічної науки, яка виникла на стику психології, медицини (нейрохірургії та неврології) і фізіології, що вивчає мозкові механізми вищих психічних функцій на матеріалі локальних уражень головного мозку. Предметом нейропсихології є зв'язок вищих психічних функцій та поведінки зі структурами мозку. Нейропсихологія застосовує науковий метод та розглядає окремі психічні процеси як процеси обробки інформації. Ця концепція була запозичена з когнітивної психології.

Основна сфера клінічної нейропсихології — вивчення особливостей психіки та поведінки хворих, що страждають захворюваннями мозку.

Для визначення ступеня пошкодження мозку після інсульту чи черепно-мозкової травми використовують хімічні індикатори, які вводять в артерії, що постачають кров до мозку. Розподіл ізотопу реєструється, а хворого просять зайнятися певною інтелектуальною діяльністю, наприклад почитати, послухати музику або розв'язати задачу. Результати таких досліджень показують, що мозок складається з багатьох систем (різняються за своїми функціями, анатомічно і хімічно) і кожна з них має певний вплив на психічну діяльність та поведінку.

Зусиллями К. Х. Прібрама і його учнів нейропсихологія міцно утвердилася в якості експериментальної науки (див. його кн. «Мови мозку: експеримент, методика і принципи нейропсихології»).

Психотерапія — галузь психологічної науки, яка спрямована на створення системи лікувального впливу на психіку і через психіку, — на організм людини. Йдеться про немедицину психотера-

пню (медична психотерапія є галуззю психіатрії). За спрямованістю психотерапія поділяється на медичну (клінічно орієнтовану), яка є галуззю психіатрії, та немедичну (особистісно орієнтовану).

Сучасний український психіатр і психотерапевт О. Фільц предметом психотерапії вважає *патос* (грец. *patos* — страждання). Специфіка психотерапії з'ясовується за допомогою декількох тез, а саме: 1) психологія є наукою про нормальне (здорове) психічне і душевне життя («нормальна психологія»); 2) психіатрія, предмет якої не можна звужувати до «тотальної патології» («ненормальності»), вивчає нездорове в нормальному; 3) психотерапія описує і визначає окремі факти патологічного і нормального на основі досвіду лікування, яке безпосередньо впливає з людських стосунків. Вона має справу зі стражданням (*патос*), яке свідчить про ставлення хворого до свого розладу. Страждати можна не тільки від хвороби, а й від обмеження свободи чи напружених взаємин, складних життєвих обставин. В людині страждає здорове від хворого. Отже, основною сферою психотерапії є зворотний бік предмета психіатрії. Психіатрія йде від здорового до хворого, а психотерапія — навпаки. Тому предмет психотерапії, за О. Фільцом, — нормальне (здорове) серед патологічного. Це визначення розмежовує психіатрію і психотерапію і на рівні методів, і на рівні цілей. Психолог не лікує, а допомагає розв'язувати проблеми, актуалізувати резерви особистісного зростання.

Психотерапевт — це фахівець зі спеціальною психотерапевтичною освітою. Така освіта може бути медичною — коли спеціаліст має право використовувати фармакологічні препарати (ліки). Або ж не медичною. Йдеться про різноманітні психотерапевтичні напрями надання психологічної допомоги: гештальттерапія, психоаналіз, тілесно орієнтована терапія, позитивна, поведінкова психотерапії тощо.

Сучасний стан розуміння сутності психотерапевтичної практики є недостатнім з огляду на його повноту. Основні стандарти, які дають найбільш повне її розуміння, викладені у Страсбурзькій декларації, прийнятій Європейською психотерапевтичною асоціацією 21.10.1990 р.:

- психотерапія є особливою дисципліною, заняття якою являє собою вільну і незалежну професію;
- психотерапевтична освіта вимагає високого рівня теоретичної та клінічної підготовленості;
- гарантованим є різноманітність терапевтичних методів;
- освіта в галузі одного з психотерапевтичних методів повинна здійснюватися інтегрально; вона включає теорію, особистий

терапевтичний досвід і практику під наглядом; одночасно набуваються широкі уявлення про інші методи;

- доступ до такої освіти можливий за умови ґрунтовної попередньої підготовки, зокрема, в галузі гуманітарних та суспільних наук.

Юридична психологія — галузь знання на межі психології та юриспруденції. Вона вивчає психологічні явища, механізми та закономірності, пов'язані з правом, його виникненням, застосуванням і впливом у цілісній системі «людина — суспільство — право». Вона вивчає зміни психічних властивостей осіб, щодо яких здійснюється правосуддя. Як й інші різновиди прикладної психології, юридична психологія виникла для вирішення практичних завдань та вивчення індивідуальних особливостей, зумовлених специфікою певної діяльності.

Структуру юридичної психології утворюють кримінальна, пенітенціарна та судова психологія.

Психодіагностика — галузь психології, яка вивчає теорію та практику встановлення психологічного діагнозу. Займається розробкою вимог до інструменту вимірювання, конструюванням та апробацією методик, розробкою правил обстеження, обробки та інтерпретації результатів. Основою психодіагностики є **психометрика**, яка займається кількісним вимірюванням індивідуально-психологічних особливостей.

Психологія спорту розробляє питання навчання і виховання спортсмена, закономірності формування спортивних навичок, умінь, вольових і моральних якостей; досліджує психічні особливості, що виявляються в умовах спортивних змагань і діяльності тренера; розглядає психологічні аспекти підвищення ефективності тренування спортсмена, міжособистісні взаємини спортсменів у команді, міжкомандні відносини тощо.

Психологія праці вивчає психологічні особливості трудової діяльності, зокрема, професійно важливі якості особи, що роблять її придатною для роботи за певною спеціальністю, психологічні основи організації та підвищення продуктивності праці; відносини у трудовому колективі, професійну мотивацію, оптимізацію відносин у трудових колективах.

Відокремлення галузі пов'язане з виникненням підходу в управлінні трудовими ресурсами, що отримав назву наукової організації праці. На першому етапі її розвитку найважливішою була проблема професійного відбору. Аналіз відмінностей в продуктивності праці працівників, що мають приблизно однакову підготовку, привів до думки про існування більш-менш стійких індивідуальних відмінностей у сфері так званих професійних здібностей.

Згодом виникла необхідність ретельного вивчення психології професій. Таким чином, були розкриті відмінності в професійних схильностях, інтересах і мотивах, які спонукають людей віддавати перевагу одним професіям на відміну від інших, організовані спеціальні консультаційні бюро по наданню допомоги підліткам, що обирають професію. В межах психології праці виникла спеціальна гілка — професійна орієнтація і професійна консультація. З'явилися спеціальні дослідження законів розвитку професійних навичок і якостей, важливих для різних видів праці. Завданнями цього напрямку психології праці стала розробка рекомендацій з удосконалення методів навчання і застосування спеціальних методів управління та тренування.

Психологія творчості вивчає процеси наукових відкриттів, творчої діяльності людей науки, літератури, музики, образотворчого мистецтва й раціоналізаторства. Спорідненою з нею є **психологія мистецтва**, яка вивчає особливості створення і сприймання людиною творів мистецтва, властивості і психічні стани людей, пов'язані зі створенням та сприйманням художніх цінностей. В свою чергу, з цією галуззю пов'язані психологія спеціального мистецтва, яка вивчає творчу діяльність художників сцени (акторів, режисерів) і процес сприймання сценічних творів глядачами, та музична психологія, що досліджує вплив музики на людину, на її активну музичну діяльність; формування, розвиток і визначення музичних здібностей тощо.

Інженерна психологія — розділ психології, в якому досліджується взаємодія людини та технічних пристроїв. Основними завданнями інженерної психології є дослідження процесів прийому, переробки та збереження інформації людиною, які здійснюються при проектуванні технічних пристроїв та управлінні ними. Розробки в галузі інженерної психології ведуться за такими напрямками:

- вивчення структури діяльності оператора (спеціаліст, що керує роботою складного механізму), її психофізіологічних і психологічних аспектів;
- інженерно-психологічне проектування; психологічне забезпечення наукової організації праці;
- професійний добір та навчання кадрів.

Інженерна психологія виникла в умовах науково-технічної революції, яка змінила психологічну структуру праці на виробництві, найважливішими складовими якої стали процеси сприйняття і переробки оперативної інформації, прийняття рішень в умовах обмеженого часу.

Психологія управління розглядає формування програм діяльності керівників і підлеглих, пов'язаних із зміною об'єктів управління; підвищення ефективності управління; психологічні особливості керівника, його управлінські потреби, здібності.

Це порівняно молода галузь психологічної науки, яка формується і розвивається на стику кількох психологічних дисциплін: психології праці, інженерної, соціальної та педагогічної психології. Особливість цієї галузі полягає в тому, що її об'єкти розглядаються з точки зору організації управлінських відносин.

Екологічна психологія (психологія середовища) вивчає психологічні аспекти поліпшення природних умов життєдіяльності людини та виховує екологічну свідомість; досліджує особливості сприймання людиною середовища та виявляє несприятливі для її розвитку чинники; розробляє мотиваційні моделі екологічної поведінки осіб, відповідальних за завдані доквіллю збитки тощо.

Наприклад, вона досліджує загальне тло щоденного життя (фрази реклами, вивіски, тексти на одязі та вираз облич перехожих, картинки на товарах, вигляд будинків і вулиць, тощо), який несвідомо сприймається людьми та впливає на їхній психічний стан і загалом на їхнє психічне здоров'я. Йдеться про екологічність місця, де проходить їхня життєдіяльність.

Політична психологія досліджує психологічні аспекти політичної поведінки людей, застосування психологічних знань до пояснення політичних процесів; вивчає психологічні компоненти (настрій, думки, почуття) у політичному житті суспільства, процес їхнього формування та вияви на рівні політичної свідомості та самосвідомості націй, соціальних груп тощо. З політичною психологією пов'язані процеси поширення повідомлень (їхнє формування, закріплення, зміна настанов). Політична психологія вивчає і функціонування настроїв та думок у суспільстві загалом та в певних спільнотах тощо.

Етнічна психологія (етнопсихологія) досліджує механізми групової психології етнічних спільнот, відносини між цими спільнотами (якщо використати термін, введений французькими просвітителами XVIII ст., то буквально йдеться про «вивчення духу народу»). Йдеться про психологічні особливості різних народів і культур, буквально — «вивчення народного духу». Етнопсихологія досліджує:

- національні особливості пізнавальних, емоційно-вольових процесів, а також стан і властивості особистості представників конкретних націй;

- різноманітність соціально-психологічних процесів і явищ, що виникають серед конкретних націй і народів;
- етнічну свідомість і самосвідомість, національні цінності та орієнтації, національні мрії, національні характери;
- соціально-психологічні фактори етногенезу — процесу формування і розвитку етнічних спільнот.

Одними з перших праць вітчизняної етнопсихології нового часу є книга українського психолога, етнографа, громадського діяча в еміграції О. Кульчицького, який досліджував архетипи і менталітет українців, а також брошура «Геопсихічні реакції і вдача українця» українського педагога, соціолога І. Рибчина (1966 р.), видані у Мюнхені.

Етнопсихологія виникла як напрямок розвитку народної психології – галузі наукового дослідження елементів і законів духовного та психічного життя народів. Йдеться про психічні явища, виникнення і розвиток яких пов'язаний зі спільнотами людей. Основна тема її пошуків – прояви об'єктивного духу, насамперед, мови, мистецтва, міфів та релігії, звичаїв, суспільства, права, культури загалом.

Родоначальниками народної психології були Г. Штейнталь, М. Лацарус та ін. Потім В. Вундт пов'язав її з дедуктивним методом. Згодом завдання народної психології вирішуються психологією розвитку, етнологічною соціологією, соціальною психологією, психологією релігії та психологією рас.

Економічна психологія вивчає психологічні явища, пов'язані з виробничими відносинами; ставлення людини до різних форм власності; психологічні питання розподілу результатів праці; проблеми потреб людини тощо. Економічна психологія вивчає економічне мислення, суб'єктивну форму існування й розвитку економічних потреб та інтересів окремої особи, колективу й суспільства, а також аспекти національної свідомості, психологію цілей та ідеалів основних суб'єктів економічної діяльності, які опосередковано впливають на розвиток продуктивних сил. Економічна психологія сформувалася в 60-ті роки ХХ ст. у працях західних психологів Г. Саймона, П. Альбу, Дж. Катона та ін. Вони стверджують, що «психологічні витрати» повинні зараховуватися до витрат виробництва товарів і послуг, а предметом економічної психології є, передусім, економічна поведінка людини. Це зближує економічну психологію із західною економічною теорією, в якій предметом вивчення є, насамперед, економічна діяльність людини.

Психологія торгівлі вивчає взаємини між продавцем і покупцем; вплив реклами на ефективність торгівлі тощо. Основним завданням психології продажу товарів є вивчення психічних явищ, які виникають у покупців і працівників магазину в процесі купівлі-продажу товарів. При цьому важливе значення має визначення та використання в практиці роботи основних психологічних факторів торговельного обслуговування. Психологічні фактори повинні враховуватися і при облаштуванні магазину, розміщенні в торговому залі товарних секцій, проведенні рекламних заходів, організації викладки товарів, виконанні продавцями робочих операцій. Вони використовуються працівниками магазину для переконання покупців у необхідності придбання товару, при демонстрації товару та поясненні його переваг.

Психологія реклами займається оцінкою потреб або очікувань споживачів, створюючи попит на продукт, який підлягає збуту. Реклама сьогодні є найсильнішим фактором впливу на людську психіку. На сьогоднішній день психологія і реклама — тісно пов'язані поняття. Головне завдання рекламодавця і мета психології реклами — спонукати споживача придбати рекламований товар, виріб, скористатися послугою. Суть психології реклами полягає у спричиненні впливу на споживача, використовуючи при цьому всі відомі психологічні феномени та закономірності.

Одне з провідних правил реклами таке: не стільки пропонувати публіці хороший товар, скільки вселити з його допомогою гарний настрій. Позитивні емоції сприяють людям легше розлучатися з грошима. Саме тому будь-яка реклама повинна служити джерелом позитивних емоцій у споживачів. Для реалізації цього завдання психологією реклами вироблений багатий арсенал прийомів і засобів.

Організаційна психологія — це галузь психології, яка вивчає психологічні аспекти поведінки та діяльності людей і груп в організації, а також психологічні особливості самої організації, які проявляються в її корпоративній культурі, іміджі та поведінці у зовнішньому середовищі.

Ця галузь психології вивчає суб'єктів організаційної поведінки з метою розробки психологічно обґрунтованих технологій для вирішення завдань, пов'язаних з «людським фактором» і впровадженням цих технологій в організаційну реальність. Діяльність організаційних психологів завжди спрямована на підвищення ефективності функціонування організації за рахунок використання

психологічних феноменів, пов'язаних з особистістю, групою, їхньою діяльністю та поведінкою, стосунками і компетентністю. Це дає можливість керівникам організацій та структурних підрозділів правильно розуміти психологічні ефекти і реакції персоналу на різноманітні прояви організаційного середовища і, як наслідок, забезпечувати можливість своєчасного і адекватного реагування, прогнозування, розробки та реалізації стратегії та тактики управлінських впливів, що мають істотний вплив на ефективність роботи персоналу і організації в цілому.

Одночасно з диференціацією психологічних знань відбувається процес їхньої інтеграції в інші галузі знань (наприклад, психолінгвістика, психопедагогіка, психозоологія, психофізіологія, психогієна тощо).

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що загальні галузі ставлять і вирішують проблеми, які є однаково важливими для розвитку усіх без винятку наукових напрямків, а спеціальні — виділяють питання, що породжують особливий інтерес для пізнання якоїсь однієї або декількох груп явищ.

1.5. Завдання психології

Головним завданням психології є пізнання психічного через розкриття тих предметних зв'язків, з яких психічні явища вперше виникли і стали визначатися як об'єктивні факти. Тому психологічне пізнання розуміється сьогодні як опосередковане пізнання психічного через розкриття його істотних зв'язків з навколишнім світом.

При такому розумінні суті психічного стає очевидним, що з усіх наук про людину найбільш практичною є психологія. Адже вивчаючи її, можна багато знайти і в навколишньому світі, і в собі самому, і в інших людях.

Постійно зростаючий інтерес до духовного світу людей пов'язаний і з тим, що сучасна епоха в якості провідної виявляє тенденцію до інтеграції всіх сторін життя сучасного суспільства: економічної, політичної та духовної. Ця інтегративна тенденція — на посилення цілісності суспільного розвитку — проявляється і в тому, що сьогодні на зміну традиційному, вельми вузькому технократичному розумінню завдань економічної діяльності, приходять нові концепції, як в господарській діяльності на перший план висувають гуманітарно-психологічні завдання, а не технологічні.

Найбільш загальними завданнями психології можна вважати такі:

1) вивчення об'єктивних психологічних закономірностей (психічних процесів, станів, психологічних властивостей особистості і психологічних особливостей діяльності людини) — основне завдання психології як науки та загальної психології, зокрема;

2) вивчення впливу суспільних процесів на психіку людини та психологію різних людських спільнот. У цьому аспекті здійснюється психологічний аналіз діяльності, поведінки та вчинків людини, визначаються вимоги суспільної дійсності до її психіки тощо; досліджуються різноманітні соціальні феномени: впливи засобів масової інформації, процеси групової динаміки та ін. (соціальна психологія);

3) застосування механізмів психологічної діяльності. Це означає вивчення роботи конкретних анатомо-фізіологічних апаратів, які здійснюють той чи інший психічний процес. Тут психологія перетинається з суміжними науками: медициною, фізіологією, біофізикою, біохімією, кібернетикою (психофізіологія) тощо;

4) розкриття психологічних закономірностей формування у людини готовності до діяльності та розроблення психологічних шляхів підвищення її ефективності (професійна психологія та психологія праці);

5) виявлення психологічних умов формування громадянської ідентичності людей, механізмів розвитку та вияву мотивів їхньої поведінки (соціальна, вікова та педагогічна психологія);

6) здійснення психологічного аналізу системи «людина — техніка», виявлення можливостей людини щодо їхнього використання, проведення психологічного аналізу аварій, катастроф тощо (інженерна психологія);

7) забезпечення саморегулювання людиною психічних станів, які виникають у небезпечних та інших (стресових) ситуаціях, а також визначення умов і засобів боротьби зі страхом та панікою, запобігання іншим психічним станам, які знижують ефективність діяльності, та їхнє подолання (психологія здоров'я, військова психологія, психологія кризових станів);

8) підвищення ефективності управління в різних сферах суспільства, розкриття впливу особистості керівника та його стилю керівництва на психологію колективу, на його суспільну й виховну функції тощо. Для того, щоб бути успішним, сучасний працівник, бізнесмен, менеджер, будь-який фахівець має забезпечувати вирішення двоєдиного завдання: досягнення господарського результату та вплив на людей, що створюють цей результат (психологія управління);

9) оптимізація всіх аспектів праці та життя людини в різних умовах. Керівник однієї з найбільших американських автомобільних компаній Лі Якока вважає, що «всі господарські операції можна, в кінцевому рахунку, позначити трьома словами: люди, продукт, прибуток. На першому місці стоять люди. Якщо ви не маєте надійної команди, то інші фактори мало що зроблять» [10] (психологія праці);

10) виявлення умов і чинників ефективної професіоналізації особистості з урахуванням реальних потреб і можливостей суспільства (педагогічна психологія та психологія праці);

11) психолого-педагогічне забезпечення розв'язання завдань освіти молоді, розвиток психолого-педагогічних технологій, адекватних вимогам суспільства, що стрімко розвивається (педагогічна психологія);

12) психологічне забезпечення боротьби з тероризмом і злочинністю, бездуховністю, наркоманією, алкоголізмом тощо (кримінальна, медична, клінічна психології та інші галузі);

13) підвищення ролі психології в підтриманні правопорядку, організованості й дисципліни, психічного здоров'я і добробуту громадян (соціальна психологія, психологія здоров'я та інші галузі);

14) дослідження психологічних та психолого-педагогічних проблем кадрової роботи в організаціях з метою підвищення професійної та особистісної ефективності персоналу (організаційна психологія, андрагогіка);

15) створення необхідних передумов і комфортних соціально-психологічних умов для продуктивної життєдіяльності, розкриття творчого потенціалу суб'єктів праці та життя (організаційна психологія та інші галузі);

16) розвиток психології як інтегративної сфери людинознавства в сучасному суспільстві (загальна психологія).

Також важливими проблемами, які вимагають наразі поглиблених психологічних досліджень, є:

- обґрунтування сучасної психолого-педагогічної концепції підготовки професіоналів і реформування соціальної структури;

- розроблення методології психології;

- синтезування концепції вивчення, формування і розвитку соціальних суб'єктів, конкретної людини, різноманітних груп;

- створення сучасних теорій психології професійної праці;

- психологічний відбір, підготовка й адаптація до різних умов життєдіяльності;

- визначення інформативних методів діагностики і психокорекції;

- питання впровадження прикладної психології та ефективного акмеологічного супроводу праці, життя тощо.

У виступі сучасного вітчизняного психолога С. Д. Максименка на конгресі, присвяченому 110-літтю від дня народження Г. С. Костюка (2010), йшлося про проблеми та перспективи розвитку психології в Україні. Науковець зазначив, що прогрес сучасної психології пов'язаний з серйозною методологічною переорієнтацією. Якщо згадати В. І. Вернадського, видатного українського науковця, автора вчення про біосферу та її еволюцію, центральна ідея переорієнтації має полягати в тому, що наука на сучасному етапі має розвиватися не за напрямками, а за проблемами, причому саме на стику проблем слід очікувати найбільш яскраві і кардинально нові результати. Такий підхід забезпечить дійсну, а не лише декларовану цілісність підходу до вивчення психіки людини.

Серед проблем, що є найбільш гострими і актуальними для сучасної психології, можна відзначити такі:

- проблема становлення особистості;
- проблема психічного здоров'я людини;
- проблема особистісних взаємовідносин людей;
- проблема життєдіяльності людини в організації;
- проблема «інформаційного вибору» і реагування людини на необроблений, не дозований і неперевірений потік інформації, здатність до критичного мислення;
- проблема впливу політичних чинників на життєдіяльність людини;
- проблема перевиховання і психокорекції (в тому числі пов'язана з делінквентністю — відхиленнями поведінки від суспільно-прийнятних норм і правил);
- проблема ставлення до майбутнього і адитивність (залежність);
- проблема дослідження сучасних психологічних особливостей людини (зокрема, як показує практика, дані вікової психології, які використовуються для організації навчання, є такими, що не відповідають дійсним сучасним психологічним особливостям дітей, юнацтва та дорослих людей);
- дослідження психологічних механізмів пристосування людей до умов надзвичайно швидкого розвитку інформаційних технологій, технологічного прогресу, перерозподілу балансу фізичної і розумової праці тощо).

Розв'язання всіх зазначених завдань є вагомою передумовою прогресивного розвитку суспільства.

Таким чином, психологія має не тільки теоретичне, а й велике практичне значення у зв'язку із завданнями раціоналізації різних

видів людської діяльності. Не можна, однак, розглядати ці практичні галузі психології як просте застосування теоретично обґрунтованих психологічних закономірностей до тих чи інших випадків практичного життя. Практика не тільки збагачується теорією, а й сама допомагає набуті теорією потрібного спрямування. Тільки в процесі вирішення конкретних практичних завдань, висунутих життям, можуть бути правильно поставлені і усвідомлені теоретичні проблеми психології та розкриті психологічні закономірності.

Будь-яке наукове психологічне дослідження може бути успішним лише тоді, коли воно будується в зв'язку з вирішенням практичних завдань в тих чи інших видах людської діяльності, а не абстрактно. Вивчаючи закономірності психіки, психологія робить це зі спеціальною метою, використовуючи дані психологічного дослідження, для поліпшення виконання різноманітних видів діяльності людини.

1.6. Співвідношення буденної та наукової форм психологічного знання

Знання, що становлять зміст психологічної науки як її елемент, є науковими.

Наукове психологічне знання — форма знання, головною функцією якого є вироблення та теоретична об'єктивація знань про психічні явища, яке характеризується системністю, динамічністю, теоретичною обґрунтованістю, а також тим, що воно відображає закони функціонування психіки та передане мовою науки і може бути перевірене практикою.

Наукові знання характеризуються і тим, що створюють нові поняття, закони та теорії. Вони не тільки розкривають і пояснюють психічні явища, а й дають можливість вдосконалювати людську діяльність, передбачати її результати та наслідки.

Загалом систему наукових знань, які пояснюють навколишній світ та є засобом його вимірювання й перетворення, називають наукою. Вона впливає на пізнання природи людиною шляхом систематизованої логічної взаємодії інтелекту, природи та суспільства, а не емоційного сприйняття.

Наука як діяльність людей включає такі процеси:

1) формування знань, що відбувається внаслідок спеціально організованих наукових досліджень;

2) передавання знань, що виникає внаслідок комунікацій вчених та інших осіб, зайнятих науково-дослідною працею.

Але знання існували ще до появи науки, а також існують зараз поза нею.

Люди, які безпосередньо спостерігали за іншими людьми в повсякденному спілкуванні, стикались з різноманітними фактами поведінки (діями, вчинками, трудовими операціями тощо) і саме потреби практичної взаємодії змушували їх розрізняти приховані за зовнішньою поведінкою психічні процеси: за вчинком завжди простежувалися наміри, мотиви, якими керувалася людина, за реакцією на певну подію — особливості характеру.

Йдеться про так зване буденне знання, що виникає внаслідок узагальнення досвіду повсякденного життя із застосуванням засобів, понять, які не є складовою частиною сучасної науки. **Буденне психологічне знання** є неупорядкованою сумою поодиноких висловлювань (думок) людей, що відбиває їхнє уявлення про психічні прояви, причини та взаємозв'язки. Наприклад, численні прислів'я зберігають інформацію про різноманітні психічні прояви людини: «Краще один раз побачити, ніж десять разів почути» — зорове сприйняття та запам'ятовування може бути більш ефективним за слухове; «Звичка — друга натура» — характер людини великою мірою залежить від звичок, які вкоренилися в її поведінці і домінують над вродженими її формами.

Такі відомості щодо предметно-орієнтованих зв'язків несуть односторонню інформацію про психічні явища без проникнення в їхню суть.

Буденне знання виникає внаслідок застосування певних розрізнених правил, принципів, переконань, які витримали безліч випробувань в суспільній практиці, в розвитку культури і міжкультурних взаємодій, а не внаслідок застосування цілісного методу пізнання психічної реальності. З цього випливає залежність буденного знання від культурної приналежності його носіїв, що суперечить базовій цінності наукового знання — його об'єктивності. Повсякденне знання фіксує судження про окремі випадки і при формулюванні цих суджень не слідє жорстким нормам планування та проведення досліджень, а також строгої логічності процедур, що є обов'язковим для наукового знання.

На відміну від штучної мови наукової термінології мова буденного знання формується стихійно, вона нечітка, використовує

розмиті поняття різноманітного походження, що неминуче призводить до еклектичності знання. Буденна мова неявно зберігає концепції, відкинуті в межах наукового знання (наприклад, у висловлюванні «серцем відчуваю» виявляються наївні уявлення про серце як орган чуття душі).

Поняття буденного знання не піддаються систематичній раціональній критиці, тому вони, зазвичай, є неповними та суперечливими порівняно з понятійним апаратом науки, який виробляється в процесі систематичної побудови наукового знання. Емпіричні знання, породжені життєвим досвідом, бувають не тільки відмінними, а і протилежними (визначається суб'єктивними відмінностями в життєвому досвіді, рівнем освіти окремих людей, міркуваннями користі, психологічним настроєм особи, недоліками звичайної мови). Отримані в життєвому досвіді психологічні компетенції служать кожному з нас у побуті, навчанні, стосунках з ближніми. Але такі приклади не належать науці психології, оскільки в них знання та практика будується на поняттях буденної свідомості, як початкової стадії розуміння особистістю і суспільством природного соціального світу, їхніх об'єктів і взаємозв'язків між ними, яка представлена думками та ідеями, поглядами та переконаннями, відчуттями та настроями, звичаями і традиціями, джерелами яких є життєвий досвід людей та їхні знання.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що буденна психологія як одна зі складових буденного знання не відповідає вимогам, нормам і цінностям побудови наукового знання. Ні за своїм походженням, ні за способом формування, ні за ступенем логічної узгодженості і об'єктивності вона не може бути включена до складу психології як наукової дисципліни. Цей висновок не знижує високого значення буденної психології як невід'ємної частини буденного знання.

Як вже зазначалось, численні приклади використання певного розуміння психічних явищ можна знайти поза сферою наукового знання. Східна філософія, йога широко застосовує методи психічної регуляції в духовних практиках. Народна медицина, знахарство послуговуються знанням психічних феноменів. Ілюзіоністи та пройдисвіти теж не гребують користуватися певним розумінням психічної реальності.

У ХХ ст. на основі окультних наук сформувалася псевдонаука *парапсихологія*, яка запозичила у них основну мету дослідження — встановлення надприродних або таких, що виходять за рамки наукового пізнання можливостей психіки людини, яка використовує

псевдонаукові методи. Її адепти називають її галуззю психології, яка «досліджує» існування та причини психічних здібностей, клінічної смерті, танатології та життя після смерті за допомогою методів експериментальної психології. Парапсихологи застосовують методика експериментальної психології для вирішення власних завдань, але це не може служити підставою для надання парапсихології статусу наукового знання.

В парапсихології основну увагу приділяють дослідженню чотирьох груп феноменів:

- **телепатія** (сприйняття однією особою думок іншої особи без використання будь-яких відомих сенсорних каналів);
- **ясновидіння** (отримання відомостей про об'єкти або події без використання органів чуття);
- **проскопія** (передбачення майбутніх думок іншої особи або майбутніх подій);
- **психокінез** (здатність впливати на фізичні об'єкти або події силою думки).

У ранніх парапсихологічних дослідках з метою експериментального підтвердження можливості телепатичного зв'язку використовувалися «карти Зенера»:

Дж. Б. Рейном разом із К. Зенером була розроблена система статистичних випробувань. У результаті даних досліджень відсоток правильних вгадувань символів, виявився значно вищим за 20 %, що у дослідках було сприйнято як свідчення наявності парапсихічних здібностей у людини. Дж. Б. Рейн у своїй першій книзі «Екстрасенсорне сприйняття» (1934 р.) заявив про те, що після 90000 випробувань він відчув, що екстрасенсорне сприйняття є «фактичним і очевидним явищем»

Згідно з зауваженням Б. Рассела (1993), виникнення більшості наук було пов'язано з деякими формами помилкових вірувань, які надавали цим наукам фіктивну цінність. Астрономія була пов'язана з астрологією, хімія — з алхімією. Додамо, що неправдиві вірування і фіктивні цінності, пов'язані з алхімією, втрачені в результаті розвитку хімії, а вірування і цінності, які відповідають

астрології та сакральним уявленням про душу, збереглись у формах сучасної астрології та парапсихології.

Парапсихологічні феномени виявляються лише в умовах нестрогого досліду, і в міру збільшення строгості дослідження вони виявляються все рідше (позитивні попередні результати перестають підтверджуватися при переході від пошукової стадії до строгого дослідження). Важливо, що при перевірці парапсихологічних гіпотез практично не застосовується експеримент як найбільш строгий тип дослідження, який міг би дати недвозначну відповідь на питання про існування парапсихічних явищ. Всі ці спостереження показують, що для парапсихології характерне відхилення від строгих норм проведення наукових досліджень. Серед найбільш відомих вчених, яких згадують як прихильників парапсихології або які допускають існування парапсихічних феноменів, впадає в очі відсутність психологів-професіоналів. Це вказує на принципові труднощі досягнення згоди професійної психологічної спільноти з цілями і оцінкою результатів парапсихологічних досліджень.

Проблема специфічності наукового пізнання та його відмінності від інших практик і традицій пізнання є особливо важливою для психології як відносно молодій дисципліні, оскільки процес розмежування сфери її компетенції з буденним знанням або з паранауками ще триває. Одна з найбільш відомих спроб сформулювати критерій, за яким розрізняють наукове і ненаукове знання, була зроблена К. Поппером. На його думку, наукове знання на відміну від ненаукового може бути спростоване в процесі емпіричної перевірки. Про це більш докладно йтиметься у курсі, присвяченому методологічним основам наукового дослідження.

Резюме

Повертаючись до запитання, з якого ми почали розмову про особливості співвідношення понять «психологія» та «загальна психологія» у вітчизняній науці, наголосимо, що йдеться про відношення змісту науки та його методологічного фундаменту. Загальна психологія, досліджуючи психіку, її загальні закономірності, розробляє систему психологічних знань, виявляє її логічний осередок, з'ясовує методологічні засади психологічної дисципліни, відповідно тлумачить психологічні феномени, а отже, створює фундамент для дослідження змісту — психічної реальності. У такий спосіб забезпечується єдність психологічного знання, яке створюється у межах різноманітних галузей психології.

Коментар до теми

Найбільш гострим питанням, яке розглядається в темі, є питання про об'єкт та предмет психології. Об'єктом кожної науки є та реальність, яку вона вивчає, безвідносно до самого факту його вивчення, оскільки ця реальність є об'єктивною і не залежить від того, чи буде вона кимось досліджуватися. Психічна реальність є тією об'єктивною даністю, на вивчення якої спрямовує свою увагу психологія, і яка існує незалежно від свого дослідника. А предмет психологія конструює і визначає для себе залежно від теоретико-методологічних установок, що склалися, а також зовнішніх умов свого розвитку. З огляду на цю обставину, у сучасній психології немає єдиної думки щодо цього. Різне розуміння сутності психіки, різні методологічні засади її вивчення створюють підґрунтя для різних точок зору на предмет науки. З'ясування специфічних особливостей явищ, які вивчає психологія, є досить складним. Розуміння цих явищ багато в чому залежить від світогляду, якого дотримуються науковці.

Завдання для самостійної роботи

1. Дати характеристику загальної психології як галузі психології.
2. Визначити сутність буденної психології та навести приклади її прояву (не менше 3).
3. Скласти кросворд з понять даної теми.
4. Навести приклади приказок та прислів'їв (3–5) на психологічні теми, пояснити їхній зміст.
5. Скласти у довільній формі схему «Людина як система» на основі книги Б. Г. Ананьєва «Людина як предмет пізнання».

Запитання до дискусії

Чи згодні ви з твердженням, що предмет психології повинен бути визначеним однозначно і раз та назавжди?

Інформаційні джерела

1. Абульханова К. А. Принцип субъекта в отечественной психологии // Психология. Журнал Высшей школы экономики. Т. 2, № 4, 2005, с. 3–21.
2. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию. Курс лекций. 2-е изд. — М., 2008. — 352 с.

3. Загальна психологія: Хрестоматія: Навч. посіб. / Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін. — К.: Каравела, 2008. — 640 с.
4. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посіб. — 5-те вид., стер. — К.: Вища школа, 2006. — 487 с.
5. Общая психология: В 7 т. / Под ред. Б. С. Братуся. Том 1. Соколова Е. Е. Введение в психологию: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2005. — 352 с.
6. Общая психология: Учеб. для студентов пед. ин-тов / Под ред. А. В. Петровского. 2-е изд., доп. и перераб. — М., 1976. — 479 с.
7. Основи психології: Підручник / За ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. — К.: Либідь, 1996. — 631 с.
8. Психологія: Підручник для студ. вищ. закл. освіти. 5-те вид., стер. / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. // За ред. Ю. Л. Трофімова. — К.: Либідь, 2005. — 560 с.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии — Спб.: Питер, 2002. — 720 с.
10. Яккока Ли, Новак У. Карьера менеджера. — М.: Попури, 2007. — 544 с.

Тема 2

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ Й ОСНОВНІ НАПРЯМИ СВІТОВОЇ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

2.1. Основні підходи до періодизації становлення психологічної науки.

2.2. Доекспериментальний період розвитку психології.

2.2.1. Міфологічний період розвитку психології.

Психологія як наука про душу

2.2.2. Філософський період розвитку психології.

Психологія як наука про свідомість

2.3. Експериментальний період розвитку психології.

Становлення наукової психології.

2.3.1. Розвиток психології в Німеччині.

Виокремлення психології у самостійну науку

2.3.2. Розвиток психології у США.

Становлення прикладної психології.

2.4. Основні напрямки зарубіжної психологічної науки XX ст.

2.4.1. Поведінкові напрями: Рефлексологія. Біхевіоризм.

Необіхевіоризм.

2.4.2. Гештальтпсихологія. Теорія поля К. Левіна.

2.4.3. Психопаналіз та неофрейдизм.

2.4.4. Когнітивна психологія.

2.4.5. Гуманістична психологія.

2.5. Етапи розвитку та основні концепції вітчизняної психології

2.5.1. Богословсько-філософський етап розвитку української психології (від часів Київської Русі до сер. XVII ст.

2.5.2. Українське Просвітництво (XVII ст. — XVIII ст.)

2.5.3. Природничо-науковий етап (поч. XIX ст. — поч. XX ст.)

2.5.4. Радянський період (20-ті рр. XX ст. — 90-ті рр. XX ст.)

2.5.5. Відродження (середина 70-х рр. XX ст. і донині)

Дана тема присвячена історії формування методологічних основ наукової психології. Метою теми є ознайомлення з логікою та хронологією історичного процесу становлення методології психологічної науки. Наведено загальну характеристику основних підходів до періодизації розвитку психологічної науки у світі та Україні; огляд основних творчих ідей та наукових досліджень відомих зарубіжних і українських вчених, які зробили найбільш значущий внесок у розвиток психологічної науки; короткий огляд основних психологічних напрямків, що визначили проблематику і головні підходи до психіки, способи її пізнання та роботи з цією реальністю:

- закономірності будови свідомості (структуралізм);*
- функції свідомості (функціоналізм);*
- закономірності взаємовідносин несвідомого і свідомості (психоаналіз);*
- закономірності поведінки (біхевіоризм);*
- формування та функціонування цілісних психічних структур (гештальтпсихологія);*
- формування вищих психічних функцій (культурно-історична теорія);*
- діяльності (діяльнісний підхід);*
- самоактуалізація (гуманістична психологія)*

***Перелік знань та умінь, яких набуде студент
після опанування матеріалів теми***

Після вивчення теми студенти мають

Знати:

- основні підходи до періодизації розвитку психологічної науки;
- основні методологічні течії, що панували в історії становлення світової та вітчизняної психології;
- назву, час виникнення, країну поширення та прізвиська провідних діячів основних напрямків та шкіл світової психологічної думки;
- ключові положення основних психологічних теорій (біхевіоризму, гештальтпсихології, когнітивної психології, гуманістичної психології, психоаналізу);
- основні етапи та тенденції розвитку психології в Україні;

Вміти:

- характеризувати і розрізнати основні напрямки психології ХХ ст.;
- пояснювати передумови становлення психологічної науки;

- визначати передумови, взаємозв'язки тих чи інших ідей, теорій;
- пояснювати логіку історичного розвитку психологічної науки;
- характеризувати основні особливості української психологічної думки.

Історія психологічної науки — сукупність оригінальних, пов'язаних між собою інтерпретацій психічної реальності. Окрема наукова інтерпретація — це історично обмежений етап історико-наукового шляху.
(В. А. Роменець)

Який з основних психологічних напрямів, що існують у психологічній науці, найбільш повно відображає сутність психічного?

2.1. Основні підходи до періодизації становлення психологічної науки

В історії психології виокремлюють кілька основних підходів до визначення меж та етапів її розвитку. *Г. Еббінгауз (1850–1909)* усю історію психології розділив на два етапи: *передісторія* (до кінця першої половини XIX ст.), що характеризує психологію як донаукову, доекспериментальну та *історія* (з другої половини XIX ст.) — період наукової, експериментальної психології. Цей поділ використовується і сьогодні, але він є занадто загальним.

Згідно з другим підходом (*М. С. Роговін*), розвиток психологічної думки ділиться на три етапи:

1 етап — донаукова (міфологічна) психологія, період панування анімістичних уявлень про душу;

2 етап — філософська психологія: період, протягом якого психологія була частиною філософії (від античності до XIX ст.), коли виникають початкові комплекси наукових знань;

3 етап — власне наукова психологія, з другої половини XIX ст. Цей період пов'язують із застосуванням у психології об'єктивного методу (експерименту), запозиченого у природничих наук, який дав змогу психології відокремитися від філософії.

В даному підході виокремлено філософський етап розвитку психології, але не дуже зрозуміло — до якої він належить — до наукової, чи донаукової психології.

Третій підхід — культурологічний, розглядає становлення психологічної науки в контексті розвитку людської культури (*Б. Г. Ярошевський, В. А. Роменець*) і є найбільш структурованим з

точки зору його меж та змістовного наповнення. Згідно з цим підходом, етапи розвитку психології виокремлюють за історичними епохами: психологія Міфологічного періоду, психологія Античності, психологія Середньовіччя, психологія Відродження, психологія епохи Бароко, психологія Просвітництва, психологія Сцієнтизму (епохи, що бере початок у ХІХ ст. і продовжується донині. Її назва походить від лат. «scientia» — наука і відображає ту рушійну силу, яку має наука в сучасній культурі).

До цього підходу належить і *вчинкова концепція* видатного українського вченого, *В. А. Роменця*, основна ідея якої полягає у твердженні, що реальним сполучником між психологією і різними аспектами людської культури та історії її розвитку є *вчинок*. Вчинок розуміється як одиниця культурно-історичного розвитку людства і людського самопізнання; осередок людського самопізнання і самостворення.

Роменець вводить в історію психології учинковий принцип. Центральним осередком психології та її історичного розвитку стає вчинок, оскільки він є центральною рушійною силою розвитку і психічного перетворення. В. А. Роменець створив цілісну та послідовну концепцію історії розвитку предмета психології завдяки розкриттю в ній вчинкового осередку. Основний зміст головних етапів історії психології визначають *ситуативний, мотиваційний, дійовий, післядійовий* моменти вчинку. Ситуативний бік вчинку, з точки зору автора, виявляється у міфологічній психології, психології Стародавнього світу і середніх віків. Мотиваційний бік вчинку визначає основні віхи становлення психології періоду від Ренесансу до Просвітництва включно. Дійова та післядійова сторони вчинку стають основним предметом вивчення в психології ХІХ та ХХ ст. Головною проблемою, — наскрізною в історії розвитку психології — постає *проблема взаємовідношення між тілом і душею*, яке має вчинковий характер та суперечність між ними.

Згідно з четвертим підходом розвиток психологічної науки можна розглядати залежно від того, що було її предметом.

Першим предметом психології була *душа*. Цей період починає відлік від першого системного дослідження душі — «Трактату про душу» *Арістотеля* (384–322 р. до н.е.), в якому вперше було висунуто ідею про нероздільність душі та тіла.

З ХVІІ ст. головним предметом дослідження стає *свідомість*, що формується в епоху Відродження завдяки розвитку природничих наук. Свідомістю назвали здатність думати, відчувати. Основним методом була інтроспекція — самопостереження. Найбіль-

ший вплив на розвиток предмета психології здійснив *Рене Декарт* (1596–1650), який вважав, що свідомість і тіло абсолютно різнорідні.

На початку ХХ ст. з'являється одразу декілька різних предметів психології: *поведінка, інтелект, мотив, образ, пізнавальна сфера, діяльність*, які визначили головні психологічні напрямки наукової психології.

Сьогодні предметом вважається *психіка* людини, яка містить усі перелічені вище складові та є суб'єктивною картиною об'єктивного світу, індивідуальний світ людини, що виник у психологічній закономірності його появи, розвитку, прояву, функціонування та згасання. Сформувався цей предмет на основі матеріалістичного погляду на світ, який набув поширення з розвитком рефлексології та марксистської теорії.

Четвертий підхід чітко виділяє різницю між особливостями історичних поглядів на предмет психології, проте в ньому часові межі є дуже нерівномірними.

В даному посібнику пропонується інтегральний підхід до короткого огляду історичної періодизації розвитку психологічної науки, який ділить історію на два основні періоди — доекспериментальний та експериментальний. Доекспериментальний період, в який наукова психологія розвивалася, але з допомогою бездоказових методів: аналізу психічних явищ, теоретичних узагальнень, інтроспекції, поділено на два підперіоди — міфологічний, в якому основним предметом психології була душа, та філософський, протягом якого предметом стала свідомість. Експериментальний період, який характеризується бурхливим розвитком природничих основ та експериментальних методів також поділено на два напрями, які розвивалися приблизно одночасно — експериментальна психологія у Німеччині та прикладна психологія у США.

2.2. Доекспериментальний період розвитку психології

Як уже було сказано у першій темі, психологія як наука почала розвиватися спочатку на рівні побутової, народної психології, в основі якої лежав емпіричний досвід людей. Психологічні закономірності, підмічені у побутовому житті, судження, набуті з власного досвіду давали можливість людям краще налагодити стосунки один з одним, впливати на дії та вчинки оточуючих,

пізнавши їхні індивідуальні особливості. Ці мудрі знання передавалися спочатку усно, потім письмово нащадкам, закріплювалися у приказках, прислів'ях, казках, міфах, витворах мистецтва. Наприклад, прислів'я: «Добре тим живеться, де гуртом сіється і жнеться» говорить про те, що співпраця і взаєморозуміння між людьми дає більш вагомий результат, збільшує достаток, полегшує важку працю, ніж виживання наодинці. Однак, на відміну від наукових, ці знання були несистематичні, не підтверджені доказами і тому не вважаються науковими. Особливим здобутком народної мудрості є міфи, тому першим етапом розвитку психології вважається міфологічний.

2.2.1. Міфологічний період розвитку психології. Психологія як наука про душу

Першими джерелами вивчення психологічних феноменів були міфологічні та фольклорні оповіді, первісні релігійні вірування, в яких з давніх часів порушувалися й певним чином розв'язувалися питання щодо смислу життя, сутності світу і місця в ньому людини.

Міфологія — цілісне розуміння світу, єдина образна картина світу, що поєднує в собі різні уявлення: реальність і фантазію, знання і віру, думку й емоції, природне і надприродне. У міфологічному знанні головні світоглядні ідеї (добро і зло, сутність людини, прекрасне і потворне тощо) виражені символічно у метафорах і конкретних образах. Наприклад, у слов'янській міфології дерево — це образ світу. Дерево поєднує три головних «поверхи» світобудови: небо, землю і пекло.

Створені у чуттєво-образному вигляді на рівні практично-життєвих спостережень, міфологічно-релігійні оповіді, казки, пісні, а також перекази подій, учасниками яких вважали себе оповідачі, ставали предметом роздумів та логічного аналізу тогочасних мудреців і перетворювалися на думки. Заслугою перших філософів було переведення смисложиттєвих проблем і настанов з їх чуттєво-образного, життєво-практичного та міфологічно-релігійного рівня на рівень раціонально-теоретичний, тобто розумовий, понятійний.

Класифікуючи уявлення про душу в первісній психології, В. Вундт виділив її дві форми: тілесну душу (існують душі окремих органів; окремі органи, пов'язані з психічними функціями) і духовну душу — псюхе, яка пов'язувалася з диханням або тінню.

Для міфологічного періоду характерним є поняття — *анімізм* (від лат. «аніма» — душа, дух). Анімізм — віра в існування душі і духів, які керують матеріальним світом. Душа, як безтілесна копія тіла, може існувати самостійно як при житті, так і після нього. Згідно з поглядами видатного філософа та математика *Піфагора*, якого можна віднести до цього напрямку, душа покидає тіло з останнім подихом, і будучи безсмертною, вічно подорожує по тілах тварин та рослин. Душею невидимою, подібною до повітря, були наділені не тільки люди й тварини, а й рослини і навіть камені. Древні греки називали душу «псюхе», і від цього слова й пішла назва науки психології.

Чудовою ілюстрацією для розуміння психологічної мудрості міфологічної форми передачі людського досвіду є міф Л. Апулея про Амура та Психею [1], від якого пішла назва науки психології. Міф яскраво демонструє наявність багатьох психологічних феноменів, переданих у метафоричній формі оповіді. Неймовірно красивий міф розповідає про кохання між богом кохання Амуром і простою, але дуже красивою дівчиною Психеєю, про те, як мати Амура, грізна богиня Афродита, хотіла завадити цьому кохання і про те, як душа в образі Психеї пройшла через складні випробування на шляху до свого кохання.

Рис. 2.1. Антоніо Канова. Амур і Психея

Згідно з міфологічним уявленням, душа мала наперед визначену долю, протистояти якій було марно — це фатум, карма. Основним постулатом було уявлення про передвизначеність, фатальність розвитку подій. Тільки Магія, або поклоніння Богам, нібито, допомагали протистояти фатуму. Анімізм — це вірування первісних людей, віра в існування духів, приписування їм розу-

му, дієздатності і могутності. Анімізм заклав основи виникнення різних культів і релігій: погребальний культ, культ предків, вірування в загробне існування душі, потойбічне життя. Анімізм тісно пов'язаний з практикою табу (заборони на певні дії, що стосуються якоїсь істоти або предмета). Згідно з цими віруваннями, кожна річ у світі має душу або дух. Намагання підкорити сили природи призвело до появи чорної та білої магії.

Згодом відбувся перехід від *анімізму до гілозоїзму* (від грец. «hyle», означає речовину, матерію, «zoe» — життя), вчення про всезагальну одухотвореність світу. Гілозоїсти (Геракліт, Демокріт, Гіппократ, Анаксагор) розглядали весь світ як універсум, космос, який вважали живим. Вони не проводили межі між живим, неживим і психічним. Вони усе це розглядали як породження єдиної первинної матерії (праматерії), природа розумілася як єдине матеріальне ціле, наділене життям.

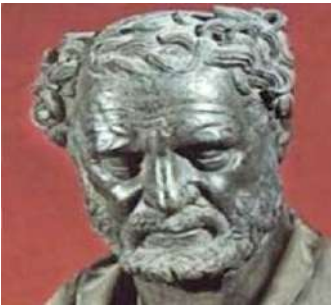
Гілозоїст *Геракліт* (кін. VI — поч. V ст. до н.е.) уявляв космос у вигляді «вічно живого вогню», а душу («психею») — у вигляді іскорки. Душа і космос розвиваються за одним законом — Логосом, який завжди був, є і буде «вічно живим вогнем», є єдиним для всього сущого, він не створений ні богами, ні людьми.

Гілозоїзм дав поштовх для появи філософської течії — *матеріалізму* та започаткував можливість для накопичення наукових знань. Засновником *матеріалістичної* філософії та *атомістичної концепції пояснення світу* вважають *Демокріта* (прибл. 460–370 рр. до н.е.) зі Стародавньої Греції. Згідно з його теорією, весь світ є матеріальним, він складається з найдрібніших, невидимих часточок — атомів, які відрізняються один від одного. Людина, так само, як і весь навколишній світ, складається з атомів, що утворюють її тіло і душу. *Душа також є матеріальною і складається з найбільш рухливих, вогняних атомів, які активізують інертне тіло.* Згідно з поглядами Демокріта, душа — джерело активності та енергії, яка після смерті людини розсіюється у повітрі, а тому смертними є і тіло, і душа. Навіть боги — є ніщо інше, як сферичні скупчення вогняних атомів.

Демокріту належить також пізнавальна *«теорія витоків»*, яка була визнана основою формування наших чуттєвих знань про предметний світ усіма матеріалістами Стародавньої Греції. Він вважав, що душа міститься у голові (розумна частина), у грудях (мужня частина), у печінці (жадаюча частина) та в органах відчуттів. В органах відчуттів атоми душі перебувають дуже близько до поверхні і можуть дотикатися до невидимих мікроскопічних копій оточуючих предметів (ейдол), які з повітря, де вони

літають, потрапляють в органи відчуттів. Ці копії відокремлюються (витікають) від усіх предметів зовнішнього світу, звідси і походить назва теорії.

Демокріт вказував, що існує два ступені пізнавального процесу — відчуття та мислення. Відчуття відбувається при стиканні ейдолів з атомами душі і саме таким чином людина пізнає властивості оточуючих предметів. Узагальнюючи дані декількох органів чуттів, людина переходить на новий, вищий рівень знань — понятійний, що є результатом діяльності мислення. Демокріт стверджував, що у світі немає випадковостей, все має свою причину, а «Люди вигадали ідола випадку, щоб використовувати його як привід, що приховує їх власну нерозсудливість» [3, с. 234].

Вчення Демокріта про відчуття, як ефекти атомних впливів, вважається першою причинною (пояснювальною) концепцією виникнення окремих сенсорних якостей, а його уявлення про «ейдоли» — першою причинною концепцією сприйняття. Ця концепція користувалася великою популярністю у природознавців аж до початку XIX ст., коли успіхи фізіологів почали вимагати нових пояснень механізму сприйняття

Рис. 2.2. Демокріт (прибл. 460–370 рр. до н.е.)
зі Стародавньої Греції

Такий підхід означає, що Демокріт керувався *принципом детермінізму*. Єдиною книгою Демокріта є «Великий світоустрій», та й вона дійшла тільки уривками. Кажуть, що наказав спалити усі книги Демокріта ніхто інший, як Платон (який був прихильником протилежного — ідеалістичного напрямку і який дуже не любив Демокріта). Відносини між Демокрітом та Платоном наочно показують, яка нещадна боротьба велася протягом всього розвитку науки психології між двома протилежними підходами до взаємозв'язку душі і тіла — матеріалізмом та ідеалізмом.

Іншої думки були *софісти* («учителі мудрості»). Їх цікавила не природа з її незалежними від людини законами, а сама людина, яку софіст *Протагор* назвав «мірою всіх речей». Софісти на перше місце ставили мову і мислення, як засіб маніпулювання людьми, а не пошуки природної «матерії» (вогняної, атомної то-

що). Відповідно до цих поглядів, душа не була кармою, тобто чимось невідворотним, незмінним, керованим законами природи. Адже з допомогою думки і мови можна впливати на своє життя, на відносини з іншими людьми.

Давньогрецький філософ **Сократ** радив звернутися до внутрішнього світу людини, її переконань і цінностей, до вміння діяти згідно з розумінням кращого. Сократ обстоював принцип загального панування розуму — у природі, в окремій людині і в людському суспільстві в цілому. Тому істинне пізнання, згідно з його поглядами, іде від Бога і приводить до нього. А справжній шлях людського пізнання полягає в тому, щоб зрозуміти божественну мудрість, що керує всіма справами. Тому мірою речей у Сократа, в кінцевому підсумку, виявляється людина, але Сократ при цьому має на увазі розум і знання людини — людина як мисляча істота. Розум і знання людини, за Сократом, походять від безсмертної душі, яка живе у смертному тілі. Саме завдяки божественній душі людина долучається до божественного знання: подібне пізнається подібним. Крім того, душа зберігає знання, набуті нею раніше у вічних мандрах у цьому та іншому світі. Процес людського пізнання — це спогад душі про колишні знання. Тому Сократ вважав, що, народжуючись, ми втрачаємо те, чим володіли до народження, а потім за допомогою почуттів відновлюємо колишні знання. Звідси «пізнавати» означає відновлювати знання — «пригадувати». Положення про безсмертя душі займає провідне місце в моральній філософії Сократа, визначаючи смисл і мету людського буття у світі, його життя і смерті.

З точки зору Сократа, вищою метою людини є підпорядкування тіла душі — душа повинна бути «вершником» тіла, тіло існує для душі, а не навпаки. Саме через порушення цього правила виникає все погане і зле. Безсмертя душі, на думку Сократа, з усією очевидністю показує, що доцільним і таким, що відповідає божественній гармонії всесвіту, є тільки розумне і добродійне життя.

Сократ довів нероздільність мислення і спілкування (діалогу): *«Розум працює коли є діалог»*. Він був майстром усного спілкування. З кожною людиною, яку зустрічав, розпочинав бесіду, щоб змусити її замислитися над тим, як безтурботно вона вживає слова. Сократа вважають засновником психотерапії, мета якої — за допомогою слова виявити те, що приховано за покривом свідомості.

Трагічно парадоксальною була історія життя і смерті Сократа. Все життя філософа присвятив впровадженню етичних норм і мо-

рالی в суспільстві, саме про це він вів свої діалоги зі співгромадянами. Але етичний погляд на життя не захистив Сократа від обмови у неетичних вчинках.

Рис. 2.3. Т. Г. Шевченко. Смерть Сократа. 1837

У 399 р. до н.е. за доносом Мелета Сократ був звинувачений у порушенні суспільних норм життя, розбещенні молоді, не визнанні богів, яких визнає більшість громадян міста, і в агітуванні за нових богів. Суд визнав Сократа винним. На суді Сократу була поставлена умова у вигляді жорсткої альтернативи: або відректися від свого, як він розумів, божественного покликання і такою непомірною ціною домогтися полегшення вироку, або залишитись самим собою, відкрито обстоюючи справу всього життя. Сократ твердо обрав другий шлях, підписавши собі смертний вирок. Раніше в Афінах засудженого до смерті скидали зі скелі. Але за часів Сократа процедура стала «більш цивілізованою» — засуджений до смерті випивав чашу розтертої цикути, що й зробив Сократ.

Смерть Сократа сколихнула афінян і прикувала до нього їхню увагу. Вони згадали пророцтво сирійського мага, що передбачив Сократу насильницьку смерть, обговорювали і його слова про відплату, що спіткає його обвинувачів. Незабаром після сократової страти, афіняни, розкаявшись у скоєному і вважаючи себе введеними зловмисно в оману, засудили Мелета до смерті, а решту обвинувачів — до вигнання.

Учень Сократа **Платон** став засновником напрямку **ідеалізму** у філософії. Душа, за Платоном, — ідеальна ідея, яка існує вічно.

При народженні вона вселяється в тіло, починає згадувати все те, що їй довелося споглядати до свого земного народження. Після смерті тіла душа його покидає.

Цікавим є міф Платона, що символізує душу: про візника, який править колісницею, в яку запряжено двох коней: один — дикий, некерований, що рветься за всяку ціну йти власним шляхом, і другий — породистий, благородний, яким можна керувати. Візник символізує розумну частину душі, коні — два типи мотивів: нижчі та вищі. Розум має погоджувати ці два типи мотивів, хоча складність полягає у тому, що низькі та благородні потяги є несумісними.

Узагальнив погляди гілозоїстів, матеріалістів, ідеалістів — **Арістотель**. Арістотель був учнем Платона. Усім відомий афоризм Арістотеля «Платон мені друг, але істина — дорожча» увійшов до суспільної свідомості як приклад критики учнем учителя. Аналізуючи проблеми платонівської філософії, він усвідомлює, що причина, сутність речей, загальне не може існувати окремо від одиничних речей.

Арістотель пояснював, що духовне і тілесне утворюють неподільну цілісність. Душа — це не самостійне ество, а форма, спосіб організації живого тіла. «*Душу від тіла відділити не можна*». Переживає, мислить, вчиться не душа, а цілісний організм. «Сказати, що душа гнівається, — писав філософ, — рівнозначне тому, начебто хтось сказав, що душа шиє або споруджує будинок» [2].

Арістотель звернув увагу на те, що кожна людина під час перетворення з немовляти на зрілу істоту, *розвивається та удосконалюється в процесі діяльності*. При цьому душа теж виконує певні функції на всіх етапах розвитку людини: а) вегетативну (вона є і у рослин); б) чуттєво-рухову (є у тварин і людини); в) розумну (властива тільки людині). Функції душі є рівнями її розвитку. Арістотель став родоначальником однієї з наймогутніших психологічних теорій — *асоціативної*. Він обґрунтував причини виникнення асоціацій, дав пояснення сновидінням з природничої точки зору, що постійно породжували забобони, — як одному з проявів фантазії (здатності до уявлення). Тілесні рухи, що несуть образи, відрізняються між собою за розміром і силою [36, с. 78].

Поступово накопичувалася інформація в галузі природознавства, медицини, анатомії, філософії. Ці знання дали змогу вченим повному підійти до розуміння предмета психології.

2.2.2. Філософський період розвитку психології. Психологія як наука про свідомість

Психологія тривалий час розвивалася в надрах філософії, тому багато методологічних основ запозичила в неї і варто спочатку розглянути саме їх. Можна вирізнити два великих загальних напрямки розвитку наукового пізнання, що кардинально відрізняються один від одного: східний і західний. Для східного типу характерна ірраціональна методологічна традиція, розвиток переважно етичної проблематики. У західному пізнанні переважає раціоналізм.

Ірраціоналізм (лат. *irrationalis* — несвідоме, нерозумне) проголошує верховенство почуттєвого начала і робить його основною характеристикою як самого світу, так і світосприйняття, висуває на перший план ірраціональний момент. Ірраціоналістами був обґрунтований новий предмет філософського осмислення у вигляді інтуїтивного, до- або позатеоретичного знання. Термін «ірраціоналізм» також належить до філософських напрямків кінця XIX — початку XX століть (В. Дільтей, О. Шпенглер, А. Бергсон). Ірраціоналістичні погляди виникали як протест проти соціальних і культурних інновацій, що сприймалися ними як поширення влади науки й техніки, які вони вважали ознакою занепаду дійсно творчого культурного начала.

Представники західного типу філософствування керуються *раціоналізмом* (від лат. *ratio* — розум). До раціоналістів належать Б. Спіноза, Р. Декарт, Г. Лейбніц, І. Кант та ін. Раціоналісти висунули на перше місце розум, вважаючи його головним шляхом пізнання світу і людини та поставили за основну мету виявлення внутрішньої логіки його процесів. Сучасна точка зору поєднує ірраціоналізм й раціоналізм і вважає їх взаємодоповняльними сторонами реальності. [8, с. 456].

Філософія Стародавнього світу зародилася співвідносно трьом центрам цивілізації: Індії, Китаю та Стародавній Греції. Один з центрів східної філософії — Індія — відображає особливості менталітету самоспостереження, самозаглиблення, пошуки і досягнення істини в глибині власного духовного життя, тому цей тип світогляду можна назвати споглядальним. В Стародавній Індії найбільш відомою була психологічна система Мандук'я — Упанішад. В ній п'ять натуральних начал (ефір, повітря, вогонь, земля, вода) відповідають п'яти великим здатностям неподільного духу, які є рівнями його самоосягнення (душа, розум, уява, інстинкт, відчуття своєї особистості). Ці здатності наближають

людину до осягнення великої сутності, що починається пошуком насолоди в буденному житті, продовжується у мареннях та насолоді витонченими речами, далі — у сні без марень, і закінчується зникненням зовнішнього світу у спокої і блаженстві [25].

Інший східний напрям — культура Китаю — породила філософію, звернуту до природи і її життєвих сил. Звідси тип світогляду — натуралістичний, де у відношенні до світу людина відчуває себе частиною природи. Серед психологічних теорій Давнього Китаю найбільшого поширення набули вчення Кун Фуцзи (Конфуцій) і даосизм Лао-цзи (Старе Немовля, Мудрий Старець).

Конфуціанство зародилося у VI ст. до н.е. і з того часу посідає надзвичайно важливе місце у національній культурі і духовному житті Китаю.

Конфуціанство впроваджувало основою соціального устрою моральне самовдосконалення людини і дотримання норм етикету. Конфуцій розробив концепцію ідеальної людини, якій притаманні скромність, любов до людей, гуманність, справедливість тощо. Він запропонував модель відносин у суспільстві, в якій передбачав чіткий ієрархічний розподіл обов'язків між його членами, пропагував ідеальні відносини між людьми, в сім'ї та в державі. Критерієм статусу людини в суспільстві, за Кун Фуцзи (Мудрець Кун), має бути не знатність походження і багатство, а добродійність і знання, те, наскільки людина наближається до ідеалу «цзюнь-цзи». В основі соціального порядку лежить культ предків — живих і мертвих, шанування яких є найпершим обов'язком кожного.

За принципами конфуціанства і сьогодні живе не тільки Китай, а й деякі країни Східної і Південно-Східної Азії: В'єтнам, Корея, Японія, Сінгапур.

Кун Фуцзи (551–479 до н.е.) у вченні про «золоту середину» розкриває вищий принцип поведінки у співвідношенні виховання і природності людини: людина стає благородною тільки тоді, коли виховання і природність в ній врівноважені. [25]. Станом середини він називає стан, в якому людина не виявляє гніву, печалі, радості, задоволення. Коли ці почуття виявляються належною мірою — це стан гармонії. Головний принцип життя Кун Фуцзи — взаємність: «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі».

Легенда про народження Лао-цзи (604 до н.е. — 531 до н.е.) оповідає, що мати його носила кілька десятків років і народився він уже старим, звідси і ім'я Лао (дитина). Цзи означає мудрець. Принципи його вчення викладені у тексті Дао Де Цзін (Канон Шляху і Благодаті). Головні філософські категорії вчення: Дао

(«шлях») — першопричина всього, з нього все починається, і ним все закінчується, воно регулює все, що існує і Де — практика правильної дії. Принцип «у-вей» («не-дія») говорить про можливість досягнення «дао» через практику Де тільки, якщо людина не буде втручатись у хід подій. Мудрець пропагує відмову від активної зовнішньої діяльності, пасивність, що компенсується внутрішнім зусиллям духу: тоді все навколо буде змінюватись.

Західна цивілізація бере початок у Древній Греції. Греки вбачають об'єкт для аналізу відносини між світом і людьми. У західній парадигмі дослідник суворо дотримується дистанції між собою і об'єктом, прагне встановити діалог у відносинах і аналізує власне ці відносини. Цій парадигмі відповідним є діалогічний тип світогляду. Західний напрям характеризується великою різноманітністю проблематики: на різних етапах історичного розвитку у фокус наукових інтересів висувалися ті або інші проблеми: у ранньогрецькій філософії — онтологічні, у середньовіччі — етико-психологічні, у новий час — гносеологічні.

Онтологічні (грец. *ontos* — єство, *logos* — вчення) напрями досліджують сутність буття світу, глибинну основу (субстанцію) всього сущого, властивості світу речей: матерію, рух, розвиток, простір, час, зв'язки, взаємодії, структури тощо. Теорія буття прагне пізнати сутність того, що існує, з'ясувати внутрішні істотні властивості предметів.

Гносеологія (від грец. *gnosis* — знання, пізнання) — розділ філософії, у якому вивчаються проблеми природи пізнання і його можливостей, відношення знання до реальності, досліджуються загальні передумови пізнання, виявляються умови його вірогідності, істинності.

З накопиченням даних прийшов час (епоха Нового часу), коли вчені перестали приймати все на віру, а почали шукати конкретні докази. Для пояснення психічних явищ вони звернулися до теорії «прихованих субстанцій та властивостей».

У XVII ст., в епоху Відродження, завдяки дослідженням французького вченого **Рене Декарта** (1596–1650), психологія стала «наукою про **свідомість**». Всі живі організми, на думку Декарта, — це «машини, механічні пристрої», які діють завдяки законам фізики, а душа — це свідомість (прихована властивість). Він вважав, що всі реакції тварин та всі «мимовільні» реакції людини здійснюються автоматично, як відображення дії зовнішніх подразників. Як, наприклад, мимовільне відсмикування руки від вогню при опіку.

Декарт описав **рефлекс**, як основну функціональну одиницю нервової діяльності та основний принцип рефлекторної реакції.

Рефлекс він представляв як закономірну відповідь на зовнішнє подразнення, що здійснюється центральною нервовою системою, а *рефлекторну дугу* — як анатомічну основу рефлексу. Зовнішнє подразнення (наприклад, опік) діє на органи відчуттів, звідти збудження передається в мозок, а з мозку — до м'язів, викликаючи їхнє скорочення.

Взаємозв'язок тіла і свідомості він назвав психофізичною взаємодією. Тіло, на відміну від автоматичних систем (машин), має здатність до навчання. Воно здійснює вплив на душу, зумовлюючи в ній «пасивні стани» (пристрасті) у вигляді чуттєвих сприймань, емоцій. Душа, володіючи мисленням і волею, впливає на тіло, примушуючи цю «машину» працювати і змінювати свій хід. Декарт вважав, що душа міститься в середині мозку — в дуже маленькій (шишковидній) залозі.

Ось як він описав механізм взаємодії душі і тіла: завдяки своєму положенню душа вловлює найменші рухи тваринних «духів», але й сама здатна викликати різні рухи, впливаючи на «духів» і спрямовуючи їх в пори мозку, які по нервах приводять цих духів до мускулів. Це положення призвело до глибокої суперечності у його вченні: з одного боку, він стверджує, що душа має незалежну від тіла природу, з іншого — що вона тісно з ним пов'язана.

В цей час у психології набув поширення перший дослідницький метод — *метод інтроспекції* (самоспостереження та самоаналіз).

Видатний німецький філософ *Готфрід Лейбніц* (1646–1716) вперше висуває ідею про *несвідоме* у психіці, виділяючи в психіці людини два рівні: свідомість і підсвідомість. Він заявляє про складні взаємозв'язки свідомого і несвідомого, про активну природу та безперервний розвиток психічного. Г. Лейбніцу належить оригінальна онтологічна теорія — Монадологія. Г. Лейбніц був ідеалістом і вважав, що Всесвіт складається з безлічі душ — «монад» (від нім. «монада» — неподільний). Монада — проста неподільна субстанція, замкнутий світ, джерело невичерпної енергії, одиниця буття, духовний атом. Кожна з монад є самодостатньою, вона виникає завдяки наперед визначеній гармонії.

Існує три види монад різного ступеню розвитку. Нижча форма має «перцепцію» (здатність до пасивного сприймання). Більш розвинені монади — «монади-душі» — мають здатність до чуття і чітких уявлень. Монади найвищого рівня розвитку («монади-духи») мають здатність до «аперцепції» (свідомості). Людина також складається із сукупності монад, провідна роль в якій належить монадам-духам, здатним до усвідомлення. Монади об'єд-

нуються не випадково, а згідно з наперед визначеною гармонією. Кожна з монад утримує в собі як минуле, так і майбутнє. Наперед визначена гармонія дає можливість проявитися усім якостям, потенційно закладеним у кожній монаді. Монади здатні до самозмін, причинами яких можуть бути як внутрішні, так і зовнішні.

Питання про співвідношення душі й тіла Лейбніц вирішує, керуючись принципом психофізичного паралелізму: тіло і душа незалежні, діють автономно, але між ними існує гармонія, визначена «згори».

Локку належить заслуга введення в науку поняття **асоціація**, під яким розумілися поєднання, зв'язок ідей. Після Локка в психології утверджується загальний пояснювальний принцип людської психіки — **принцип асоціації** (зв'язку) ідей, образів. Поняття про асоціацію стає найбільш простим і універсальним пояснювальним механізмом формування та набуття людиною досвіду.

На ті часи популярною стає **френологія** (від грец. **Phren** — душа, розум і **logos** — вчення) австрійського анатома **Франца Галля** (1758–1829). Галль склав карту мозку, на якій розмістив у відповідних ділянках різні здібності. На його думку, звивини в корі великих півкуль головного мозку (мозкові шлуночки, як вважалося раніше) є місцем локалізації «розумових сил» людини. Френологія спонукала до експериментального вивчення розміщення, локалізації психічних функцій в головному мозку.

Таким чином, в доекспериментальній психології існували такі погляди на сутність душі:

Геракліт: душа як «іскорка Логоса»;

Демокріт: душа — це потік вогняних атомів;

Платон: душа — ідеальна ідея;

Арістотель: душа як спосіб організації тіла, ентелехія;

Декарт: душа — це свідомість (прихована властивість);

Лейбніц: душа — «монада», духовний атом.

Залежно від позиції, яку займали науковці у питанні співвідношення матерії та свідомості, виникали різні погляди на проблему свідомості. Основні з них:

— **гілозоїзм**: свідомість властива усій матерії;

— **дуалізм**: матерія та свідомість — самостійні сутності;

— **ідеалізм**: свідомість — первинна, матерія — вторинна;

— **вульгарний матеріалізм**: свідомість — різновид матерії;

— **діалектичний матеріалізм**: матерія — первинна, свідомість — вторинна, свідомість опосередковується буттям.

Серед філософських напрямів, які пізніше розвинулись у психологічні теорії, найцікавішими є феноменологія та екзистенціалізм.

Феноменологія – (від грецьк. *phainomenon* – явище, в якому спостерігається суть чого-небудь) – вчення про феномен, даний людині у досвіді чуттєвого пізнання. Базується на ідеях Е. Гуссерля та його послідовників.

На сучасному етапі за кордоном цей напрям активно розвивається А. Ленгле (Австрія), Ю. Джендліна, А. Джорджи (США), Е. Спінеллі (Велика Британія).

Екзистенціалізм(від лат. *existentia* – існування) – вчення ірраціонального напрямку, предметом вивчення якого є існування людини, переважно в ситуаціях боротьби, страждання, смерті.

Екзистенціалізм виник у 1920–1930 роках, остаточно сформувався після Другої світової війни. Видатні представники (засновники) — німецькі філософи М. Гайдеггер, К. Ясперс, О. Больнов. Головна ідея — ідея тотожності сутності та існування, яка прийшла на зміну гносеологічній ідеї тотожності мислення і буття. Особистість перебуває в опозиції до суспільства — вона має протидіяти державі, ворожому «іншому», середовищу, які нав'язують їй мораль, ідеали, свою волю. Найвища цінність екзистенціалістів — свобода особистості.

Психологи-екзистенціалісти вважають, що у кожній людині виникають тривоги, стреси і базові проблеми, які в змозі подолати зріла особистість. Але нездатність подолати такі проблеми може призвести до психічних порушень. Представники цього напрямку виділяють 4 групи проблем: 1) проблеми життя і смерті, часу; 2) проблеми смислу існування; 3) проблеми свободи, відповідальності і вибору; 4) проблеми любові, спілкування і самотності.

2.3. Експериментальний період розвитку психології. Становлення наукової психології

Кінець XVIII — початок XIX ст. відзначається великими досягненнями в дослідженні нервової системи, фізіології головного мозку (Л. М. Галлер, І. Прохазка).

Чеський лікар, фізіолог і психолог **Іржі Прохазка** (10.04.1749–17.07.1820) розробляє проблему рефлексів і дає класичне визначення рефлексу. Він показує, що рефлекс виникає лише на ті подразники, які мають для організму пристосувальне значення. Прохазка встановлює, що всі форми психічної діяльності спрямовані

на пристосування організму до умов навколишнього середовища, і всі відділи нервової системи (як нижчі, так і вищі) функціонують за рефлекторним принципом. Таким чином, в цей час закладаються основи розуміння психіки як функції мозку. У 70-ті роки XIX ст. виникла потреба в об'єднанні розрізнених знань про психіку в окрему науку.

2.3.1. Розвиток психології в Німеччині. Виокремлення психології у самостійну науку

Виокремлення психології в самостійну науку відбулося в 70-ті роки XIX ст. Датою її народження вважається **1879 р.**, коли німецький психолог **Вільгельм Вундт** (рис. 2.4) на власні кошти організував у Лейпцігу першу експериментальну психологічну лабораторію та впровадив метод експерименту для вивчення психічних явищ.

По закінченні Гейдельберзького університету і отримання диплому з медицини, В. Вундт дуже скоро починає працювати в ньому асистентом видатного фізика і фізіолога Германа фон Гельмгольца. Протягом декількох років він пише працю «До теорії чуттєвого сприйняття» (1862), в якій розділяє психологію на три основні напрямки: наукову метафізику, експериментальну психологію та етнічну психологію. У 1867 р. Вундт починає читати перший у світі курс з фізіологічної психології, постійно наголошуючи в ньому на ролі використання експериментальних методів, запозичених з природничих наук. Він підкреслює фізіологічний зв'язок між мозком та розумом. На думку Вундта, душа або дух є фундаментом матерії, а не навпаки

Рис. 2.4. Вільгельм Вундт (16.08.1832–31.08.1920)

У лабораторії Вундта вивчались психологічні та фізіологічні проблеми слуху, зору, тактильні відчуття, психофізика кольору, периферичний зір, вербальні асоціації, кольоровий контраст, оптичні ілюзії, сприйняття обсягу, образи післядії, почуття часу, сприйняття різних відтінків часу.

Особливу увагу приділяли експериментам, спрямованим на дослідження часу реакції. Вундт вдосконалив асоціативний метод Гальтона — метод пред'явлення словесного подразника в зоровій та слуховій формі, вимірюючи час реакції між словом-подразником та відповіддю на нього. Також у сфері його інтересів були психологія тварин, гіпноз, спиритуалізм.

Вундт створив найбільшу в історії психологічної науки наукову школу.

***Наукова школа** – це неформальний творчий колектив дослідників різних поколінь під керівництвом визнаного лідера (як правило, авторитетного вченого, який продукує нові ідеї і напрями досліджень), об'єднаних загальним стилем і програмою дослідницької роботи. Наукова школа реалізує такі функції: вироблення і поширення наукових знань, підготовка обдарованих фахівців. Головною ознакою наукової школи є ефективне засвоєння і дослідження її вченими актуальних проблем з висунутих керівником наукових напрямів.*

Мінімальний цикл функціонування наукової школи – три покоління: засновник школи, його послідовники, учні послідовників [38]

Лабораторія Вундта згодом перетворилася на перший психологічний інститут, у якому відбулося становлення багатьох корифеїв психологічної думки (американців Г. С. Холла, Дж. М. Кеттела, Е. Тітченера, німців Е. Крепеліна, О. Кюльпе, Е. Меймана, росіян — В. М. Бехтерева, Г. І. Челпанова та ін.). Після навчання у Вундта колишні його студенти створювали психологічні лабораторії в США, Італії, Росії, Японії.

У США виникає перша лабораторія С. Голла при університеті Джона Хопкінса (1883), у Великобританії, в Лондоні, — лабораторія Ф. Гальтона (1884), у Франції, в Сорбонні, — А. Боні і А. Біне (1889). Перша в Росії лабораторія експериментальної психології була створена В. М. Бехтеревим у Казані (1886), а згодом психологічні лабораторії були засновані в Одесі (Н. Н. Ланге), Києві (Р. І. Челпановим), Харкові (П. І. Ковалевським), Петербурзі (А. Ф. Лазурським і А. П. Нечаєвим), Москві (С. С. Корсаковим і А. А. Токарським). Перший в Росії інститут психології був заснований Г. І. Челпановим у Москві (1912) при історико-філологічному факультеті Московського університету. У 1912 році російські психологи обладнали в Москві лабораторію, яка була точною копією вундтівської. Російською мовою було перекладено найбільше його творів.

Вундт вважав, що завдання психології полягає в тому, щоб шляхом аналізу виділити вихідні елементи, встановити між ними характер зв'язку та знайти закономірності цього зв'язку.

Деякі факти з біографії та наукової діяльності Вундта.

Знання та досвід Вундта з фізіології мали величезне значення для становлення нової тоді науки — психології. Його лекції були опубліковані у вигляді книги «Лекції про душу людини і тварин» (1863). Через 10 років він опубліковує свою видатну працю в 2-х ч. «Основи фізіологічної психології» (1873–1874), в якій здійснює повний виклад своєї концепції. В ній він викладає принципи побудови психологічної науки на основі безпосереднього досвіду свідомості, що містить почуття, емоції, вольові акти та ідеї і обґрунтовує значення *методу* психологічного дослідження — *інтроспекції*, або самоспостереження. *Ця праця заклала справжні основи експериментальної психології як окремої науки з визначеним колом проблем та методами дослідження* і за його життя була перевидана 6 разів. В Гейдельберзі остаточно оформилися його наукові інтереси — він замислився про можливість створення психології як експериментальної науки. З 1875 року Вундт стає професором філософії у Лейпцизькому університеті, в якому він пропрацював 45 років. Відтепер протягом декількох років Лейпциг, в якому Вундт реалізовує свої задуми, перетворюється на колиску світової психології. На жаль, лабораторія Вундта була знищена за часів Другої світової війни під час бомбардування Лейпцига британською та американською авіацією.

Загальний обсяг наукової спадщини Вундта вражаючий. За період своєї наукової діяльності (з 1853 по 1920 рр.) він написав понад 54 тисячі сторінок. Американський вчений Борінг, який вивчав історію психології, підрахував, що він щодня мав писати по 2,2 сторінки. Так у своєрідній формі втілилася дитяча мрія Вундта стати знаменитим письменником. Найвизначнішим його твором стала праця в 10-ти томах «Психологія народів» (1900–1920), в якій вчений визначив дві лінії розвитку психологічної науки — експериментальну і соціальну.

Проте мало відомо, що у 1862 році у Київській духовній академії відкривається кафедра психології, а згодом, завдяки зусиллям М. Троїцького, і психологічна лабораторія. Тому можна вважати, що перша психологічна лабораторія з'явилася у Києві, на 17 років раніше, ніж у Лейпцигу.

Фотографія: Universität Leipzig

Рис. 2.5. Перші психологічні експерименти у лабораторії Вільгельма Вундта

Видатну роль в історії психології зіграв німецький професор **Герман Еббінгауз** (24.01.1850–26.02.1909), започаткувавши розвиток експериментальної психології. В німецькому місті Галле він організував невелику лабораторію експериментальної психології, створив першу професійну організацію німецьких психологів та почав видавати «Журнал психології та фізіології органів почуттів» («*Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*», 1890). Еббінгауз замість суб'єктивного методу — інтроспекції — застосував об'єктивний, поєднавши його з кількісним аналізом даних. В той час вважалось, що експериментально досліджувати можливо лише діяльність органів чуттів — адже тільки їх можна вивчати з допомогою різних приладів. Заслуга Еббінгауза полягає ще й у тому, що він почав експериментально досліджувати більш складний психічний процес — пам'ять. Праця Еббінгауза «Про пам'ять» (1885) відкрила нову епоху у розвитку експериментальної психології. В ній він, на відміну від поширеного до того асоціативного запам'ятовування, описав результати свого методу безглуздих складів, який Е. Тітченер назвав найбільш видатним винаходом з часів Арістотеля. Така висока оцінка експериментів Еббінгауза Тітченером була дана завдяки тому, що з цього часу відкрилася можливість вивчати процеси пам'яті незалежно від смислових змістів заучуваного матеріалу. Еббінгауз вивів закономірність запам'ятовування залежно від часу («крива Еббінгауза») (рис. 2.6).

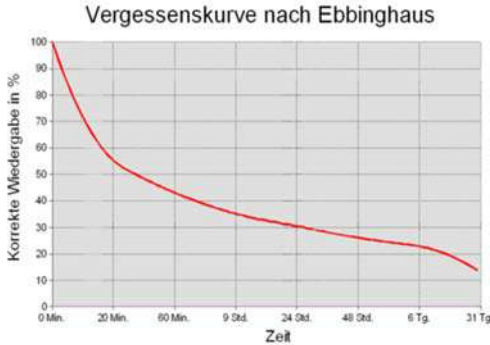

Рис. 2.6. «Крива забування Г. Еббінгауза, яка вказує на зв'язок між пам'яттю і часом»

Результати експериментальних досліджень Еббінгауза, які він проводив на собі, показали, що найбільш інтенсивно забування відбувається одразу протягом півгодини після заучування, протягом першої години забувається приблизно 60 %. Потім поступово швидкість забування зменшується: через дві доби в пам'яті залишається 28 % інформації, і вона з незначними втратами зберігається протягом 30 днів. При порівнянні заучування безглузких складів та осмисленого матеріалу виявилось, що осмислений матеріал запам'ятовувався у 9 разів швидше. «Крива забування» в обох випадках мала подібну форму, хоча при осмисленому матеріалі падіння кривої йшло повільніше.

Ілюзія Еббінгауза, або «кола Тітченера» (рис. 2.7) — оптична ілюзія, яка виникає при сприйнятті відносних розмірів. Одна з версій цієї ілюзії полягає в тому, що два кола, ідентичні за розміром, розміщені поряд, будуть сприйнятими як різні за розміром, якщо навколо одного з них розташовані кола маленького розміру, а навколо іншого — великого. Завдяки тому, що ця ілюзія вперше стала відомою з підручника експериментальної психології Тітченера (1901), то і назву дістала подвійну.

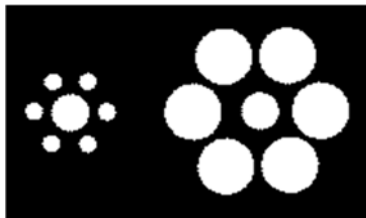

Рис. 2.7. Ілюзія Еббінгауза або кола Тітченера

У різних країнах виникають спеціальні лабораторії, які стають центрами психологічних досліджень. Спочатку пріоритет належав німецьким університетам. Згодом інтенсивний розвиток психології почався в США і Росії, трохи пізніше — у Франції, Італії, Англії та скандинавських країнах. Напрямами, які набули найбільшої популярності, були психофізика, психометрія, психофізіологія органів відчуттів — ті галузі, що оснащували молоду науку експериментальним матеріалом і засобами дослідження.

2.3.2. Розвиток психології у США. Становлення прикладної психології

Структурна психологія. Учень В. Вундта **Едвард Бредфорд-Тітченер** (11.01.1867–3.08.1927) вирішив втілити ідеї свого наставника. Переїхавши з Німеччини до США, він створює новий напрям — **структуралізм**, або **структурну психологію**, яка принципово відрізняється від концепції Вундта. Відмінність полягає в тому, що він відмовився від вундтівського вчення про аперцепцію (пояснення) і більше уваги приділив елементам свідомості, тому назва «структуралізм» застосовується тільки до підходу Е. Тітченера. Вундт наголошував на дослідженні цілого, а Тітченер надавав особливого значення дослідженню окремих частин свідомості.

Свою систему під назвою «структуралізм» Тітченеру вдалося створити завдяки 35-річній плідній праці у створеній ним лабораторії в Корнелльському університеті, під час якої було зібрано великий експериментальний матеріал на основі досліджень його студентів. Під його керівництвом було захищено 56 докторських робіт з психології, більша частина з яких мала відбиток його ідей і більше третини з них були написані жінками, що вказувало на дуже прогресивне ставлення професора до жінок на той час.

Тітченер став живою легендою Корнелла. Його лекції перетворювалися на справжні шоу — на кожному з них він з'являвся у професорській мантії. Сцену для цієї вистави готували асистенти вченого під його безпосереднім наглядом. Молодший викладацький склад, який був присутнім на усіх його лекціях, займав місця у першому ряду... Але згодом він майже перестав з'являтися в університеті, здійснюючи більшу частину своєї наукової роботи у домашньому кабінеті. Деякі викладачі ніколи його не бачили, а його учні могли дзвонити йому додому тільки у виняткових ситуаціях. Він мав деспотичний характер, проте, якщо його студен-

ти виказували йому пошану і повагу тією мірою, якою він вважав за необхідне, він міг бути добрим до них, допомагав їм просуватися, користуючись своїм авторитетом. В університеті розповідали історії про те, що молоді викладачі і аспіранти без усякого примусу, добровільно мили його машину та склили вікна в його будинку, охоплені тільки почуттями щирої поваги та захоплення ним [32].

Структуралісти вважали предметом психології *свідомість*, а головним завданням психології — визначення її структури, що потребує розкриття початкових елементів свідомості та зв'язків між ними. Свідомість Е. Тітченер тлумачив як загальний підсумок досвіду особистості, який існує в певний час. Він визначав свідомість як суму переживань людини, що існують в даний момент часу, а розум — як суму переживань, накопичених нею протягом життя. Свідомість і розум багато в чому схожі, за винятком того, що свідомість містить психічні процеси, що відбуваються в даний момент, а розум містить в собі загальний підсумок цих процесів. Е. Тітченер ділив елементи свідомості на три категорії: відчуття, образ і почуття. Відчуттями є основні елементи сприйняття, які проявляються у вигляді звуків, зорових образів, запахів та інших переживань, що викликають у нас фізичні об'єкти навколишнього середовища. Образи є елементами ідей і відображають переживання, не пов'язані з поточним моментом, наприклад, ті, що відбуваються у пам'яті. Емоційні стани є вираженням душевних переживань і проявляються в таких почуттях, як кохання, ненависть або смуток.

Згідно з концепцією Тітченера, психологія є наукою про досвід, який суб'єкт здобуває з допомогою інтроспекції. Тітченер рішуче відкидав усі інші засоби наукового дослідження, крім інтроспективного аналізу. Він був впевнений, що інтроспективне спостереження в психології має бути експериментальним: воно може бути повторним, змінним та ізольованим від сторонніх факторів.

Як приклад такого дослідження та для демонстрації того, як здійснювався метод інтроспекції можна навести спогади однієї з учениць Тітченера, Кори Фрідлейн про дослідження органічної чутливості. Для цих досліджень усім спостерігачам з ранку через рот вводили шлункові зонди, з якими ті ходили весь день до самого вечора. Спочатку при введенні зонда багато хто відчував приступи блювоти, але поступово вони змогли звикнути до цієї процедури. Протягом дня вони декілька разів з'являлися в лабораторії, де через трубку зонда їм вливали теплу або холодну воду,

і вони спостерігали свої відчуття. Всі дослідження робилися добровільно.

Структурна психологія була «чистою наукою» і не мала прикладного значення. Тітченер заявляв, що їхнім завданням не є лікування «хворої психіки», зміна людської свідомості або реформування суспільства. Єдиною метою було відкриття сутності та структури психіки. Отже, концепція Тітченера має лише пізнавальне значення.

Структуралізм дістав популярність у США і відіграв помітну роль у розвитку американської психології протягом двох десятиліть на початку ХХ ст., поки не був відкинтий новими теоріями, розробленими сучасниками Е. Тітченера. Підручники, написані Е. Тітченером: «Нариси з психології» (*An Outline of Psychology*, 1896 р.), «Початковий курс з психології» (*Primer of Psychology*, 1898 р.), чотиритомник «Експериментальна психологія: посібник із лабораторних занять» (*Experimental Psychology: A Manual of Laboratory Practice*), користувалися великою популярністю і були перекладені італійською, іспанською, німецькою, французькою та російською мовами. Приклад панування структуралізму дає зрозуміти, як впливає особистість на історію: епоха структуралізму закінчилась разом зі смертю Тітченера, і те, що вона тривала довгий час, свідчить про значущість особистості її автора.

Поки структуралісти продовжували пошуки загальних законів, бажаючи охопити усі види психічної діяльності, психологи, які сприйняли ідеї Ч. Дарвіна і Ф. Гальтона, почали досліджувати індивідуальні відмінності та способи їх оцінювання. Так виник функціоналізм.

Динамічний і стрімкий розвиток американської психології в період з 1880 по 1900 роки є яскравим явищем в історії науки. У 1880 році там ще не було жодної психологічної лабораторії, а на 1900 рік їх нараховувалося вже 42, і вони були облаштовані набагато краще, ніж у Німеччині. У 1903 році кількість випускників-психологів поступалася лише кількості молодих хіміків, фізиків та зоологів. В британському випуску довідника «Хто є хто у науці» за 1913 рік відмічається, що Сполучені Штати лідирують за кількістю всесвітньо відомих психологів, яких тут нараховувалося 84 — більше, ніж у Німеччині, Великобританії та Франції, разом взятих. Всього за 20 років з моменту появи психології в Європі, американські психологи захопили безумовне лідерство в цій галузі. Американський склад характеру сприяв популяризації психології: на виставках психологи демонстрували свою апарату-

туру, що давало можливість людям за плату виміряти різні свої властивості. Видатні психологи виступали з лекціями (Е. Б. Тітченер, К. Ллойд Морган, П'єр Жане, Г. Стенлі Гол, Джон Б. Вотсон), завдяки чому психологія вийшла зі стін лабораторій і почала завойовувати маси зацікавлених людей. Характерною рисою американської психології є інтерес до індивідуальних відмінностей — що пов'язує її з еволюційною теорією [32].

На радість психологам, які почали замислюватися над тим, до чого ж докласти свої здобутки, щоб довести цінність психологічних знань, застосовуючи їх на практиці, в Америці з 1870 по 1915 рік почав стрімко зростати прийом у державні безкоштовні школи. Витрати на суспільну освіту за цей період виросли в 10 разів. Освіта перетворилась на прибутковий бізнес, і це привернуло увагу психологів. У 1894 році С. Голл заявив, що «єдиною головною прикладною сферою [психології] є її застосування у педагогіці» [32, 45]. Таким чином, психологія знайшла своє місце у реальному світі. На 1910 рік більше третини усіх американських психологів зацікавилися можливістю застосування своїх знань до освітніх проблем.

Американська психологія, вийшовши з лабораторії В. Вундта, де вчилася більшість з її відомих першопрохідців, далеко відійшла від академічної науки. Почавши працювати в американських університетах, американські вчені, натхнені ідеями Ч. Дарвіна і Ф. Гальтона, привнесли психологію у бізнес, педагогіку, систему правосуддя та психіатричні клініки.

Таким чином, підхід Вундта на американській ниві був трансформований у прикладні галузі: індустріальну (організаційну) психологію, психологічне тестування та клінічну психологію.

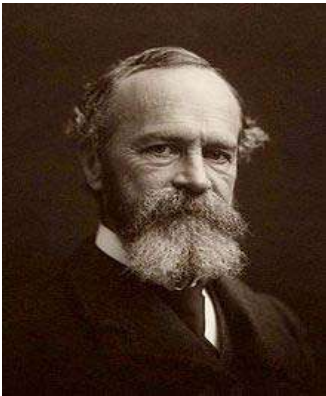
Функціоналізм

Структуралізму та експериментальній психології Вундта, які вважалися дуже обмеженими і нездатними дати відповідь на питання про те, які функції виконує розум і як він це робить, протистояв функціоналізм — перша суто американська система психології.

Представники цього напрямку, відкидаючи аналіз внутрішнього досвіду і його структур, вважали, що основне для психології — з'ясувати, як ці структури працюють, коли людина розв'язує певні завдання для задоволення її актуальних потреб. Сфера психології тепер охоплювала *психічні функції* (а не елементи) як внутрішні операції, які здійснює не безтілесний суб'єкт, а організм з метою задовольнити свою потребу в пристосуванні до середовища.

Засновником функціоналізму є *Вільям Джеймс* (рис. 2.8) — професор психології Гарвардського університету. У 1892 р. у своєму університеті він організував першу в США лабораторію прикладної психології.

Функціоналізм підкреслював життєву значущість свідомості для суб'єкта, заперечуючи існування несвідомого. За В. Джеймсом, психічні явища не можна вивчати незалежно від фізичних умов світу, бо світ і розум людини розвивались одночасно і пристосовувались одне до одного.

Найбільш відомою працею В. Джеймса є «Принципи психології» (1890), в якій основними завданнями психологічної науки він вбачав вивчення конкретних фактів і станів свідомості. Він обґрунтовує своє бачення тим, що свідомість є однією з біологічних функцій, яка розвивалася як необхідна умова процесу адаптації індивіда

Рис. 2.8. Вільям Джеймс (William James)
(11.01.1842–26.08.1910)

Програма функціонального напрямку має такі основні положення: 1) спершу необхідно з'ясувати, яким чином індивід пристосовується до зовнішнього середовища з допомогою психічних функцій; 2) з першого витікає важливість пошуку засобів найбільш ефективного пристосування.

Принцип доцільності у функціоналізмі стає головним при поясненні розвитку душевного життя. Різні види відчуттів і способи мислення досягли сучасного стану саме завдяки своїй користі для регулювання впливів людини на зовнішній світ. В. Джеймс визнавав, що всі психічні процеси супроводжуються певними тілесними явищами і стверджував, що вони є функцією мозкової діяльності. Він висунув концепцію «потоків свідомості» — ланцюга цілісних та індивідуальних психічних станів, що безперервно змінюють один одного і відображають фізіологічні процеси в організмі.

Свідомість — це стан певної особи, тобто свідомість і самосвідомість завжди особиста. Постійна зміна свідомості є безперервною, і жоден з її станів не буває тотожним будь-якому іншому. Джеймс висуває на перший план принцип активності психічного життя і надає першість у ньому волі та інтересу. Психіка, вважає Джеймс, має життєву, «функціональну» цінність і є знаряддям біологічного виживання індивіда.

У функціональній психології, на відміну від структурної, не було єдиного дослідницького підходу. Функціоналісти, крім інтроспективного методу, використовували також інші способи отримання наукових даних: тести, опитування, спостереження за поведінкою, психологічні досліди, які стали для них важливими джерелами наукової інформації. Також, на відміну від структуралістів, вони виявляли інтерес не тільки до теоретичних досліджень («чистої» науки), а й до практичних та прикладних проблем.

Джеймс також займався парапсихологічними дослідженнями і спиритизмом. Згодом Джеймс почав більше уваги приділяти філософії і став засновником суто американського напрямку — прагматизму.

В основу функціонального напрямку в психології покладені праці Чарльза Дарвіна та Френсіса Гальтона, яких найбільшою мірою цікавили принципи роботи свідомості.

Праця Чарльза Дарвіна «Про походження видів шляхом природного відбору» (1859) стала, безумовно, однією з найбільш видатних книг в історії людства. Дарвін зробив висновок про спадкову передачу відмінностей у поколіннях і про те, що у неперервній боротьбі за існування перемагають ті особини, які успішніше пристосовуються до навколишніх змін.

Теорія еволюції здійснила грандіозний вплив не тільки на американську школу психології, зобов'язану їй своїм розвитком, але також на розуми та ідеї багатьох відомих вчених, зокрема, З. Фрейда. Вона відкрила нові можливості, пов'язані зі схожістю психічних процесів у тварин і людини. Вчені знову звернули свою увагу на дослідження психіки тварин, і це стало новою темою дослідів у психологічних лабораторіях. За прикладом Дарвіна, психологи почали використовувати значно більш широкий арсенал методів, окрім експериментальної інтроспекції.

Неоцінімий внесок у психологію зробив **Френсіс Гальтон** (рис. 2.9). Його вважають засновником психометрики та диференційної психології. Він обґрунтував новий метод наукового психологічного дослідження — метод близнюків. Ним написано понад 30 праць з проблем спадковості.

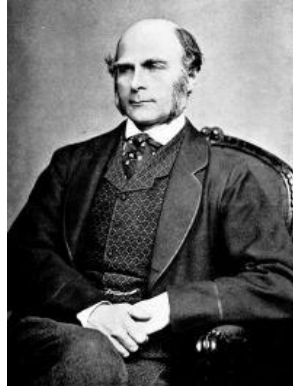

Рис. 2.9. Френсіс Гальтон (16.02.1822–17.01.1911)

У 1901 році він почав видавати журнал «Біометрика», у 1904 році при Лондонському університетському коледжі створив лабораторію евгеніки і організував спілку сприяння поширенню ідей расового вдосконалення.

Френсіс Гальтон був неймовірно розумною і творчою людиною. Коефіцієнт його IQ сягав приблизно 200 [32]. Коло його дослідницьких інтересів було надзвичайно широким: він досліджував дактилоскопію, моду, ефективність молитов, важку атлетику. Він винайшов друкарський засіб для телетайпу, перископ, який допомагав йому у натовпі стежити за парадом, пристрій для відкриття замків, сконструював прилад для автоматичного запису даних про стан атмосфери. Він досяг значних результатів у багатьох науках — антропології, математиці, географії, метеорології.

Ф. Гальтон був одним з перших, хто досліджував здібності. Першою його працею з психології була «Спадковий геній» (1869). В ній він проаналізував велику кількість біографічних даних родів відомих вчених і лікарів і дійшов висновку, що геніальні люди успадковують геніальність від батьків та її прояв у певному фаху: наприклад, геніальні музиканти народжуються в сім'ї музикантів. Він також відзначав, що мудрість Чарльза Дарвіна пояснюється тим, що той є нащадком найрозумнішої жінки свого часу — київської княжни Анни, доньки Ярослава Мудрого.

Гальтон вважав, що необхідно сприяти народженню «якісних» особистостей та запобігати народженню «неякісних». Для цього він створив нову науку — евгеніку, яка досліджувала фактори, що могли б покращити спадкові якості людей. Він планував вибирати талановитих людей та одружувати їх один з одним для того, щоб

через декілька поколінь створити нову високообдаровану людську расу. Для цього він пропонував створити спеціальні інтелектуальні тести для відбору високообдарованих чоловіків і жінок для подальшої селекційної роботи. Він підкреслював, що геніальність або її відсутність залежать від спадкових даних, а не від набутих можливостей. Для перевірки своєї евгенічної теорії Гальтон використав математичну статистику, а пізніше почав використовувати коефіцієнт кореляції. Він дав наукове обґрунтування дактилоскопічному методу як можливому способу ідентифікації людей. Також Гальтона вважають першим дослідником, хто використав метод анкети, опитувальники, тести, метод вільних асоціацій, який потім удосконалили і застосовували В. Вундт, З. Фройд та К. Юнг.

Таким чином, англійський дослідник Ф. Гальтон вважається засновником психодіагностики та психології індивідуальних відмінностей. А остаточно оформлення диференційної психології відбулося завдяки працям німецького психолога В. Штерна, який у 1911 р. видав наукову працю «Диференційна психологія та її методичні принципи». В ній було вперше сформульовано основні проблеми вивчення індивідуальних відмінностей та методологія їх дослідження.

Сформувався і оформився функціоналізм у Чикаго, але була ще й друга гілка, у Колумбійському університеті США, до якої належать також *Джеймс МакКін Кеттел* (рис. 2.10), розробник психологічних тестів, один з перших фахівців з психодіагностики та психометрії та *Е. Дж. Торндайк*, дослідник поведінки тварин.

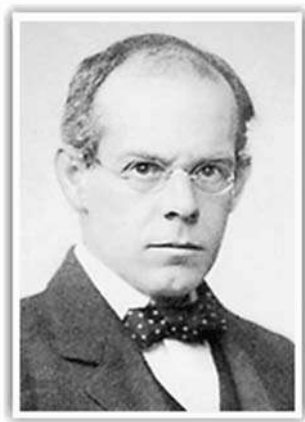

Рис. 2.10. Джеймс МакКін Кеттел (25.05.1860–20.01.1944)
фото: http://www.psychology.ru/whoswho/James_Cattell.stm

Під час викладцької діяльності у Кембриджському університеті Дж. Кеттел зустрів Френсіса Гальтона і той подав Кеттелу ідею зайнятися оцінкою психологічних відмінностей між людьми. За прикладом Гальтона, Кеттел, став одним з перших американських психологів, хто зацікавився кількісними і статистичними методиками, хоч математиком й не був. Кеттел розвинув метод ранжування, який дотепер широко використовується у психології і став першим психологом, який почав навчати студентів статистичному аналізу результатів експерименту. Він цікавився працями Гальтона з евгеніки, наводив аргументи на користь стерилізації злочинців та «недорозвинених» і пропонував заохочувати здорових інтелектуальних осіб до вступу в шлюб один з одним. Він навіть запропонував своїм сімом дітям по 1000 доларів кожному, якщо вони знайдуть собі пару серед синів та дочок викладачів коледжу.

Одним із видатних представників функціоналізму був також *Джон Дьюї* (рис. 2.11), — американський філософ, психолог та реформатор освіти. Дьюї на основі дослідження проблем пізнання (гносеології), впроваджував прогресивні ідеї в освіту на основі філософії прагматизму, яку заснував В. Джеймс.

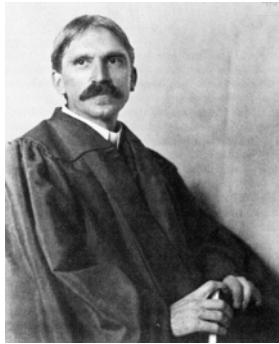

Рис. 2.11. Джон Дьюї (20.10.1859–1.06.1952)

Прагматизм, або інструменталізм — так звана філософія ділової людини, є істинно американською філософією. Прагма, з лат. — істина, практика, дія. В основі філософії прагматизму лежить діяльність, дія людини. Центральним поняттям є досвід людини, який розуміється Дж. Дьюї як всі прояви її життя та всі форми їхньої життєдіяльності. Істиною є те, що корисно, те, що служить людині (на відміну від колишнього розуміння істини, як того, що править навколишнім світом).

Прагматизм відкидав онтологічну філософію (побудовану на пошуку смислу життя). З точки зору Дьюї, людина починає філософствувати, коли має певну проблему, тому філософська методологія має бути підпорядкована забезпеченню успішності дій людей, допомагати їм задовольняти власні потреби. Тому кожній людині необхідно мати не один єдиний, а безліч методів або способів пізнання світу та інструментів, що сприяють успішності його дій.

На основі ідей філософії прагматизму Д. Дьюї обґрунтував необхідність принципу проблемності та практичної спрямованості навчального процесу. Цей принцип полягає в тому, що розуміння та засвоєння навчального матеріалу може бути досягнуто тим, хто навчається шляхом *вирішення певних практичних проблему результаті самостійної практичної діяльності*. Він вважав, що дитина пізнає щось нове не заради самих знань, як думали попередники, а заради використання їх у діяльності, для розв'язання своїх дитячих проблем. Тим самим він вперше встановив зв'язок між пізнанням і діяльністю.

Підґрунтям для психолого-педагогічних поглядів Д. Дьюї стала біогенетична теорія розвитку, яка розглядає спадковість як основу для подальшого формування особистості у соціальному середовищі. Дж. Дьюї визнавав предметом психології цілісний організм у його адаптивній щодо середовища активності. Адаптивний характер свідомості, який підкреслює функціоналізм, вимагає розгляду відношення психічних явищ як до умов середовища, так і до потреб організму.

Виникає питання: чому функціональна психологія набула найбільшого поширення у США, а не в Англії, де вона зародилася? Відповідь, ймовірно, лежить у національному характері американців та унікальних політичних, соціальних та економічних особливостях розвитку цієї країни, яка на той час готова була сприйняти еволюційну теорію та її гілку — функціоналізм.

Ще один видатний американський психолог — **Г. Стенлі Гол** (рис. 2.12) — після навчання в Європі у В. Вунда повернувся до США і започаткував новий напрям — педагогічну психологію.

Г. Стенлі Гол зібрав усі лаври «першопрохідця» в американській психології: він став першим доктором наук з психології (тема його дисертації була присвячена тактильному сприйняттю простору), першим засновником і президентом Американської психологічної асоціації, одним з перших прикладних психологів, стояв у витоків першого американського часопису з психології [32] (*The American Journal of Psychology (AJP)*), діючий і сьогодні [<https://upjpress.is/journals/american-journal-of-psychology>].

Рис. 2.12. Греввілл Стенлі Гол (01.02.1844–24.04.1924)

Саме лекції Г. Стенлі Гола так вразили Кеттела, під час навчання на другому семестрі в університеті Джона Хопкінса, що той вирішив стати психологом.

Промислова революція, що відбувалась на початку ХХ ст., вносила значні зміни у суспільну свідомість. Культурні та моральні норми, незмінні для багатьох поколінь, почали швидко зникати внаслідок міграції населення з сільських регіонів і маленьких провінційних містечок до індустріальних центрів, що швидко розвивались. Разом з цим змінювалися суспільні цінності, система взаємовідносин у суспільстві. Наукою цікавилось все більше людей, котрі схилились базувати свої уявлення про людину і суспільство на досягненнях наукової думки, а не на біблейських істинах.

Зарубіжна психологія 30–60-х рр. минулого століття характеризується інтенсивним розвитком теоретичних та експериментальних досліджень. Психологія все більше використовує на практиці наукові здобутки, що спонукає виникнення прикладних галузей психології. Виникають нові психологічні галузі — нейропсихологія, етологія. Основною тенденцією в зарубіжній психології 30–60-х років був поділ на два напрями — природничу психологію, орієнтовану на об'єктивні методи дослідження, насамперед, експеримент, і феноменологічну, орієнтовану на проникнення в індивідуальний світ людини.

2.4. Основні напрями зарубіжної психологічної науки ХХ ст.

На початку ХХ ст. відбувся бурхливий сплеск розвитку наукової психології і один за одним виникло одразу декілька напрямів, кожний з яких завоював свою нішу і продовжує існувати вже протягом століття.

2.4.1. Поведінкові напрями: Рефлексологія. Біхевіоризм. Необіхевіоризм

Рефлексологія

В Росії (а згодом і в Радянському Союзі) на початку ХХ ст. в психології розвивається природничо-науковий напрям, який виникає з метою побудови об'єктивного дослідження поведінки людини і тварин. Його засновником є **В. М. Бехтерєв** (рис. 2.13), який спочатку дає йому назву «об'єктивна психологія», потім «психорефлексологія», і, нарешті, **рефлексологія** — як особлива «біосоціальна наука».

Рис. 2.13. Володимир Михайлович Бехтерєв
(1.02.1857–24.12.1927)

В. М. Бехтерєв, російський невропатолог, фізіолог, психіатр, психолог, засновник рефлексології викладає основні положення своєї теорії у працях «Объективная психология и ее предмет» (1904), «Общие основы рефлексологии» (1918), «Коллективная рефлексология» (1921). Основними завданнями цієї науки були опис та пояснення поведінки людини на основі рефлексів. Рефлекси розглядалися як об'єктивне явище, викликане впливом середовища. Теорія базувалася на знаннях з фізіології організму та центральної нервової системи. Предметом рефлексології є усі рефлекси, що відбуваються за участю головного мозку. В. М. Бехтерєв вважав, що необхідно відмовитися від вивчення свідомості та обмежитися лише вивченням зовнішніх особистісних проявів, які зводилися до умовних рефлексів, що утворюються в результаті впливів зовнішнього середовища на нервову систему людини. Рефлексологія висунула принцип особистісного підходу до

досліджень, сутність якого полягає у тому, що увага повинна приділятися усьому, що може дати об'єктивне комплексне спостереження за людиною, починаючи з міміки та закінчуючи особливостями поведінки.

Виникнувши в галузі психології, рефлексологічна теорія набуває великого поширення аж до початку 30-х рр. і поширюється на педагогіку, психіатрію, соціологію і навіть на мистецтвознавство (розгалужуючись, наприклад, на «генетичну рефлексологію», «рефлексологію мас», «рефлексологію мистецтва і творчості» та ін.).

Рефлексологія ґрунтується на ідеях видатних російських вчених — психофізіологів **І.М. Сеченова** (1829–1905) та **І.П. Павлова** (1849–1936). Вперше уявлення про рефлекторний характер діяльності головного мозку було висловлене І. М. Сеченовим у його книзі «Рефлексы головного мозга» (1863). Він писав: «...Усі акти свідомого і несвідомого життя за способом походження є суть рефлекси» [28, с. 209].

Сеченов експериментально довів рефлекторний характер походження усіх актів життя — як свідомих, так і несвідомих. Але, на відміну від Р. Декарта, який зводив рефлекс до простого механічного руху, він розглядав його як складний психофізіологічний акт. Сеченов виявив у корі головного мозку процес центрального гальмування і тим самим довів, що не кожна думка, що виникає під дією зовнішніх впливів, одразу переходить у зовнішню дію, а може бути і рефлексом із затриманим (загальмованим) завершенням. Отже, він довів, що в основі психічних явищ лежать фізіологічні процеси, які можна дослідити з допомогою об'єктивних методів.

Вчення І. М. Сеченова *про рефлекторну природу психіки* було розвинуте І. П. Павловим у вчення *про вищу нервову діяльність*. Саме *рефлекторна діяльність мозку лежить в основі відображувальної діяльності психіки*.

І. П. Павлов експериментально довів, що поведінка живого організму є певною системою реакцій або рефлексів на подразники зовнішнього і внутрішнього середовища. Вищою нервовою діяльністю І. П. Павлов називає діяльність великих півкуль головного мозку, в якій утворюються складні тимчасові зв'язки між нервовими клітинами, і з допомогою яких здійснюється регуляція взаємодії організму із зовнішнім середовищем та регуляція діяльності самого організму. Вчення про вищу нервову діяльність об'єктивно і беззаперечно довело єдність тілесних та психічних явищ.

Створення рефлексологічної теорії стало важливим кроком на шляху перетворення суб'єктивної психології на об'єктивну і здійснило великий вплив на виникнення та розвиток біхевіоризму.

Біхевіоризм

На противагу функціоналізму і структуралізму виникає **біхевіоризм** (від англ. *behavior* — «поведінка») — напрям психології, що визначав розвиток американської психологічної науки на початку ХХ ст. і встановив предметом психології *поведінку*. Біхевіористи вважали, що предметом психологічного дослідження є не свідомість, а тільки те, що може бути доступне об'єктивному спостереженню, — *поведінка* людини, яка входить до організму у вигляді *стимулів*, а виходить з нього у формі поведінкових *реакцій*.

Одиниця аналізу поведінки — конкретний зв'язок стимулу та реакції. Такий аналіз проводиться з *метою передбачення та контролю поведінки людини*. Правильно підібравши стимули для впливу на особу, можна отримати бажану поведінку. Біхевіоризм заперечує свідомість як предмет психології.

В основі такої позиції лежить філософія *позитивізму*: переконання в тому, що науковий факт можна здобути тільки з допомогою безпосереднього спостереження. Зовнішній стимул і реакція доступні для спостереження кожному, незалежно від його теоретичної позиції. Засновником біхевіоризму є американський психолог **Джон Бродес Вотсон** (рис. 2.14).

Дж. Б. Вотсон (*JohnBroadusWatson*) закінчив Чиказький університет, до якого вступив з метою вивчати філософію під керівництвом Джона Дьюї. Але, за його словами, він не розумів, про що взагалі говорив Дьюї, і згодом змінив наукового керівника на психолога Джеймса Енджелла і фізіолога Генрі Дональдсона, що і призвело потім до його досліджень поведінки. Там же, у Чиказькому університеті, він захистив докторську дисертацію на тему «Навчання тварин: експериментальне дослідження фізичного розвитку білого щура, пов'язаного з ростом нервової системи» (1903 р.).

Рис. 2.14. Джон Бродес Вотсон (09.01.1878–25.09.1958)

Дж. Вотсон розглядав людину з натуралістичних позицій і вважав, що людина «являє собою тварину, що відрізняється словесною поведінкою». Одна з його основних статей — «Психологія з погляду біхевіориста» (1913).

Існують свідчення того, що Вотсон мав складнощі з уявою — неможливість створювати уявний образ, що могло стати причиною його негативного ставлення до психологічних теорій, які надавали великого значення уяві.

Основні положення біхевіоризму: 1) Научіння базується на використанні різних підкріплень та покарань для формування необхідних реакцій. Правильно підібравши стимули для впливу на особу, можна отримати бажану поведінку. 2) Завданням є передбачення реакцій на стимули. 3) Розвиток людини — це розширення репертуару поведінки, який досягається шляхом набуття нових реакцій (дій на засадах наявного репертуару спадкових реакцій). 4) Освіта — всесильна.

Необіхевіоризм

Подолати занадто спрощену схему поведінки та прямолінійність класичного біхевіоризму взялися необіхевіористи: Едвард Ч. Толмен, Кларк Л. Халл, Беррес Ф. Скіннер.

Необіхевіористи розширили модель $S — R$ (стимул — реакція), ввівши поняття *проміжних факторів V* (проміжних змінних).

Кожен з проміжних факторів (потреби, установки, значення, антиципація тощо) тією чи іншою мірою впливає на процес формування звичок $S-R$: посилює, сповільнює або перешкоджає підкріпленню. Необіхевіористи експериментально розробляють нові моделі процесу зумовлення.

Основи необіхевіоризму заклав Е. Толмен. У своїй книзі «Цільова поведінка тварин і людини» (1932) він вперше розкритикував схему Вотсона «стимул-реакція», вказавши, що вона не відповідає експериментальним спостереженням за поведінкою тварин. Е. Толмен вводить у структуру поведінки процеси, що розгортаються в організмі у відповідь на стимул і опосередковують поведінкову реакцію. За Е. Толменом, поведінка людини пояснюється не просто зв'язком «стимул — реакція», а *мотивованим процесом*, спрямованим на досягнення певної мети.

Ще одним видатним представником цього напрямку є **Беррес Фредерик Скіннер** (англ. *Burrhus Frederic Skinner*) (рис. 2.15).

Скіннер відкрив оперантну реакцію, яку відрізняв від автоматичних, рефлекторних реакцій, що базуються на безумовних та умовних рефлексах і наголошував, що вона є дією довільною та цілеспрямованою, але ця цілеспрямованість не керується метою, наміром, як у людини.

Рис. 2.15. Беррес Фредерик Скіннер (20.03.1904–18.08.1990)

Ним був відкритий *принцип «оперантного зумовлення»*, викладений у його головній праці «Поведінка організмів» (The Behavior of Organisms, 1938).

Зрозуміти принцип оперантного зумовлення можна на прикладі типового експерименту Скіннера, з допомогою якого він робив своє відкриття. Щура, вагу якого доведено до 80–90 % від нормальної маси, поміщають до пристрою, який отримав назву «скриня Скіннера». Це тісна клітка, в якій щур може здійснювати тільки такі рухи, які можуть контролюватися дослідником, або за якими дослідник може спостерігати. Клітка має отвір, через який експериментатор подає їжу на важіль. Щоб отримати їжу, щур має будь-яким чином (лапою, носом, хвостом — не має значення) декілька разів натиснути на важіль, або натиснути з певним інтервалом. Ця дія називається *оперантною реакцією* — тобто реакцією, до якої щур «прийшов» в ході досвіду, і яка зумовлює наслідок — отримання їжі. Таким чином, підкріплюючи нагородою певну реакцію, експериментатор отримує стійкі способи реагування.

У 50-і роки ХХ століття необіхевіоризм став поступатися когнітивному підходу в психології.

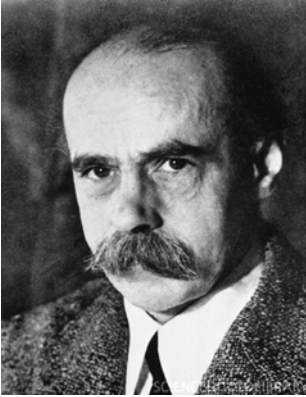
2.4.2. Гештальтпсихологія. Теорія поля К. Левіна

Як альтернатива поширеним на той час біхевіоризму та асоціативній психології, в 1912 році у Німеччині з'являється *Гештальтпсихологія*. Виникнувши як спроба теоретичного обґрунтування деяких феноменів зорового сприйняття, цей напрям здійснив великий вплив на психологічну науку в цілому.

Представники цього напрямку (М. Вертгеймер, В. Келер, К. Коффка, Б. Зейгарник) досліджували особливості пізнавальних психічних процесів, насамперед, сприйняття, а також пам'яті, мислення та особливості соціальних явищ при взаємодії людини і середовища (К. Левін). В перекладі з нім. Gestalt — цілісна форма чи структура. Засновник — *Макс Вертгеймер* (рис. 2.16).

Разом з двома асистентами, *Вольфгангом Келером* (21.01.1887–11.06.1967) і *Куртом Коффкою* (18.03.1886–22.11.1941), він провів дослідження ефекту руху уявних зображень, на відміну від реальних, що пред'являються на тахістоскопі і за їх результатами опублікував свою відому статтю «*Експериментальні дослідження сприйняття руху*» (1912), що і стало визначати дату народження цього напрямку.

Макс Вертгеймер захистив дисертацію доктора філософії у 1904 р. у Вюрцбургському університеті. У 1910-х рр. працював у психологічному інституті Франкфуртського університету, де і почав досліджувати сприйняття. Протягом 10 років з 1933 р. очолював кафедру психології в Новій школі соціальних досліджень у Нью-Йорку, якою пізніше стане керувати його учень Соломон Аш.

Єдиною працею, в якій Вертгеймер виклав свої ідеї, є «Продуктивне мислення» (1943). Він писав її близько 20 років, і вона була опублікована за декілька тижнів до його смерті.

Рис. 2.16. Макс Вертгеймер (15.04.1880–12.10.1943)

Вертгеймер показав, що два дискретні спалахи світла, що блимнули у двох різних місцях у різний час, можуть сприйматися як одне джерело світла, що перемістилося з одного місця на інше, якщо відстань та час між ними правильно підібрати. Якщо інтервал між спалахами — 200 мс або більше, спостерігач сприймає їх як два окремих джерела світла, що послідовно спалахують та гаснуть, як це і є в реальності. При інтервалі 30 мс або менше, обидва джерела сприймаються як такі, що спалахнули одночасно. Проте, при інтервалі 60 мс, здається, що спалахує одне джерело, яке переміщається з одного місця на інше. Так, наприклад, створюється ефект бігаючих вогників, коли джерела світла послідовно вмикаються та вимикаються. На відміну від структуралістів, що вважали невідворотною однозначну відповідність між сенсорною стимуляцією та сприйняттям і зробили б висновок, що спостерігач сприймає два окремих елементи і дві локальних події, гештальтисти довели, що може бути таке, коли рух сприймається там, де його нема. Ціла модель відрізняється від простої суми частин. Явище дістало назву *феномен видимого руху Вертгеймера*. Повний виклад його теорії здійснений у книзі «Продуктивне мислення», яка була випущена ним за кілька тижнів до смерті в 1943 році.

Але фактичним батьком терміну «гештальт» і вчителем М. Вертгеймера, був *Крістіан фон Еренфельс* (1859–1932), який у 1890 році дав визначення гештальту та висловив фундаментальну думку про те, що «ціле більше суми його частин» у своїй ключовій праці «*Про властивості форми*» («Über Gestaltqualitäten»).

Прямого аналогу німецькому терміну «Gestalt» не існує, зазвичай використовують поняття «конфігурація», «форма», «структура» та «модель».

У 20-ті роки навколо М. Вертгеймера формується школа гештальтпсихології, відома також як *Берлінська школа*, яка продуктивно працювала до 30-х років.

Основні теоретичні положення гештальтпсихології

Згідно з положеннями гештальтпсихологів, оточуючі предмети сприймаються нами як структуровані цілісні форми, а не як окремі об'єкти. Людина скоріше сприйме ціле, ніж його частини. Сприйняття навколишнього світу неможливо звести до суми відчуттів так само, як і властивості фігури неможливо описати за допомогою її окремих елементів. Гештальтпсихологи вказували на те, що первинними одиницями психології є саме цілісні структури (гештальти), які в принципі неможливо побудувати з якихось елементів.

Гештальт — це стійка до змін параметрів унікальна значуща цілісність, що зникає при зміні структури зв'язків між його частинами та існує тільки в співвідношенні з оточенням — тлом.

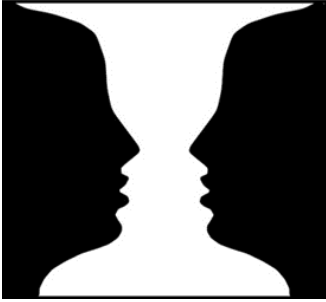
Кредо гештальтпсихології: *ціле не є проста сума його частин.*

Поясненням цього правила може бути приклад спроби розкласти гештальт на передбачувані елементарні сенсорні одиниці при розпізнаванні відомої мелодії. *Ернст Мах* (Ernst Mach (1838–1916) у праці «Аналіз сприйняття» (1885) довів: якщо відома у виконанні в певній тональності мелодія, прозвучить в іншій тональності, але ноти не зміняться, то її все одно можна одразу впізнати. А от якщо програвати її, використовуючи окремі ноти, то вона зникне. Отже, в цьому прикладі важливими є не самі по собі ноти, а зв'язок між ними. Тому що саме зв'язок між нотами, який ми сприймаємо, надає мелодії її неповторність і створює гештальт сприйняття. Сприйняття цілого домінує над сприйманням його частин.

Замість пошуку елементів свідомості, гештальтпсихологи зробили наголос на її цілісності. Гештальти мають свої характеристики і закони.

Загалом Гештальтпсихологія базується на 5 базових принципах:

1. *Принцип фігури і тла* (відкритий *Е. Рубіном*): кожний гештальт сприймається як фігура, що має чіткі обриси і виділяється у даний конкретний момент з навколишнього світу, який є щодо фігури більш розвинутим і недиференційованим тлом. Цей принцип відображено на рис. 2.17 «Ваза Рубіна»:

Формування фігури, з точки зору гештальтпсихології, означає появу інтересу до будь-чого та зосередження уваги на даному об'єкті з метою задоволення цього інтересу. Відповідно до того, як змінюється ваша увага, ви бачите або вазу, або обличчя.

Рис. 2.17. «Ваза Рубіна»

Обрис, контур, що характеризується ступенем різкості і замкнутістю (завершеністю) або незамкнутістю (незавершеністю), є основою гештальту. Сформовані гештальти завжди є цілісними, завершеними структурами, з чітко окресленими обрисами.

2. *Принцип диференціації*: визначає відношення між конфігурацією, утвореною подразниками і гештальтом, сформованим у свідомості.

3. *Принцип завершеності* (замикання), згідно з яким незавершені, неповні конфігурації добудовуються у сприйнятті до повних — так само, як знайоме слово читається, навіть, якщо у ньому пропущені деякі букви. Цей принцип є однією із фундаментальних властивостей гештальту — прагнення до завершеності. Її прояв підтверджується ефектом Зейгарник (див. нижче).

4. *Принцип хорошої форми* (сформулював у 1941 р. *Метцгер*): при збереженні типу конфігурації менш організована форма буде витіснена зі свідомості більш організованою. «Свідомість завжди схильна до того, щоб з отримуваних разом сприйняти сприймати найбільш просте, єдине, замкнуте, симетричне, таке, що включається в основну просторову вісь».

5. *Принцип ізоморфізму*: елементи та їхні відношення в одній системі відповідають елементам і їхнім відношенням в іншій. Так, згідно з цим принципом гештальтпсихології, психологічна та фізіологічна системи ізоморфні одна одній, між нейрофізіологічним процесом та будовою об'єкта, що сприймається, встановлюється структурна відповідність: психічний світ є точною структурною копією динамічної організації відповідних мозкових процесів. Принцип виголошує структурну єдність фізичного, фізіологічного і психологічного світів.

Гештальтпсихологи вважали, що цей принцип гештальта, будучи єдиним для різних явищ, наділяє свідомість власною цінністю

та приводить її у відповідність з фізичним світом, чим створює можливість по-новому вирішити психофізичну проблему.

Гештальт-підхід критикувався прихильниками панівного на той час у психологічній науці структуралізму, які, навпаки, вважали, що сприйняття — це сума базових, елементарних одиниць — «сирих» відчуттів. Але це не завадило йому стати одним з провідних напрямів психології.

Гештальтисти запровадили в своїх дослідженнях феноменологічний метод, який є різновидом інтроспекції і полягає в отриманні точних і систематичних описів різних аспектів власних переживань людини: тільки того, що є очевидним і безпосередньо переживається, без теоретичних припущень і висновків.

Гештальтпсихологи зробили внесок не тільки у вивчення процесу сприйняття, а й мислення. У психології мислення вони розробили метод експериментального дослідження мислення — метод «міркування вголос», а також ввели такі поняття, як *проблемна ситуація*, *інсайт* (М. Вертгеймер, К. Дункер). В. Келер у досліді над тваринами експериментально довів роль інсайту як принципу організації поведінки. За Келером, при успішному вирішенні інтелектуального завдання відбувається бачення ситуації в цілому і її перетворення в «гештальт», завдяки чому змінюється характер пристосувальних реакцій.

Гештальтпсихологія здійснила значний вплив на необіхевіоризм, когнітивну психологію. Цікаво, що саме один з гештальтпсихологів (*Курт Гольдштейн*) придумав термін «самоактуалізація», який у подальшому став ключовим поняттям іншого напрямку — гуманістичної психології.

Трохи пізніше до гештальтпсихологів приєднався *Курт Левін* (рис. 2.18), автор знаменитої *психологічної теорії поля*.

Рис. 2.18. Курт Левін (09.09.1890–12.02.1947)

У 1921 р. вони разом засновують журнал «Психологічні дослідження» («Psychologische Forschung»), в якому публікують результати своїх досліджень. З цього часу Берлінська школа починає здійснювати значний вплив на психологію в цілому. Важливу роль у цьому відіграли статті М. Вертгеймера «До вчення про гештальт» (1922) та «Про гештальттеорію» (1924), стаття К. Левіна «Наміри, воля і потреби» (1926), написана ним на основі емпіричного дослідження потреб людини та її вольових вчинків. Також значний вплив на розвиток цього напрямку здійснили праця В. Келера «Гештальтпсихологія» (1929), опублікована ним на основі лекцій, які він читав у США і визнана одним з найкращих і найбільш систематизованих викладів теорії гештальту та книга К. Коффки «Принципи гештальтпсихології» (Principles of Gestalt Psychology, 1935).

Незважаючи на спільне з гештальтпсихологами бачення деяких ідей, теорію поля Курта Левіна слід відрізнити від цього напрямку. Головною категорією гештальтпсихології був образ, а для Левіна — мотив. Теорія поля К. Левіна була сформована під впливом успіхів точних наук — математики і фізики, тому і для побудови структури особистості і моделювання її поведінки у теорії поля використовуються засоби топології — одного з розділів математики — геометрії.

Теорія психологічного поля пояснює поведінку людини особливостями сформованого гештальту її життєвого простору, балансуванням між зовнішнім оточенням та її внутрішніми потребами. На думку Левіна, особистість живе і розвивається у *психологічному полі* оточуючих її предметів, кожний з яких має певний заряд — *валентність* (притягальна або відштовхувальна сила). В своїх експериментах Левін довів, що для кожної людини ця валентність має свій знак, хоча існують і такі предмети, які для усіх мають однаково притягальну або відштовхувальну силу. Впливаючи на людину, предмети викликають в неї потреби, які Левін розглядав як свого роду енергетичні заряди, що створюють напругу. В цьому стані людина прагне до розрядки напруги, тобто до задоволення потреби. *Психічна діяльність людини відбувається в умовах впливу психологічного поля*, що містить в собі всі події минулого, теперішнього і майбутнього, які можуть вплинути на її життя. Одним з припущень Левіна було існування стану *балансу*, або рівноваги, між індивідуумом і його психологічним оточенням. В разі порушення цієї рівноваги виникає напруженість, і це викликає певні зміни, що ведуть до відновлення балансу. У цьому положенні полягає головний смисл концепції мотивації Левіна. Згідно з теорією Левіна, *поведінка є чергуванням*

циклів виникнення напруженості і наступних дій для її зняття. Тому кожного разу, коли у індивідуума виникає певна потреба, це спричиняє у нього стан напруженості, що спонукає його до дій, щоб зняти цю напругу і відновити внутрішню рівновагу.

Життєвий простір (психологічне поле) є ключовим поняттям теорії поля К. Левіна, змістом якого є уся множина реальних та нереальних, актуальних, минулих і майбутніх подій, що перебувають у психологічному просторі індивіда на даний момент часу. Це можуть бути цілі, очікування, образи притягальних або відштовхувальних об'єктів, реальні або уявні перешкоди на шляху досягнення бажаного, діяльність людини тощо — все, що може зумовити поведінку особистості. Виходячи з цього, поведінка — це функція особистості та її життєвого простору у даний момент часу.

Теорія К. Левіна зробила надзвичайно великий внесок у психологію ХХ ст., з одного боку, — у напрямку теоретико-методологічних розробок, а з іншого, — у напрямку розвитку теорії особистості — вона породила велику кількість експериментів, емпіричних досліджень, що привели до нових відкриттів: ефекту незавершених дій (Б. Зейгарник, 1927), рівня домагань (К. Левін, Т. Дембо, Л. Фестінгер, 1944), регресії особистості (Р. Бейкер, Т. Дембо, К. Левін, 1941) тощо. К. Коффка був особисто знайомий з видатним радянським вченим Л. С. Виготським, з яким брав участь у спільних дослідницьких проектах. Він неодноразово публікувався в 20–30-ті роки ХХ ст. російською мовою.

Ефект незавершеної дії (ефект Зейгарник) — явище, що характеризує вплив на процеси пам'яті перерв у діяльності. Встановлений *Блюмою Вульфовною Зейгарник* (9.11.1900–24.02.1988), засновницею російської патопсихології, під час виконання дипломної роботи під керівництвом К. Левіна у Берлінському університеті. У процесі експерименту було виявлено, що перервані в процесі вирішення завдання через мотиваційну напругу, яка зберігається, запам'ятовуються краще, ніж завершені. Однак ефект незавершеної дії спостерігається не завжди. Виявилось, що при дуже сильній зацікавленості краще запам'ятовувались завершені завдання, тоді як при слабкій мотивації — перервані завдання. Ці експерименти породили в подальшому дослідження впливу на процеси пам'яті рівня домагань та самооцінки особистості. Було доведено, що при адекватній самооцінці ефект незавершеної дії спостерігався, а при підвищеній або зниженій — ні.

Експеримент Зейгарник полягав у тому, що учасникам (164 особи віком від 13 до 65 років) пропонувалося за певний час ви-

рішити кілька завдань. При цьому їм не давали завершити половину з них, посилаючись на нестачу часу. Пізніше учасникам пропонувалося пригадати усі завдання, які вони пам'ятали. Завдання були різні: виліпити тваринку з пластиліну, записати вірш, проколоти дірочки в картоні, нанизати намистинки. Завершені та незавершені завдання чергувались випадковим чином. Результати показали, що серед дій, що збереглися у пам'яті, відношення незавершених дій до завершених складало 1,9, тобто незавершених дій запам'яталося майже в 2 рази більше. Незавершені завдання асоціювались з негативними переживаннями, учасники мали бажання повернутися до них і завершити. Тим самим було підтверджене припущення про те, що у випадку переривання процесу розв'язання завдання виникає певний рівень емоційної напруги, який не отримує своєї розрядки шляхом вирішення завдання, і тим самим сприяє збереженню цієї незадоволеної дії у пам'яті, що підтверджує одне з головних положень гештальтпсихології.

Значна кількість робіт К. Левіна присвячена проблемам інтерперсональних відносин: типів лідерства, групової атмосфери, групової динаміки, продуктивності праці в групі та багато інших. Завдяки цьому здобутки К. Левіна використовуються у різних галузях теорії і практики менеджменту — в організаційному консультуванні, вирішенні конфліктів, питань лідерства, мотивації. Дослідження та теоретичні розробки вченого, присвячені мотивації та аналізу поведінки людини, стимулювали розвиток різних галузей як практичної, так і академічної психології. Велика частка методології сучасних соціальних наук будується на розробках Курта Левіна. Праці Левіна здійснили суттєвий вплив також на становлення психології діяльності в Радянському Союзі — на теоретичні ідеї Л. С. Виготського та О. М. Леонтьєва.

Інтенсивний розвиток гештальтпсихології продовжувався до появи у Німеччині у 30-х роках нацизму. Вертгеймер, Коффка, Келер та Левін виїхали до Сполучених Штатів Америки, де їхній напрям не отримав підтримки — не витримав конкуренції з біхевіоризмом, який там домінував, і до середини ХХ ст. інтерес до гештальтпсихології поступово згас.

Гештальтпсихологія знайшла продовження у сучасному напрямі психотерапії (*гештальттерапія*), автор якого *Фріц (Фредерік) Перлз*, зумів знайти практичне застосування теоретичним здобуткам гештальтпсихологів на практиці: феномени цілісності, досліджені на матеріалі сприйняття, він застосував до людської особистості і розробив засоби поновлення цілісності особистості, яка перебуває у внутрішньому конфлікті.

Основний вплив на формування ідей Перлза здійснив психоаналіз З. Фрейда, який він, однак, критично переосмислив та переробив. Ф. Перлз відмовився від багатьох положень психоаналізу, насамперед — від інтелектуального підходу до вирішення проблем, фокусуванні на минулому та пасивності пацієнтів протягом сеансів. Також він поєднав його з деякими основними ідеями гештальтпсихологів, праці яких справили на нього величезне враження. Від них він взяв ідею про незавершену ситуацію, проте проблему співвідношення фігури і тла він переніс у сферу світосприйняття людини, чого академічні гештальтпсихологи не прийняли, бо обмежували цю проблему лише сферою пізнавальних процесів.

Одним з основних правил гештальт-терапії є твердження про те, що *незавершений гештальт має велику силу — він прагне до завершеності*. В основу теорії гештальт-терапії були покладені такі поняття і принципи: *цілісність, принцип виникнення і розпаду гештальт-структур, поняття про незавершений гештальт, контакт і межа контакту, усвідомленість, перебування «тут-і-зараз», відповідальність*.

Через деякий час у психологів Європи та Америки знову виник інтерес до гештальт-теорії та Берлінської школи, який зберігається дотепер. У 1978 р. було організовано Міжнародну психологічну спілку «Гештальт-теорія та її додатки», членами якої стало багато відомих психологів США (А. Лачинс, Р. Арнхейм та ін.), Німеччини (К. Гусе, Г. Портле, Е. Ертель) та ін. європейських країн, а в 1979 році був опублікований 1-й номер журналу «Гештальт-теорія». В Україну гештальт-терапія, як і інші психотерапевтичні напрями, прийшла у 90-ті роки ХХ ст.

2.4.3. Психоаналіз. Неофройдизм

У 1895 році психіатри З. Фрейд і Й. Брейер почали застосовувати метод гіпнозу та катарсису для лікування істерії. Ця подія стала вважатися датою народження класичного психоаналізу, який здійснив вплив на різні напрями культурного життя людства і наразі є найбільш відомим напрямом психологічної науки і практики. Засновником психоаналізу є австрійський лікар, психіатр і психолог **Зигмунд Фрейд** (нім. *Sigmund Freud*, повне ім'я — Сигізмунд Шломо Фрейд).

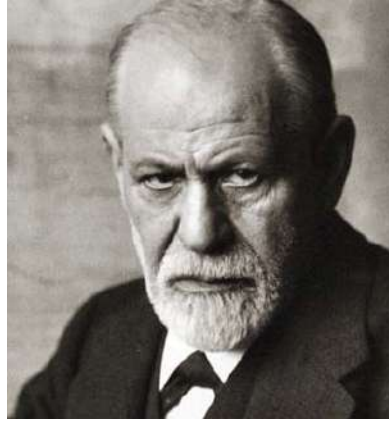

Рис. 2.19. Зигмунд Фройд (6.05.1856–23.09.1939)

3. Фройд і Україна. Зигмунд Фройд народився у єврейській сім'ї Якоба Фройда та Амалії Натансон, його другої дружини. Батько – родом з м. Тисмениця (сучасна Івано-Франківська обл. в Галичині), в якому прожив перші 25 років. Амалія Натансон народилася в Україні, в м. Броди на Львівщині, виросла в Одесі. Дід Фройда Шломо народився в Бучачі, в молодості переїхав до Тисмениці. Зигмунд же народився у німецькому м. Фрайберзі (нині – м. Пржибор у Чехії на кордоні з Австрією). У віці 4-х років Зигмунд із сім'єю через фінансові труднощі переїжджають до Відня.

Основні положення теорії З. Фройда.

Спочатку психоаналіз виник як *метод лікування неврозів*. З. Фройд звернув увагу, що невротичні хвороби дорослих часто викликані психічними травмами, отриманими в дитячому віці. *Предмет* дослідження психоаналізу — *вроджені потяги поведінки*, які можуть бути як усвідомленими, так і неусвідомленими. Термін «психоаналіз» був вперше оприлюднений Фройдом 30.03.1896 року у статті про етіологію неврозів у «Неврологічному Журналі». Загальні положення психоаналізу вперше були викладені З. Фройдом у праці «Тлумачення сновидінь» (1900). На-відміну від напрямів психології, презентованих вище, психоаналіз — теоретичне вчення, яке було зумовлене потребами клінічної практики.

Згідно із теорією Фройда, психіка не збігається зі свідомістю. Він розглядав психіку людини як багаторівневу, глибинним рів-

нем якої є несвідоме. Свідомість становить лише тонкий шар на поверхні несвідомого, психічне життя людини визначається несвідомим. Якщо не досліджувати несвідоме, не можна збагнути природу психіки. Несвідоме проявляється у вроджених потягах (сексуальних та агресивних), які є джерелом психічної енергії, що визначають динаміку психічного життя людини, структуру психіки та характер.

Термін «психоаналіз» має три значення:

- це *метод дослідження*, який полягає у виявленні неусвідомлюваного значення слів, вчинків і продуктів уяви (снів, марень, фантазування) шляхом тлумачення вільних асоціацій;
- це *психотерапевтичний метод*, який спирається на це дослідження. Фройд використовував свій власний метод вільних асоціацій та аналіз сновидінь, відмовившись від гіпнозу. Ці методи стали основою психоаналізу;
- це *сукупність теорій психології і психопатології* (теорія особистості, теорія опору, теорія дитячої сексуальності тощо), в яких систематизовано дані, здобуті психоаналітичним методом дослідження й лікування.

Ключовими термінами психоаналізу є: *несвідоме* — психічна діяльність, яка суб'єктом не усвідомлюється; *опір* — ідея про те, що свідомість опирається проникненню в неї несвідомих тенденцій (і робить це шляхом психічного захисту); *трансфер* (*перенесення*) — перенесення на ставлення людини до об'єкта (наприклад, до психотерапевта) її ставлення до минулих об'єктів (насамперед, тих, що оточували її в дитинстві), яке продовжує діяти і впливати на відносини із значущими особами. Фройд довів, що події та враження раннього дитинства утворюють шаблон для більш пізнього сприйняття життєвого досвіду, дорослі люди несвідомо пояснюють своє життя, виходячи з тих категорій, що були важливими в дитинстві.

Важливим також є поняття *лібідо* — психічної енергії, джерело якої перебуває у несвідомому. У перших публікаціях Фройд у якості первинного потягу розглядав тільки лібідо. Але пізніше він дійшов висновку, що «первинні потяги» становлять полярну пару: потяг до творчості (творчого) — кохання (лібідо) та потяг до деструкції — смерті (танатос). Таким чином виникла концепція про те, що уся життєдіяльність людини визначається переплетенням двох основних сил, несвідомих потягів — «інстинкту життя» (Ерос) та «інстинкту смерті» (Танатос).

3. Фройд розробив власну теорію особистості, викладену у праці «Я та Воно» (*Das Ichunddas Es*, 1923). У структурі особис-

тості він виділив три складові, три види енергії: Ід (Воно — інстинкти), Его (Я — розум, свідомість), Супер-Его (Над-Я — ідеал). «Ід» спрямовує поведінку людини відповідно до *принципу задоволення* — вимогою негайного задоволення усіх бажань і потреб. Задоволення і щастя — головні цілі в житті людини. Енергія Его регулює, стримує і спрямовує прояви енергій Ід та Супер-Его. Інформація про «не задоволення» Ід та Супер-Его потрапляє зі сфери свідомого у несвідоме. А потім проявляється у вигляді снів і сновидінь, обмовок, творів мистецтва, здатності до творчої діяльності. «Я» керується принципом реальності. *Принцип реальності* — полягає в усвідомленні того факту, що не усі бажання можуть бути задоволені безпосередньо і невідкладно — «тут і зараз». Принцип реальності виникає пізніше, ніж принцип задоволення, під впливом потягу організму до самозбереження, і як тільки індивід його опановує, він припиняє пошук прямих і безпосередніх способів задоволення своїх бажань, які з цього часу шукають обхідних шляхів, а також здатний відтепер відстрочувати досягнення результату на певний час залежно від умов. Потяг до самозбереження поступово все більше навчається представляти в психіці вимоги реальності, все більше підпорядковуючись принципу реальності, тим часом, як сексуальний потяг «навчається» із запізненням і неповністю та назавжди залишається під владою принципу задоволення. Метафорично це можна описати так: «Я» подібно до вершника, який по відношенню до «Воно» повинен приборкати його, як норовливого коня, перевершуючи своєю силою.

«Над-Я» керується *«ідеалістичним принципом»* і формується у чоловіків шляхом подолання «Едипового комплексу», а у жінок — через подолання «комплексу Електри». *Едипів комплекс*, за Фройдом, полягає у сексуальному потязі хлопчика у віці від 3 до 5 років до матері і ворожих почуттях до батька, якого він сприймає як суперника. *Комплекс Електри* проявляється у сексуальному потязі в тому ж віці дівчинки до батька і конкурентних почуттях до матері. Ці переживання містяться в сфері несвідомого і утворюють осередок збудження, не проникаючи у свідомість. Якщо «Я» здійснить дію в угоду «Воно» на протигагу «Над-Я», то відчує покарання у вигляді почуття провини, сорому, докорів совісті.

Головний конфлікт, що виникає у структурі особистості — між «Воно» і «Над-Я»: між інстинктами людини та її моральністю, сумлінням, які обидва діють у сфері несвідомого. З іншого боку, свідоме «Я» (принцип реальності), перебуває у стані конфлікту з несвідомим «Воно» (принципом задоволення). Принцип

задоволення і принцип реальності між собою несумісні, що призводить до стану напруження особистості, який вона намагається подолати з допомогою механізмів психологічного захисту, про які більш детально йтиметься у темі 6.

Учення Фрейда підтримало багато учнів і послідовників, серед них були й ті, кого воно надихнуло на створення власного напрямку: *Альфред Адлер* та *Карл Юнг*. К. Юнг назвав свою психологію *аналітичною*, А. Адлер — *індивідуальною*.

У Радянському Союзі одразу після революції вчення Фрейда було сприйняте позитивно, був відкритий державний психоаналітичний університет (Ростов-на-Дону). Але вже в середині 20-х років почалась гостра полеміка з приводу легітимності психоаналізу. Врешті-решт психоаналіз був оголошений буржуазним вченням і заборонений, оскільки його положення суперечили державним ідеалам і консервативній моралі тоталітарної держави.

Про психоаналіз можна в Інтернеті подивитися фільм «Вбити Фрейда» <https://my-hit.org/film/14589/>

Неофройдизм

Більшість послідовників Фрейда, яких відносять до представників неофройдизму, вважають, що провідну роль у становленні людини відіграють суспільно-культурні впливи. На їхню думку, саме ці процеси спричиняють виникнення внутрішньоособистісних конфліктів індивіда. В основі всіх теоретичних побудов цього напрямку лежать поняття несвідомого та принципової конфліктності відносин особистості і суспільства. Основними представниками неофройдизму є: К. Г. Юнг, А. Адлер, К. Хорні, Г. Салліван, Е. Фром, В. Райх, Г. Маркузе.

Розглянемо більш детально підходи К. Г. Юнга і А. Адлера.

Неофройдисти визнавали певну роль несвідомого у поведінці людей, в тому числі роль сексуальних інстинктів, але вони підкреслювали провідне значення в ній соціальних факторів: відносин між людьми, їхніх соціальних зв'язків, матеріальної і духовної культури.

Швейцарський психіатр і психолог *Карл Густав Юнг* (рис. 2.20) також найбільшу увагу приділяє несвідомим психічним процесам.

Як і у Фрейда, в його *аналітичній психології* динамічний аспект функціонування психіки представлений поняттям *лібідо*. Однак Юнг розуміє лібідо не як сексуальну енергію, а як гіпотетичну категорію, що описує різноманітні види психічної *активності*. Він вважає, що лібідо може існувати у потенційній формі (бажання) та у формі активних *дій*.

Юнг розробив *асоціативний тест*, який полягає у тому, що піддослідному пропонують низку слів, аналізуючи швидкість реакції при називанні ним вільних асоціацій до цих слів. Аналіз виявляв емоційно заряджені сфери досвіду людини, які набувають автономного характеру і не підкоряються свідомому контролю — *комплекси*, як їх назвав Юнг, які частково виникають в результаті психотравмуючих ситуацій.

Рис. 2.20. Карл Густав Юнг (26.07.1875–06.06.1961)

К. Юнг визнає головну тезу Фрейда про те, що сучасна людина часто не усвідомлює своїх важливих потреб і мотивів своїх вчинків, придушуючи свої інстинктивні потяги. Він вважав, що вони ніколи не можуть бути індивідуально набутими, а є дарами далеких предків. Загальна ідея аналітичної терапії К. Юнга полягає в припущенні, що симптоми послабшають, якщо людині допомогти краще розібратися в ситуації, досліджуючи прояви її несвідомого життя (фантазії, сновидіння тощо). Першим нововведенням К. Юнга, на відміну від класичного психоаналізу, було поняття *«колективного несвідомого»*, яке він тлумачить як досвід людства, що виникає в результаті еволюції людини як біологічного виду і накопичується у формі *архетипів*. Існування колективного несвідомого Юнг довів на основі аналізу численного матеріалу клінічних та експериментальних досліджень, древніх міфів, казок, звичаїв та ритуалів архаїчних народів, релігійних вчень і древніх наук — алхімії, астрології. *Архетипи є формами сприйняття та осмислення дійсності, що повторюють і створюють подібний досвід переживань у різних поколіннях.* За Юнгом, у людини, яка не реалізує архетипи, не дає їм виходу через свідомість, створюється напруга, яка може розрушити Его.

За К. Юнгом, психіка людини має три рівні: *свідомість, особисте несвідоме і колективне несвідоме*, сутність яких описана у темі №6. Розвиток особистості відбувається у результаті зближення та асиміляції (взаємопроникнення) свідомого та несвідомого, усвідомлення раніше неусвідомлюваних потреб, прагнень, почуттів. І цей надзвичайно важливий процес, в результаті якого *формується баланс та цілісність особистості*, називається *індивідуацією*. На шляху до індивідуації особистість переживає

зіткнення з архетиповими фігурами. В *архетипах* сконцентровані найважливіші мотиви, суперечності людського життя: Персона — ставлення до інших людей, вплив на інших, соціальна роль, здатність самовиражатися у суспільстві; Его — вибір прийняття рішень, центр свідомості; Тінь — ставлення до себе, тіньова сторона особистості людини, знехтування або прийняття себе; Аніма / Анімус — статева ідентичність, як розподіл на чоловіче та жіноче начала; Самість — центр особистості, цілісність її ідентичності, що об'єднує свідоме і несвідоме, унікальний потенціал особистості. Індивідуація розглядається як прояв унікального потенціалу, закладеного в Самості.

Для пояснення руху енергії К. Юнг ввів *принцип полярності*, який полягає в тому, що кожне свідоме бажання, або властивість має свою несвідому протилежність: якщо людина свідомо прагне до певної мети, то в її несвідомому присутній протилежний намір, чим пояснюється несвідомий зрив свідомих намірів. Накопичена в індивідуальному та колективному несвідомому енергія може переміститися у свідомість і своєю примітивною дією розрушити раціональний процес. Тим часом протилежні тенденції, компенсуючи одна одну, створюють напругу, що сприяє внутрішньому зростанню. Якщо людина свідомо ігнорує певну сферу, наприклад, сексуальність, то несвідоме періодично нагадує про неї з допомогою сновидінь.

Цілісність особистості забезпечує *трансцендентна функція*, яка долає амбівалентні тенденції внутрішнього конфлікту, поєднуючи психічні полярності з допомогою символічного вираження психічного змісту.

Згодом Юнг запропонував оригінальну типологію особистості на основі виділення двох особистісних установок *екстраверсія* — *інтроверсія* та чотирьох психічних функцій (*мислення, почуття, відчуття, інтуїція*), яка була згодом розвинута і стала однією з найбільш вдалих типологій особистості, що і сьогодні застосовується у практичній психології.

На ґрунті ідей Юнга виникла школа психологічної думки, яка здійснила вплив на формування гуманістичного, трансперсонального, екзистенціального та інших наукових і практичних напрямів, мистецтво та літературу. Усі вони належать до теорій глибокої психології.

Ще один з найближчих учнів З. Фройда, *Альфред Адлер* (рис. 2.21), створив власний напрям — *індивідуальну психологію*, що абсолютно відрізняється від класичного психоаналізу і також є цілісною системою розвитку особистості.

Рис. 2.21. Альфред Адлер (07.02.1870–28.05.1937)

Свою теорію він виклав у працях «Про нервовий характер» (1912), «Теорія і практика індивідуальної психології» (1920), «Смисл життя» (1933). Базуючись в цілому на структурній моделі Фрейда, Адлер замінив Ерос і Танатос іншими рушійними силами особистості. Він припустив, що життя людини визначається боротьбою двох основних потреб: *потреби у владі і перевазі над іншим, зверхності та потреби у прив'язаності і приналежності до соціальної групи*. Центральним поняттям у його концепції стало поняття *компенсації*. Прагнення подолати комплекс неповноцінності запускає процес розвитку особистості. На думку Адлера, саме прагнення до надкомпенсації, що виникає у відповідь на яскраво виражений дефект, призводить до видатних успіхів. Наприклад, Суворов, будучи у дитинстві маленьким хворобливим хлопчиком, став видатним полководцем, докладаючи багато зусиль для підвищення своєї фізичної вправності і витривалості. Адлер притримувався точки зору, що нормальна людина здатна досягнути балансу між прагненням до вищості і прагненням до соціальної прив'язаності і прагне досягнути першості, але в тих галузях, що є корисними для суспільства. Таким чином, саме почуття спільності з людьми, що стимулює соціальні контакти і орієнтацію на інших людей — ось та основна сила, що визначає поведінку і життєдіяльність людини.

У формуванні структури особистості людини Адлер надавав великого значення її оточенню в перші роки життя — членам сім'ї. Він вважав, що дитина народжується не з готовими особистісними структурами, а лише з їхніми праобразами, що форму-

ються в процесі життя. Найбільш важливою структурою особистості він вважав стиль життя — детермінанту, яка визначає і систематизує досвід людини, і тому визначає її поведінку. *Стиль життя* — це унікальний спосіб, яким індивід долає свій комплекс неповноцінності і досягає почуття спільності з людьми.

Стиль життя, за Адлером, — це система цілеспрямованих устремлінь особи, що склалася у дитинстві, в якій реалізується потреба в досягненні вищості, самоствердження як компенсації «комплекса неповноцінності».

Стиль життя тісно пов'язаний з почуттям спільності, яке разом з почуттям неповноцінності та прагненням до зверхності є трьома основними вродженими несвідомими почуттями, що становлять структуру Я. Почуття спільності, або суспільний інтерес — це своєрідний стрижень, який тримає на собі усю конструкцію стилю життя, визнаючи її зміст і спрямованість. Почуття спільності є вродженим, але може залишитися нерозвиненим. У разі нерозвиненості почуття спільності може сформуватися асоціальний стиль життя, це причина виникнення неврозів і конфліктів. На розвиток почуття спільності найбільше впливають близькі члени родини, насамперед, мати.

Важливою ідеєю теорії Адлера було уявлення про те, що більшості дітей притаманний *комплекс неповноцінності*, що формується у стосунках із «всемогутніми дорослими». Згідно з його уявленнями, розвиток особистості залежить від того, яким чином цей комплекс буде компенсуватися. У випадку патологічного розвитку людина намагатиметься компенсувати свій комплекс неповноцінності за рахунок прагнення до влади над іншими (компенсаторна теорія влади). Цікавим є дослідження Адлера про зв'язок між тим, чи є дитина єдиною у сім'ї, чи народжена вона першою, чи другою та тим, які комплекси неповноцінності при цьому виникають, і чого може досягти людина у своєму житті, завдяки цим комплексам.

Важливим внеском Адлера у психологічну науку є його положення про *прагнення людини зберегти в цілісності свою індивідуальність, усвідомити і розвинути її*, яке, на його думку, є найважливішою тенденцією в розвитку особистості людини. В цьому також проявляється відмінність його концепції від Фрейда, предметом дослідження якого була не унікальність кожної особистості, а те загальне, що властиве несвідомому. Юнг же прийшов до ідеї про цілісність та «самість» особистості значно пізніше — у 50–60-х роках.

Підходи Фрейда, Юнга і Адлера є абсолютно самостійними і відрізняються один від одного: найбільшого значення Фройд

надавав сексуальним факторам, Юнг — первинним типам мислення, Адлер — ролі суспільних інтересів. Але є те, що їх об'єднує: вони усі припускають, що людина має деяку внутрішню, притаманну тільки їй природу, яка здійснює великий вплив на формування особистості. [Детальніше — див. Інтернет-ресурс: <http://psyera.ru/5025/teoriya-lichnosti-adlera>].

2.4.4. Когнітивна психологія

Ще один напрям виник у психології в 60-ті роки ХХ століття як альтернатива біхевіоризму — когнітивна психологія. *Представники*: М. Айзенк, Р. Аткинсон, Дж. Келлі, У. Найссер, Дж. Стерлінг, С. Шехтер. *Предметом* дослідження когнітивної психології є *внутрішня організація психічних пізнавальних процесів та їх компонентів*: сприйняття, пам'яті, уваги, мислення, мовлення, процес розв'язання завдань, прийняття рішення, творчість. Так, Р. Аткинсон, Дж. Стерлінг вивчали пізнавальні та виконавчі процеси поведінки; М. Айзенк — індивідуальні відмінності людей у пізнавальних процесах; У. Найссер досліджував результати пізнавальної діяльності; С. Шехтер створив когнітивну теорію емоцій.

Предметом когнітивної психології є моделі пізнавальних процесів, а не особистість. Когнітивними називають психічні процеси, які можливо уявити як логічну й осмислену послідовність дії з переробки інформації. Основна ідея цієї теорії полягає в тому, що значну частину людської поведінки можна пояснити в термінах ментальної обробки інформації. Представники когнітивної психології вважають, що причиною неправильної поведінки людини є, насамперед, ірраціональні думки. Завданням когнітивного терапевта є вивчення мислительних конструктів клієнта та підведення його до усвідомлення ірраціональних моментів його думок.

Когнітивний підхід спирається на ряд аксіоматичних передумов (Хабер, 1964):

✓ *уявлення про поетапну переробку інформації*, тобто про те, що стимули зовнішнього світу проходять всередині психіки через ряд послідовних перетворень;

✓ *допущення про обмежений обсяг системи переробки інформації*. Саме обмеженість здатності людини засвоювати нову інформацію і переробляти вже існуючу змушує шукати найбільш ефективні та адекватні способи роботи з нею;

✓ *вводиться постулат про кодування інформації в психіці*. Даний постулат фіксує припущення про те, що фізичний світ від-

бивається в психіці в особливій формі, яку не можна звести до властивостей стимуляції.

Серед когнітивних теорій найбільш впливовою вважається теорія Жана Піаже, який досліджував процес інтелектуального розвитку в онтогенезі: загальноновизнаним є його вчення про розвиток логічного мислення у дітей від народження до юнацького віку.

Швейцарський психолог Жан Піаже (рис. 2.22) — ще одна видатна постать у психології. На основі досліджень Піаже була створена Женевська школа генетичної психології, яка вивчає особливості розумового розвитку дитини. Термін «генетична психологія» стосується онтогенезу, індивідуального розвитку, її об'єктом є вивчення походження інтелекту, предметом — механізми пізнавальної діяльності дитини, процес формування у неї фундаментальних понять: простір, час, причинність тощо. Генетична психологія вивчає, як відбувається перехід від одних форм розумової діяльності до інших, як ускладнюється структура інтелектуальної діяльності, причини цих ускладнень, вивчає схожість та відмінність між психічним життям дитини та дорослої людини.

Рис. 2.22. Жан Піаже (19.07.1896–16.09.1980)

Піаже зробив кілька значних відкриттів у галузі дитячого розвитку, одним з яких є відкриття *егоцентризму* дитини. Крім цього, ним було зроблено надзвичайно важливе відкриття, що когнітивний розвиток є результатом послідовних стадій розвитку особистості. Всі діти проходять ці стадії в однаковій послідовності під впливом таких факторів, як дозрівання нервової системи,

накопичення досвіду, розвиток мовлення і виховання. Когнітивний розвиток дитини може блокуватись на певному етапі, якщо один із перелічених факторів недостатньо представлений. Розвиток інтелекту дитини відбувається у постійних пошуках рівноваги між тим, що дитина знає, і тим, що прагне зрозуміти.

Згідно з теорією Піаже, в розвитку інтелекту людини можна виділити чотири головні періоди: сенсомоторна стадія (від народження до 2 років), доопераційна стадія (від 2 до 7 років), стадія конкретних операцій (від 7 до 11 років) і стадія формальних операцій (від 11 до 15 років).

Для виявлення механізмів розумового розвитку Піаже розробив новий метод психологічного дослідження — *метод клінічної бесіди*, який є дуже складним і полягає у вивченні не симптомів (зовнішніх ознак явищ), а процесів, що призводять до їх виникнення.

2.4.5. Гуманістична психологія

На противагу психоаналізу та біхевіоризму, виникає *гуманістична психологія*. Її засновниками є американські психологи Абрахам Маслоу (1.04.1908–8.06.1970) та Карл Роджерс (8.01.1902–4.02.1987). До гуманістичної психології належать також Гордон Олпорт (11.11.1897–09.10.1967), Генрі Мюррей (13.05.1893–23.06.1988), Ролло Мей (21.04.1909–22.10.1994), Віктор Франкл (26.03.1905–02.09.1997). Основним предметом гуманістична психологія вважає *здорову творчу особистість як унікальну цілісну систему*, яка здатна любити, співпереживати, дружити, бути турботливою і, при цьому, мати природні відчуття та властивості, володіти здатністю виробляти навички поведінки.

Людина — істота вільна, активна, творча, здатна вирішувати, обирати шлях власного розвитку. В якості основних предметів аналізу виступають: самоактуалізація особистості, творчість, любов, вищі цінності, свобода, відповідальність, автономія, психічне здоров'я, міжособистісне спілкування. Людина розглядається як розумна свідома істота, активний творець власної особистості та власного стилю життя, яка визначається прагненням до самовдосконалення. Сама сутність людини зумовлює її постійний рух до творчості й самодостатності.

А. Маслоу, один з провідних психологів у галузі дослідження мотивації в США, вважав, що центральним ядром особистості є мотивація, яка впливає на особистість в цілому. Він описав лю-

дину як «істоту бажачу», що прагне до задоволення потреб, які він розташував у певній ієрархії. У 1943 р. він розробив *ієрархію потреб, названу «Піраміда Маслоу»* (рис. 2.23).

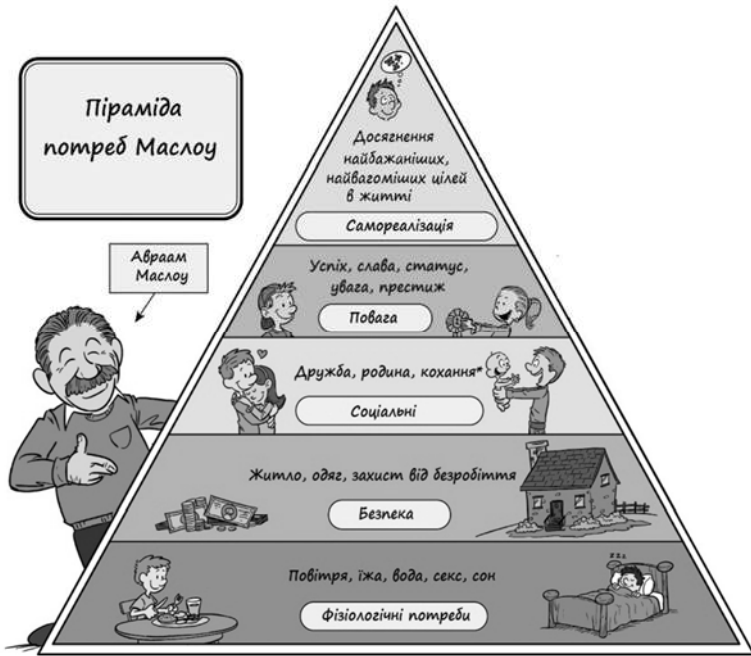

Рис. 2.23. Піраміда потреб А. Маслоу

[<http://marketing-now.ru/osnovyi-marketinga/piramida-potrebnostey-maslou/>]

Піраміда Маслоу становить ієрархію з наступних груп потреб:

- фізіологічні потреби — це низькі, керовані органами тіла потреби (в диханні, харчова, сексуальна, потреби в самозахисті);
- потреба в безпеці — прагнення в матеріальній надійності, здоров'ї, забезпеченні в старості тощо;
- соціальні потреби (потреби в дружбі, любові, приналежності). Задоволення цього рівня потреб не є об'єктивне, і його важко описати. Одній людині достатньо небагато контактів з іншими людьми, в іншої потреба в спілкуванні дуже сильна. Кожна людина наділена від природи потребою піклуватися про інших;
- потреба в пошані, усвідомленні власної гідності, потреба в оцінці та визнанні — ідеться про престиж, соціальний успіх;
- потреба у самореалізації, самоактуалізації, в розвитку особистості, в осмисленні свого призначення у світі.

Потреби задовольняються в послідовності від нижчих до вищих: спочатку фізіологічні потреби, потім потреби в безпеці (захист від страху та тривоги), далі — потреби в приналежності (потреба об'єднуватися з іншими людьми — приналежність до робочої групи, фірми, спортивної команди тощо). Після задоволення цих потреб виникає необхідність у задоволенні потреби в повазі (самолюбства — усвідомлення своєї компетентності, особистих досягнень, визнання іншими людьми).

У разі задоволення усіх названих потреб настає необхідність у самореалізації — реалізації своїх потенційних можливостей, зростанні як особистості. Особистісний розвиток відбувається в міру задоволення цих потреб, на вершині яких знаходиться самоактуалізація, яку Маслоу визначив як прагнення людини до свого максимального розквіту, діяння у щонайбільшій відповідності зі своїми можливостями та домаганнями.

Проте в жодній з публікацій Маслоу такої схеми немає, навпаки, він вважав, що ієрархія потреб не є фіксованою і найбільшою мірою залежить від індивідуальних особливостей кожної людини. «Піраміда потреб» введена, ймовірно, для спрощеного викладу ідеї ієрархії потреб, і вперше зустрічається в німецькомовній літературі 1970-х років, наприклад, у першому виданні підручника У. Стоппа (1975 рік) [5].

Маслоу зазначає, що брак благ, незадоволення базових фізіологічних потреб у їжі, відпочинку, безпеці призводить до того, що ці потреби можуть стати для звичайної людини основними («Людина може жити хлібом єдиним, коли не вистачає хліба»). Але якщо базові, первинні потреби задоволено, то в людини можуть виявлятися вищі потреби, метамотивація (потреби в розвитку, пошуку смислу свого життя тощо). І хоча статистика підтверджує вірність ієрархії потреб Маслоу, але вона не є абсолютною: інколи наприклад, потреба у визнанні для людини є важливішою, ніж потреба в любові.

Теорія ієрархії потреб Абрахама Маслоу ґрунтується на тезах:

- потреби людини мають *ієрархічну структуру* (пріоритетність);
- поведінка людини визначається *найсильнішою на даний момент потребою*;
- найсильніша потреба визначає поведінку людини *до моменту її задоволення*;
- за одночасного існування кількох сильних потреб домінують *потреби нижчого рівня*.

Цікаво, що у А. Маслоу також були українські корені. Справжнє його прізвище Маслов. Його батьки – Самуїл Маслов і Роза Шиловська були іммігрантами – євреями з Києва

На противагу панівним тоді біхевіоризму і психоаналізу Маслоу розробив теорію, згідно з якою сутність людини первісно є позитивною і спрямована на постійний розвиток. Тому мета психології полягає в тому, щоб «допомогти людині виявити в собі те, що в ній вже закладено» [5, с. 56], допомогти її самоактуалізації. Згідно з його теорією, ці особливості, існуючи у вигляді вроджених потенцій, актуалізуються під впливом соціальних умов.

Згідно з **концепцією К. Роджерса** (рис. 2.24), активність кожної людини спрямовує та регулює об'єднуючий мотив — «тенденція актуалізації», що «полягає у прагненні перебудувати свою особистість і своє ставлення до життя, зробивши його більш зрілим... у тенденції до зростання та рухові вперед, в спонуці до самоактуалізації... [32, с. 108].

Рис. 2.24. Карл Рендсом Роджерс
(08.01.1902–04.02.1987)

К. Роджерс вбачав процеси розвитку особистості в розкритті її вродженого потенціалу. Тенденція актуалізації забезпечує постійне прагнення людини до певної мети. Це може бути бажання досягти чи закінчити розпочату справу, що урізноманітнить життя і принесе задоволення (наприклад, прагнення отримати хорошу роботу, якнайкраще виконати професійні завдання, домогтися кар'єрного зростання, бути незалежним тощо). За К. Роджерсом,

основним моментом особистісного розвитку є Я-концепція та відповідність «Я-реального» і «Я-ідеального» людини. Одні з перших праць Роджерса: «Клінічна робота з важкою дитиною» (*The Clinical Treatment of the Problem Child*, 1939), «Консультавання і психотерапія» (*Counseling and Psychotherapy*, 1942).

Підхід **Віктора Франкла** (нім. *Viktor Emil Frankl*) базується на положенні про прагнення особистості знайти смисл життя: людина прагне знайти смисл і відчуває екзистенціальну фрустрацію або вакуум, що є причиною неврозів, якщо вона його не знаходить.

Віктор Еміль Франкл (26.03.1905–2.09.1997) — австрійський психіатр і психолог. В своїй основній праці «Людина у пошуках смислу» (1946), виклав власний досвід виживання в концентраційних таборах, який став основою для створення *логотерапії* — нового методу екзистенціальної психотерапії, так званої Третьої Віденської Школи Психотерапії.

Франкл розглядає прагнення знайти сенс життя як природжену мотиваційну тенденцію, властиву всім людям і основну рушійну силу поведінки і розвитку особистості. Головна теза вчення про смисл: людина не може втратити смисл життя ні за яких обставин; смисл життя завжди може бути знайдений. Згідно з теорією Франкла, людина не вигадує смисл, а знаходить його у навколишній дійсності, у тому, що є для неї цінністю. Вчений виділяє три групи цінностей: творчості, переживань та відносин, в будь-якій із цих цінностей можна знайти смисл життя. Тобто, немає таких обставин і ситуацій, в яких людське життя втратило б свій смисл.

Основна теза вчення про свободу волі полягає в тому, що людина здатна знайти і реалізувати смисл життя, навіть якщо її свобода обмежена об'єктивними обставинами. Свобода, за теорією Франкла, тісно пов'язана з реалізацією людиною смислу свого життя і відповідальністю за правильний вибір.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що у психології XIX–XX ст. не було єдиної парадигми (найголовнішої теоретико-практичної системи), яка б визначала напрям психологічної науки в цілому. Кожний з основних зарубіжних напрямів психології вивчає переважно якийсь один бік проявів психіки (бігевіоризм — поведінку, психоаналіз — несвідомі потяги, мотиви, гештальтпсихологія — образ, когнітивна психологія — пізнавальні процеси) та виникає як відповідь на суперечності та недосконалість попередньої теорії.

2.5. Етапи розвитку та основні концепції вітчизняної психології

Українська психологічна наука розвивалася в лоні національної філософії. Феномен української філософії є складовою національної духовної культури, втіленням її основних сутнісних ознак. Українська філософія відображає особливості національної свідомості, ментальності, національного характеру українців, головною рисою якої є кордоцентризм, сердечність. Характерні риси української свідомості (релігійність як один з головних вимірів суспільного буття, прагнення до свободи, етизація різних сторін людської діяльності, демократизм, індивідуалізм, висока оцінка особистості, світоглядний плюралізм (різноманіття), діалогічність мислення), які окреслюють духовне єство народу, знаходять вияв у «філософії серця», що об'єднує низку філософських вчень. Головною ідеєю «Філософії серця» є положення про те, що глибинною основою життя вбачається душа, сердечність, а не логічне мислення. Серце в українській традиції сприймається як центр і зосередження всього індивідуального, неповторного в людині. Уся вітчизняна культура і філософія характеризується загострено моральним ставленням до життя і до себе.

Розвиток української психології можна умовно поділити на п'ять етапів відповідно до панівної методологічної основи¹.

✓ **Богословсько-філософський період** розвитку психологічних понять. Умовно окреслимо цей період **від часів Київської Русі до середини XVII ст.** Методологічною основою є теологія та ідеалістичні погляди на душу й тіло.

✓ **Українське Просвітництво — XVII ст. — XVIII ст.:** від початку викладання психології в братських школах, а згодом — створених на їх основі Києво-Могилянській, Острозькій академіях. Його можна охарактеризувати як зародження основ теорії вчинку та ідеї самовизначення й самостворення людини в українській філософській і психологічній думці на основі ідеалістичної методології.

✓ **Природничо-науковий — початок XIX ст. — початок XX ст.** Цей період можна визначити як розвиток психологічних знань у процесі пошуку компромісу між матеріалістичними та ідеалістичними поглядами на душу й тіло, часові рамки якого —

---

¹ Періодизація запропонована доц., канд. психол. н. О. В. Ловкою.

від виникнення першої експериментальної лабораторії до початку панування природничо-наукового напрямку і встановлення матеріалістичної парадигми.

✓ **Радянський період** розвитку вітчизняної психології у складі СРСР — **20-ті рр. XX ст. — 90-ті рр. XX ст.** — розвиток сучасних українських наукових шкіл та провідних наукових підходів на основі марксистсько-матеріалістичної методології.

✓ **Відродження** — **середина 70-х рр. XX ст. і донині**: становлення вчинково-онтологічної парадигми, психології діалогу в українській науковій психології. Починається період з виникнення теорії вчинку В. А. Роменця і продовжується донині розвитком канонічної психології.

2.5.1. Богословсько-філософський період розвитку психологічних понять в Україні (часи Київської Русі — середина XVII ст.)

Перші дослідження богословсько-філософської психології в Україні фіксуються вже у княжі часи: головною тезою тієї доби, що вказує на панування антропологізму, є уявлення про те, що людина створена Богом і складається з тілесного і духовного начал. Однією з центральних проблем філософії у Київській русі є проблема взаємозв'язку душі і тіла. Так, митрополит Київський Никифор I, розвивав у своїх богословсько-філософських творах християнську тезу про подвійну — душевно-тілесну природу людини, аналізував особливості волі, почувань та розуму, п'яти органів чуттів. Душа є безсмертною, вона створена «божественним натхненням», міститься в голові і має три сили: «словесну» — розум, «нестямну» — почуття і «бажаючу» — волю. На думку Никифора, найважливішою з них є словесна сила, яка відрізняє людину від тварин. З її допомогою людина пізнає навколишній світ і Бога. Никифор вважав, що душа і тіло перебувають в постійному протиборстві: плоть противиться духу, дух — плоті. А довершеним, з точки зору мислителя, є стан опанування плоті духом, приборкання тілесних пристрастей [9].

Особливістю української філософії часів Київської Русі, яка з часом стане однією з головних її характерних рис, був синтез раціоналізму, розумового пізнання із притчовим стилем викладення, символіко-алегоричним методом пізнання світу.

Для усіх філософів цієї доби характерним є пріоритет духовного, вічного над матеріальним, скороминущим. Проте, одні з них, наприклад, Феодосій Печерський, Кирило Туровський, наполягають на аскезі, усамітненні, необхідності придушення плоті; інші — Володимир Мономах — вважає, що це не єдиний шлях, що врятувати душу і спокутувати гріх можна і добрими діяннями в миру. Ідеалом людини є страждалець за істину, борець за віру. Людина применшується перед особою безмежного Абсолюту — Бога, однак, її малість і гріховність розглядаються як передумова саморозвитку, а не як привід для приниження. Людина через усвідомлення своєї духовності спрямовує сили на моральне вдосконалення. Фундаментом особистісної самосвідомості є совість, прагнення творити добро, здійснювати духовні подвиги, моральна чистота, на досягнення яких і спрямоване моральне вдосконалення людини [9].

Серед духовно-філософської спадщини можна назвати такі видатні твори, як: «Повість врем'яних літ» Нестора, «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Послання» Смолянича тощо.

Питання подвійної природи людини знову виразно виникає у XVI ст. у філософських писаннях І. Вишенського.

Психологічні питання систематично почали розробляти у XVII ст. вчені Києво-Могилянської Академії: професор філософії Йосип Горбацький (поч. XVII ст., — 1653), Інокентій Гізель (бл. 1600–1683), Йосип (Іоасаф) Кроковський (бл. 1650-х — 1718), Стефан (Сімеон) Яворський (1658–1722), Інокентій Поповський (невідомо), Теофан Прокопович (1681–1736), здійснивши значний внесок у розвиток української психологічної думки. Психологічні положення, що висувалися на той час, поєднували ідеї матеріалізму та ідеалізму, вони дотримувалися існування духовного буття людини, духовних цінностей та духовних законів, установлених Богом, але й визнавали їхній зв'язок з психофізичними процесами людини.

Ф. Прокопович досліджував природу та психологічні властивості почуттів: їхню суть, походження, види, правила їх збудження. Цікавий підхід у Прокоповича був до тлумачення вчинку. Він вважав, що вчинком може бути і злочин — необхідно уважно вивчити особу, що його вчинила і обставини. Злочин може бути витлумачений в інший час як героїчний вчинок. Ця теза напрочуд правильно підтверджується розвитком історії української державності. Прокопович досліджував співвідношення свідомої і несвідомої форм існування мотивації.

2.5.2. Українське Просвітництво: середина XVII–XVIII ст.

Продовжена ця традиція була у добу Просвітництва (середина XVII–XVIII ст.), коли в українську психологію міцно увійшов інтерес до самопізнання, самостворення і творчого самовизначення людини через вчинок. Самопізнання людини тлумачилось водночас і як самопізнання світу і пізнання його Верховного суб'єкта — Бога. Але непорушним залишалось поняття про Бога і про існування «розумної вічної душі» людини [24].

Просвітництво (середина XVII–XVIII ст.) — це культурно-історична течія, яка панувала в період переходу від феодального суспільства до індустріального в Англії, Франції, Німеччині, Італії та інших країнах Європи. Просвітители ставили за мету поширення знань про зміст «істинного» суспільства, обстоювали ідеї встановлення «царства розуму», заснованого на природному рівноправ'ї людей, справедливості, громадянській рівності, політичній свободі. Рушійною силою історичного розвитку і торжества розуму вони вважали поширення знань, передових ідей та поліпшення морального стану суспільства — моральне та громадянське виховання, утвердження «істинних» уявлень про світ, людину і суспільство — на противагу «хибним» ідеям старого світу. Віра в людину, її розум і високе покликання. Просвітництво в Україні відрізнялося тим, що для нього характерним було тісне переплетіння з національним відродженням, гердеріанством (протестом проти деспотизму), романтизмом.

На методологічні основи психології тих часів здійснював вплив компроміс між світським і теологічним, який поступово стверджувався в українській культурі XVIII ст., і цим Просвітництво в Україні відрізнялося від французького Просвітництва, де світське й духовне вступили в жорстокий антагонізм [24]. Універсалізм і вселюдяність українського Просвітництва XVIII ст. стали основою для створення ідеї самовизначення й самостворення людини через вчинкову активність. Компроміс виявився тією основою, на якій було побудоване всебічне вчення про людину.

Одною з провідних ідей, що розвивалися українськими вченими цього періоду була тема вчинку. Центральною темою психологічних досліджень **С. Калиновського** (1700–1753) був вчинок, в основі якого він вбачав ідеї моральності, вивчав смисл блаженства як рушійної сили мотивації.

Сильвестр Кулябка (1704–1761) — видатний просвітник, філософ, педагог, церковний та громадський діяч, онук гетьмана

по материнській лінії. Продовжив традицію своїх вчителів дослідження проблеми вчинку. Кінцевою метою вчинку Кулябка вважав щастя. Цікавився також проблемами інтелекту і волі, які пов'язував між собою, а також проблемою афектів. Інтелект він пов'язував з досягненням істини, а волю — з досягненням добра. Воля спонукається інтелектом. Інтелект переконує волю.

Яскравим представником української психологічної науки XVIII ст. є відомий філософ, психолог, викладач, професор Києво-Могилянської Академії, **Григорій Кониський** (1717–1795). Кониський визнавав поділ душі на вегетативну, чуттєву і раціональну частини, активний характер відображення предметного світу органами чуття, вважав, що основними властивостями раціональної душі є її нематеріальність і безсмертя [7].

Професори Києво-Могилянської академії багато уваги приділяли темі вчинку. Вони зумовлювали вчинки впливом трьох факторів: 1) природними потребами, так званими «тілесними добрими», спорідненими з тваринними інстинктами, які визнавали основою мотивації поведінки; 2) розумом і волею, т. зв. моральними добродіями (чеснотами), або «духовними добрими»; 3) місцем народження і проживання (вплив відповідних традицій, звичок, норм). Вони поділяли вчинки залежно від рівня виявленої в них свободи на три категорії: вільні, невольні та змішані. Вільні — це ті, які людина усвідомлено здійснює за власним вибором; невольні — вчинки, здійснені зі стороннього примусу або від незнання обставин розпочатої справи; змішані, які переважають у буденному житті, — ті, що людина здійснює за власним вибором, але не зовсім вільно, під дією обставин. На вільні вчинки здатна тільки невелика кількість «героїчних особистостей», тому що вони вимагають значних вольових зусиль та відповідного суспільного статусу, який надає право вільного вибору. Детермінуючим чинником простих вчинків вважалися людські афекти.

В *антропоцентричній концепції* видатний український філософ **Григорій Сковорода** (1722–1794), виходить з монізму (єдності) двох «сродностей» — душевної і тілесної, наголошуючи на важливості внутрішнього «пізнання себе» [14].

Монізм — спосіб розгляду багатоманіття явищ світу з точки зору єдиного джерела, першоначала, єдиної основи (субстанції), теорія, згідно з якою різні типи буття або субстанції, що здаються різними, врешті зводяться до єдиного джерела [34].

Однією з основних ідей Г. Сковороди, яку він підтверджував усім своїм життям, є ідея «мікрокосмосу» — внутрішнього світу

живої людини, її психіки — як образу і подоби макрокосмосу: через самопізнання своєї суті пізнати суть світу.

Умовою щастя Сковорода вважав працю людини й виконання обов'язку перед Вітчизною. Праця має бути «сродною», тобто відповідати природним здібностям і прагненням людей. Сродності Сковорода надавав великого значення у виправленні соціальних недоліків [31].

Ідея кордоцентризму Сковороди була продовжена і розвинена українським філософом і педагогом **Памфілом Юркевичем** (рис. 2.25), який проголосив серце основою морального становлення людини.

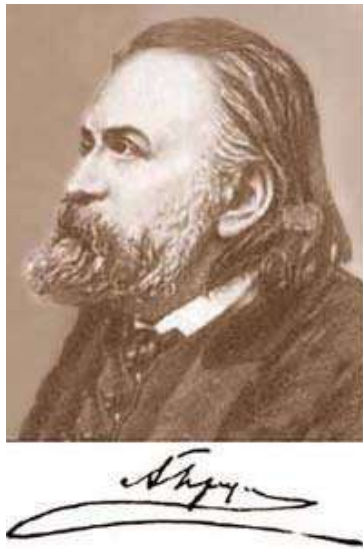

Рис. 2.25. Памфіл Данилович Юркевич (16.02.1826–04.10.1874)

У праці «Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого» (1860) П. Юркевич виклав своєрідну концепцію індивідуальності людини, в якій теоретично обґрунтував «філософію серця». В ній він рішучо віддає пріоритет над розумом переживанням, почуттям. Цим він конфронтує з раціоналістичними підходами, що зводять сутність душі і духовний світ людини до мислення.

Поняття «Кордоцентризм» означає біблійне за походженням уявлення про те, що істинна сутність людини зосереджена в серці,

яке вміщує почуття, розум, інтуїтивне пізнання, волю, споглядання, пам'ять. Тільки серце (а не розум) формує індивідуальність і неповторність людини. Душа має три основні здатності: пізнання, почування, волю. Сутність душі та її зв'язок з тілом має бути багатим і різноманітним. Душа отримує враження не від просторових рухів мозкової маси, а від доцільної діяльності [33]. Серце, за Юркевичем, — це скарбник і носій усіх тілесних сил людини, центр її душевного і духовного життя, скрижаль моральності. На думку вченого, саме серце забезпечує цілісність людини, бо має подвійну природу — одночасно духовну і тілесну. Воно є джерелом емоційного життя людини і репрезентує глибинні рушійні сили поведінки, породжує її мотивацію і спричиняє дію. Вчинок визначається саме взаємозв'язком дії і серця.

Стосовно навчання мислитель сформулював надзвичайно важливу думку про те, що знання можуть бути засвоєні людиною тільки тоді, коли вони «падуть на її серце» — коли зігріті її переживаннями, почуттями. Саме в серці людини міститься основа того, що її уявлення, почуття і вчинки набувають тієї особливості, що вирізняє душу однієї людини серед інших. Серце — наперед, ціннісний інтегратор цілісного буття. Думки і слова людини є виявами загального почуття душі, породженого сердечним настроєм [31]. Його теорія не належала ні до матеріалістичного, ні до ідеалістичного напрямів, які він обидва критикував за односторонність.

Вчений виділив три форми процесу пізнання, розташувавши їх від нижчої до вищої: 1) уявлення, що пов'язане з чуттєвим спогляданням (як нижчий, найменш досконалий рівень пізнавальної діяльності). Уявлення формується відповідно до суб'єктивних асоціацій і тому відображає скоріше не образ речі, що пізнається, а образ людини, що пізнає; 2) поняття — більш розвинута форма пізнання, пов'язана з розсудком, здатним до аналізу і синтезу окремих ознак конкретної речі, що дають можливість пізнати її сутність і відрізнити від інших речей; 3) ідея — найвищий рівень, у формі цілісного світогляду, що з допомогою розуму синтезує результати пізнання і поєднує їх з вірою у призначення людини, у вищий світ — вірою у Бога, у безсмертя душі і призначення людини [31; 6]. З психології Юркевичем написані статті: «Про союз душі з тілом», «Характеристика внутрішнього досвіду», «Психологія і психіатрія», «Достоїнства і вади душевного життя залежно від особливостей тілесної організації» тощо.

2.5.3. Природничо-науковий період — поч. XIX ст. — поч. XX ст.

У середині XIX ст. психологічна думка в Україні виділяється у самостійну науку. Як відзначалося, у 1862 році у Київській духовній академії М. Троїцький відкриває психологічну лабораторію. Згодом Троїцький був запрошений на роботу до Петербурга, Юркевич їде до Московського університету. В розвитку психології намічається певне затишшя.

Новий поворот у розвитку психології в Україні, орієнтований на експеримент, почався після відкриттів, здійснених російським вченим І. Сеченовим. Сеченов протягом декількох років працював в Одеському Університеті (1871–1876) і, як засновник російської фізіологічної школи, мав винятковий вплив на розвиток психологічної науки в усьому світі. Після його відкриттів стали виникати психологічні лабораторії в Харкові, Одесі, Петербурзі. Послідовник Сеченова, професор Харківського університету П. Ковалевський, у 1880-х рр. відкриває першу в Україні дослідну психологічну лабораторію при клініці душевних і нервових хвороб. Подібна лабораторія виникає в 1895 році в Одесі за ініціативою професора Одеського Університету М. Ланге, який вважається одним з засновників експериментальної психології в Росії. Не відходячи від традиційного психофізичного дуалізму, Ланге намагався поєднати його з рефлексологією.

У XIX ст. значну роль в розвитку української психології відігравав Київський університет св. Володимира (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Психологія тут викладалася з самого початку діяльності університету. Лекції таких вчених, як П. С. Авсенєв, Г. М. Скворцов, О. О. Козлов, С. С. Гогоцький користувалися особливою популярністю у студентства того часу. С. С. Гогоцький написав такі праці з психології: «Про розвиток пізнавальних здібностей», «Про розвиток внутрішнього відчуття» та ін. Великий внесок у розвиток психології був зроблений викладацькою та науковою діяльністю таких вчених, як О. М. Новицький, Г. І. Челпанов.

У підручнику О. М. Новицького основні питання психології викладалися на рівні сучасної науки. Він вважав, що фізіологія і психологія є двома тісно пов'язаними частинами антропології, які неможна відокремлювати одну від одної, як це було прийнято серед психологів-ідеалістів. Ті твердили, що психологія повинна займатися вивченням тільки духовної, а фізіологія — тільки тілесної сторони нашої природи. Це твердження Новицький застосовує

до аналізу усіх психічних процесів, намагаючись показати важливість даних фізіології для розуміння їх природи і закономірностей. Це було досить важливим кроком для формування психології як самостійної науки, привнесення в неї природничо-наукової орієнтації і відокремлення її від ще релігійної на той час філософії.

Заслугою С. С. Гогоцького можна вважати спробу пов'язати психологію з педагогікою і, таким чином, показати її практичну роль.

В 90-ті роки у викладанні психології в Київському університеті відбулися кардинальні зміни: і наукова робота, і викладання психології все більше відокремлюються від містично-релігійного напрямку, стали поширюватися ідеї матеріалізму. В цей час розвиток психології в університеті були пов'язані з такими видатними іменами, як: Г. І. Челпанов, І. О. Сікорський, С. А. Ананьїн.

Г. І. Челпанов (16.04.1862–13.02.1936) продовжував залишатися вірним послідовником релігійного світогляду і ревнісно захищав ідеалістичну філософію та дуалістичну психологію. У своїй книзі «Мозг и душа» (1900) він піддає критиці концепцію матеріалізму та намагається побудувати психологію на основі емпіричного паралелізму душі та тіла, похідної від психофізичного паралелізму В. Вундта. Але разом з тим саме він вперше організовує у Київському університеті лабораторію експериментальної психології, в якій розпочинає лабораторно-експериментальні психологічні дослідження. Саме він вперше в практиці університетського викладання психології почав вести практичні семінарські заняття зі студентами. Г. Челпанов, наслідуючи Вундта, намагався поєднати інтроспективну й експериментальну психологію, поєднати 2 методи — самоспостереження, яке вважав «єдиним джерелом пізнання психічних явищ», та експеримент, якому відводив допоміжну роль.

Він вважав, що головне завдання експерименту в психології — зробити самоспостереження більш точним. Челпанов велику увагу приділяв дослідженню вищих психічних станів і процесів: мислення, моральних та релігійних почуттів, проблем вольового самовизначення людини [35]. В його двотомній монографії «Восприятие пространства» (1914) він досліджує історію виникнення сучасних теорій та дає їм власний психологічний аналіз; а також чудово підготовлений у методичному відношенні практикум з експериментальної психології для студентів. Це був перший посібник до практичних занять з психології, який не втратив свого значення і в наш час. Також він створив один з кращих на той час підручників з психології для гімназій. Г. Челпанову належать

оригінальні думки про зв'язок вчинку з моральним характером та вольовим актом людини, ідеї з проблем «психології народів».

Рис. 2.26. Георгій Іванович Челпанов та члени Психологічного інституту 1914 р.

На жаль, у 1907 р. Г. І. Челпанов переїжджає до Москви, де продовжує свою діяльність у галузі психології спочатку в Московському університеті, а потім стає засновником і керівником першого на той час в Росії інституту експериментальної психології, який перетворює на один з кращих у світі.

Після революції загострилась ідеологічна боротьба, яка перейшла і у сферу психологічної науки. Прикладом такої боротьби між ідеалізмом і матеріалізмом може стати історія між Г. І. Челпановим та його учнями. Челпанов залишався на методологічних засадах ідеалізму, в той час як його учні (особливо К. Корнілов, П. Блонський) перейняли ідеї марксистського матеріалізму. Г. І. Челпанов пише статтю «Психология и марксизм» (1924), яку формулює у вигляді хрестоматії, наводячи цитати марксистів — Маркса, Енгельса, і тлумачення їхніх положень «вульгарними» марксистами, відкрито полемізуючи з ними таким чином. У відповідь він піддається жорсткій критиці з їхнього боку як представник реакційної, ідеалістичної, старої психології. К. Корнілов пише звинувачувального листа до ЦК ВКП (б). Лист подівав і в жовтні 1923 р. Челпанова звільняють з університету і Психологічного інституту, а Корнілов замість свого учителя стає директором Психологічного інституту.

На тих самих позиціях стояв і учень Г. І. Челпанова В. В. Зеньківський, який у своїх лекціях із загальної психології та у науко-

вій роботі, подібно до свого вчителя, базувався на основі духовно-аналітичного обґрунтування психічних явищ, насамперед, на їх духовному змісті, намагаючись поєднати ідеалістичні погляди на суть і природу психіки з даними досвідного її вивчення. Його підхід до викладання психології спирався на емпіричні, позитивістські методи дослідження, особливістю його лекцій був тісний зв'язок психології з «історією педагогічних учень» та загальна релігійна спрямованість.

З метою виховання у студентів інтересу до наукової роботи, повернення їхньої уваги до новітніх досліджень у психології Зеньківський відновлює у Києві експериментальну лабораторію Челпанова, яка після переведення останнього до Москви занепадає. Із 1917 р. курс загальної психології був доповнений курсом експериментальної психології, з метою ширшого ознайомлення студентів з методами і результатами об'єктивного вивчення психічних процесів.

У Київському університеті також працював професор С. А. Ананьїн — психолог і педагог, який розробляв проблему інтересу до навчання, важливу для теорії і практики учбово-виховної справи, а також досліджував психологію музичного сприйняття.

Протягом 25 років у Київському університеті на медичному факультеті завідував кафедрою психіатрії та нервових хвороб проф. Іван Сікорський.

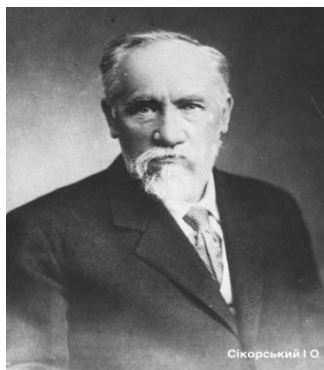

Рис. 2.27. Іван Олексійович Сікорський (26.05.1842–14.02.1919)

Поряд зі своєю основною спеціальністю (психіатрія) він багато уваги приділяв питанням дитячої та педагогічної психології. Сікорському належить близько 50 праць із загальної психології і понад 20 — з психології дитячого віку. Особливо цінними для

свого часу були праці І. Сікорського, присвячені дослідженню дитячої психіки. Він перший у світовій науці почав застосовувати експеримент у цій галузі, і його праці поклали початок систематичному дослідному вивченню дитячої психіки в її розвитку. Такі його праці, як «Душа ребенка с кратким описанием души животных и души взрослого человека» (1911), «Ход умственного и нравственного развития в первые годы жизни» (1912), «Психологическая борьба с самоубийством в юные годы» (1913), «Психологические основы воспитания и обучения» (1909) та ін., були чи не першими в світовій літературі узагальнюючими нарисами дитячої психології. Іван Сікорський багато уваги приділяв розумово відсталим дітям, яким він присвятив чимало своїх праць і для яких заснував у Києві лікарсько-педагогічний інститут для розумово недорозвинених, відсталих та нервових дітей. Він впроваджував психологічну культуру психіатричної служби в країні, наголошуючи на необхідності знання психіатрами нормальної психології.

Сікорський багато зробив для популяризації знань з психології. Йому належать два посібники з психології: «Всеобщая психология с физиогномикой в иллюстрированном приложении» (1904) — для підготовленого читача, і «Начала психологии» — для широких кіл читачів. Також він проводив психологічний та патопсихологічний аналіз творів літератури і мистецтва, особистостей видатних мислителів та художників, що поклало початок з'ясуванню сутності проблеми психічних відхилень і таланту.

На жаль, Іван Сікорський мав неприховано українофобські, російські націоналістичні та антисемітські погляди. Він заперечував існування окремого українського народу. Серед його робіт є на цю тему праця «Русские и Украинцы» (1913), в якій він виклав аналіз основних психологічних рис двох народів, праця «О психических основах национализма» (1910), де він здійснив спробу аналізу націоналізму як психічного явища і збудував власну систему уявлень щодо особливостей різних національностей на основі успадкованих ними расово-біологічних відмінностей.

У 1913 р. Іван Сікорський виступив як психіатр-експерт, запрошений прокуратурою у відомій «Справі Бейліса» (інспірованого судового процесу проти людини, безпідставно звинуваченої у вбивстві православного хлопчика сектантами-євреями), в якій він на основі власних етнопсихічних уявлень обстоював точку зору про ритуальний характер вбивства дитини. В результаті на його адресу різко відреагувала прогресивна преса, засудила вітчизняна і міжнародна медична спільнота, в т. ч. В. М. Бехтерев

і В. П. Сербський, відвернулася демократично налаштована інтелігенція.

Сікорський також від'їздить з Києва до Петербурга, але, відчувши відрив від рідної землі, повертається назад.

В цей період жив і плідно працював дуже цікавий і, на жаль, маловідомий український і польський вчений **Юліан Охорович** (23.02.1850–01.05.1917) — приват-доцент Львівського університету, один із засновників Міжнародного інституту психології в Парижі (1900), учитель Івана Франка. Ще студентом Варшавського університету він став одним з піонерів експериментальної психології, зайнявши перше місце в університетському конкурсі за працю «Про методи психологічних досліджень» (1868). Дисертацію на тему «Свідомість людини: її умови і закони» він блискуче захистив у 1873 р. у Лейпцизькому університеті під керівництвом Г. Фехнера і М. Дробиша і був за неї удостоєний наукового ступеня доктора філософії. А його монографія «Умови виникнення свідомості» (1874), яка вийшла слідом, отримала дуже високу оцінку відомих вчених багатьох країн.

У віці 25 років (!) він став одним з перших у Європі доцентом психології Львівського університету. Програма його блискучих лекцій містила курси теоретичної, прикладної та кримінальної психології, психології творчості, патогноміки, етнопсихології і викликала величезний інтерес.

В листі до Михайла Драгоманова Іван Франко писав, що не кинув університет саме через «психологічні студії» професора Охоровича. Особливо Франка зацікавила праця «Про поетичну творчість», де йшлося про роль фантазії, інтуїції.

Міжнародне визнання Охоровичу принесли його праці з питань гіпнотизму: «Уявне навіювання», «Гіпнотизм та месмедіум», доповіді на засіданні Паризького біологічного товариства «Зауваження про критерії гіпнотичної чутливості; гіпноскоп — новий метод діагностики» (1884), де він представив свій винахід — прилад гіпноскоп, призначений для вимірювання гіпнабельності людини.

Вчений проводив дослідження у Львівському університеті, а також у Кракові, Парижі. Крім згаданих, велику цінність являють його праці: «Нариси теорії спадкових явищ» (1870), «Про свободу волі» (1871), «Про формування власного характеру» (1872), «Про використання психології» (1878), «Початкові основи психології» (1916). Починаючи з 1895 р., його обирають почесним членом психологічних товариств: Великої Британії, Нью-Йорка, Берліна, Кельна, Лейпцига, Будапешта, Варшави, Петербурга. У 1915–1917 рр. Охорович — віце-президент польського товариства психологів.

Ю. Л. Охорович — багатогранна особистість, вчений-універсал, який проявив свої унікальні здібності у багатьох галузях науки і техніки: як дослідник, педагог, медик, психолог, винахідник, журналіст, і чий науковий доробок ще не дістав належної оцінки і визнання у науковій літературі. Втім, він зробив дуже багато для розкриття таємниць психіки та передбачив багато речей у майбутньому розвитку психології [16].

Ще один маловідомий український філософ, соціолог, психолог, педагог, публіцист, громадський та культурно-освітній діяч української діаспори, засновник Українського Психологічного Інституту О. Ю. Кульчицький (рис. 2.28). У своїй праці «Нарис структурної психології» (1949) Кульчицький виклав бачення психіки як цілісної структури із взаємопов'язаних складових — свідомості та несвідомого.

Автор концепції формування психіки. Доробок вченого налічує майже 400 статей і монографій у галузі філософії, психології, антропології, характерології, етнографії, педагогіки, германістики та літературознавства, видрукуваних українською, англійською, німецькою, французькою мовами, які ще потребують ретельного наукового дослідження. Жив і працював за кордоном, громадський та культурно-освітній діяч української діаспори

Рис. 2.28. Олександр Шумило фон Кульчицький
(08.02.1895–30.04.1980)

О. Кульчицький вважав, що психіка складається з трьох сурядних, рівноважних і необхідних для життя прошарків: пізнання, бажання, почуття. Шаровий поділ відбувається за критерієм активності (свідомості) — пасивності (несвідомого) людини. Він розрізняв ті явища, за яких людина є активним суб'єктом (мислення, свідоме бажання), від явищ пасивних, які нас захоплюють, опановують, володіють нами (пристрасть, афект, екстаз, прагнення, відчуття, сприйняття). Активні функції контролюють (хоча не завжди) пасивні. Предметом його дослідження були як свідомість, психічні явища людини, так і несвідома сфера особистості. Однак, погляди О. Кульчицького заперечували усталену на ті часи марксистську парадигму, тому свої дослідження вчений здійснював в еміграції і тривалий час його праці були невідомі в Україні.

Український і російський мислитель *М. О. Бердяєв* (6.03.1874–24.03.1948) досліджував проблеми творчості, свободи особистості. Він підкреслював, що заперечення свободи людини, насадження панування необхідності, пригнічення особистого загальним призводить до знищення в ній індивідуального, оригінальності особистості. Розвиваючи ідею вчинку як характерної ознаки особистості, він наголошував, що свобода людини як суб'єкта полягає в тому, щоб припинити жити відповідно до зовнішніх принципів і вийти за межі себе, бути самим собою, нести відповідальність за свій вибір перед самим собою. Його творчість відносять до релігійного екзистенціалізму — філософії існування, яка мала значний вплив на розвиток літератури та мистецтва. Бердяєв започаткував персоналізм, філософський напрямок, який визнає особистість первинною творчою реальністю.

На кінець XIX — початок XX ст. українська психологія більшою мірою залишається філософською наукою за формою і за змістом, але вже тоді вона починає розвиватися як практична галузь суспільного життя, забезпечуючи науковими розробками умови оптимального розвитку особистості. Так, у 1884 р. у Києві було відкрито інститут для навчання сліпих дітей.

Як відомо, Україна з кінця XVIII ст. перебувала у складі Російської імперії, а потім — з 1922 р. — Радянського Союзу, тому в ці часи її наукова думка розвивалась як інтегральна частина Росії. Уряд Росії спеціально здійснював політику централізації всіх сфер культурного та наукового життя Російської імперії, у складі якої перебувала у ті часи Україна. Велика кількість психологів-дослідників, які проявили свої таланти на батьківщині і здобули тут певні наукові досягнення, перебиралися у центри Російської імперії — Москву та Петербург (С. Л. Франк, М. О. Бердяєв, П. Д. Юркевич, М. М. Троїцький, Г. І. Челпанов), інші — виїжджали до Європи.

Таким чином, можна говорити, що до 20-х рр. XX ст. становлення української психології відбувалось на передовій розвитку світової психологічної науки. В цей період закладалися класичні традиції орієнтації на методологічно обґрунтоване, спрямоване на дослідження, психологічне знання, що транслюється студентам не лише як готовий до засвоєння матеріал, а, насамперед, як спосіб мислення. Погляди українських психологів завжди були спрямовані на такі питання, як духовність, свобода, суб'єктність, вчинок, індивідуальність.

2.5.4. Радянський період розвитку вітчизняної психології у складі СРСР — 20-ті — 90-ті рр. XX ст.

Після входження України до складу СРСР і до 1991 року, коли вона стала незалежною державою, вітчизняна психологія розвивалася як складова радянської наукової думки. В перші десятиріччя встановлення радянської влади відбувався активний пошук методологічної основи для розвитку науки, виникли різні напрями: рефлексологія В. М. Бехтерева (1857–1927), реактологія К. Н. Корнілова (1879–1957), культурно-історична теорія Л. С. Виготського (1896–1934), теорія установки Д. Н. Узнадзе (1886–1950).

В перше десятиліття радянська психологія розвивалася однобоко, винятково як рефлексологія. Рефлексологія намагалась все психічне життя звести до рефлексів, тобто автоматичних відповідей на подразнення з виключенням настановлення чи актів волі.

У 20-ті роки XX ст. у світовій та вітчизняній психології відбулася велика криза, можливість подолати яку у вітчизняній науці було знайдено видатним вченим-методологом радянського періоду С. Л. Рубінштейном. Проблема була вирішена Рубінштейном завдяки виявленню внутрішнього зв'язку між двома кардинальними психологічними категоріями — свідомістю та діяльністю і розкриттю їхньої єдності через категорію суб'єкта.

С. Л. Рубінштейн також сформулював основні методологічні принципи психологічної науки, серед яких провідним є принцип *єдності свідомості і діяльності*. Свідомість виступає одночасно і як передумова діяльності, і як її результат. Основні принципи та систематизація психологічної науки було викладено ним у фундаментальній праці «Основы общей психологии» (1940), яка стала настільною книгою не одного покоління психологів. Однією з ключових ідей Рубінштейна є *діяльнісна концепція психіки*: відображення реального буття опосередковане конкретною діяльністю людини. С. Рубінштейн стверджував, що психіка і діяльність єдині і що психіка формується тільки в діяльності. Зовнішні впливи проявляють себе через внутрішні, психологічні фактори — стан та зміст психіки індивіда (психічні образи, мислення і, особливо, — через особистісну мотивацію, цілі та здібності індивіда) — цей фундаментальний принцип психологічного детермінізму було розкрито ним у праці «Бытие и сознание» (1957).

Одним з наукових захоплень С. Л. Рубінштейна стала українська мова, як загальнокультурний феномен. Цей інтерес зводить

його з іншою видатною постаттю в українській науці — українським лінгвістом, етнографом і психологом — О. О. Потебнею. Аналізуючи в цілому теорію Рубінштейна, можна побачити, що праці Потебні, безсумнівно, вплинули на формування поглядів С. Л. Рубінштейна на проблему мислення і мовлення.

Розвиток радянської психології 1920–1930-х рр. відбувався на ґрунті *діалектико-матеріалістичної філософії*. Вчені в різних формах намагалися знайти шляхи використання і розвитку в методології психологічної науки філософських ідей К. Маркса. Глибокий теоретико-методологічний аналіз філософії Маркса в розумінні людини і шляхи його застосування для побудови системи психологічного знання дано в працях С. Л. Рубінштейна.

20–30 р. р. ХХ ст. в СРСР та в світі в цілому — це час розквіту педології — напрямку в науці, що ставив за мету поєднати між собою різні підходи до вивчення дитини. Для цього періоду найбільш вагомим подією була поява ідеї *особистості*. Перед педологією, а згодом і психологією, які в цей період опинились під цілковитим контролем державного управління, було поставлене соціальне замовлення — «виховання нової людини», «людини нового типу» — у дусі комуністичної моралі і радянських цінностей, підпорядковану інтересам класової боротьби. Ідея розвитку в особистості набору бажаних рис характеру, «перетворення людини в особистість» розглядалося як ідеальна модель, як соціально бажаний підсумок розвитку. Ідея особистості в даний період розвивалася багатьма науковими теоріями і методологічними напрямками: марксистською методологією, педологією, психоаналізом, психотехнікою тощо.

У 1930-ті рр. склався потужний теоретико-методологічний та експериментальний напрям, що дістав назву *діяльнісний підхід* (*Психологія діяльності*), який став головним підходом радянської психологічної науки.

Психологія діяльності

Основною категорією аналізу у даному напрямі є *діяльність*. Особлива заслуга в розвитку цього підходу належить Л. С. Виготському, С. Л. Рубінштейну (1889–1960), О. М. Леонтьєву (1903–1979), в чиїх працях оформилися положення, які продуктивно розвивалися протягом наступних років їх учнями і послідовниками.

Предметом дослідження психології діяльності є *психіка як функція мозку, форма відображення дійсності*, що виникає у процесах активності живої істоти й опосередковує її специфічними функціями. Згідно з цим підходом розвиток особистості від-

бувається в процесі її включення у різні види діяльності (гра, учіння, праця, спілкування). Психіка формується у діяльності та посідає в ній певне місце, виявляючи свої особливості. Розвиток психіки найбільше залежить від провідної діяльності, яка «веде» його за собою, а не від діяльності взагалі. Завдяки їй відбувається формування та розвиток психічних процесів, формування рис та якостей особистості тощо. Провідні діяльності послідовно змінюють одна одну залежно від віку людини. Основний шлях психологічного аналізу для цієї школи: від провідної діяльності — до психіки.

Однією з найвидатніших теорій, яка була створена в цей період у межах психології діяльності і яка набула світового значення у психології є *культурно-історична теорія розвитку* Л. С. Виготського. Однією з перших публікацій, де вона була викладена, — стаття «Проблеми культурного розвитку ребенка» (1926) в часописі «Педология».

Концепція Виготського відрізнялась від усіх існуючих на той час теорій, які вважали основними умовами розвитку спадковість і середовище, сам розвиток — як пристосування індивіда до довкілля, а джерело розвитку вбачали у природі самого індивіда. Виготський же вказував, що вищі психічні функції виникають спочатку у процесі співробітництва між людьми, зокрема, дорослими і дитиною, і лише потім стають індивідуальними (інтрапсихічними) функціями самої дитини. Тобто джерелом розвитку вищих психічних функцій є середовище, процес взаємодії з дорослими. Саме співробітництво з іншими людьми є головним джерелом розвитку особистості дитини, а найважливішою рисою свідомості є діалогічність. Особистість для Виготського — поняття соціальне, особистість є не вродженою, а виникає в результаті культурного розвитку.

Розвиток дитини, за теорією Виготського, рухається завдяки двом головним лініям. Перша — це природне дозрівання, друга полягає в оволодінні культурою, способами поведінки та мислення. Розвиток мислення та інших психічних функцій відбувається, насамперед, завдяки використанню дитиною «психологічних знарядь», шляхом оволодіння знаків-символів — мовою, письмом, рахунком, а не шляхом їхнього саморозвитку.

Основні положення теорії Виготського:

- 1) в основі психічного розвитку людини лежать якісні зміни соціальної ситуації, в якій вона перебуває;
- 2) найважливішими моментами психічного розвитку людини є її навчання і виховання;
- 3) початковою формою діяльності є розгорнуте її виконання

людиною у зовнішньому, або соціальному плані; 4) психологічні *новоутворення*, що виникають у людини, походять від інтеріоризації вихідної форми її діяльності; 5) суттєву роль у процесі інтеріоризації відіграють знакові та символічні системи, що є продуктами культури людства; 6) важливе значення у діяльності свідомості людини мають її інтелект та емоції, які перебувають у внутрішній єдності.

Важливими складовими культурно-історичної теорії розвитку Виготського є поняття рівня актуального розвитку та зони найближчого розвитку особистості.

Рівень актуального розвитку — це ті способи діяльності, якими дитина володіє самостійно, без допомоги дорослого (самостійно читає, пише, розв'язує завдання, відповідає на тестові запитання).

Зона найближчого розвитку — це ті способи діяльності, якими дитина не володіє самостійно, але може їх виконати за допомогою дорослого. Розвивальне навчання повинно орієнтуватися на зону найближчого розвитку. Таким чином, «кожна вища психічна функція з'являється на сцені двічі»: спочатку як інтерпсихічна (існує між тим, хто володіє нею і тим, хто не володіє), а потім як інтрапсихічна (внутрішній спосіб мислення людини) [36]. Процес засвоєння вищих психічних функцій є інтеріоризацією. Використання вищих психічних функцій — зворотній процес екстеріоризації.

На думку Виготського, тільки те навчання є продуктивним, яке випереджає розвиток.

Взагалі, постать Виготського у психологічній науці є однією з ключових: його внесок вважається епохальним. За 37 років життя ця видатна людина зробила неоцінимий внесок у культурний спадок людства. До дослідницької діяльності Виготського входили такі проблеми: порівняння поведінки людини і тварин, дорослого і дитини; порівняння поведінки первісної та сучасної людини; порівняння поведінки людей нормального рівня розвитку із різного роду патологічними відхиленнями.

Згодом О. Леонтьєв продовжив розробку діяльнісного підходу у своїх фундаментальних працях: «Проблеми розвитку психіки» (1959), «Діяльність, свідомість, особистість» (1975), який підхопили його співробітники та учні. Таким чином, на основі його методологічного підходу — «теорії діяльності» була створена потужна науково-дослідницька школа психології діяльності. Основні питання, що були у фокусі її досліджень — походження свідомості, її розвиток у процесі філо- і онтогенезу, психологічна

структура діяльності, місце і роль мотивів як спонукачів діяльності тощо. Ієрархію мотиваційно-смыслових утворень О. Леонт'єв розглядає як базове структурне утворення особистості. На основі виділення найбільш фундаментальних категорій: «свідомість», «діяльність», «особистість» О. Леонт'євим була побудована система психологічних знань. Докладніше про психологію діяльності — у розділі 8.

Сьогодні можна з впевненістю стверджувати, що основи теорії діяльності були закладені у дослідженнях Харківської школи психології.

В Україні на початок ХХ ст. сформувалися чотири відомі наукові школи: Київська (Г. І. Челпанов, І. А. Сікорський, С. А. Анан'їн), Одеська (І. М. Сеченов, І. І. Мечніков, М. М. Ланге, О. О. Потебня, С. Л. Рубінштейн), Харківська (Л. С. Виготський, О. М. Леонт'єв, О. В. Запорожець, О. Р. Лурія, І. А. Соколянський, В. П. Протопопов, Л. С. Залужний, П. І. Зінченко, Л. І. Божович, П. Я. Гальперін та ін.), школа психології творчості (М. Ланге, О. Потебня, О. Василовський, Д. Овсянико-Куликовський).

Важко переоцінити наукове та соціокультурне значення Харківської психологічної школи, завдяки роботі видатних представників якої стали надбанням світової психологічної науки *культурно-історична теорія* і загально-психологічна *теорія діяльності*.

Харківська психологічна школа — це неформальне об'єднання психологів, що працювали у 30–40-х рр. у наукових установах Харкова над розвитком ідей Л. С. Виготського і які в результаті підготували основи діяльнісного підходу в психології. До цієї школи належали: А. Н. Леонт'єв, А. Р. Лурія, П. І. Зінченко, А. В. Запорожець, П. Я. Гальперін, Л. І. Божович — науковці, чий імена належать до золотого фонду психологічної науки.

У цей період Харків був столицею України, що зумовило відкриття в ньому нових наукових і навчальних закладів на тій базі, що була закладена тут ще в ХІХ столітті. У 1932 році тут була створена Всеукраїнська психоневрологічна академія, яка стала унікальною поліфункціональною установою. До її складу входив і сектор психології, що складався з відділів загальної і генетичної психології та клінічної психології, для роботи в яких з Москви були запрошені психологи-фахівці О. Р. Лурія, О. М. Леонт'єв, М. С. Лебединський, О. В. Запорожець, Л. І. Божович.

О. Р. Лурія незабаром повернувся до Москви, і завідуючим сектором залишився О. М. Леонт'єв. До Харкова для роботи з колегами періодично приїжджав і, навіть, заочно вчився в Харківському

медичному інституті Л. С. Виготський. Л. І. Божович практично відразу виїхала до Полтави і постійно приїжджала до Харкова для зустрічей з групою. У відділі дитячої і генетичної психології, який очолював О. М. Леонтєв, працював і харківський психоневролог і психолог П. Я. Гальперін, у подальшому автор концепції поетапного формування розумових дій, який вважав, що за групою Л. С. Виготського велике майбутнє.

У такому складі харківська група існувала 10 років. Хоча О. М. Леонтєв у 1934 році повернувся до Москви, він продовжував керувати роботою своєї групи, постійно буваючи в Харкові. П. Я. Гальперін, О. В. Запорожець, П. І. Зінченко залишалися в Харкові до початку Другої світової війни.

Також сюди входили психологи, добре знані в харківському науковому колі: Д. М. Арановська, В. І. Аснін, Ф. В. Басін, Т. О. Гіневська, О. В. Гордон, О. В. Зінченко, О. М. Концева, Л. І. Котлярова, Г. Д. Луков, Г. В. Мазуренко, В. В. Містюк, Т. І. Тітаренко, О. О. Хоменко. Вони вивчали розвиток мислення у дошкільників, співвідношення розвитку мовлення і практичного інтелекту тощо. Досліджувалися прості орудійні дії дитини (П. Я. Гальперін), сенсорні дії, в т. ч. кольорова чутливість шкіри долоні (В. І. Аснін, О. В. Запорожець, О. М. Леонтєв): рухові навички, в т. ч. ті, що формуються несвідомим шляхом (В. І. Аснін), розумові дії, що формуються у контексті наочно-дієвого і логічного мислення (В. І. Аснін, О. В. Запорожець, К. Е. Хоменко); формування образу в умовах активного і пасивного дотику відчуття (Т. О. Гіневська, Л. І. Котлярова); мнемічні дії при мимовільному та довільному запам'ятовуванні (П. І. Зінченко), генезис естетичного сприйняття у дітей (Д. М. Арановська, О. В. Запорожець, К. Е. Хоменко), усвідомлення мови в процесах гри у дошкільнят (Г. Д. Луков), формування понятійного мислення у дітей (О. М. Концева).

Після того, як у 1934 році столиця України перемістилася до Києва, вийшла Постанова ЦК ВКП(б) від 4. 07. 1936 «про педологічні збочення в системі Наркомпросів», психоневрологічна академія перестала бути головною базою експериментальних досліджень Харківської школи, тому що психологічні дослідження на її базі були згорнуті. Проте, це не зупинило наукову діяльність учасників харківської групи, оскільки вони ніколи не дотримувалися педологічних позицій, вважаючи психологію і педологію двома різними науками. Дослідження продовжувалися в Українському науково-дослідному інституті педагогіки, Харківському педагогічному інституті, в якому кафедрою психології завідував О. В. Запорожець, працювали В. І. Аснін, К. Е. Хоменко, Г. Д. Луков

та ін., і в Харківському інституті іноземних мов, в якому працював П. І. Зінченко.

Школа припинила свою діяльність через війну. П. І. Зінченко і Г. Д. Луков пішли на фронт, О. В. Запорожець, П. Я. Гальперін і О. М. Леонтьєв з 1943 року разом працювали у військових госпіталах в Кауровці під Свердловськом і проводили роботу по відновленню рухових функцій, що були порушені після поранень. Після війни ні П. Я. Гальперін, ні О. В. Запорожець до Харкова вже не повернулися.

Після війни кожний з цих видатних науковців став займатися власною проблематикою і заснував свій напрям у психології: О. М. Леонтьєв — теорію діяльності, О. В. Запорожець — теорію сприйняття, П. І. Зінченко — теорію пам'яті, П. Я. Гальперін — теорію поетапного формування розумових дій, Л. І. Божович — теорію особистості. Г. Д. Луков — розвивав військову психологію.

За оцінкою В. П. Зінченка, результатом діяльності Харківської школи був розвиток психології *дії*, яка пізніше переросла у діяльнісний підхід, остаточно сформований уже в Москві.

Повернувшись з фронту, П. І. Зінченко об'єднав психологів, що належали до харківської школи, але працювали в різних наукових установах та інститутах Харкова, очоливши психологічну лабораторію — філію київського Інституту психології. Харківська школа збереглася і продовжувала продуктивно працювати. Всі подальші роки однією з провідних у послідовників Харківської психологічної школи і учнів П. І. Зінченко залишається проблематика дослідження пізнавальних процесів, насамперед, мислення і пам'яті, в руслі діяльнісного підходу (насамперед, на кафедрі психології педагогічного інституту і на кафедрі психології Харківського університету, яка була відкрита в 1963 році завдяки зусиллям П. І. Зінченко). Він став і першим її завідувачем і засновником школи психології пам'яті.

Крім вищезазначених діячів, у розвиток вітчизняної психології радянського періоду значний внесок здійснили Б. Г. Ананьєв, П. Анохін, П. Я. Гальперін, Д. Елькін, Г. С. Костюк, Б. Ломов, М. М. Ланге, С. Мясіщев, К. К. Платонов, Н. Ф. Талізін, Д. Н. Узнадзе та багато інших.

Теорію поетапного формування розумових дій було розроблено видатним педагогом і психологом П. Я. Гальперінім (1902–1988) у 60-ті роки ХХ століття, та надалі розвинуто в роботах російського психолога і педагога *Н. Ф. Талізінної* (народилася 28.12.1923). Дана теорія була оприлюднена Гальперінім у доповіді на здобуття вченого ступеню д-ра пед. наук: «Основные

результати досліджень по проблемі «формування умовних дій та понять» (1965). Теорія є детально розробленою системою положень про механізми та умови багатопланових змін, що спричиняють утворення у людини нових образів, дій, понять. В основі концепції лежить психологічне вчення про перетворення зовнішньої предметної діяльності на внутрішню психічну діяльність, яке називається *інтеріоризацією*.

В концепції виокремлено три складові навчальної діяльності: орієнтовну, виконавчу і контрольну. В *орієнтовній* складовій з допомогою збору інформації про певні операції людина забезпечує виконання майбутньої діяльності. Вона призначена для формування уявлення про ситуацію — предмет, засоби, умови; уявлення про продукт та його бажані властивості; а також про саму себе як суб'єкта діяльності. Орієнтовна основа дії — це система орієнтирів і вказівок, використовуючи які людина виконує певну діяльність або задану дію, відповідну умовам завдання операцію. Продуктом орієнтовної дії стає актуальна готовність ініціювати дію і задіяти при цьому певний варіант її виконання.

Виконавча складова охоплює сукупність дій, послідовне виконання певних операцій, які призводять до досягнення поставленої мети. *Контрольна* — означає спостереження за перебігом навчальної діяльності, порівняння її результатів із відповідними зразками та в разі виявлення розходжень — корегування орієнтовної та виконавчої складових. В основі діяльності обов'язково лежить певний мотив. Дія стає діяльністю тільки в тому випадку, коли мета збігається з мотивом.

О. В. Запорожець, який продовжив розвиток теорії діяльності, найважливішого значення серед компонентів діяльності надавав орієнтувальному компоненту. Вчений у результаті численних експериментів з'ясував, що центральну роль у психічному розвитку індивіда відіграють саме орієнтувальні компоненти його діяльності.

Формування розумових дій згідно з цією концепцією передбачає такі 6 етапів:

- *формування мотиваційної основи дії*: попереднє ознайомлення з метою навчання та його умовами, що формує мотивацію навчально-пізнавальної діяльності;

- *складання схеми орієнтовної основи дії (ООД)*. На цьому етапі учні пізнають предмет навчання й послідовність виконання орієнтовних, виконавчих та контрольних дій. Це ще не сама діяльність, а лише система вказівок до неї;

- *формування матеріальної діяльності*. На цьому етапі дії виконуються в матеріальній або матеріалізованій формі, з конк-

ретними предметами або за допомогою певних модулів. Ці дії обіймають як орієнтовну й виконавчу, так і контрольну дії;

- *етап зовнішньої мови.* На цьому етапі дії узагальнюються завдяки їх повній вербалізації усно або письмово. Дії реалізуються словесно, без опори на матеріальні засоби, таким чином вони засвоюються в узагальненій, відірваній від конкретики формі;

- *етап внутрішньої мови.* Тут практичні дії супроводжуються проговорюванням подумки і здійснюються узагальнено, але вони, поступово скорочуючись, автоматизуються;

- *етап інтеріоризації дії.* Дії виконуються подумки, тобто стають внутрішнім розумовим процесом, максимально автоматизованим.

Одним з послідовників психології діяльності в Україні був Г. С. Костюк, який розвивав, зокрема, проблему структури діяльності. Він виділив 2 підструктури діяльності: 1) синхронічну структуру, яка проявляється у взаємодії трьох сторін діяльності — змістової, операційної та мотиваційної; 2) діахронічну структуру, що розкривається через характеристики завдань, які розв'язує суб'єкт. Цим він започаткував розвиток задачного підходу в українській психології, продовженого і розвинутого співробітниками інституту психології (Г. Балл, Л. Буркова, А. Вербицький, В. Давидов, Ю. Машбиць, Ю. Швалб та ін.), сутність якого полягає у тому, що вся діяльність суб'єктів навчання (і студентів, і викладачів), реалізується як система процесів розв'язування певних завдань, а поняття «задача» тлумачиться у контексті основних положень теорії діяльності (О. М. Леонтьєва).

Григорій Силович Костюк (1899–1982) — відомий український психолог, засновник і перший директор науково-дослідницького інституту психології УРСР в період 1945–1973 рр. (сьогодні — Інститут психології ім. Г. С. Костюка), був надзвичайно працездатною та продуктивною особистістю, загалом опублікував понад 250 праць. У 1939 році ним у співавторстві з П. Чаматою та Л. Гордоном було видано перший в Україні та один з перших в СРСР підручник психології для вищих навчальних закладів. Г. Костюк успішно поєднував педагогічну, науково-дослідницьку та організаційну діяльність. Сфера його наукових інтересів — роль спадковості у індивідуальному розвитку людини; розвиток єдності природного і суспільного в онтогенезі людини; взаємозв'язок навчання і розвитку; взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх умов психічного розвитку; утворення психічних властивостей особистості тощо.

Рушійною силою психічного розвитку Г. Костюк вважав характерні для суб'єкта внутрішні суперечності, зокрема розходження між новими потребами, що в нього виникають, та наявним на цей час рівнем оволодіння засобами для їх задоволення; невідповідність між досягнутим суб'єктом рівнем розвитку та його місцем у системі суспільних відносин, функціями, які він виконує; суперечності між тенденціями до інертності, стабільності, з одного боку, та рухливості, змінюваності, — з іншого. Відповідно, педагогічний вплив, як вважав Г. Костюк, має, з одного боку, сприяти вирішенню суб'єктом його внутрішніх суперечностей у потрібному для суспільства напрямі, з іншого боку, — виникненню нових внутрішніх суперечностей, які сприяють подальшому особистісному розвитку.

Одним зі значних досягнень Г. Костюка було зміцнення зв'язків психології із соціальною практикою та із суміжними науками — педагогікою, фізіологією, соціологією, кібернетикою. Так, плідна співпраця з видатним вченим у галузі кібернетики — академіком В. Глушковим, — зокрема, спільне вивчення проблем програмованого навчання, призвела до запровадження в інституті психології психолого-кібернетичних досліджень, результатом чого стало створення ефективних людино-машинних систем, розробка для них мов програмування. Ці розробки стали важливим внеском у формування наукових основ сучасного комп'ютеризованого навчання.

М. Ланге (24.03.1858–15.02.1921), один із засновників експериментальної психології, після відвідування лабораторії В. Вундта створює в Одесі одну з перших у Російській імперії психологічну лабораторію, поєднуючи теорію з експериментом. Ланге досліджував розвиток дитячої перцепції, уваги і моторики, сформулював закон перцепції, згідно з яким процес сприймання відбувається відповідно до певних стадій: від узагальненого до більш конкретного, диференційованого образу. Психіку Ланге розглядав як історичний і суспільний продукт.

У Львові працював видатний галицький психолог, професор С. Балей, усю значущість спадщини якого ще тільки належить відкрити. У 1927 році він від'їздить викладати психологію до Варшавського університету.

Цікаві розробки в Україні проводилися з питань сприйняття часу, зокрема, впливу переживань на суб'єктивну деформацію відчуття часу (Д. Елькін, Т. Козіна, В. Ярошук).

З початку 1960-х рр. активно розробляються теоретичні і прикладні проблеми соціальної психології, проводяться дослідження з інженерної психології, психології навчання і виховання, судової

психології, військової психології. У сфері життєдіяльності людей розробляються і використовуються методики та процедури професійного психологічного відбору (військова справа, спорт, авіація, космонавтика та ін.).

2.5.5. *Період Відродження: від середини 70-х рр. XX ст. і донині*

У середині XX ст. розвивається ще одна видатна українська школа, яка з того часу стає провідною — школа вчинкової психології В. Роменця (рис. 2.29).

В. А. Роменець — видатний український психолог, фундатор вітчизняної історико-психологічної науки, автор історико-психологічної теорії вчинку особистості, засновник канонічної психології, доктор психологічних наук, професор. З 1967 р. працював викладачем на відділенні, а згодом — на факультеті психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, з яким пов'язане все його подальше життя, поєднуючи цю працю з роботою в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Автор понад 170 наукових праць.

Рис. 2.29. Володимир Андрійович Роменець (20.05.1926—31.07.1998)

В. Роменець наголошував, що психіка є не тільки інструментом пристосування до середовища. Вона має власне багатство і є самодостатньою. Центральною одиницею аналізу життя людини вчений вважав *вчинок*. Особистість визначається творенням нового, здатність до вчинку створює в неї можливість свідомо проектувати власне життя.

В. Роменець розглядає вчинок як вищу форму душевно-духовної активності, наповнену для людини конкретним життєвим смислом. Вчинок — це обов'язково високоморальне, відповідальне, вільне («спонтанне») творче діяння. Це спосіб автентичного буття. Вчинок завжди є водночас і акцією духовного розвитку особистості, й творенням моральних цінностей.

У концепції В. А. Роменця вчинок розуміється як загальний філософський принцип і спосіб діалектичного опосередкування відносин людини і світу, як екзистенціально-онтологічний феномен, що містить у собі основні суперечності матерії й свідомості,

тіла і душі, абстрактного і конкретного, безконечного і кінцевого, форми і змісту. У психологічному плані, вчинок — це загальний комунікативно-творчий акт, що реалізує пізнавальне і практичне відношення між людиною і світом.

Роменець виділяє чотири етапи вчинкового акту: ситуація, мотивація, дія, післядія, характеристика яка наведена на стор. 359 у табл. 8.1

Розкриваючи глибину і масштабність феномену вчинку, В. Роменець утверджує концепцію вчинку як нову парадигму психологічної науки, що співзвучна екзистенціально-онтологічному розумінню психології діалогу.

Внаслідок цього вчинково-онтологічна парадигма В. А. Роменця та теоретико-методологічні концепції його учнів і послідовників відкривають широкі перспективи діалогічних досліджень у психології.

Концепція вчинку В. А. Роменця відображає онтологічну сутність і екзистенціальні основи існування людини у людському світі, а також принципи і закономірності розвитку психіки і особистості.

Сьогодні теорія вчинку плідно розвивається послідовниками В. Роменця — В. Татенко (розроблення теоретико-методологічних засад суб'єктно-вчинкового підходу; розроблення суб'єктно-генетичного методу (або метаметоду); запровадження системного підходу до вивчення соціально-психологічних механізмів впливу людини на людину; розроблення теоретичної моделі спільного вчинку; Т. Титаренко (концепція життєвого світу особистості), І. В. Данилюком, І. П. Манохою (концепція потенціалу індивідуального буття людини) та іншими.

На сучасному етапі розвитку в українській науковій психології займає провідні позиції якісно нова *суб'єктно-вчинкова платформа*, що є синтезом *вчення про суб'єкт* С. Л. Рубінштейна і *теорії вчинку* В. А. Роменця, витоками якої є гуманістичні традиції української філософської ідеї кордоцентризму і самотворення.

В межах цієї парадигмальної моделі виникає реальна можливість продуктивно поєднати вершинний (гуманістичний), глибокий (психоаналітичний), поведінково-рефлексологічний і феноменологічно-екзистенціальний напрямки, збагатити діяльний підхід змістовими характеристиками психічного, інтегрувати індивідуальне і суспільне в поясненні природи психіки. У методологічному плані суб'єктно-вчинкова модель дає змогу, по-перше, інтегрувати традиційно опозиційні підходи «суб'єктивістів» та «об'єктивістів», а по-друге, — здійснити принциповий

перехід від дослідження психічного як даного (об'єктний підхід) до дослідження можливостей його проектування і креативного експериментування у напрямі створення якісно нових, досі невідомих форм і рівнів психічного життя» [17].

Сучасна українська психологічна наука в цілому ґрунтується на гуманістичних ідеях у дослідженнях, присвячених проблемам освіти: закономірності психічного розвитку особистості в навчально-виховному процесі (Г. С. Костюк); самопроектування особистості у генетико-моделюючому підході (С. Д. Максименко); принцип раціогуманістичного підходу у психології (Г. О. Балл); психологія самоактивності та суб'єктного розвитку особистості як саморегульованої соціально-психологічної системи (М. Й. Боришевський); розвиток особистості у процесі соціалізації (В. В. Москаленко); психологічні особливості колективної діяльності сучасного студентства (Л. Й. Марісова) та ін.

Ключовим поняттям концепції раціогуманізму Г. О. Балла є поняття гармонійного інтелекту (мудрості). Принцип раціогуманізму дає можливість поєднати у пізнанні дійсності та науковому дослідженні — інтелект і почуття, логічне та інтуїтивне, свободу і порядок, аналіз та синтез, критичне та творче мислення.

В основі генетико-моделюючого підходу С.Д. Максименка лежить провідна ідея про здатність особистості до саморозвитку, самовизначення, саморегуляції і самопроектування, на основі чого будуються базові положення щодо навчальної діяльності. Ідея саморегуляції та самопроектування особистості у соціально-психологічному контексті розвинута М. Й. Боришевським.

Згідно з культурно-діяльнісною концепцією соціалізації В. В. Москаленко, розвиток особистості, як результат соціалізації, знаходить своє втілення у соціальних властивостях, що визначаються нормативним образом людини, існує на рівні індивідуальної та суспільної свідомості.

Науковці Інституту психології НАПН імені Г. С. Костюка визначають 5 напрямів становлення та розвитку базових парадигм української психології: *релігійно-філософська парадигма; парадигма психології діяльності; парадигма суб'єктності С. Л. Рубінштейна; гуманістична (екзистенціальна) парадигма та постнекласична парадигма* [30]. Парадигма — сукупність філософських, загальнотеоретичних основ науки; система понять і уявлень, властивих певному періодові розвитку науки, культури, цивілізації.

Резюме

Відповідаючи на основне теоретичне питання, поставлене на початку теми, — який з основних напрямів у психологічній науці найбільш повно відображає сутність психічного, — можна зробити висновок, що однозначної відповіді на нього немає. Кожний напрям розглядає психічну реальність під певним кутом: гештальтпсихологи вважали, що основний предмет психології — гештальт, біхевіористи вбачали в ньому поведінку, психоаналітики — несвідомі мотиви, представники когнітивної психології — психічні процеси, автори гуманістичної психології — здорову особистість, здатну до самореалізації. За 100 з лишком років психологія, яка здобула новий об'єктивний метод — експеримент, здійснила надзвичайний стрибок у своєму розвитку як у теорії, так і в напрямку практичного застосування (розвиток психотерапевтичних методів на основі теоретичних ідей). Українська психологічна думка завжди була на передовій психологічної науки, основною лінією її розвитку була гуманістична традиція бачення свого предмета та завдань.

Завдання для самостійної роботи

1. Підготовка до гри «Науковий диспут між основними психологічними напрямками психології». Розділіться на малі групи по 3–5 осіб, виберіть один з основних психологічних напрямів і підготуйте спільну доповідь до семінарського заняття, за такими складовими: предмет дослідження, огляд основних творчих ідей та наукових досліджень, інформація про основних представників (біографічні дані, основні твори), історичні дані, значення теорії, слабкі сторони.

2. Охарактеризуйте основні підходи до періодизації становлення психологічної науки.

3. Складіть табличку, в яку внесіть такі дані:

Психологічний напрям	Основні ідеї	Представники напрямку
Біхевіоризм		
Гештальтпсихологія		
Психоаналіз		
Когнітивна психологія		
Гуманістична психологія		

4. Назвіть та охарактеризуйте основні періоди розвитку української психології.

5. Поясніть основну ідею концепції вчинку українського вченого В. А. Роменця.

Запитання до дискусії

- 1) Між двома видатними психологами — Л. Виготським та Ж. Піаже — виник спір: що за чим іде. Піаже вважав, що навчання має йти за розвитком, а Виготський — що навчання має випереджати розвиток дитини. Хто був більш правий?
- 2) Чи можна вважати сучасні концепції української психологічної науки послідовним продовженням ідей попередніх етапів її розвитку?

Інформаційні джерела

1. Апулей Луцій. Амур і Психея (уривок з роману «Метаморфози або Золотий осел»), переклад Івана Франка. // Антична література: Хрестоматія. Упорядник О. І. Білецький. К.: Радянська школа, 1968. — 612 с. — С. 560–576. [Інтернет ресурс:http://ae-lib.org.ua/texts/apulei_metamorphoseon_by_franko_ua.htm].
2. Аристотель. О душе. /Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т. 1. Ред. В. Ф. Асмус. — М., «Мысль», 1976. — 550 с. (АН СССР, Ин-т философии. Филос. наследие). — С. 371–448.
3. Висловлювання та сентенції знаменитих філософів // Тлумачний словник основних філософських термінів. — Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. — С. 234–261.
4. Гальперин П. Я. Введение в психологию: Учебное пособие для вузов. — М.: Книжный дом «Университет», 1999. — 332 с.
5. Генкин Б. М. Экономика и социология труда: Учебник для ВУЗов. — М.: НОРМА, 2007. — 143 с.
6. Горський В. С. Історія української філософії: Курс лекцій. — К.: Наукова думка, 1997. — 286 с.
7. Губко А. Т. Роль Києво-Могилянської Академії у розвитку психологічної науки на Україні// Вопросы психологии. — 1980. — №1. — С. 82–93.
8. Постмодернизм: энциклопедия / сост. и науч. ред.: А. А. Грицанов, М. А. Можейко. — Минск: Интерпрессервис: Кн. дом, 2001. — 1038 с. — (Мир энциклопедий). — 544 с.
9. Жуков С. М. Історія психології: навчальний посібник / С. М. Жуков, Т. В. Жукова — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 224 с.
10. Загальна психологія: Навчальний посібник / Варій М. Й. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 968 с.
11. Історія факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка [Інтернет ресурс: <http://www.psy.univ.kiev.ua/ua/faculty/history>].
12. История зарубежной психологии: 30–60-е годы XX века. Тексты. Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. — М.: Изд-во МГУ. 1986. — 344 с.

13. Киричук О. В., Роменець В. А. Основи психології: навч. посібник — К.: Либідь, 2006. — 632 с.
14. Хижняк З. І. Головчак Сильвестр // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упор. З. І. Хижняк; За ред. В. С. Брюховецького. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. — С. 143. [Інтернет-ресурс: <http://www.medievalist.org.ua/2016/02/xvii-1650-1701.html>]
15. Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В. О. Татенка. — К.: Либідь, 2006. — 360 с.
16. Мороз А. В., Полташевская Е. С. Научный вклад Ю. Л. Охоровича в психологию. — Вопросы психологии. Интернет-архив 1980–1997 гг. М. [Интернет-ресурс: <http://www.voppsy.ru/issues/1991/912/912113.htm>]
17. М'ясоїд П. А. Курс загальної психології: Підручник: у 2 тт. — К.: Алерта, 2011. — Т. 1. — 496 с.
18. Основи психології та педагогіки: Посібник / Степанов М. С., Фіцула М. М. — К., Академвидав, 2012 — 528 с.
19. Павелків Р. В. Загальна психологія. Підручник. — К.: Кондор, 2009. — 576 с.
20. Петрунникова Р. В., Заяц И. И., Ахременко И. И. История психологии. — Минск: Изд-во МИУ, 2009. — 478 с.
21. Психологія: навч. посіб. / Винославська О. В., Бреусенко-Кузнецов О. А., Зливков В. Л. та ін. — К.: ІНКОС, 2009. — 390 с.
22. Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах: Навчальний посібник / В. Гордієнко, Л. Копець. — К: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія, 2007. — 304 с.
23. Психологические теории и концепции личности. Краткий справочник. // Горностай П., Титаренко Т. (ред). Психология личности: словарь-справочник. — К.: Рута, 2001. [Интернет-ресурс: <http://psylib.org.ua/books/psiteol/index.htm>]
24. Роменець В. А. Історія психології епохи Просвітництва / В. А. Роменець. — К.: Вища школа, 1993. — 507 с.
25. Роменець В. А. Історія психології стародавнього світу / В. А. Роменець. — К.: Вища школа, 1983. — 119 с.
26. Роменець В. А. Історія психології середніх віків / В. А. Роменець. — К.: Вища школа, 1985. — 220 с.
27. Роменець В. А. Історія психології: XIX — початок XX століття: навч. посібник / В. А. Роменець. — К.: Либідь, 2007. — 832 с.
28. Сеченов И. М. Рефлексы головного мозга. — В кн.: Физиология нервной системы. — М.: Гос. изд-во «Медицинской литературы», 1952, вып. 1. — 439 с.
29. Становлення базових парадигм української психології: / В. В. Турбан, І. В. Білоконь, Н. М. Бугайова та ін. — К.: Видавничий Дім «Слово», 2017. — 257 с.
30. Фрейд З. Вступ до психоаналізу. — К.: Основи, 1998. — 709 с.
31. Шинкарук І. В. Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — 742 с.

32. Шульц Д. П., Шульц С. Э. История современной психологии / Под ред. А. Д. Наследова. — СПб.: Изд-во «Евразия», 2002. — 532 с. [Интернет-ресурс: <https://psy.wikireading.ru/2005>].
33. Юркевич П. Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божьего // П. Д. Юркевич. Философские произведения. — М.: Правда, 1990. — С. 69–103.
34. Якунин В. А. История психологии / В. А. Якунин. — СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1998. — 376 с.
35. Яровицкий В. 100 ВЕЛИКИХ ПСИХОЛОГОВ. — М.: Вече, 2009. [Интернет-ресурс: www.lib.rus.ec]
36. Ярошевский М. Г. История психологии. — М., Мысль, 1985. — 575 с.
37. Ярошевский М. Г. История психологии. От античности до середины XX в. — М., 1996 [Интернет-ресурс: <http://psylib.org.ua/books/yaros01/txt06.htm>]
38. О. В. Ясь, І. І. Колесник. Наукові напрями, школи, течії, гуртки. // Енциклопедія історії України у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін. ; — К.: Наук. Думка, 2010. — Т. 7: — С. 214.

Тема 3

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЇ

- 3.1. Визначення понять методологія, методика, метод.
- 3.2. Методологічні принципи психології.
- 3.3. Види класифікацій психологічних методів.
- 3.4. Етапи психологічного дослідження.
- 3.5. Характеристика основних методів наукової психології.

Даний розділ присвячений сутнісній темі загальної психології — її методологічним основам, опису власного наукового методу психології, що об'єднує методологію, методіку та сукупність методів і прийомів дослідження. Вказані основні вихідні положення — методологічні принципи наукової психології та основні етапи психологічного дослідження. Наводяться найвідоміші класифікації методів і детальна характеристика основних теоретичних та емпіричних методів.

Перелік знань та умінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми

Після вивчення теми студенти мають

Знати:

- етапи психологічного дослідження та сутність дій дослідника на кожному з них;
- основні підходи до класифікації психологічних методів;
- особливості основних психологічних методів

Уміти:

- характеризувати основні етапи психологічного дослідження та організувати власні дії на кожному етапі;
- пояснювати сутність методологічних принципів психології;
- застосовувати в професійній і науково-дослідницькій діяльності різноманітні теоретичні психологічні методи і прийоми

*«Метод — це шлях пізнання, це спосіб,
за допомогою якого пізнається предмет науки».*

(С.Л. Рубінштейн)

Чи можливо точно виміряти суб'єктивні психологічні явища: думки, емоції, психологічні властивості особистості?

3.1. Визначення понять методологія, методика, метод

Наукове пізнання і дослідження психологічних явищ можливе тільки з допомогою власного наукового методу психології — «системи засобів цілісного пізнання предмета психології в єдності його дійсних, реальних та сутнісних, глибинних проявів» [8].

Науковий метод – це змістовий синтез методології, методики та власне прийомів дослідження, які у своїй єдності зумовлюють побудову об'єктивного, цілісного та завершеного знання про предмет науки [8].

Науковий метод складається із синтезу методології, методик і прийомів дослідження.

Методологія – це інтегральне вчення про сутність, загальну структуру і типологію різноманітних методів наукового пізнання, яке виявляє тенденції їхнього розвитку та напрями їх застосування у теоретичній і практичній діяльності суб'єктів наукової діяльності.

Будь-яка методологія ґрунтується на своєрідності предмета своєї науки та передбачає попереднє пізнання його загальних, формальних властивостей — саме тих властивостей, від яких залежать правила, прийоми і підходи даної науки.

Методологія включає:

- 1) загальні точки зору, які повинен враховувати дослідник;
- 2) правила, яких він повинен дотримуватись у дослідженні;
- 3) засоби, якими він має користуватися.

У науковому пізнанні методологія має три рівні: всезагальний, загальнонауковий і спеціальний. Відповідно усі методи класифікуються на всезагальні, загальнонаукові та спеціальні. Провідним є всезагальний рівень.

За твердженням В. Дружиніна, в основі сучасного психологічного методу лежить природнича парадигма сучасного природознавства [2].

Існує 2 рівні наукового пізнання: емпіричний і теоретичний. На емпіричному рівні знання здобуваються з безпосереднього досвіду: суб'єкт веде спостереження за об'єктами, організовує експеримент, фіксує факти, результати експериментів, встановлює зв'язки і співвідношення між окремими явищами. На теоретичному — у суб'єкта формується система знань, теорій, які роз-

кривають загальні та необхідні зв'язки, формулюють закони в їх системній єдності та цілісності. На цьому рівні наукового пізнання відображаються внутрішні зв'язки та закономірності об'єкта, які досягаються шляхом раціональної обробки даних емпіричного пізнання, суб'єкт з допомогою мислення виходить за межі знань, здобутих у безпосередньому досвіді і здійснює перехід до нового рівня знання — абстрактного мислення.

Особливістю наукового пізнання є те, його що суб'єкти у своїй теоретичній і прикладній діяльності використовують спеціально розроблені методи. Науку, як самостійний спосіб пізнання світу, визначають два компоненти: предмет і метод.

Предмет — це чітко визначений зміст, якість і закономірність реальності, що пізнається.

Методи – це прийоми та способи, з допомогою яких пізнається предмет науки.

Застосування методів повинно призводити до пізнання явищ, що досліджуються, тобто до адекватного (відповідного дійсності) відображення у свідомості людини притаманних їм особливостей та закономірностей.

Кожна наука використовує свої методи. Вирішення різноманітних завдань у психології неможливе без використання певних методів, прийомів і способів вивчення.

Наукові методи завжди мають відповідати критеріям науковості, серед яких один з найважливіших — критерій обґрунтування. Обґрунтування методу полягає у встановленні його правомірності, коректності, надійності, в оцінці достовірності та ефективності, визначенні меж застосування. Будь-який метод виявляється у діяльності суб'єкта, який реалізує процес пізнання об'єкта. Тому, як вид діяльності, метод містить такі елементи: об'єкт, суб'єкт, мету, засоби, умови, результат пізнання. Від варіації цих елементів залежить результат дослідження і розвиток метода.

На сьогодні розроблено дуже багато методів, тому для вибору адекватних конкретному дослідженню, його об'єкту і предмету та для визначення порядку і послідовності їх застосування кожного разу розробляється спеціальна *методика*.

Методика наукового дослідження – це процедура або послідовність здійснюваних пізнавальних і перетворюючих дій, операцій та впливів, які реалізуються в ході дослідження стосовно його предмета й спрямовані на розв'язання завдань дослідження.

Як складова наукового методу психології методика може розглядатися на декількох рівнях: перший рівень — загальна методика психологічного дослідження; другий — методика здійснення конкретного типу (етапу) наукового дослідження (теоретичного, емпіричного, прикладного та ін.); третій — детально описана послідовність реалізації того чи іншого прийому, засобу, способу психологічного дослідження.

Загальна методика психологічного дослідження — це послідовна реалізація дослідником пізнавальних і перетворювальних дій щодо свого предмета. На думку провідних вітчизняних вчених (О. Киричук, В. Роменець), цілісне пізнання предмета психологічного дослідження можливе за умови адекватно організованого психологічного дослідження — у вигляді завершеного *циклу*. Завершеність циклу дослідження зумовлює цілісне пізнання його предмета. Наприклад, методика підготовки студента до семінарського заняття з загальної психології передбачає написання конспекту лекції; виділення в ньому ключових слів; складання термінологічного словника теми; читання літератури; підготовка до дискусії щодо проблемних питань, сформульованих викладачем; підготовка доповідей з теоретичних і практичних питань для поглибленого вивчення теми, інколи можливе використання психологічних методик: тестів, проєктивних методів тощо. Методика може бути й інша, запропонована студентом, якщо вона йому допомагає ефективно підготуватись до семінару.

Для дослідження певної психологічної проблеми застосовується відповідна система методів, прийомів і правил — *методика конкретного дослідження*. Вона містить: гіпотезу, набір експериментальних прийомів і методів, виділення контрольної та експериментальної групи досліджуваних, визначення серій (етапів) експерименту, визначення методів обробки матеріалу тощо.

Для досягнення цілей наукового пізнання та ефективного оволодіння умінням здійснювати наукове дослідження необхідно оволодіти *методологією* наукового пізнання і науково-дослідницької діяльності.

3.2. Методологічні принципи психологічної науки

Важливою складовою методології психології є принципи, на яких ґрунтується психологічне пізнання. Через принципи в психології розкривається сутність психічних явищ. Принципи також

визначають напрям наукового пошуку, інтерпретації здобутих результатів.

*Методологічний принцип (від лат. *principium* – початок, основа) – основне вихідне положення теорії (вчення, науки, світогляду), через призму якого розглядається об'єкт пізнання*

У психологічній науці виділяють три основні групи принципів (які є й відповідними рівнями): 1) філософські; 2) загальнопсихологічні; 3) конкретно-наукові (галузеві) [1, с. 132].

До основних філософських принципів належать: принцип системності, історизму, діалектичної суперечливості, єдності кількості та якості, розвитку, діалектичного заперечення, причинності.

Філософські принципи поширюються і на пояснення психологічних явищ, тому психологія їх конкретизує стосовно психічної реальності.

Основними загальнопсихологічними принципами, за О. М. Ткаченко (український вчений-методолог), є такі: відображення, детермінізму, розвитку, єдності психіки та діяльності, об'єктивності, системності, історизму.

1) **Принцип детермінізму** (причинної зумовленості): не можна вивчити явище, не дослідивши причин, що його викликають.

2) **Принцип розвитку**: психічне явище необхідно вивчати у розвитку.

3) **Принцип єдності психіки та діяльності**: психіка розвивається у процесі діяльності.

4) **Принцип об'єктивності**: знання, здобуте у дослідженні, має бути достовірним, науковим, перевіреним тощо.

5) **Принцип системності**: досліджуючи той чи інший прояв психіки, слід зважати на його взаємозв'язок з іншими проявами. До психіки необхідно підходити як до складної системи взаємопов'язаних психічних явищ.

6) **Принцип історизму**: необхідність розгляду психологічних категорій і понять через уявлення про стадійність і послідовність їх становлення.

7) **Принцип відображення**: означає, що всі психічні функції генетично спрямовані на відображення дійсності, яке, випереджаючи фізичний контакт з об'єктами, сигналізує про найбільш значущі з них. Продукт відображення — образ світу — має регулятивну функцію, орієнтує людину в середовищі і створює основу для її активності.

Більше про принципи та теоретико-методологічні проблеми психологічної науки можна прочитати в одній з найкращих монографій української психологічної науки О. М. Ткаченка «Принципи і категорії психології» [15], в якій сформульовані і методологічні принципи.

За умови дотримання дослідником даних принципів та правильної організації психологічного дослідження, його результати матимуть наукову і практичну цінність.

Щодо конкретно-наукових принципів, то їхній перелік визначається особливостями певної галузі.

3.3. Види класифікації психологічних методів

В психології існує декілька класифікаційних схем методичних засобів: Б. Г. Ананьєва, Г. В. Залевського і М. С. Роговіна, С. Л. Рубінштейна та інших. Найбільш ранньою класифікацією було виділено три основних методи психологічного дослідження: інтроспекція, екстроспекція та метод герменевтики (тлумачення) [4, с. 52].

Інтроспекція — історично перший метод, який почав застосовуватися у психології інтроспекціоністами. Це метод вивчення властивостей і закономірностей свідомості з допомогою рефлексивного самоспостереження. Він полягає у вивченні людиною свого власного внутрішнього досвіду шляхом саморефлексії. Це відстеження суб'єктом «потoku свідомості», процесів формування власних думок, переживань, внутрішніх смислів. Саме тому цей метод є дуже суб'єктивним, передбачає появу значних змістовних розбіжностей.

Започаткував використання інтроспекції англійський філософ Дж. Локк (1632–1704), який вважав, що існує два джерела усіх наших знань. Перше джерело — це об'єкти зовнішнього світу, на які ми спрямовуємо свої почуття і отримуємо в результаті враження та ідеї від зовнішніх речей. Друге джерело — діяльність нашого власного розуму (мислення, віра, пізнання, бажання тощо), яка відбувається з допомогою особливого внутрішнього чуття — *рефлексії*. За Локком, рефлексія — це «спостереження, якому розум піддає свою діяльність» [6, с. 129]. Як вважав Локк, рефлексія властива не кожному, а у дитини її ще немає. Її наявність передбачає особливу здатність особи спрямовувати увагу на діяльність власної душі та достатню зрілість суб'єкта.

У лабораторії В. Вундта був запропонований *метод експериментальної інтроспекції*, який доповнив інтроспекцію зовнішнім

об'єктивним спостереженням інших осіб та вимогами суворого дотримання розроблених стандартних інструкцій. Він передбачав зміну стимуляції (звуку, кольору, запахів) як ознаки експериментування, ознакою інтроспекції — засобом експлікації емпіричних даних.

Сьогодні інтроспекція також застосовується, але значно менше. В ній залишилися дві важливі складові: 1) аналіз самозвітів досліджуваних, які розглядаються як дані самоспостереження; 2) оцінка внеску суб'єктивної складової суб'єкта пізнання в процесі будь-якого зовнішнього спостереження.

Другий метод найбільш ранньої класифікації — *метод екстрапекції*, або зовнішнє спостереження, — за іншою особою або групою людей. Частіше — це спостереження за поведінкою, але зовнішнє спостереження можливе і за психічними процесами, станами.

Третій метод — *метод герменевтики*. Це спосіб наукової діяльності, пов'язаний з дослідженням, поясненням, тлумаченням філологічних, філософських, історичних і релігійних текстів, передбачає «безпосереднє сприйняття чужої душі» [4, с. 53].

Метод прийшов у психологію з філології та філософії. Вперше ідею герменевтики сформулював *Ф. Шлейермахер* у 1819 р. як «мистецтва розуміння» будь-яких текстів. Новизна у підході Шлейермахера полягала в орієнтації на живий діалог реальних людей, а не тільки на аналіз готових текстів. Текст він розглядав як особливий діалог між автором та інтерпретатором. Процес герменевтичного розуміння, на думку Шлейермахера, здійснюється з допомогою інтерпретацій двох видів: граматичної та психологічної. Граматична інтерпретація стосується мови і не залежить від інтерпретатора. Психологічна інтерпретація виявляє індивідуальні особливості автора, текста, мови. Таким чином, текст сам по собі є тільки основою для його розуміння, тим часом як завданням герменевтичного дослідження є розкриття його смислу. Шлейермахер ввів різницю між словом та його смислом і заклав фундамент для основ загальної герменевтики.

Згодом *Вільгельм Дільтей* висунув нову концепцію герменевтики, яку він розглядав як методологічну базу для гуманітарних наук, наук про людський дух. Визначальну роль у гуманітарних дослідженнях він відвів розумінню, у зв'язку з чим висунув філософську тезу: «Природу ми пояснюємо, а людину — розуміємо» [3, с. 146]. Саме Дільтей став засновником *розуміючої психології*, яка лягла в основу багатьох гуманістичних концепцій.

Найважливішими відкриттями герменевтики стали:

- ✓ герменевтичне коло;

- ✓ необхідність прерозуміння;
- ✓ безконечність інтерпретації

Поняття «герменевтичне коло» — одне з основних понять філософської герменевтики, введене Шлейєрмахером і є головним методологічним принципом герменевтики.

Сама ідея кола пізнання вперше була запропонована Гегелем, в якій він вбачав суперечність: щоб пізнавати, необхідно заздалегідь знати, що таке пізнання, його сутність, тобто вже пізнавати, тому шлях до науки вже і є наука.

Герменевтичне коло означає принцип розуміння тексту, в основі якого лежить діалектика частини і цілого: розуміння цілого складається з розуміння окремих його частин, а для розуміння частин необхідно попереднє розуміння цілого. Так само і розуміння цілого твору неможливе без розуміння окремих його частин: слово в контексті фрази, фраза — в контексті абзацу.

Однак Шлейєрмахер розумів принцип кола як постійну зміну напрямків руху по колу, від частини до цілого і в зворотньому напрямку, і так — безконечна кількість інтерпретацій до уточнення істини.

Гайдеггер, розвиваючи далі цю ідею, перетворює герменевтичне коло у замкнутість процесів розуміння і пояснення: щоб зрозуміти щось, це треба пояснити, а пояснення можливе тільки через розуміння понять, термінів та слів. Тому Гайдеггер вводить положення про необхідність передрозуміння. Основне питання герменевтики: *як можливе розуміння?*

Ще одну класифікацію розробив С. Л. Рубінштейн. В праці «Основы общей психологии» (1940) він виділив два основних психологічних методи — *спостереження* і *експеримент* [14]. У спостереженні він розрізняв *зовнішнє* спостереження і *внутрішнє* (самоспостереження). В експерименті — *природний*, *лабораторний*, *психолого-педагогічний* експерименти. Крім цих видів, він виділив допоміжний експериментальний метод — *фізіологічний експеримент* (метод умовних рефлексів). Рубінштейн виділяв ще прийоми вивчення — *анкету*, *бесіду* і *прийоми вивчення продуктів діяльності*. Бесіда, за Рубінштейном, є декількох видів: психоаналітична бесіда З. Фрейда, клінічна бесіда в генетичній психології Ж. Піаже, психолого-педагогічна бесіда. Також Рубінштейн виділяв *генетичний метод*, важливий у дитячій психології, та *порівняльний метод* (зіставлення даних нормального і патологічного розвитку).

Наступну класифікацію запропонували М. Роговін та Г. Залевський [13]. Згідно з їхньою точкою зору, метод — це вираз деяких

співвідношень між суб'єктом та об'єктом пізнання. Суб'єкт — це той, хто пізнає, використовує метод, об'єкт — те, або той, на що (на кого) спрямоване пізнання.

Усі методи вони розділили на шість видів і розташували їх відповідно до співвідношення суб'єкта і об'єкта пізнання від мінімальної «протидії» між ними до максимальної: герменевтичний, біографічний, спостереження, самоспостереження, клінічний, експеримент.

1) *Герменевтичний* — суб'єкт і об'єкт дослідження не протиставлені один одному, стан науки нерозчленований, мислительні операції та науковий метод тотожні.

2) *Біографічний* — передбачає виділення цілісного об'єкта пошуку пізнання в науці про психіку, але при цьому він залишається пасивним.

3) *Спостереження* — об'єкт і суб'єкт пізнання диференційовані, об'єкт є активним, але не щодо суб'єкта.

4) *Самоспостереження* — суб'єкт перетворюється в об'єкт на основі попередньої диференціації. Відбувається взаємодія, а не протидія суб'єкта і об'єкта.

5) *Клінічний* — відбувається перехід від того, що зовнішньо спостерігається, до внутрішніх механізмів. Об'єкт протиставляється суб'єкту, але залишається пасивним.

6) *Експеримент*: роль суб'єкта в процесі пізнання є активною, він впливає на об'єкт, при цьому суб'єкт активно протиставляється об'єкту.

В. М. Дружинін пропонує класифікацію, в якій він усі методи розділив всього на три класи [2]:

1) *емпіричні* — за яких здійснюється зовнішня реальна взаємодія суб'єкта і об'єкта дослідження;

2) *теоретичні* — за яких суб'єкт взаємодіє з уявною моделлю пошуку (предметом дослідження);

3) *інтерпретаційні та описові* — за яких суб'єкт «ззовні» взаємодіє зі знаково-символічним представленням об'єкта пошуку (таблицями, графіками, схемами).

Критерієм його класифікації є форма репрезентації об'єкта дослідження: реальний об'єкт у першій групі, мисленева модель — у другій та знаково-символічна — у третій. В результаті застосування емпіричних методів з'являються дані, які фіксують стан об'єкта пізнання (з допомогою показників приборів, станів суб'єкта, пам'яті комп'ютера, продуктів діяльності та ін.). Результатом застосування теоретичних методів є формування знань про предмет у знаково-символічній, мовній, або просторово-схематичній формі. Інтерпретаційно-описові методи — це «місце зустрічі» ре-

зультатів застосування теоретичних та експериментальних методів та місце їх взаємодії, в результаті чого створюються наукові факти й емпіричні залежності. Третя група методів відіграє найважливішу роль у цілісному психологічному дослідженні, тому що саме вони впливають на результати усієї наукової програми.

Далі Дружинін продовжує класифікацію емпіричної групи методів. Тут він критеріями обрав поєднання активності / пасивності впливу на об'єкт та його безпосередності / опосередкованості. Він розташовує усі емпіричні методи у двовимірному просторі, осі якого позначають дві специфічні ознаки психологічного дослідження:

1) наявність або відсутність взаємодії між дослідником і досліджуваними або інтенсивність цієї взаємодії. Наприклад, взаємодія, на його думку, є максимальною в клінічному експерименті та мінімальною — при самоспостереженні, коли дослідник і досліджуваний — одна особа;

2) об'єктивованість / суб'єктивованість процедури. Крайніми варіантами Дружинін називає тестування (вимірювання) та «чисте» розуміння поведінки іншої особи шляхом «вчування», емпатії, співпереживання, особистісної інтерпретації дій досліджуваного. Засоби, які дослідник використовує при вимірюванні, — зовнішні (прибори, тести тощо), а при «розумінні» він використовує «внутрішні» засоби — свій особистий досвід, індивідуальні смисли, прийоми інтерпретації та ін. Ці дві ознаки, що розділяють психологічні методи на типи, він також тлумачить по-іншому. Перша ознака утворює вісь «два суб'єкта — один суб'єкт» або «зовнішній діалог — внутрішній діалог», а друга утворює вісь «зовнішні засоби — внутрішні засоби» або «вимір — інтерпретація». Між цими осями можна розташувати основні емпіричні психологічні методи (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Схема класифікації емпіричних методів В. Дружиніна [2, с. 32]

А. І. Худяков вказує на велику кількість критеріїв, покладених в основу різних класифікацій методичних засобів. До таких критеріїв належать: тип відповіді; об'єкт дослідження, наукова дисципліна, мета, форма відповіді та стимульного матеріалу, кількість об'єктів, ступінь уніфікації, матеріально-технічне забезпечення, пізнавальна можливість та призначення. В таблиці 3.1 наведено різні класифікації методів відповідно до виділених А. Худяковим критеріїв [18, с. 116–117].

Таблиця 3.1

**ВИДИ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕТОДІВ ВІДПОВІДНО ДО КРИТЕРІЇВ,
ПОКЛАДЕНИХ В ОСНОВУ КЛАСИФІКАЦІЇ**

Критерій виділення класифікації	Розподіл методів відповідно до виділених критеріїв
Тип відповіді	Суб'єктивні, об'єктивні, проєктивні методи
Об'єкт дослідження	Методи дослідження тварин, людей, малих і великих соціальних груп, масових комунікацій
Наукова дисципліна	За цим критерієм методи розподіляються відповідно до галузі психології, в якій переважно використовуються
За характером і метою впливу на об'єкт	Дослідницькі, діагностичні, консультативні та психокорекційні
Форма відповіді та стимульованого матеріалу	Вербальні, вербально-невербальні, невербально-вербальні, невербальні
Кількість об'єктів	Індивідуальні і групові
Ступінь уніфікації	Стандартизовані і нестандартизовані
Тип інструкції	За цим критерієм методи відрізняються наявністю або відсутністю інструкції, формою її подачі, вимогами до строгості її дотримання тощо
Матеріально-технічне забезпечення	Апаратурні та неапаратурні методи
Пізнавальна можливість та призначення	Методи пояснювальної, описової та практичної психології

А. І. Худяков пропонує спростити класифікацію і розподілити усі методи тільки на 2 групи — *теоретичні* та *емпіричні*. Емпіричні, у свою чергу, — на методи *експерименту* та *випадкової пошуку*. У якості критерію виділення теоретичних та емпіричних

методів він пропонує об'єкт операцій дослідника. Теоретик має справу з моделями реальності, які часто побудовані на даних, отриманих експериментатором. Емпіричні методи служать інструментом виявлення інформації про реальність для перевірки відповідних моделей. Розподіл емпіричних методів він проводить за критерієм *строгості організації процедури дослідження* [18, с. 133].

Існують й інші класифікації психологічних методів, які можна знайти в підручниках з експериментальної психології. Найчастіше у вітчизняній літературі використовується класифікація Б. Г. Ананьєва.

Б. Г. Ананьєв визначав методи психологічного дослідження як системи операцій з психологічними об'єктами і разом з тим гносеологічними об'єктами психологічної науки.

В основі схеми, запропонованої Б. Ананьєвим [1, с. 296–311], лежить поділ на групи методів відповідно до етапів психологічного дослідження: підготовка (організація) — збір даних — опрацювання даних та їх інтерпретація

Відповідно, Б. Ананьєв виділяє чотири великі групи методів: організаційні, емпіричні, методи обробки даних та інтерпретаційні (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

КЛАСИФІКАЦІЯ МЕТОДІВ Б. АНАНЬЄВА ВІДПОВІДНО ДО ЕТАПІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

№	Етап психологічного дослідження	Групи методів
1.	Підготовчий етап. Організація дослідження	Організаційні
2.	Власне дослідницький етап. Збір даних	Емпіричні
3.	Опрацювання даних	Методи обробки даних
4.	Інтерпретація даних	Інтерпретаційні

Першу групу становлять *організаційні* методи (порівняльний, лонгітюдний і комплексний), які діють протягом всього дослідження, визначаючи його організацію. Друга, найчисленніша, група містить *емпіричні* методи. До неї належать: *обсерваційні методи* (спостереження і самоспостереження); *експериментальні методи* (лабораторний, польовий, природний, формувальний, або психолого-педагогічний, експеримент); *психодіагностичні методи* (тести стандартизовані та проєктивні) — сукупність методик для цілісного вивчення особистості, заснованого на психологічній інтерпретації, тобто усвідомленому або неусвідомленому пе-

ренесенні суб'єктом власних властивостей і станів на зовнішні об'єкти під впливом домінуючих потреб, смислів і цінностей; анкети, соціометрія, інтерв'ю і бесіди; *прийоми аналізу процесів і продуктів діяльності* (хронометрія; циклографія — фотографічна реєстрація фаз руху людини, окремих частин тіла за допомогою фотографування світових міток або лампочок, закріплених на рухомих частинах тіла; професіографічний опис; оцінка виробів і виконаних робіт (праксиметричні методи — вивчення продуктів діяльності суб'єктів); *моделювання* (математичне, кібернетичне і т.ін.), *біографічні методи* (аналіз дат, фактів і подій життєвого шляху людини, документів, свідчень і т. ін.). Третю групу методів становлять *прийоми обробки даних*: кількісний (математико-статистичний) і якісний аналіз. До четвертої групи — *інтерпретаційних* методів — входять різні варіанти генетичного (філо- і онтогенетичний) і структурного методів (класифікація, типологізація та ін.).

3.4. Етапи психологічного дослідження

Отже, наукове дослідження складається з декількох етапів (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Етапи психологічного дослідження

Перший етап — *підготовчий* — є дуже важливим для організації всього дослідження. Початок здійснення наукового дослідження передбачає вибір проблеми, яка потребує вирішення, ретельне планування дослідження, створення чіткої програми, вироблення загальної «стратегії і тактики» дослідження, розроблення мети, завдань, гіпотези, підбір адекватних методів, розроблення методики дослідження.

Проблема дослідження — це суперечлива ситуація, яка потребує розв'язання. Вона виникає тоді, коли існуючі знання вже не можуть пояснити наявну суперечність. Правильно сформульована проблема вимагає чіткості, ясності, а це, в свою чергу, залежить від ступеня вивчення її розробленості у джерелах, тих підходів, які вже існують для її пояснення. Оригінальність дослідження визначається новизною постановки проблеми.

Дослідник вивчає існуючі теоретичні положення і концепції, методологічні підходи з обраної проблематики, формулює мету й завдання дослідження і далі — створює модель психологічної реальності (теоретичний конструкт), яку формулює у вигляді гіпотези дослідження. Потреба у гіпотезі виникає тоді, коли відомо багато обставин, що супроводжують певні явища, але зв'язок між ними неясний, і коли необхідно на основі відновлення минулих подій та теперішніх обставин зробити висновок про можливі шляхи розвитку даного явища, процесу.

Іноколи висувається не одна, а декілька гіпотез, які утворюють ланцюжок пов'язаних припущень, що впливають з вихідного.

Метою називають образ кінцевого результату, якого хочуть досягти у результаті дослідження відповідно до проблеми і предмету.

Завдання — це проміжні результати, послідовне розв'язання яких дає можливість досягти мети.

Роздуми над гіпотезою починаються ще під час аналізу стану проблеми, обраної для дослідження, в процесі формулювання його мети і завдань.

Гіпотеза — це наукове твердження, правдивість чи хибність якого невідомі, дедуктивно недоказові, але можуть бути перевірені в процесі дослідження емпіричним шляхом; це припущення, сформульоване дослідником щодо наявності чи відсутності емпіричних зв'язків, залежностей між об'єктами чи явищами, що вивчаються. Частіше воно формулюється в межах певних психологічних уявлень, деякої методологічної концепції.

Б. Ананьев назвав цей етап *підготовчим*, організаційним і виділив відповідні організаційні методи. Основним методом в цій групі є планування дослідження як порівняння даних щодо різних об'єктів дослідження. Метод полягає у порівнянні груп осіб різного віку, різного рівня розвитку, з різними властивостями особистості на підставі одних і тих самих характеристик. Відповідно, йдеться про *порівняльний метод*. Цей метод широко використовується в усіх галузях психології. Порівняльний метод називають також методом *поперечних зрізів*. Так, у етнопсихології з допомогою порівняльного методу виявлялися психологічні особливості різних народностей (прикладом є дослідження М. Мід). У порівняльній психології цей метод реалізується у формі зіставлення особливостей психіки на різних етапах еволюції.

Яскравою ілюстрацією застосування порівняльного методу є дослідження російської дослідниці Надії Ладигіної-Котс (1889–1963), в якому вона протягом тривалого проміжку часу вивчала розвиток дитинча шимпанзе, яке жило в її сім'ї і порівнювала його з розвитком свого власного сина (з проміжком в часі 10 років). Дитинча шимпанзе «виховували» за тими самими правилами поведінки, що й дитину: його навчали їсти за столом, навичкам гігієни тощо. На основі цих досліджень дослідниця дійшла до висновку, що, незважаючи на високий рівень розвитку багатьох психічних властивостей тварини, між психікою шимпанзе і психікою дитини існують корінні якісні відмінності. Результати вона описала у чудовій книзі «Дитя шимпанзе і дитя людини в їх інстинктах, емоціях, іграх, звичках і виразних рухах» (1935).

Варіантом порівняльного методу, який використовується переважно у віковій та педагогічній психології, вважається *генетичний метод*. Він застосовується у вигляді генеалогічного дослідження (дослідження родичів у різних поколіннях); дослідженні названих дітей та батьків; при дослідженні близнюків (при порівнянні близнюків з дизиготних та монозиготних пар). Порівняльно-генетичний метод займав особливе місце у славнозвісних дослідженнях Л. Виготського історії розвитку вищих психічних функцій, зокрема при вивченні мови і мислення.

Дослідження може бути організоване й іншим шляхом: не зіставленням різних об'єктів, а з допомогою відстеження змін, які відбуваються з одним і тим самим об'єктом протягом деякого відрізка часу. Для цього розроблений *лонгітюдний метод* або *метод поздовжніх зрізів*, який дуже схожий на метод поперечних зрізів, але має свої особливості.

Обидва ці методи використовуються найчастіше у віковій психології та розроблені для визначення особливостей психічного розвитку осіб різних вікових категорій або протягом певного періоду часу. З допомогою *методу поперечних зрізів* психологом організовується дослідження з людьми різних вікових груп (ніби робляться «зрізи» психічних особливостей на різних вікових рівнях) з метою виявлення узагальнених характеристик на кожному рівні розвитку, щоб на цій основі простежити загальні тенденції вікового розвитку. Але даний метод вимагає виділення однієї значущої критеріїв під час формування вибірки досліджуваних. Наприклад, при дослідженні особливостей потреб дорослих, що значно відрізняються за віком, часто важко сформулювати вибірку, однорідну за рівнем освіти, приналежністю до певної соціальної групи, статі.

У лонгітюдному методі дослідження організоване дещо по-іншому, ніж у методі поперечних зрізів. Психолог тривалий час відстежує розвиток однієї групи людей (або однієї людини), регулярно обстежуючи її з певною частотою за одними і тими самими параметрами, що називається «*поздовжнім зрізом*».

Отже, ці два методи подібні, але відрізняються тим, що в одному випадку порівнюються дані щодо різних об'єктів, в іншому — щодо одного об'єкта протягом певного періоду його розвитку. Кожен з них має свої переваги: метод поперечних зрізів дає можливість здійснити дослідження у більш короткі терміни, а також охопити більше людей (а отже, отримати більш надійні узагальнені дані). Найбільшим його недоліком є низька надійність висновків про динаміку процесу розвитку, про його закономірності. Водночас лонгітюдний метод — більш «*витончений*», він дає можливість зафіксувати відтінки індивідуального розвитку, які не враховуються у порівняльному методі. Тільки лонгітюдний метод дає змогу аналізувати взаємозв'язки між окремими компонентами особистості, що розвивається. Проте, тривалість його застосування може призвести до звикання дослідника до групи, що знижує критичність аналізу здобутих даних. До складнощів також можна віднести міграцію досліджуваних, які з часом можуть відмовитися від дослідження та значні витрати на дослідження.

На практиці ці два методи часто виступають як взаємодоповняльні. Різновидом лонгітюдного методу є метод близнюків, який запровадив Р. Готтшальдт (1960). Він протягом понад 20 років проводив лонгітюдне обстеження пар близнюків. У Франції подібні дослідження проводив Рене Заззо.

Комплексний метод — коли один об'єкт вивчається різними засобами, із залученням різних наукових фахівців, що дає можливість встановлювати взаємозв'язки між різними явищами, наприклад, між психічним, соціальним та фізіологічним розвитком особистості. Комплексні дослідження здійснювалися педологами, Н. М. Бехтеревою, Б. Ананьєвим та його науковою школою.

Далі здійснюється наступний етап психологічного дослідження — *збір емпіричних даних*, збір первинної інформації про індивідуально-психологічні характеристики особистості, поведінку та діяльність діагностованих осіб. Для цього, як правило, використовується велика кількість *емпіричних методів*: основні методи (спостереження, експеримент), психодіагностичні методи, анкетування, бесіда, аналіз творчих продуктів тощо.

В результаті здійснення цього етапу дослідник отримує певну кількість документів (емпіричних даних): бланки анкет, протоколи спостереження або експерименту, записи (аудіозапис або письмовий) проведених бесід, бланки тестів, результати продуктів діяльності тощо), які обробляються і аналізуються на наступному етапі дослідження.

Зібрана інформація має відповідати критеріям якості виміру змінних: точності, надійності, об'єктивності та обґрунтованості.

Точність інформації — залежить від чутливості використаних методик до вимірювання досліджуваних якостей.

Надійність інформації або її *вірогідність* — означає стабільність результатів при повторних експериментах різних дослідників. Надійними можна вважати дані, які при повторному їх отриманні при тій самій процедурі дають незначущі відхилення від попередніх показників.

Отримання ненадійних даних можуть опосередковуватися як психологічною реальністю — наприклад, станом, досвідом та особистісними особливостями дослідника, неправдивими свідченнями досліджуваних, так і методичними засобами — ненадійністю психодіагностичних методик, невдало розробленою методикою тощо. Крім того, залежності, які встановлюються у психології, не завжди можливо відтворити. Наприклад, творчий процес — дуже мінливий.

Надійність підтверджується методами дисперсного та факторного аналізів, які здійснюються на етапі математичної обробки матеріалу.

Обґрунтованість (валідність) психологічної інформації визначається придатністю методу дослідження (вимірювання) саме тих якостей об'єкта, що вивчаються.

Об'єктивність — означає максимальну можливу незалежність результатів виміру від особливостей особистості дослідника, його стану, настрою тощо. Досягається *стандартизацією* процедури вимірювання для всіх досліджуваних (одна процедура і правила для всіх).

На всіх етапах психологічного дослідження необхідно дотримуватися певних принципів наукової етики: принципу добровільної участі досліджуваних в експерименті, принципу конфіденційності даних тощо.

Третій етап — *обробка даних*. Це кількісний (статистичний) та якісний аналіз даних (диференціація матеріалів по групах, варіантах, опису випадків, які найбільш повно визначають типи і варіанти і ті, які є винятками тощо), які дають можливість виявити суттєві зв'язки та закономірності.

В обробці матеріалу виділяють наступні моменти: первинний аналіз (аналіз кожного окремо зафіксованого факту); первинний синтез (встановлення зв'язків між даними первинного аналізу та висунутою гіпотезою); порівняльний (вторинний) аналіз (виділення тих факторів, які стійко повторюються); вторинний синтез (об'єднання цих факторів, зіставлення їх з гіпотезою і знаходження закономірностей).

Четвертий етап передбачає *інтерпретацію даних*, тлумачення результатів дослідження згідно з психологічною теорією. Методи, що застосовуються на цьому етапі, — *генетичний* та *структурний*.

Генетичний метод дає можливість інтерпретувати весь оброблений матеріал дослідження за характеристиками розвитку, виділяючи при цьому стадії, фази, критичні моменти становлення психічних новоутворень. Він встановлює вертикальні генетичні зв'язки між рівнями розвитку. Структурний метод визначає горизонтальні структурні зв'язки між усіма вивченими характеристиками особистості.

Більш детально етапи та основні поняття психологічного дослідження будуть вивчатися в курсі «Експериментальна психологія».

3.5. Характеристика основних методів наукової психології

Як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях дослідження, використовують такі методи: аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, порівняння, формалізація та моделювання.

Аналіз і синтез — це два органічно взаємопов'язані і взаємозумовлені логічні методи наукового дослідження, мисленнєві процеси. **Аналіз** полягає в мисленнєвому або практичному розкладенні цілого об'єкта на складники під час дослідження. Розчленування цілого на складові частини дає можливість виявити будову досліджуваного об'єкта, його структуру; відокремити суттєве від несуттєвого, складне звести до простого. Аналіз формує в дослідника здатність до визначення складників об'єкта дослідження, його структурування без взаємодії з ним шляхом логічної абстракції. Однією з форм аналізу вважається класифікація предметів і явищ (поділ на класи, групи, типи тощо).

Синтез — метод вивчення об'єкта у його цілісності, у єдиному і взаємному зв'язку його частин. Тобто, на противагу аналізу, даний метод дає можливість з'єднувати виокремленні раніше окремі частини чи сторони об'єкта в єдине ціле. Внаслідок синтезу з'являється нове утворення, властивостями якого є не лише зовнішня сума властивостей компонента, а й результат їх взаємопроникнення та взаємовпливу. Отже, єдність аналізу й синтезу забезпечує адекватне відображення дійсності у свідомості людини.

Справжня наука здійснюється на основі абстрактного мислення, послідовних міркувань дослідника у вигляді суджень і висновків. У наукових судженнях встановлюються зв'язки між предметами чи явищами або між їхніми певними ознаками. Безпосереднє сприйняття предметів чи явищ та їхніх зв'язків переходить до судження. У наукових висновках одне судження змінюється іншим: на основі вже існуючих висновків робляться нові. Існує два основні види висновків: індуктивні (індукція) і дедуктивні (дедукція).

Індукція — форма наукового пізнання, логіка якого розгортається від конкретного до загального, здійснюється перехід від окремих фактів до загальних положень. Тобто, загальне положення виводиться логічним шляхом з одиничних суджень. При індуктивному методі дослідження для одержання загальних знань про той чи інший клас предметів необхідно вивчити окремі складові цього класу та віднайти в них істотні ознаки, властиві цьому класу предметів.

Дедукція — метод логічного висновку від загального до часткового, тобто спочатку досліджують стан об'єкта в цілому, а потім його складових елементів. Змістом дедукції як методу пізнання є застосування загальних наукових положень при дослідженні конкретних явищ. Важливою передумовою дедукції у практиці пізнання є зведення конкретних задач до загальних і

перехід від розв'язання задачі у загальному вигляді до окремих її варіантів. Загалом, це доведення або виведення твердження (наслідку) з одного або кількох інших тверджень (посилань) на основі законів логіки, що мають достовірний характер.

Абстрагування — це уявне відволікання від неіснуючих властивостей предметів, зв'язків і відношень між ними та виокремлення суттєвих, істотних ознак, аспектів, відношень предмета, процесу, явища. Це означає мисленнєве проникнення дослідника вглиб об'єкта, з'ясування його сутності. Абстракція є однією із сторін, форм пізнання, коли відбувається перехід від почуттєвого сприймання до уявного образу. Абстрагування також може полягати в уявному створенні об'єктів і умов, які не існують в дійсності і не можуть бути практично створені. Вона дає можливість реальним об'єктам уявно надати гіпотетичних нереальних ознак, що дозволяє вирішити завдання в завершеному вигляді.

Порівняння — це процес зіставлення предметів або явищ дійсності з метою встановлення схожості чи відмінності між ними, а також знаходження загального, що може бути властивим двом чи декільком об'єктам дослідження.

Порівняння завжди є важливою передумовою узагальнення. Різні об'єкти чи явища можуть порівнюватись безпосередньо або опосередковано через їх порівняння з яким-небудь третім об'єктом (еталоном).

Узагальнення — це комплекс послідовних дій по зведенню конкретних одиничних фактів в єдине ціле з метою виявлення типових рис і закономірностей, притаманних досліджуваному явищу. Багатогранність видів і форм, у яких проявляються однакові за своєю суттю процеси, передбачає поділ їх на складові, на групи особливого класу, через те найважливішими специфічними методами на етапі узагальнення даних є *класифікації* та використання *узагальнюючих показників*.

Формалізація — це метод вивчення різних об'єктів з допомогою відображення основних закономірностей явищ і процесів в знаковій формі, за допомогою формул або спеціальних символів. Формалізація дає можливість встановлювати закономірності між фактами, що вивчаються, забезпечує узгодженість підходів до вирішення різних завдань, єдиного тлумачення.

Моделювання — непрямий, опосередкований метод наукового дослідження об'єктів пізнання (безпосереднє вивчення яких не можливе, ускладнене чи недоцільне), який ґрунтується на застосуванні моделі як засобу дослідження. Під моделлю розуміють систему, що заміщує об'єкт пізнання і є джерелом інформації

про неї. Модель відображає основні суттєві сторони явищ чи процесів, які відбуваються в об'єкті спостереження. Сьогодні моделювання є одним з основних методів сучасного теоретичного дослідження.

Моделі поділяються на такі види: 1) інтуїтивні (виражені на папері); 2) фізичні (макети, муляжі); 3) математичні; 4) знакові (вираженні мовою, алгоритмами, графічно, математично); 5) функціональні (описують залежності між входом і виходом системи); 6) структурні (описують оргструктури систем); 7) природні (є зміненими за масштабом об'єкти дослідження).

Найчастіше у психологічному дослідженні використовуються такі методи: спостереження, експеримент, тестування, проєктивні методи, опитування, анкети, інтерв'ю, бесіда, близнюковий метод, аналіз продуктів діяльності, експертна оцінка, методи математичної статистики, констатувальний та формувальний експерименти. Розглянемо їх.

Спостереження — це процес цілеспрямованої фіксації проявів психічних явищ (проявів поведінки, психічних станів та ін.) досліджуваного об'єкту з метою їх наступного аналізу й використання для потреб практичної діяльності, або, якщо коротко — це організоване сприйняття.

Від пасивного поглядання навколишньої дійсності спостереження відрізняється тим, що воно: а) підпорядковане певній меті; б) проводиться за певним планом і схемою; в) оснащене предметними засобами для його здійснення і фіксації результатів; г) мотивовано вибрані об'єкт, предмет і ситуація; д) результати спостереження перевіряються щодо їхньої обґрунтованості та надійності.

Термін «спостереження» використовується у трьох різних значеннях: 1) як діяльність; 2) як метод; 3) як методика.

Спостереження як діяльність застосовується у різних галузях суспільної практики, у професійній діяльності і спрямоване на обслуговування цієї практичної діяльності. Так, оператор енергосистеми спостерігає за показниками приладів, щоб прийняти рішення про розподіл потоків електроенергії; слідчий спостерігає за поведінкою підозрюваного, щоб розкрити злочин; учитель спостерігає за поведінкою учнів з метою прийняття рішень про використання тих чи інших навчальних методів тощо. Таке спостереження необхідне для досягнення результатів практичної діяльності.

Спостереження як *метод науки* містить систему принципів пізнавальної діяльності, положень про сутність і специфіку психологічного спостереження, про його можливості й обмеження, про оснащення знаряддями та різновиди діяльності людини в ролі спостерігача. Специфіка спостереження як наукового методу психології полягає у наявності прямого візуального або аудіального (слухового) контакту спостерігача зі спостережуваним та типі відношення до об'єкта вивчення (принцип невтручання). Основними характеристиками спостереження як методу психології є планомірність, цілеспрямованість, зв'язок з теоретичними уявленнями спостерігача.

Термін «спостереження» використовується також у значенні *методика* (методика спостереження). Під методикою спостереження розуміється соціально фіксована, предметно представлена система збору та обробки емпіричних даних, спрямована на чітко окреслене коло завдань. Вона враховує конкретне завдання, ситуацію, умови і знаряддя спостереження. Свідомо організоване спостереження проводиться з допомогою спеціальної процедури, яка здійснюється у певному порядку, послідовності дій. Цей порядок інколи може змінюватися в межах процедури, залежно від обставин. Процедура методики спостереження включає: а) вибір ситуації та об'єкта для спостереження; б) програму (схему) спостереження у вигляді переліку ознак (аспектів) поведінки, що спостерігається та одиниць спостереження з детальним їх описом; в) спосіб і форму фіксації результатів спостереження; г) опис вимог до роботи спостерігача; д) опис способу обробки та подання отриманих даних. У зарубіжній психологічній літературі синонімом «методики спостереження» є «техніка спостереження».

Різновиди спостереження визначаються цілями, об'єктом, ситуацією дослідження. Існують такі види спостереження:

- залежно від об'єкта: самоспостереження — об'єктивне спостереження;
  - індивідуальне — колективне;
  - безпосереднє (пряме) та опосередковане (непряме);
  - за ступенем залучення дослідника в середовище, що вивчається: включене і невключене (стороннє);
    - польове — лабораторне;
    - за характером взаємодії з об'єктом: відкрите — приховане;
    - систематичне — несистематичне;
    - за характером реєстрації даних: констатуюче — оцінювальне;
    - стандартизоване — нестандартизоване;

Спостереження має дві основні форми: *внутрішнє* — самоспостереження і *зовнішнє* — об'єктивне спостереження (інтро- та

екстраспекція). При самоспостереженні об'єктом вивчення є сам спостерігач, при об'єктивному спостереженні — інші люди, одна особа, група людей, спільнота або тварини. Предметом виступає психічна діяльність цих об'єктів.

Існує певна специфіка предмета методу самоспостереження. Самоспостереження — це безпосереднє споглядання психічних явищ власного суб'єктивного світу спостерігача. При самоспостереженні головною проблемою об'єктивності та вірогідності цього методу є проблема суб'єктивізму. Власні думки, тлумачення своїх же станів, переживання, враження можуть суттєво відрізнятися від самих явищ. Багато психічних явищ взагалі дуже важко піддається самоспостереженню, особливо ті, що лежать у сфері несвідомого (наприклад, афекти, панічні стани, несвідомі психологічні захисти тощо).

Об'єктивне спостереження за іншими суб'єктами піддається тільки опосередкованому сприйняттю. Предметом зовнішнього спостереження можуть бути тільки зовнішні, екстеріоризовані компоненти психічної діяльності: рухи, переміщення та непорушні стани (швидкість і напрямок руху, дотику, удари тощо); моторні компоненти практичних та гностичних дій; міміка і пантоміміка, експресія звуків; мовні акти (їх зміст, спрямованість, частота, тривалість, інтенсивність, експресивність, особливості лексичного, граматичного, фонетичного ладу); прояв деяких вегетативних реакцій (почервоніння або збліднення шкіри, зміна ритму дихання, потовиділення); спільні дії, якщо спостереження ведеться за групою людей тощо.

При об'єктивному спостереженні зовнішніх проявів може виникнути складність однозначного розуміння внутрішнього, психічного. Тут завжди важливим є контекст ситуації дослідження. Тому що один і той самий прояв може бути пов'язаний з різними психічними процесами через багатозначність зв'язків зовнішніх проявів із суб'єктивною психічною реальністю і багаторівневою структурою психічних явищ. Наприклад, різні психічні явища можуть супроводжуватися однаковими зовнішніми проявами: рум'янець, який виникає в результаті припливу крові до обличчя, може бути спричинений і впливом температури на шкіру обличчя, і механічних впливів (ляпас, розтирання), і таких різних почуттів, як радість, образа, збентеження. З іншого боку, одне й те саме переживання може зовні виражатися по-різному: страх може втілитися і в агресію, і у втечу, і у ступор.

Спостереження завжди здійснюється в певних умовах, тобто у певній ситуації, в деяких обставинах, в яких розгортаються події,

що спостерігаються, розвивається психічна діяльність об'єктів спостереження. Залежно від ситуації умови спостереження класифікуються на такі види: 1) природні та штучні; 2) керовані або некеровані спостерігачем; 3) організовані або спонтанні; 4) стандартні або незвичайні; 5) нормальні або екстремальні; 6) короткочасні — тривалі; 7) залежно від виду діяльності: ігрові — навчальні — виробничі (трудові) — військові — протиправні; 8) залежно від виду контактів у ситуації: безпосередні — опосередковані; вербальні — невербальні. Крім того, розрізняють ситуації, пов'язані з різними видами психічної діяльності спостережуваного об'єкта: перцептивної, мнемічної, мислительної, афективної, волевої, творчої.

Специфіка об'єктивного спостереження як наукового методу полягає у типі ставлення до об'єкта вивчення — невтручання, наявності прямого візуального або слухового контакту спостерігача із спостережуваним. Основними характеристиками спостереження як методу психології є цілеспрямованість, планомірність, залежність від теоретичних уявлень спостерігача. Спостереження стає науковим і об'єктивним, коли воно починається з розробки гіпотези.

До позитивних сторін спостереження як психологічного методу можна віднести такі його характеристики, як універсальність — його можна застосовувати до вивчення широкого кола явищ; гнучкість — при необхідності існує можливість змінювати широту охоплення досліджуваного об'єкта, включати додаткові фактори, висувати в ході спостереження додаткові гіпотези; малобюджетність, ощадність — для його проведення необхідно мінімальне апаратурне забезпечення.

Головна проблема, яка виникає при веденні спостереження — вплив присутності спостерігача на поведінку досліджуваного. Для зменшення дії цього впливу спостерігачу необхідно використовувати певні прийоми та засоби, щоб знизити ймовірність зміни поведінки осіб, за якими він спостерігає. Фахівці для цього рекомендують «примелькатися», частіше бути присутнім поруч з досліджуваними, займаючись якоюсь справою, щоб ті перестали звертати на нього увагу, а також використовувати реєструвальну апаратуру (диктофон, відеокамера і т.ін.) замість людини, або вести спостереження із суміжного приміщення через скло з односторонньою провідністю світла (дзеркало Гезелла).

До недоліків зовнішнього спостереження можна також віднести: 1) пасивну роль спостерігача, що очікує подій, які його цікав-

лять, хоча ймовірність їх появи не завжди висока; 2) труднощі формалізації даних, що ускладнює їх кількісний аналіз; 3) труднощі точного встановлення причин спостережуваних явищ через неможливість врахування всіх факторів, які впливають; 4) мимовільну упередженість спостерігача, зумовлену деякими закономірностями соціальної перцепції типу «ефекту ореолу», «ефекту каузальної атрибуції», «ефекту контрастних уявлень», ефектів «первинності» і «новизни», явищ ідентифікації, емпатії, референтності та ін.

Для зменшення негативу сторін зовнішнього спостереження можна використати прийом *включеного спостереження*, за якого спостерігач входить у групу досліджуваних і веде спостереження зсередини. Однак попри деякі позитивні моменти (зниження напруженості учасників), він тягне за собою й етичну проблему — подвійність позиції і можливість підвищення суб'єктивності, адже всередині групи завжди виникають певні групові процеси, які можуть впливати на суб'єктивність сприйняття дослідника: встановлюються певні відносини між членами групи, виникає різне ставлення до членів групи.

Спостереження застосовується в усіх психологічних галузях, особливо широко — у соціальній, віковій, дитячій, порівняльній, педагогічній психології та у більшості галузевих психологічних дисциплінах (медична, спортивна, політична тощо). Як невід'ємний елемент воно входить практично в усі емпіричні методи психології.

Наукове спостереження може бути використане в таких випадках: необхідно з'ясувати проблеми, уточнити питання, гіпотези; коли застосування інших методів утруднене або неможливе, спостереження використовується як основний збір даних; як уточнення, контроль або доповнення результатів, отриманих за допомогою інших методів; як ілюстрація запропонованих теорій, гіпотез, припущень.

Під час спостереження ведеться фіксація його результатів до реєстраційних документів. Це можуть бути спеціально заготовлені бланки або щоденник спостереження, куди вносяться відповідні записи, малюнки, фотографії та ін. При цьому важливо фіксувати не тільки факти психічної діяльності об'єкта, а й супутні обставини і феномени, об'єктивні й суб'єктивні умови, а також думки, гіпотези, переживання дослідника, які виникають у процесі спостереження. Часом сторонні і несуттєві, на перший погляд, факти, події, зауваження можуть набути важливого значення і внести ясність у результати дослідження.

Спеціальні бланки здебільшого мають уніфіковану форму, в них внесені лаконічно сформульовані параметри, зумовлені завданнями дослідження, і досліднику залишається тільки вносити у бланки відповідні позначки, що відображають наявність, відсутність або ступінь вираження певних характеристик.

Для прикладу наведемо частину «Бланку для реєстрації бесіди», розробленого чехословацькими психологами Ш. Гьюріковою та П. Гусніковою [7].

Бланк складається з трьох частин: 1) пряме спостереження; 2) похідні характеристики; 3) теми для бесіди. Перша частина бланку містить наступні ознаки для реєстрації:

1) соматотип, хода, стать, міміка і пантоміміка, шкіра, зуби, гігієна, косметика, одяг;

2) характеристики мови: голос, темп, балакучість, вимова, словник, вербальні реакції;

3) загальна рухливість: швидкість, точність, цілеспрямованість, напруженість, порушення рухливості;

4) соціальна поведінка: встановлення контакту, зміна поведінки протягом обстеження, суспільні навички, ввічливість, якісні показники соціальної поведінки (домінантність, агресія, афіляція (прагнення бути у товаристві інших людей, потреба у встановленні теплих емоційно значущих стосунків з іншими людьми);

5) настрої: ейфорія, безтурботність, щастя, рівний настрій, серйозність, мінливість;

6) поведінка у ділових ситуаціях вирішення завдань — ставлення до завдань, робочі навички, уважність, здатність приймати самостійні рішення;

7) ознаки невротичної напруженості: рухи рук, гримаси, гризіння нігтів, пітливість, тремтіння рук тощо.

Індивідуальне — спостереження, що здійснює один спостерігач, який може виступати як єдиним дослідником в межах даного конкретного дослідження, так і одним із групи дослідників. В останньому випадку він все одно виконує функції єдиного дослідника, але вже в межах будь-якого етапу або розділу загального дослідження.

Колективне — спостереження, здійснюване спільно декількома спостерігачами, об'єднаними єдиним планом, метою, методикою, але не єдністю місця і часу, хоча зазвичай передбачається одночасність спостереження за одним і тим самим об'єктом кількома учасниками його вивчення.

Пряме (безпосереднє) — спостереження, що проводиться безпосередньо самим спостерігачем.

Непряме (опосередковане) — спостереження, що проводиться не особисто дослідником, а через посередників (наприклад, отримання даних від свідків та учасників подій, які цікавлять спостерігача), або з допомогою інших засобів. Різновидами непрямого спостереження можна вважати вивчення документів, які висвітлюють досліджувані події (звіти, листування тощо), опитування, вивчення біографічної інформації. Опосередкування може здійснюватися не тільки іншими людьми, але і технічними засобами (з допомогою відео- або звукозаписувальної апаратури).

Відкрите — спостереження, при якому досліджувані знають про свою роль об'єкта дослідження. При цьому їм зазвичай відомо, хто є спостерігачем, хоча інколи він може перебувати серед спостережуваних інкогніто. Відносна свобода дій дослідника тут поєднується з деякими труднощами психологічного характеру. У разі розкриття мети дослідження, спостерігач ризикує позбутися співпраці або можливості впливати на подальшу поведінку людей, яка може стати неприродною. Особливо ці ефекти посилюються, якщо досліджуваним відкритий тільки факт спостереження, але невідомий спостерігач. Це викликає у них занепокоєння, дискомфорт, спроби виявити спостерігача, а отже, спотворює їхню звичайну поведінку. При «розкритому» спостерігачеві люди, як показує практика, зазвичай поступово звикають до його присутності і після першого збудження вони повертаються до більш-менш природної поведінки. Однак, небезпека штучності поведінки людей може зрости і при відомому спостерігачеві, якщо він для них значущий. Значущість у цьому випадку може виступати або як його авторитетність, референтність, або як можливість вплинути на подальшу долю спостережуваного, або як відома досліджуваним здатність спостерігача компетентно і строго оцінювати і судити їх особу та поведінку.

Уявіть на хвилинку, що до вас на заняття протягом тижня приходили б і спостерігали за вами перевіряючи вашу успішність навчання з деканату з метою винесення після цього вердикту про те, хто буде отримувати стипендію, а хто — ні. Чи змінилася б ваша поведінка в результаті такого спостереження?

Приховане — спостереження, про яке досліджуваним не повідомляється, яке проводиться непомітно для них. Більш поширене, ніж відкрите, хоча часто пов'язане з труднощами етичного порядку. Уміло і делікатно вирішити ці проблеми — справа кваліфікації та моральних принципів психолога. Багато вчених вважають неприпустимим подібний підхід, називаючи його

«методом обману». Особливо відчутні неприємності можуть виникнути, якщо досліджуваний сам згодом або по ходу спостереження з'ясує, що є об'єктом прихованого спостереження. Незважаючи на відмічені етичні проблеми, головна перевага прихованого спостереження — відсутність впливу спостерігача на досліджуваних — зумовлює переважне застосування цього різновиду спостереження.

Польове (природне) — спостереження за об'єктами в природних умовах їхнього повсякденного життя і діяльності. Природне спостереження звичайно є самостійним способом збору даних, але можливе і його поєднання з іншими емпіричними методами, коли воно виступає провідним, основним прийомом, а інші методи — допоміжними, супутніми і віддаленими з ним у часі. Одночасне їх застосування неминуче впливає на природний хід життєдіяльності досліджуваних об'єктів, і тоді говорити про цей вид спостереження вже не доводиться. Також важко уявити використання польового спостереження в межах якогось іншого емпіричного методу, оскільки всі вони тією чи іншою мірою здійснюють вторгнення в життя досліджуваних суб'єктів і впливають на їх поведінку.

Лабораторне — спостереження в умовах, що створені штучно, наприклад, у спеціально обладнаному приміщенні для наукових досліджень або виробничих експериментів. Ступінь штучності може бути різною — від мінімальної у невимушеній бесіді у звичній обстановці до максимальної в експерименті з використанням технічних засобів, примусових інструкцій, спеціальних приміщень. Як правило, цей вид спостереження, на відміну від польового, часто застосовується разом з іншими емпіричними методами.

Констатувальне — спостереження, під час якого дослідник тільки фіксує усі факти і явища, що відбуваються, але не висловлює свого ставлення до них, вони не обговорюються і не оцінюються. Як правило, ці зареєстровані факти мають однозначне тлумачення, що не потребує інтерпретації.

Оцінювальне — спостереження, при якому спостерігач виносить оцінку ситуації, фактам і явищам, що ним реєструються. При його проведенні висуваються гіпотези, що об'єднують процес сприйняття і його пояснення.

Систематичне — це спостереження, що здійснюється заздалегідь розробленими планом, графіком, процедурою і часовим інтервалом одним або декількома дослідниками. Систематичність полягає у чіткому формулюванні цілей і завдань, робочої

гіпотези спостереження, визначеності й впорядкованості дій спостерігача, продуманій системі реєстрованих показників поведінки об'єктів, за якими ведеться спостереження, та його умов. При систематичному спостереженні також здійснюються багаторазові спостереження, які є спланованими та збалансованими, підпорядкованими одній меті. При цьому вони можуть бути спрямовані на один об'єкт або на різні об'єкти.

Несистематичне — це нестроге спостереження, яке не має чіткого плану дій. Завдання одразу можуть бути чітко не визначеними, формулюватися в процесі здійснення дослідження; відсутній чіткий алгоритм дій спостерігачів; реєстровані фактори не передбачені заздалегідь. Багаторазові спостереження також здійснюються несистематично, хоча включені в них одиничні спостереження можуть бути і систематичними. В цілому дослідний процес при такому спостереженні відрізняється відсутністю цілісності та структурованості, що зазвичай призводить до зниження достовірності результатів, наукової та практичної значущості.

Подібними до вищеназваних двох типів спостереження є стандартизоване і нестандартизоване.

Стандартизоване — спостереження, яке здійснюється заздалегідь розробленою схемою, в якій визначено форму фіксації даних та перелік її параметрів. В ньому передбачене використання спеціально розроблених бланків спостереження. Дає можливість чітко порівняти дані різних вибірок. Близьким за змістом до стандартизованого є **формалізоване спостереження**, яке відрізняється тим, що протягом всього дослідження дослідником або упорядником методики в нього введені певні обмеження на будь-який компонент спостереження (набір спостережуваних ознак, ситуації спостереження, час спостереження, система оцінок досліджуваних фактів тощо).

Нестандартизоване — це нерегламентоване спостереження, яке не передбачає спеціальної строгої процедури та форми опису. Зазвичай застосовується під час первинного збору інформації про об'єкт дослідження та закономірності його функціонування з метою формування загального уявлення про нього.

Альтернативою до формалізованого спостереження є **неформалізоване**, дуже схоже на нестандартизоване. Його особливістю є відсутність будь-яких обмежень на реєстрацію всього, що дослідник бачить у ситуації, крім визначеної мети.

Другий основний метод — **експеримент**.

Експеримент — метод психологічного дослідження, спрямований на перевірку наукових і прикладних гіпотез, вимагає строгої логіки доказів і спирається на достовірні факти. Його специфіка полягає у цілеспрямованому створенні штучної ситуації, в якій може найкращим чином проявитися досліджувана властивість і її можна більш-менш легко і точно оцінити.

Цей метод, на відміну від спостереження, передбачає активне втручання дослідника в діяльність досліджуваних з метою створення умов, в яких виявиться психологічний факт. В ньому виділяються причини явищ, які вивчаються, строго контролюються і оцінюються наслідки дій цих причин, з'ясовуються зв'язки між явищами, що досліджуються.

С. Л. Рубінштейн так окреслив основне завдання експерименту: «Основне завдання психологічного експерименту полягає у тому, щоб зробити доступними для об'єктивного зовнішнього спостереження суттєві особливості внутрішнього психічного процесу. Для цього потрібно, варіюючи умови перебігу зовнішньої діяльності, знайти ситуацію, за якої зовнішнє протікання акта адекватно відображало б його внутрішній психічний зміст. Завдання експериментального варіювання умов у психологічному експерименті полягає, насамперед, у тому, щоб виявити правильність однієї-однієї психологічної інтерпретації дії або вчинку, виключивши можливість усіх інших» [14, с. 167].

Основною перевагою експерименту серед інших методів є вища надійність у дослідженні психічних явищ, основним недоліком — складність організації і проведення.

Структура психологічного експерименту

Головними компонентами будь-якого експерименту є:

- 1) *досліджуваний* (досліджуваний суб'єкт або група);
- 2) *експериментатор* (дослідник);
- 3) *стимуляція* (вибраний експериментатором спосіб впливу на досліджуваного);
- 4) *відповідь досліджуваного на стимуляцію* (його психічна реакція);
- 5) *умови досліджуваного* (додаткові до стимуляції впливи).

До основних особливостей експерименту відносять: 1) дослідник не чекає, що досліджуване явище випадково проявиться, як при спостереженні, а сам його викликає; 2) експериментатор може змінювати умови, за яких ймовірно виявляться особливості досліджуваного явища, закономірності перебігу тих чи інших процесів; 3) у ході експерименту можливе встановлення кількис-

них закономірностей між різнорівневими явищами, взаємодія яких моделюється в конкретній процедурі дослідження.

Як зазначав засновник експериментального методу Микола Ланге, особливістю психологічного експерименту є його об'єктивно-суб'єктивний характер. О. І. Бондарчук, український психолог, так пояснює характеристику М. Ланге: необхідно чітко усвідомлювати, що жоден психологічний метод не може надати вичерпної і достовірної психологічної інформації про об'єкт, якщо застосовується окремо. Сучасний психолог має вміти використовувати комбінацію різних методів, які взаємоперевіряють результати один одного.

Види експерименту:

1) **Лабораторний експеримент** — здійснюється в спеціально створених умовах, при його проведенні часто застосовуються технічні засоби для подання досліджуваній інформації, реєстрації і обробки їхніх відповідей. Діяльність досліджуваних визначається інструкцією, вони в курсі того, що вони є об'єктами вивчення. Лабораторний експеримент є більш ранньою формою експерименту, ніж природний.

2) **Природний експеримент** проводять у звичних для досліджуваного умовах, в яких він не усвідомлює себе об'єктом дослідження. Природний експеримент поєднав позитивні риси методу об'єктивного спостереження (природність) і лабораторного експерименту (цілеспрямований вплив на обстежуваного за заздалегідь визначеним планом). На відміну від лабораторного, який має багато незручностей, природний експеримент проводиться в умовах, близьких до звичайної діяльності, але у таких формах, які не порушують природності, є звичайними умовами для піддослідних.

Природний експеримент був відкритий рос. вченим О. Ф. Лазурським на початку ХХ ст. для вивчення розвитку школярів, їх психічних процесів і властивостей у природних умовах — ігровій, навчальній і трудовій діяльності і показав свою високу ефективність. Лазурський надавав великого значення впливу середовища, природних передумов на розвиток особистості і метод, ним розроблений, був новаторський на той час і здобув визнання в усьому світі.

Преваги та недоліки експерименту.

До переваг експериментального способу дослідження психічних явищ можна віднести можливість впливати на розвиток психіки, самостійно організувати і контролювати оптимальні умови та встановити межі експерименту; можливість вивчати психічні явища у найбільш сприятливих умовах; можливість розкрити

причини психічних явищ, визначити психологічні закономірності та закони; можливість повторити та перевірити раніше проведені дослідження; інколи швидше і дешевше організувати експеримент, як спрощену модель реальності, ніж очікувати прояву необхідних властивостей в реальному житті.

Втім, організація експерименту викликає необхідність вирішення низки проблем. Це, насамперед, проблема *штучності*, адже в ситуації, яка моделюється, відсутні усі фактори багатогранної взаємодії особистості із середовищем. По-друге, це проблема *ізоморфізму* між психічною реальністю, що вивчається, і її об'єктивними показниками, адже безпосереднє вивчення базових психічних процесів часто є неможливим. Також існує проблема *етичності* експериментального методу, адже, часто, для «чистоти» експерименту піддослідні особи, не знають істинних мотивів і цілей дослідників або навіть того, що вони є об'єктом експериментального впливу.

Ще одним фактором ризику є «проблема подвійної суб'єктивності», яка полягає в тому, що дослідник проектує на перебіг експерименту свої особисті уявлення про характер взаємодії досліджуваного зі світом, якій піддослідний може не відповідати, або не зрозуміти пояснень дослідника. У дослідника також можуть зіграти роль власні суб'єктивні особливості, наприклад, біосоціальні властивості (особливості віку, статі, темпераменту, зовнішності, національності); психосоціальні якості (агресивність, рівень тривожності), ситуативні фактори (настрою, стану здоров'я, особистого знайомства або ставлення до піддослідного) тощо. Також в ситуації експерименту у досліджуваного може проявитися, наприклад, мотивація соціального схвалення, коли він хоче або показати себе кращим, ніж є насправді, або допомогти досліднику.

Під час взаємодії дослідника із досліджуваним може виникнути низка *комунікативних артефактів* (з лат. *artefactum*, «штучно зроблений») — явище, процес, предмет, властивість предмета або процесу, поява якого в спостережуваних природних умовах є неможливою або маловірогідною і виникає як ознака цілеспрямованого втручання в спостережуваний процес або наявності неврахованих чинників. Для прикладу можна назвати такі:

«Ефект Пігмаліона» (Розенталя) полягає у тому, що очікування експериментатора змінюють поведінку досліджуваного: мимоволі навіюють таку поведінку, яка б підтвердила гіпотезу. Очікування експериментатора передаються досліджуваному через невербальні сигнали — міміку, пантоміміку, інтонацію, емоційний тон тощо. Також очікування впливають і на інтерпретацію даних.

«Ефект аудиторії» (виявлений Робертом Зайонцем), який проявляється в тому, що присутність експериментатора або інших значущих людей змінює поведінку досліджуваного, викликаючи у нього одну з протилежних реакцій: фасилітацію — підвищення продуктивності праці в присутності інших, або інгібіцію — зниження продуктивності виконуваної діяльності в присутності сторонніх.

«Ефект плацебо» — проявляється у зміні фізіологічного або психологічного стану людей під впливом сильнодіючих препаратів або процедур у результаті навіювання і самонавіювання: коли досліджуванні впевнені, що препарати або дії лікаря позитивно вплинуть на їхній стан, і самопочуття у них дійсно покращується, навіть у випадку, коли їм давали нейтральні препарати замість ліків.

Психодіагностичний метод — спосіб дослідження індивідуальних психічних властивостей особистості, який допомагає отримати достатньо точні кількісні та якісні характеристики особистості з допомогою розроблення і використання діагностичних методик. У науковий обіг поняття психодіагностики ввів у 1924 р. швейцарський психолог Г. Роршах.

Основними методами психодіагностики є *тестування* й *опитування*, які реалізуються з допомогою відповідно тестів та питальників, що називаються також методиками. Особливістю психодіагностичної процедури є її стандартизація. Окремі тести та питальники є стандартними наборами завдань і матеріалу, з яким працює клієнт, стандартними є також процедура надання завдань та процедура оцінки результатів. Головними особливостями методик є: 1) вони надають інформацію не про людину загалом, а про певні її ті чи інші особливості (інтелект, темперамент, характер тощо); 2) дають можливість зібрати необхідну інформацію у відносно короткі строки; 3) ця інформація отримується у стандартизованому вигляді, який дає можливість кількісно та якісно порівняти діагностовані властивості індивіда з властивостями інших людей; 4) результати психодіагностичних методик необхідні для вибору засобів психологічного втручання, прогнозу його ефективності, а також для прогнозу розвитку, спілкування, ефективності тієї чи іншої діяльності клієнта.

Тестування як метод психодіагностики передбачає проходження тестованим певного випробовування (вирішення завдань, малювання, розповідь за рисунком тощо), часто фіксованого у часі, призначеного для встановлення кількісних та якісних показників індивідуально-психологічних відмінностей.

Тест — це серія завдань, відповіді на які мають однозначну інтерпретацію і певну шкалу значень. Сумарний бал за тестом порівнюється зі стандартною тестовою нормою. Тест дає можливість з наперед обумовленим ступенем ймовірності визначити актуальний рівень розвитку в особі необхідних особистісних характеристик, здібностей, знань, умінь та навичок. На основі результатів тестування психолог робить висновок про наявність, особливості та рівень розвитку тих чи інших властивостей [7]. Прикладом є тест Амтгауера, який визначає структуру інтелектуальних здібностей.

Професіональний психологічний тест має відповідати декільком головним критеріям якості:

- ✓ *валідності*, яка означає, що тест вимірює саме ту якість, на яку він спрямований;

- ✓ *надійності*, що означає точність психологічних вимірів, недопущення помилок процедури тестування. Вона виявляється, по-перше, у стійкості та стабільності результатів при повторному тестуванні, по-друге, у ступені еквівалентності з іншими подібними тестами, однаковими за формою і метою;

- ✓ *науковості*, яка означає його зв'язок з фундаментальними дослідженнями, його наукове обґрунтування.

Тестування застосовується у таких галузях: психологічні науково-практичні дослідження; освіта, підвищення кваліфікації; профорієнтація, профпідготовка, підбір та розстановка кадрів; консультативна та психотерапевтична допомога; психологічне консультування підприємств; судово-психологічна експертиза.

Опитування є дуже поширеним прийомом психологічних досліджень. Це метод збору первинної інформації, що ґрунтується на безпосередній (бесіда, інтерв'ю) чи опосередкованій (анкета) психологічній взаємодії дослідника та опитуваного (респондента) [9, с. 44]. Його основною перевагою є те, що він є універсальним — дає можливість досліднику за короткий час отримати велику кількість інформації, легкий у застосуванні та обробці даних. Він застосовується як головний спосіб збору первинної інформації щодо взаємозв'язку змінних, які вивчаються. Під час експериментальної процедури дослідження, опитування використовується з метою виявлення головних критеріїв експериментальної та контрольної груп як до початку експерименту, так і після його закінчення. Також цей метод використовується для уточнення, розширення і контролю даних, здобутих з допомогою інших методів.

Залежно від особливостей процедури проведення розрізняють такі види опитування:

- *індивідуальне* (опитування кожного респондента окремо) та *групове* (одночасне опитування всієї групи);
- *очне* (при особистому контакті дослідника з респондентом) та *заочне* (без особистого контакту);
- *усне* (при фіксації дослідником інформації) та *письмове* (респондент особисто заповнює анкету чи опитувальник).

Опитувальники як засіб психодіагностики — це методики, змістом яких є питання, на які досліджуваний має відповісти, або твердження, з якими він має погодитися або не погодитися. Відповіді даються або у вільній формі (питальники «відкритого типу»), або обираються з варіантів, поданих в питальнику (питальники «закритого типу»). Розрізняють опитувальники-анкети та особистісні опитувальники. Опитувальники-анкети не передбачають отримання інформації безпосередньо про особистість клієнта. До таких можна віднести біографічні опитувальники, опитувальники інтересів та настановлень (наприклад, опитувальник для виявлення настановлення-відношення до певної соціальної групи) тощо.

Особистісні опитувальники призначені для вимірювання особистісних особливостей. Їх ділять на декілька груп:

- типологічні опитувальники, розроблені на основі визначення типів особистості, які дають можливість віднести досліджуваного до того чи іншого типу особистості, що відрізняються якісно своєрідними проявами;
- опитувальники особистісних рис, що вимірюють вираженість стійких особистісних ознак;
- опитувальники інтересів; мотивів; цінностей; настановлень [7].

Серед усних методів опитування найбільш вживаними є *бесіда* та *інтерв'ю*.

Бесіда вважається специфічним для психології (а також для споріднених з нею наук — медицини, педагогіки, соціології) методом дослідження поведінки людини, оскільки в інших природничих науках комунікація між суб'єктом і об'єктом дослідження неможлива.

Бесіда є діалогом між двома людьми, в ході якого одна людина виявляє психологічні особливості іншої.

Якщо метод бесіди використовується у ситуації емпіричної пізнавальної дії психолога (в дослідженні), то він, як правило,

відіграє допоміжну роль. Але в ситуації перетворювальних дій психолога (у процесі психотерапії, виховної роботи тощо) він відіграє провідну роль в організації взаємодії. Залежно від типу перетворювальних дій психолога, метод бесіди може проявлятися і мати специфічний зміст під час таких видів впливу: теоретико-стверджувального, психотерапевтичного, професійно-педагогічного, духовно-посередницького. Цей метод має такі різновиди, як клінічна бесіда й інтерв'ю.

Клінічна бесіда — форма емпіричної взаємодії психолога з клієнтом у ситуації індивідуального консультування, психотерапевтичної сесії. В психотерапії, психоаналізі та медичній психології клінічна бесіда використовується з метою допомогти клієнту усвідомити свої внутрішні конфлікти, несвідомі захисти, приховані мотиви поведінки. Це вільна форма бесіди, під час якої психолог, приділяючи увагу змісту відповідей клієнта (фактам, почуттям, словам, історіям стосунків, асоціаціям тощо), водночас уважно фіксує невербальні прояви його поведінки, «мову тіла» (тон, жести, рухи). Успішність реалізації даного методу залежить великою мірою від умови встановлення позитивного альянсу між учасниками бесіди, що вимагає від психолога певного досвіду і спостережливості, чуйності та терплячості. Під час психотерапевтичної сесії психотерапевт виробляє стратегію терапевтичного втручання, яке допомагає клієнту шляхом внутрішньої роботи самостійно подолати свої труднощі.

Також існують такі специфічні види бесіди, як «введення в експеримент», під час якої досліджуваному дають інструкцію, ознайомлюють його з переліком основних дій та процедур, передбачених експериментом, та налаштовують на характер експерименту; «експериментальна бесіда» — ця форма емпіричної взаємодії використовується у тих експериментальних ситуаціях, в яких кожний елемент діяльності є завершеним циклом і передбачає такий необхідний елемент дослідження, як підбиття підсумків у контакті з піддослідним.

Інтерв'ю в психології — це спосіб отримання соціально-психологічної інформації шляхом безпосереднього цілеспрямованого усного опитування респондента. Під час інтерв'ю респондент має зберігати нейтральну позицію, він лише задає питання і фіксує відповіді, не даючи інформації про себе, двосторонній зв'язок тут не передбачається.

Розрізняють два види інтерв'ю — *вільне*, не регламентоване темою і формою бесіди, та *стандартизоване* — близьке за формою до анкети із закритими питаннями. Проте різниця між цими

видами інтерв'ю є незначною, вони досить схожі між собою і вибір першого чи другого визначається ситуацією.

За кількістю опитаних і метою дослідження розрізняють інтерв'ю індивідуальні, групові та масові.

Головна мета *індивідуального* інтерв'ю — вивчення особистісних характеристик даної особи. Цей вид інтерв'ю буває клінічним, глибинним, фокусованим [7, с. 45]. *Клінічні* інтерв'ю спрямовані на виявлення стресогенних чинників, причин негативних психічних станів тощо. *Глибинні* інтерв'ю — на з'ясування подій та переживань опитуваного в минулому, щоб знайти причини несвідомих настановлень та вивести їх у свідомість. Фокусоване інтерв'ю дає можливість сконцентрувати увагу клієнта на конкретній життєвій події або проблемі, які є найбільш актуальними на даний момент.

Групові інтерв'ю проводяться одночасно з групою осіб у напіввільній формі, передбачають проведення групової дискусії з певного кола питань. Складністю даного виду інтерв'ю, що може призвести до викривлення індивідуальних даних, можуть стати групові феномени, які накладаються у результаті групової взаємодії: конформізм, вплив лідера, групова солідарність тощо. Тому краще поєднувати індивідуальну та групову форми інтерв'ю.

Масові інтерв'ю проводяться здебільшого соціальною та політичною психологією з метою дослідження масових явищ: громадської думки, настроїв та очікувань, соціальної напруженості тощо. Вони є максимально формалізованими, стандартизація здійснюється не тільки стосовно послідовності питань, а й можливих варіантів відповідей.

Важливим фактором успішності усного опитування є вміння дослідника фіксувати інформацію, що необхідно робити якнайбільш дослівно. При цьому використання записувальних пристроїв впливає на респондентів негативно, сковує їх, знижує щирість їхніх відповідей.

Дуже поширеним методом, який дає можливість одночасно опитати будь-яку кількість респондентів, є метод письмового опитування — анкетування.

Анкетування здійснюється шляхом використання структурно організованих опитувальників (анкет), здебільшого анонімно. Складання анкети — це процес перекладу основних гіпотез дослідження на мову питань, він вимагає певного рівня професіоналізму, тому до цього процесу досліднику слід підходити дуже ретельно. Анкета створюється на основі теоретичних уявлень про

сутність предмета дослідження, відповідно до цього дослідником обираються шкали оцінок, типи питань, визначається кількість та порядок питань, що мають ставитися.

Структура анкети або інтерв'ю містить три великі блоки:

1) Вступна частина. На першій сторінці вказується організація, яка проводить опитування. Далі йде вступ (ввічливе звернення до опитуваного), який містить мету та цілі дослідження, дається інструкція.

2) Основна частина, найбільша за обсягом, містить питання, які розкривають проблему дослідження.

3) Третя частина опитувальника містить соціально-демографічні дані респондента (вік, стать, сімейний стан, місце проживання (місто/село), освіту, інколи — фінансове положення тощо, що дає змогу при обробці інформації виявити причинно-наслідкові зв'язки між відповідями респондента і соціально-демографічними параметрами. В кінці анкети завжди висловлюється подяка опитуваному.

Найважливішим завданням анкетування є процес складання питань, їхня форма. Залежно від цілей питання можуть бути відкритими (відповіді подаються респондентом у вільній формі) чи закритими (містити перелік можливих варіантів відповідей або дихотомічну форму відповідей — так/ні). За змістом питання можуть бути фактологічні (про певні факти) та оцінні (про мотиви, думки, оцінки). Крім того, питання можуть бути різним способом інтерпретовані і тому ставитися прямо або непрямо. *Пряме питання* формулюється в особовій формі і спрямоване на одержання безпосередньої інформації. *Непрямі питання* формулюються у безособовій формі і використовуються під час вивчення інтимних сторін життя опитуваного. Ще одним видом питань, які включаються в анкету для підвищення її надійності, є контрольні питання. Контрольні питання застосовуються для встановлення правдивості відповідей на основні питання і здебільшого мають форму відкритих непрямих питань.

При складанні анкети необхідно дотримуватися таких *правил*:

✓ набір питань має бути логічно узгоджений з головною проблемою дослідження і становити певним чином організовану послідовність;

✓ питання мають бути сформульовані чітко і ясно, доступно і зрозуміло для респондента, відповідати його рівню розвитку, освіченості;

✓ формулювання питань повинне забезпечувати правдивість відповідей;

✓ питання повинні викликати інтерес респондента, спонукати його до відповідей, тому на початку слід ставити більш прості питання, поступово їх ускладнюючи;

✓ до анкети включаються тільки найсуттєвіші запитання, відповіді на які дослідник може отримати тільки шляхом анкетування [7, с. 47].

Перед використанням анкети доцільно здійснити її перевірку на придатність відповідно до мети дослідження. Для цього проводиться пілотажне дослідження, у ході якого уточнюються питання, які в разі необхідності переформулюються. Для перевірки надійності анкети проводиться повторне проведення анкетування через деякий проміжок часу.

До методів опитування також належить **експертна оцінка**.

Цей метод полягає в отриманні інформації від компетентних осіб (експертів), які добре знають явища, що оцінюються [7]. Від інших способів опитування експертна оцінка відрізняється рівнем компетентності опитуваних у проблемі та процедурами відбору експертів і аналізу здобутої інформації. Експертне опитування є одним з важливих способів перевірки валідності методик та прогнозування суспільних явищ і подій.

Наприклад, у психологічному дослідженні психосоматичних хворих для оцінки їхнього стану може застосовуватися експертна оцінка, в якій експертами виступатимуть лікарі вузького спрямування (кардіологи, нефрологи, урологи, гастроентерологи, пульмонологи, неврологи), які оцінюватимуть клінічний стан хворих на період проведення досліджень. Така експертна оцінка може бути використана як один з критеріїв оцінки результативності прогнозування лікування чи «продуктивного» критерію ефективності профілактики захворювання.

Проективні методи — сукупність методик цілісного вивчення особистості, які базуються на психологічній інтерпретації результатів *проекції*, під якою розуміється і засіб психологічного захисту, і зумовленість процесів сприйняття слідами пам'яті усіх минулих моментів сприйняття. Це сукупність методів, спрямованих на дослідження особистості з допомогою використання слабкоструктурованих (невизначених, неоднозначних) стимулів, які досліджувана особа має інтерпретувати, конструювати, доповнювати.

Аналіз продуктів діяльності

Психологічні властивості та якості особистості можна виявити, аналізуючи те, що вона виробляє в процесі своєї діяльності. Цей метод є одним з найбільш поширених методів психологічного дослідження. Він полягає у системі дослідницьких процедур,

спрямованих на збір, систематизацію, аналіз та тлумачення продуктів діяльності особистості. Під продуктом діяльності розуміються реально-практичні та ідеальні за формою, пізнавальні або перетворювальні за змістом вияви активності особистості щодо явищ об'єктивного та суб'єктивного світу, що характеризують її індивідуальність. Після того, як продукти діяльності особистості зібрані та систематизовані, здійснюється їх аналіз.

Цей метод часто використовується у віковій психології — з допомогою продуктів діяльності дітей (виконані ними малюнки, різноманітні вироби, письмові роботи) можна ефективно здійснити діагностику психологічної проблеми; порівняння робіт, виконаних учнем в різний час, на різних етапах навчання, дає можливість простежити його розвиток, формування умінь і навичок, творчі схильності та здібності тощо. В історії психології цей метод допомагає вивчити творчі доробки видатних особистостей, психологічні особливості людини в минулому і т. ін.

Аналіз продуктів діяльності поєднує декілька дослідницьких та аналітичних процедур, які розрізняють відповідно до ознак предмета пізнання:

1) кількісно-якісний аналіз особистих документів — автобіографій, щоденників, фотографій, листів тощо дає цінний матеріал для психодіагностики, дослідження життєвого шляху особистості;

2) аналіз офіційних матеріалів групової та масової комунікації — записів розмов, дискусій, нарад, різноманітних розпоряджень, наказів, оголошень, законів, газетних статей, радіо- і телепередач, рекламних оголошень тощо дасть можливість вивчити особливості участі особистості у соціальному житті;

3) аналіз продуктів діяльності — дослідження та тлумачення змістових результатів діяльності людини — творчих, професійних, поведінкових, суспільних, самоорієнтованих тощо.

До процедур перших двох типів належать аналіз і тлумачення офіційних та неофіційних документів; письмових, словесних або статистичних матеріалів; цифрової, зображувальної та «словесної» інформації; їхніх мовних і смислових компонентів; їхньої смислової та структурної організації тощо. Третій тип процедури дослідження є більш складним. Метод забезпечується необхідним набором аналітичних та тлумачних процедур відповідно до сутності предмета дослідження та цілей самого дослідження.

Результати, отримані у дослідженні на основі методу «аналіз продуктів діяльності» можуть виступити одним із критеріїв оцінки результативності діяльності людини. Метод широко використовується і в дослідницькій і в прикладній сфері діяльності психолога.

Близнюковий метод — метод порівняння психологічних особливостей близнюків, що допомагає визначити ступінь впливу спадкових факторів та середовища на формування тих чи інших психічних якостей людини. Запропонований у 1875 р. Ф. Гальтоном, в подальшому модифіковані версії розроблялися А. Гезеллом, А. Р. Лурія та ін.

Належить до психогенетичних методів, є найбільш інформативним засобом аналізу актуальних психогенетичних проблем людства.

В основі методу лежить положення про те, що, порівнюючи особливості однойцевих (монозиготних) близнюків, які мають ідентичний генотип, та двояцевих (дизиготних), в яких неідентичний генотип, та підібравши близнюкові пари з подібним середовищем виховання, можна визначити, які фактори — впливи середовища чи генетичні мають більший вплив на становлення особистості.

У сучасній науці використовуються такі варіанти методу, як метод розлучених монозиготних близнюків, близнюкової пари, контрольного близнюка. При використанні методу близнюкової пари аналізується специфіка стосунків між близнюками. Метод контрольного близнюка полягає в тому, що вивчається ступінь сприйнятливості одного з пари близнюків до впливу середовища, для чого на нього здійснюється певний зовнішній вплив (наприклад, навчання).

Суттєвим обмеженням методу є те, що подібність власне психологічних ознак однойцевих близнюків може бути і негенетичного походження.

Методи математичної статистики

Для обробки великої кількості емпіричних даних, їх узагальнення і структурування, надання їм наукової чіткості і підвищення обґрунтованості висновків в емпіричних психологічних дослідженнях використовують методи математичної статистики. Методи математичної статистики почали розроблятися англійським психологом Ч. Спірменом (1863–1945) з метою вимірювання структури інтелекту.

Виділяють такі напрями використання статистичних методів у психології [8]:

а) описова статистика, яка містить групування, табулювання, графічний вираз та кількісну оцінку даних;

б) теорія статистичного висновку, призначена в психологічних дослідженнях для передбачення результатів за даними обмеження вибірок;

в) теорія планування експериментів — для виявлення та перевірки причинних зв'язків між змінними.

Статистичний аналіз завжди супроводжує емпіричні дослідження, він дає змогу встановити та визначити кількісну залежність явищ, проте не розкриває їх змісту. Водночас створення валідних і надійних тестів неможливе без застосування математичних методів.

Сьогодні методи математичної статистики набагато легші у використанні, ніж 20 років тому, адже на допомогу досліднику у роботі з великими обсягами обчислень прийшла комп'ютерна програма SPSS («*Statistical Package for the Social Sciences*») — система статистичної обробки інформації, яка допомагає швидко здійснити громіздкі розрахунки, обчислити значення, побудувати графіки та діаграми.

Резюме

Даний розділ присвячений методологічним основам психології, що є ядром загальної психології. Наукове пізнання і дослідження психологічних явищ здійснюється з допомогою власного наукового методу психології — системи, яка об'єднує методологію, методіку та сукупність методів і прийомів дослідження. Психологічне дослідження базується на чітких вихідних положеннях — методологічних принципах, які забезпечують його наукову та практичну цінність: детермінізму, розвитку, єдності психіки і діяльності, системності, історизму, об'єктивності. Сьогодні психологія накопичила велику кількість методів, які різні автори об'єднують в класифікації. Найчастіше використовується класифікація Б. Г. Ананьєва. Вона ділить усю сукупність психологічних методів на 4 групи відповідно до етапів психологічного дослідження: на підготовчому етапі — використовуються здебільшого організаційні методи; на власне дослідницькому етапі — емпіричні; на етапі опрацювання даних — методи обробки даних; на завершальному етапі — інтерпретаційні методи. Для визначення порядку і послідовності застосування системи методів для кожного дослідження розробляється своя методика — процедура здійснюваних пізнавальних і перетворювальних дій, операцій та впливів. Вона містить: гіпотезу, систему експериментальних прийомів та методів, контрольну та експериментальну групи досліджуваних, етапи експерименту. До структури дослідження входять такі складові: проблема, мета, завдання, методика, модель, експериментальні дані, висновки.

Завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризуйте подані в таблиці психологічні методи.

Метод	Сутність методу	Переваги методу	Обмеження методу
Спостереження			
Експеримент			
Тестування			
Анкетування			
Бесіда			

2. Виберіть проблему, яка на вашу думку, могла б стати об'єктом наукового психологічного дослідження, сформулюйте його мету, обери́ть та обгрунтуйте його можливі методи.

1. Складіть 8–10 питань до анкети на обрану тему.
2. Виберіть один з методів: біографічний, близнюковий, лонгітюдний та охарактеризуйте його основні особливості.
3. Розробіть питання та проведіть інтерв'ю з людиною, яка вам цікава.

Запитання до дискусії

Чи доцільно сьогодні використовувати метод інтроспекції у науковому дослідженні?

Інформаційні джерела

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. — СПб.: Издательский дом «Питер», 2001 — 272 с. — (Серия «Мастера психологии»).
2. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология: Учебное пособие. — М.: ИНФРА-М, 1997. — 256 с.
3. Экспериментальная психология — СПб: «Питер», 2000. — 320 с.: — (Серия «Учебник нового века»).
4. Экспериментальна психологія. С. Д. Максименко, Е. Л. Носенко. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 360 с.
5. Корнилова Т. В. Экспериментальная психология: Теория и методы: Учебник для вузов. — М.: Аспект Пресс, 2002. — 381 с.
6. Дж. Локк. Сочинения: В 3-х т. Т. 1 / Под ред. И. С. Нарского. — М.: Мысль, 1985. — 623 с.
7. Общая и социальная психология: Практикум / Под ред Н. Д. Твороговой. — М.: ООО Медицинское информационное агентство, 1997. — 374 с.
8. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. — К.: Либідь, 2006. — 632 с.

9. Павелків Р. В. Загальна психологія. Підручник. — К.: Кондор, 2009. — 576 с.
10. Психологія: Підручник / За ред. Ю. Л. Трофімова. — К.: Либідь, 2001. — 265 с.
11. Психологія діяльності та навчальний менеджмент: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / За заг. ред. В. А. Козакова. — К.: КНЕУ, 2003 — 879 с.
12. Психологія XXI века: Учеб. для вузов / Под ред. В. Н. Дружинина. — М.: ПЕР СЭ, 2003. — 863 с.
13. Роговин М. С., Залевский Г. В. Теоретические основы психологического и патопсихологического исследования. — Томск, 1988. — 234 с.
14. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — Изд-во: Питер, 2002. — 720 с. [Интернет-ресурс: http://yanko.lib.ru/books/psycho/rubinshteyn=osnovu_obzhey_psc.pdf]
15. Ткаченко О. М. Принципи і категорії психології / О. М. Ткаченко. — К.: Вища школа, 1979. — 200 с.
16. Фресс П., Піаже Ж. Экспериментальная психология. — М.: Прогресс, 1966. — 430 с.
17. Хохліна О. П. Теоретичні та методологічні принципи юридичної психології. — Юридична психологія. 2015, №2. — С. 5–22.
18. Худяков А. И. Экспериментальная психология в схемах и комментариях. — СПб.: Питер, 2008. — 320 с.: (Серия «Учебное пособие»).

Тема 4

ПСИХІКА ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ

- 4.1. Концепція відображення як методологічна основа вивчення психіки.
- 4.2. Психіка як особлива форма відображення.
- 4.3. Виникнення і розвиток психіки.
  - 4.3.1. Стадії розвитку психіки тварин
  - 4.3.2. Основні особливості інтелектуальної поведінки тварин
- 4.4. Відмінності психіки людини від психіки тварин.
- 4.5. Походження та становлення свідомості.
- 4.6. Форми прояву психіки людини.

Тема присвячена проблемам еволюційного становлення психіки у філогенезі. Детально розкрито концепцію відображення як методологічну основу вивчення психіки, охарактеризовано властивості та функції психіки як форми відображення, особливості психіки та поведінки людини і тварини. Описано основні стадії розвитку психіки тварин. Розкрито походження і процес становлення свідомості; біологічні і соціальні передумови її виникнення як вищої форми психічного відображення; зміст та взаємозв'язок основних психічних явищ як форм прояву психіки.

*Перелік знань та умінь, яких набуде студент
після опанування матеріалів теми*

Після вивчення теми студенти мають

Знати:

- властивості та функції психіки як особливої форми відображення
- передумови та фактори розвитку психічного
- основні стадії розвитку психіки та форми поведінки тварин
- відмінності психіки людини від психіки тварин
- біологічні та соціальні передумови виникнення свідомості як вищої форми психічного відображення
- функції та специфічні особливості свідомості
- форми прояву психіки людини

Уміти:

- називати, характеризувати і розрізняти форми відображення
- називати та пояснювати властивості та функції психіки як форми відображення
  - описувати та розрізняти основні стадії розвитку психіки тварин
  - називати та наводити приклади основних форм поведінки живих істот
  - порівнювати особливості психіки та поведінки людини і тварини, виділяючи подібне та відмінне
  - аналізувати біологічні і соціальні передумови виникнення свідомості як вищої форми психічного відображення
    - називати та пояснювати функції та специфічні особливості свідомості
    - називати та розкривати зміст психічних явищ, які є формами прояву психіки людини
    - аналізувати взаємозв'язок основних форм прояву психіки та наводити приклади цього взаємозв'язку.

Психіка — це корона творчості природи ...

Агабек Султанов

4.1. Концепція відображення як методологічна основа вивчення психіки

Кожний, хто вивчає психологію і хоче глибше оволодіти цією цікавою наукою, має зрозуміти сутність *психіки* як феномену нашого буття і як категорії та предмета психологічної науки. У психологічній науці немає єдиного визначення психіки. Вона визначається через її функції (психіка — відображення реальності, регуляція діяльності тощо), через фізіологічні механізми, що її забезпечують (психіка — функція мозку чи нервової системи), феноменологічно через її прояви (психічні явища), через об'єкт дослідження (поведінка, людина як суб'єкт психіки) тощо. Всі ці визначення відбивають різні сторони психіки і не виключають, а доповнюють одне одного. Складність психіки як явища зумовлена тим, що вона є вищим продуктом біологічного та суспільного розвитку живих істот. Однак при цьому існують різні підходи до розуміння того, кому властива психіка. Від Р. Декарта бере свій початок *антропсихізм*, підхід, за яким психіка виникає з появою людини й існує тільки у людини. *Панпсихізм* стверджує, що психіка властива усій природі, всій матерії, як живій, так і неживій. Згідно з *біопсихізмом*, психіка — властивість тільки живої природи. *Нейропсихізм* пов'язує психіку з існуванням і функціо-

нуванням нервової системи, тобто психіка властива тільки організмам, що мають нервову систему.

Повною мірою ще не розкрита і природа самої психіки. Складним є і функціональний бік психіки. Вона є засобом орієнтування організму в навколишньому світі і регулятором поведінки в динамічних умовах середовища.

Над вирішенням цих дуже складних проблем впродовж тривалого періоду історії людства працюють філософи, психологи, медики, педагоги, інші фахівці. Історично виділилися дві протилежні філософські течії — ідеалізм і матеріалізм, які по-різному пояснювали природу психіки. *Ідеалісти* вважали психічні явища проявом душі і заперечували пряму залежність психіки від організму, нервової системи людини. Прихильники *матеріалізму* переконують, що первинна матерія, а психіка вторинна, вона є похідженням матерії. Психіку слід розглядати як атрибут матерії, як її властивість, що належить усім її формам, як вищим, так і нижчим. Втім, матеріалісти опинилися у скрутному становищі у питанні виникнення психіки. Згідно з ідеалістичним розумінням душа (психіка) має духовне начало (Бог, Дух, ідея). Для матеріалістів же вирішенням проблеми виникнення психіки і пояснення психічних явищ стала *концепція відображення*. Досліджуючи природу матерії, вчені-матеріалісти дійшли висновку, що всім її видам, починаючи з неживої, неорганічної і закінчуючи найвищою складною матерією — людським мозком, властива якість *відображення*, тобто здатність реагувати на впливи. Такі погляди зустрічаються ще у давньогрецьких філософів (Фалес, Геракліт). З часом вони оформилися у філософське вчення — *гілозоїзм*, за яким здатність відчувати нібито притаманна всій матерії. Елементи *гілозоїзму* знаходимо у вченнях Дж. Бруно і Б. Спінози, у філософських системах французьких матеріалістів XVIII ст. (Д. Дідро, Ламетрі).

Гілозоїсти твердили, що відчуття, мислення є іманентною властивістю матерії, і заперечували ідеалістичні положення про нематеріальну, духовну субстанцію. Так, Дені Дідро, французький філософ та енциклопедист епохи Просвітництва (рис. 4.1), посилався, наприклад, на куряче яйце і курча. Звідки в курчат здатність сприймати і відображати світ, коли яйце таких властивостей не має? Значить, ця здатність, міркував він, була закладена в самому яйці. Таким чином, у потенційному вигляді відчуття є загальною властивістю матерії або продуктом її організації.

Рис. 4.1. Дені Дідрó (05.10.1713–31.07.1784)

Дені Дідрó — французький філософ епохи Просвітництва — обстоював вчення про єдність свідомості та матерії, розглядав виникнення свідомості і розуму як історичних явищ. Він розробив концепцію психічної діяльності, згідно з якою первинними є відчуття, які породжуються зовнішнім світом, узагальнюються нашим розумом шляхом формування суджень і понять.

Він обгрунтував також вчення про вирішальну роль середовища у процесі формування особистості.

У подальшому категорія відображення активно розроблялася у діалектичному матеріалізмі як складовій марксизму, у філософському вченні К. Маркса та Ф. Енгельса. Великого поширення концепція відображення набула переважно в Німеччині та Радянському Союзі.

Беручи за основу концепцію відображення, яка на сьогодні є найбільш теоретично розробленою та експериментально підтвердженою, спробуємо ж тепер і ми наблизитись до розуміння природи та проявів психіки.

4.2. Психіка як особлива форма відображення

В широкому ж розумінні слова, *відображення* — «властивість будь-яких тіл, явищ, процесів, подій змінюватися під впливом взаємодії і зберігати зміни, які виникають, у специфічних для себе формах: знаках, відбитках, структурних перетвореннях, енергетичних збуреннях тощо» [4, с. 87].

Всезагальність відображення як якості матерії визначається універсальністю матеріальної взаємодії. Це означає, що відображення є здатністю матеріальних явищ, предметів, систем у процесі взаємодії відтворювати в своїх структурах особливості інших явищ, предметів і систем. Тобто будь-який матеріальний об'єкт відображає інші, що впливають на нього, і сам відображається у них. Так один об'єкт впливає на інший і залишає на ньому певний слід, а об'єкт, що зазнав впливу, фіксує у своїх змінах певні властивості того об'єкта, який впливав, тобто особливості одного об'єкта відтворюються в особливостях іншого. Наприклад, річні

кільця на зрізі дерева можуть розповісти про кліматичні умови в різні роки. Тому важливою рисою будь-якого відображення є *інформативність*. Один об'єкт залишає про себе пам'ять в іншому, і ця пам'ять зберігається протягом певного часу.

Відображення — це загальна властивість матерії, яка полягає в інформаційному відтворенні особливостей відображуваного об'єкта.

При цьому кожен об'єкт реагує на вплив іншого *винятково у певний спосіб*, тобто зміни, що з ним відбуваються, відповідають властивостям об'єкта, що здійснює вплив. Так, вода при нагріванні перетворюється на пару, а при охолодженні — на лід; залізо під впливом води іржавіє, під впливом сонця — нагрівається, під впливом магніту — притягується.

Особливості відображення залежать від природи впливу та специфічних особливостей об'єкта, який відображає, тобто від форми існування (неорганічна або органічна) та рівня організації матерії. У процесі розвитку матерії відбувається ускладнення її організації, тож, можна виділити такі типи відображення (рис. 4.2):

- неорганічне відображення (в неживій природі);
- органічне (біологічне) відображення (в живій природі);
- соціальне відображення (в суспільстві).

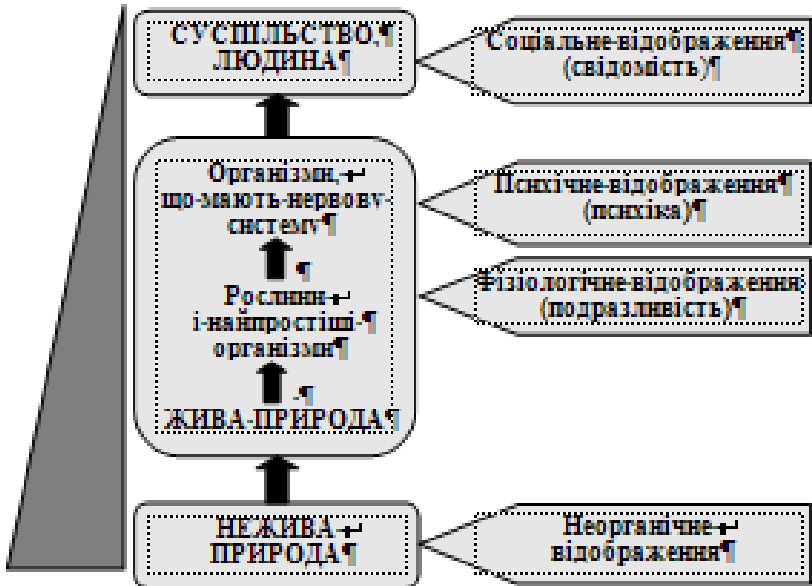

Рис. 4.2. Еволюція форм відображення

Тобто поява більш складних матеріальних об'єктів зумовлює появу нових, більш складних видів відображення. Еволюція відображення передбачає, що відображення, яке виступає як властивість речей і предметів неживої природи, становить елементарну основу відображення більш високих рівнів.

Загальні властивості будь-якого типу відображення виявляються в тому, що:

- будь-який тип відображення є результатом впливу одного об'єкта на інший;
- на об'єкті, який зазнав впливу іншого об'єкта, залишається слід, який відтворює особливості структури об'єкта, який впливав;
- цей слід впливає на подальше функціонування та розвиток об'єкта.

Паралельно із загальними властивостями, кожен тип відображення має свої специфічні особливості.

У *неживій природі відображення* має пасивний характер. Відбиток, слід від впливу ніяк не оцінюється тим об'єктом, на якому він з'явився. Інша особливість неорганічного відображення полягає в тому, що воно може здійснюватися тільки при безпосередньому контакті. Відображення у неживій природі є найпростішим і відбувається на механічному, фізичному, хімічному рівнях, кожен з яких є специфічним.

Відображення на *механічному* рівні епізодичне, має сумарний характер взаємодії, а «слід» взаємодії, наприклад, при пружному ударі не має структурного закріплення. Так, тенісний м'ячик, потрапивши в сітку, відскакує назад. При цьому м'ячик змінює напрям руху, а сітка здійснює коливальні рухи. Однак структурних змін в жодному об'єкті не відбувається.

Фізичне відображення на рівні неживої природи існує у вигляді безпосереднього фізичного «сліду», відбитку властивостей (форми, розміру, контурів тощо) одного об'єкта в результаті взаємодії та під впливом іншого. Так, вантаж, що підвищений до пружини, розтягує її, тобто викликає деформацію. У більш складних випадках фізичної взаємодії тіла відображають одне одного в різноманітних фізичних параметрах. Відображення стає структурованим, локалізованим, незворотнім, отримує ланцюговий характер. Наприклад, ядерна ланцюгова реакція — це поділ атомних ядер в результаті обстрілу нейтронами. При обстрілі важкого елемента відбувається поділ його ядра на декілька нових ядер і поява вільних нейтронів. Вільні нейтрони розщеплюють нові ядра, і з'являється ще більше нейтронів і ядер. Ланцюжок пере-

творень відбувається неймовірно швидко, і в результаті виділяється величезна кількість енергії. Саме це явище лежить в основі дії атомної бомби і роботи атомного реактора. Цей процес можна контролювати і використовувати як на благо — для вироблення необхідної людству енергії, так і на шкоду — для знищення мільйонів людей.

Хімічна форма відображення зберігає властивості фізичної і отримує нову особливість: взаємна зміна агентів в хімічній реакції закріплюється створенням нової якості — утворенням хімічної речовини, що додає відображенню переривчастого характеру.

Так, якщо залізний цвях опустити у розчин купрум (II) сульфату, то внаслідок реакції утвориться розчин ферум сульфату, а на цвяху осяде чиста мідь. Цю реакцію застосовують у техніці для оміднення залізних проводів.

Отже, тіла, процеси, явища взаємодіють між собою і змінюються в результаті цієї взаємодії. На неорганічному рівні відображення відбувається переважно у вигляді руйнування або якісної зміни об'єкта, що зазнав впливу, або виникає проста подоба оригіналу, копія (відбиток, дзеркальне відображення тощо).

З появою білкових тіл виникає *біологічна форма відображення*. Відображення в живій природі стає функціональним і виступає найважливішим засобом пристосування організму до умов середовища. У цьому його смисл і значення. Тому перехід від неорганічної до органічної природи призводить до формування нових властивостей відображення, що надає йому якісно іншого характеру.

Відображення на рівні живої природи набуває таких властивостей, як:

- *активність*, тобто біологічне відображення, проявляється у реагуванні на впливи внаслідок здатності до саморегуляції;
- *вибірковість*, тобто відображення у живій природі орієнтоване на життєво важливі для неї фактори навколишнього середовища; живий організм диференційовано реагує на різні фактори навколишнього середовища — активно використовує життєво значущі фактори, які служать для самозбереження і розвитку, не реагує на життєво-нейтральні і, по можливості, прагне уникати або нейтралізувати шкідливі фактори. Так, наприклад, суцвіття кульбаби (рис. 4.3) розкриваються о 6-й ранку, а о 14-й закриваються. І якщо вдень накрити квітку непрозорим ящиком, то через певний час її суцвіття також закриється.

Рис. 4.3. Кульбаба (*Taraxacum*)

Українська назва «кульбаба» утворене від праслов. *kuľbava květka* («квітка, що здатна до загинання, округлості»).

Це прояв добових рухів рослин як реакції пристосування до періодичних змін умов життя та погодних умов довкілля впродовж доби. Але, якщо цей же ящик просто поставити поряд з рослиною, то рослина ніяк на це не відреагує, бо ящик сам по собі є для неї життєво-нейтральним подразником:

- *опосередкованість*, тобто відображення живої природи зумовлене наявністю у живих організмів внутрішньої програми життєдіяльності, інакше кажучи, відображення у живій природі відбувається за схемою «вплив — програма — реакція». Наприклад, при виявленні небезпеки равлик ховається у свою мушлю, їжак згортається «клубочком», а нільський варан прикидається мертвим;

- *випереджальність* біологічного відображення. Принцип випереджального характеру відображення запроваджено відомим фізіологом П. Анохіним для позначення здатності живих організмів до випереджаючої, прискореної підготовки та «переналаштування» щодо майбутніх подій і змін середовища на основі закладених у них життєвих програм.

Прикладом випереджальності біологічного відображення може служити незвичайна поведінка тварин перед землетрусом, яка проявляється в тому, що кішки покидають селища і переносять кошенят в поле. Миші і змії покидають свої нори, чого вони, зазвичай, не роблять в денний час. Бегемоти перед землетрусами вилазять на берег, а перед цунамі, навпаки, шукають порятунку в глибоких водах, тоді як жирафи прагнуть віддалитися від дерев, які можуть впасти. Всього, за даними зоологів, незвична поведінка проявляється у 130 видів живих істот, що «передчувають» землетруси. Люди прагнуть використати дану особливість тварин. Так, у зоопарку найбільшого південнокитайського міста

Гуанчжоу (провінція Гуандун) вирішили передбачати землетрус, спостерігаючи за поведінкою його мешканців. У вольєрах з павичами, оленями і білками, а також у тераріумах з жабами і зміями встановлено камери відеоспостереження, інформація з яких про поведінку тварин передається в міську сейсмологічну службу.

Таким чином, біологічне відображення передбачає не лише відображення подразника, а й доцільне, вибіркове, опосередковане реагування на нього.

А коли ж виникає психіка? Психіка виникає на певному щаблі біологічної еволюції як здатність живих організмів активно взаємодіяти з навколишнім світом на основі нейрофізіологічного кодування життєво значущих впливів і способів взаємодії з ними.

Психічне відображення характеризується такими особливостями:

- це біологічне відображення, тобто психіка — це властивість лише живої матерії;

- це властивість не просто живої матерії, а високоорганізованої живої матерії, тобто такої, яка наділена *специфічними органами (нервова система, мозок), що зумовлюють можливість існування психіки;*

- психічне відображення завжди має суб'єкта, воно належить індивіду, (психіки не існує поза її носієм);

- психічне відображення полягає у здатності *відображати об'єктивну реальність*, тобто таку, яка існує поза психікою і незалежно від неї, що означає те, що високоорганізована матерія має здатність отримувати інформацію про навколишній світ;

- психічне відображення дає можливість *правильно відображати* навколишню дійсність, воно є об'єктивним за своїм змістом, оскільки виникає в результаті впливу об'єктивного світу, причому правильність відображення підтверджується досвідом і практичною діяльністю;

- психічне відображення — це таке відображення об'єктивної дійсності, за якого будь-який зовнішній вплив завжди проходить крізь раніше сформовані особливості психіки, крізь той психічний стан, який є на даний момент у суб'єкта психіки, крізь його індивідуальність, тому психічне відображення має *суб'єктивний характер;*

- психічне відображення має *активний* характер; психіка не є мертвим, дзеркальним, одноактним відображенням, а є *динамічним* процесом, який відображає минуле, теперішнє і майбутнє, може поглиблюватися та вдосконалюватися;

- воно має випереджальний характер, завдяки чому на основі накопичення досвіду, знань закономірностей того чи іншого процесу виникає можливість передбачення майбутнього;
- воно має перетворювальний характер; перетворення і зміни можуть спрямовуватися як на об'єкти навколишнього світу, так і на суб'єктів психіки;
- психічне відображення забезпечує цілеспрямованість поведінки і діяльності.

Результатом психічного відображення є психічні образи реального світу.

Психічний образ – цілісний, інтегративний відбиток самостійної, дискретної частини дійсності, що виникає та існує у психіці.

Властивості психічного образу

1. Психічний образ не існує поза конкретним суб'єктом відображення.

2. Психічний образ ідеалістичний (нематеріальний) за своєю суттю, тобто він існує тільки в голові суб'єкта психіки (не існує його матеріалізації, психічний образ не можна зважити, до нього не можна доторкнутися).

3. Психічний образ є суб'єктивним за своєю природою, оскільки містить в собі ті особливості, які є важливими для суб'єкта відображення, і неминуче має на собі «відбиток» його індивідуальності.

4. Психічний образ залежить від рівня розвитку нервової системи і мозку, від стану організму в цілому, від досвіду конкретної особи тощо.

5. Психічний образ з певною мірою точності є копією матеріальних об'єктів реального світу.

6. Психічний образ є одночасно і більш-менш повним, і неповним відображенням об'єкта дійсності. Оскільки образ предмета є ідеальним, суб'єктивним, має на собі «відбиток» конкретної істоти, то не можна відобразити все те різноманіття властивостей, зв'язків, суті явищ, які включені в об'єкт психічного відображення (світ, як відомо, є одночасно і пізнаваним, і не пізнаваним).

Психічні образи виступають як носії інформації і використовуються тваринами і людиною для регуляції своєї життєдіяльності, що в цілому визначає можливість адаптації живих організмів та їх відносно тривале існування в постійно змінюваних умовах середовища. Отже, жива матерія, яка наділена психікою, здатна

не лише відобразити, а й у відповідний спосіб реагувати на впливи та зміни зовнішнього середовища. З зазначеного слідує, що психіка виконує дві основні функції — пізнавальну і регулятивну (рис. 4.4).

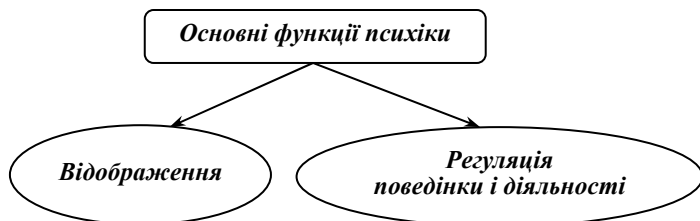

Рис. 4.4. Функції психіки

Таким чином, в основі сучасної наукової психології лежать уявлення, що

Психіка — це відображення високоорганізованою матерією об'єктивної дійсності у формі ідеальних психічних образів, на основі яких доцільно регулюється взаємодія живих істот з навколишнім світом, що надає поведінці й діяльності стійкості та ефективності

Однак, психіка — це відображення не лише того, що є зараз, а й того, що може бути (прогнозування), і того, що тільки «здається», а в реальності є іншим, і того, як «переживається» та чи інша подія. Отже, психіка — це відображення не тільки зовнішнього, а й внутрішнього світу; це суб'єктивний образ об'єктивного світу і сукупність суб'єктивних переживань і елементів внутрішнього досвіду суб'єкта.

4.3. Виникнення і розвиток психіки

Велике значення для розуміння природи психіки має висвітлення закономірностей її розвитку в процесі еволюції тварин та суспільно-історичного розвитку людства.

Розвиток психіки реалізується у 2-х формах — філогенезу і онтогенезу.

Філогенез (від грец. phyle — рід, плем'я і genesis — народження, походження) — це процес становлення структур психіки в ході біологічної еволюції виду чи соціокультурної історії людства в цілому й окремих його етнічних, соціальних, культурних груп.

Онтогенез (від грец. *ontos* – *єство* і *genesis* – *народження, походження*) – процес формування психічних структур протягом життя окремого організму людини чи тварини

Таким чином, проблема розвитку психіки має три аспекти вивчення:

- *виникнення і розвиток психіки в тваринному світі;*
- *виникнення і розвиток людської свідомості як вищої форми психіки;*
- *розвиток психіки в онтогенезі людини, тобто починаючи з народження і до кінця життя.*

У даній темі ми спинимося на перших двох аспектах. Розвиток психіки в онтогенезі людини, тобто починаючи з народження і до кінця життя є предметом окремої галузі психології, а саме «Вікової психології», яка буде вивчатися пізніше.

Отже, психіка — це особлива форма відображення, яка виникає лише на певному етапі біологічної еволюції. Вихідною формою біологічного відображення є подразливість.

Подразливість – здатність всіх живих організмів змінювати свій фізіологічний стан під впливом зовнішніх, біологічно значущих подразників.

Подразливість властива усім живим організмам рослинних і тваринних форм на всіх етапах еволюції.

Так, проявом подразливості у рослин і тварин є здатність до певних рухів. Рослини, хоча і ведуть прикріплений спосіб життя, але можуть здійснювати рухи окремих своїх органів або їх переміщення у просторі. Ці рухи є реакцією рослини на дію зовнішніх подразників, що є важливими для їх існування. Основними формами руху є тропізми, настії, нутації і таксиси. До прикладу, **тропізми** — це спрямовані ростові рухи, викликані впливом односторонньо діючого фактора (гравітація, магнітне поле Землі, світло, хімічні речовини тощо).

Розрізняють:

- **геотропізми** — орієнтування органів рослин відносно напрямку земного тяжіння (ріст рослин коренями донизу);
- **фототропізми** (геліотропізми) — вигин рослини в бік джерела одностороннього освітлення (квітка соняшника повернута у бік сонця);
- **хемотропізми** — рухи, що виникають під впливом хімічних речовин, найбільш яскравий приклад хемотропізму — ріст коріння у бік великих концентрацій поживних речовин у ґрунті;

▪ *термотропізм* — зумовлюються впливом теплових факторів, тобто температури;

▪ *тригмотропізм* — тропізм, що викликає рух у напрямку фізичного подразника (торкання) або від нього (листя венеринної мухоловки складаються з двох створок з довгими зубцями. На кожній створці є чутливі шипики. Варто комасі доторкнутися до них, як листова пластинка складається подібно сторінкам книги, міцно затиснувши здобич).

Щодо рухів тварин частіше застосовують поняття *таксис*. Вольвокс і евглена зелена переміщуються в зону більшої освітленості, оскільки в їх клітинах містяться фотосинтезуючі пігменти. А плоскі чорні планарії спрямовуються від світла лампи в затінену частину судини.

Розрізняють позитивний і негативний таксиси і тропізми. Позитивним таксис буде, якщо рух спрямовано у бік позитивного для організму подразника. Якщо в культуру з амебами помістити кристалики цукру, то тварини пересуваються у бік більшої концентрації цієї речовини. Якщо замість цукру покласти кристалик солі, то рух, хемотакси, буде негативним, амеби почнуть переміщатися у бік меншої концентрації солі.

Характерною особливістю подразливості є повторюваність відповіді на подразнення після періоду спокою. На різні подразники організм найчастіше може відповідати однією і тією ж реакцією. Деякі органи або тканини пристосовані реагувати тільки на дію певних подразників.

У зв'язку з ускладненням способу життя, розвитком нервової системи, органів чуття та органів руху у тварин, виникає новий вид подразливості — чутливість.

Чутливість – здатність деяких живих організмів сприймати подразники, що мають сигнальну функцію щодо подразників з прямим біологічним значенням.

Чутливість є першим проявом психіки та показником її виникнення, оскільки пов'язана з переходом від реакції на безпосередній вплив біологічних подразників до опосередкування цього впливу за допомогою сигналів. Чутливість дає змогу реагувати на біологічно значущі об'єкти на відстані за допомогою сигналів про них, завдяки чому тварини набувають значних переваг у виживанні та розвитку. Прикладом чутливості може бути поведінка павука, що реагує на вібрацію павутини, коли в неї потрапляє муха.

У процесі еволюційного самовдосконалення живих істот у них виникає і спеціальний орган, що бере на себе функцію керування розвитком, поведінкою і відтворенням. Це — нервова система. В міру її ускладнення й удосконалювання розвиваються форми поведінки і нашарування рівнів психічної регуляції життєдіяльності. Чим більшого розвитку досягає нервова система і мозок тварини, тим вищий рівень її психіки.

Одну із гіпотез, що стосується стадій розвитку психічного відображення, починаючи від найпростіших тварин і закінчуючи людиною, запропонував О. М. Леонтьєв у праці «Проблеми розвитку психіки» (1959).

4.3.1. Стадії розвитку психіки тварин (за О. М. Леонтьєвим)

4.3.1.1. Стадія елементарної чутливості

На стадії елементарної сенсорної чутливості тварина *реагує тільки на окремі властивості предметів* та явищ навколишнього світу. Відображення дійсності на даній стадії виявляється у формі відчуттів і властиве тваринам з сітчастою та вузловою нервовою системою. Це безхребетні та хребетні, що проживають у воді (земноводні і плазуни). Тварини виділяють і реагують лише на окремі властивості об'єктів середовища: звук, вібрація, запах, колір, які мають сигнальне значення щодо інших життєво важливих впливів.

Наприклад, спостереження Ніколаса Тинбергена, нідерландського етолога і орнітолога, лауреата Нобелівської премії, показали, що самець метелика-бархатниці у період розмноження злітає не лише при наближенні самиць свого виду, але і побачивши інших літаючих комах, а також невеликих птахів і навіть листя, що падає з дерев. Учений зробив висновок, що для метелика-бархатниці в цій ситуації значення має лише одна ознака — рух об'єкта.

Поведінка тварин, що перебувають на стадії елементарної сенсорної чутливості, визначається інстинктами.

Інстинкт — це вроджена, незмінна форма поведінки, яка являє собою алгоритм реакцій у відповідь на певні подразники, що забезпечує пристосування організму до типових умов його життя.

Інстинктивна поведінка специфічна для кожного виду тварин; структура і цілі кожної його форми закріплені генетично. Інстинкти спрямовані на задоволення біологічних потреб, отже, розрізняють інстинкти харчування, самозбереження, розмноження тощо. Інстинктивні дії міцно пов'язані з певними умовами. Інстинктивний механізм полягає в тому, що зовнішні умови спричиняють рефлекторну реакцію, завершення якої викликає наступну реакцію і т. ін., викликаючи тим самим цілий ланцюжок рефлексів і реалізуючи тим самим спадкову програму.

Інстинктивна поведінка вражає своєю доцільністю. Так, бджола відкладає мед у стільник і ретельно його запечатує воском, щоб мед зберігався якомога довше. Ця дія безперечно доцільна і нагадує розумну. При цьому комаха ще й буде стільники максимально економної та точної геометричної форми. Однак в умовах експерименту, стільник зрізали з одного боку, і мед, що був відкладений бджолами, починав витікати. В цьому випадку поведінка бджоли не змінилася. Вона відклала стільки меду, скільки і зазвичай, запечатувала порожній стільник, а потім закривала мед в наступний стільник, не враховуючи, що зрізаний бік робить безглуздою її роботу. Отже, інстинктивна поведінка, яка є дуже доцільною в стандартних умовах, стає безглуздою в умовах, що змінилися.

Таким чином, інстинктивні форми поведінки забезпечують виживання тварині лише за незмінності умов.

4.3.1.2. Перцептивна стадія психіки

На цій стадії у тварин (птахів, ссавців) відображення дійсності здійснюється у вигляді *цілісних образів предметів* та явищ навколишньої дійсності (предметне сприйняття). Наприклад, для собаки, як зазначає О. М. Леонт'єв, однакове біологічне значення має і завивання вовка, і запах його слідів, і силует тварини. Тобто вовк сприймається собакою цілісно в сукупності всіх його властивостей. На цій стадії перебувають тварини, які мають достатньо розвинутий головний мозок, що і забезпечує їм здатність синтетичного відображення різних властивостей. У тварин удосконалюється пам'ять і виникають уявлення. Так, в експерименті мавпі показували якийсь привабливий для неї фрукт (наприклад, банан), який потім опускали в ящик. Підбігши до ящика і виявивши там замість банана салат або капусту (менш привабливий корм), мавпа ще довго з тужливими криками шукала показаний

їй раніше банан. Це свідчить про те, що тварини здатні не лише сприймати світ у формі цілісних предметів, а й уявляти їх за відсутності таких.

Провідною формою поведінки для тварин на стадії перцептивної психіки є інстинкт. Але на базі інстинктів виникає нова форма поведінки, яка значно підсилює можливості адаптації тварин до середовища упродовж життя одного покоління — навичка.

Навичка – форма поведінки, що набувається в індивідуальному досвіді і закріплюється повторенням.

Фізіологічною основою навичок є тимчасові нервові зв'язки в корі головного мозку — умовні рефлекси. Формуючись у природних умовах на базі інстинктів, навички іноді можуть блокувати, гальмувати прояви вроджених форм поведінки (наприклад, собака, що навчений брати їжу лише з рук господаря, долає сильний харчовий інстинкт). Порівняно з інстинктами, навички більш гнучкі та пластичні. Втім, навички — це і доволі консервативна форма поведінки, бо утворившись, вони довго зберігаються, навіть якщо зникає в них необхідність.

Навички можуть суттєво відрізнитися одна від одної. В одному випадку за своїм автоматизмом вони наближуються до інстинктів. Наприклад, зайці-барабанщики в цирку, навичка яких наближена до інстинкту биття по звалених деревах та пнях. А в іншому — до інтелектуальної поведінки. Наприклад, пацюки, щоб дістати мед з дна бідону, звисувалися у нього, тримаючи один одного за хвости, і по черзі їли мед. Щоб поласувати сонячною олією, вони прогризали корки у скляних пляшках, і, опускаючи хвости у дірочку, потім їх облизували. Крадіжка яєць відбувається методом конвеєра: пацюки лягають на спину і передають яйце по ланцюжку. Якщо яйце необхідно переносити на велику відстань, то один пацюк лягає на спину, міцно затискуючи яйце всіма чотирма лапами, а інші тягнуть його за хвіст до місця транспортування. Навички є тим складнішими, чим вище в еволюційному ряду стоїть тварина.

4.3.1.3. Стадія інтелектуальної психіки

Стадія інтелектуальної психіки характеризується здатністю тварин відображати *міжпредметні зв'язки, ситуацію в цілому*, прогнозувати розвиток ситуації в найближчому майбутньому.

Вони мають розвинуту центральну і периферійну нервову систему, а їх мозок характеризується складними міжаналізаторними та внутрішньомозковими зв'язками, що і дає змогу здійснювати тонкий аналіз і синтез предметної ситуації, міжпредметних відношень та регулювати складні форми поведінки.

Форма поведінки тварин на цій стадії — *проста інтелектуальна поведінка*. Вона базується на орієнтувально-дослідницькому рефлексі, завдяки чому поведінка тварин починає набувати складної структури, яка містить: 1) орієнтувальну дослідницьку реакцію, що призводить до формування схеми розв'язання завдання; 2) формування пластично мінливих програм поведінки, спрямованих на досягнення мети; 3) зіставлення виконаних програм дій з вихідним наміром. Характерною особливістю інтелектуальної поведінки є *саморегуляція*: якщо дія призводить до досягнення мети, то вона припиняється, якщо не призводить, то до мозку тварини надходить відповідний сигнал і спроби розв'язати завдання повторюються.

Передумовами інтелектуальної поведінки є:

1) екстраполяційний рефлекс (*від лат. extra — зверху, polio — виправляю, змінюю*), тобто здатність простежувати рухи і визначати напрям подальшого переміщення значущого подразника, що рухається по прямій, після його зникнення з поля зору тварини, і орієнтація на очікуване переміщення. Так, перед твариною розміщували непрозору трубу з віконцем, де з'являлись рухомі приманки. Курка не відходила від віконця і чекала, поки знову з'явиться їжа, а вищі ссавці очікували приманку біля кінця труби;

2) зростання складності процесу сприймання і міцності пам'яті. Це було доведено в експериментах з так званими відстроченими реакціями: на очах у тварини в ящик клали приманку і через деякий час тварину відпускали. Якщо слід у пам'яті залишався — тварина бігла до ящика. Пацюк намагався дістати їжу 10–20 секунд, а потім забував; мавпа робила те саме через 20–48 год. Отже, стійкість пам'яті збільшується з ускладненням будови мозку тварини.

Проста інтелектуальна поведінка притаманна вищим хребетним: вовкам, лисицям, ведмедям, дельфінам, собакам, мавпам. Проте є і інші тварини, які виявляють ознаки інтелектуальної поведінки. Зокрема, пацюки та птахи родини воронячих (сорока, ворона, грак, сойка, ворон тощо).

Проста інтелектуальна поведінка характеризується використанням зовнішніх предметів як знарядь, «винаходом» нових способів розв'язання завдань, передбаченням результату ситуації,

явищем інсайту, розв'язанням двохфазних завдань. *Двохфазні завдання* — це завдання, розв'язання яких включає дві фази: фазу підготовки та фазу «діяльності». На етапі підготовки дії тварини керуються не самим предметом, на який вони спрямовані, не кінцевою метою, а тим, що є лише засобом досягнення цієї мети. Друга фаза «діяльності» спрямована вже безпосередньо на предмет, що її спричиняє.

Наприклад:

— пацюки в умовах експерименту були поставлені у таку ситуацію: три полиці, на верхній лежить сир, а драбинка дістає тільки до другої полиці. Після численних невдалих спроб дістати їжу одне із звіряток піднялося на другу полицю, підтягло драбинку і підставило її до верхньої полиці та дісталася до сиру;

— пес, який не зміг дістати кістку, стрибаючи з підлоги, підсунув ящик і вже тоді схопив бажаний трофей;

— мавпа, яка не мала змоги самотужки дістати банан, що лежав за межами клітки, впіймала пацюка і, вхопивши його за хвіст, випустила назовні, а коли той вхопив фрукт, підтягнула назад, відібравши банан.

— в умовах експерименту блакитна сойка, що була залишена без їжі, відривала від підстеленої у клітці газети смужки, підтримуючи їх лапами, згинала дзьобом навпіл, а потім просовувала через лозини і підгортала (як ціпком) шматочки їжі, які залишилися поза кліткою.

4.3.2. Основні особливості інтелектуальної поведінки тварин

(за Р. Йерксом):

1. Детальне вивчення твариною ситуації перед тим, як розпочати діяти.

2. Здатність виявляти суттєве у ситуації, звертати на нього увагу, відволікаючись від усього іншого.

3. Наявність сумнівів, перерв між діями, що нагадують «розмірковування».

4. Спроби «розумно», доцільно реагувати на ситуацію, що виражається у тому, що тварина одразу намагається вирішити проблему, не роблячи випадкових рухів, бездумних спроб та помилок.

5. У випадку невдалої першої спроби вирішення перехід до нового рішення видається швидким і раптовим.

6. Утримання уваги на кінцевій меті виконання дій. Розумність та доцільність всіх дій, їх спрямованість на досягнення мети.

7. Наявність у діяльності особливого критичного моменту, коли тварина наче раптово і швидко робить необхідні дії, що призводять до мети (інсайт).

8. Легкість повторення у нових умовах винайденого способу розв'язання проблеми.

Інтелектуальна поведінка проявляється, коли тварина стикається з проблемною ситуацією, яку змушена вирішувати в інтелектуальному плані. У природному середовищі більшість ситуацій, що виникають, зрідка стають проблемою, тому навіть високорозвинені тварини найчастіше використовують інстинкти та навички, як більш стереотипний спосіб реагування, що оберігає їхній організм від перенапруження. І лише у випадку серії невдач тварина реагує найбільш високим способом — інтелектуальним розв'язанням завдань. Тому можна сказати, що інтелектуальна поведінка залишається для тварини частіше за все потенційною можливістю. Інтелектуальна поведінка є вершиною психічного розвитку тварин, проте вона не виходить за межі біологічної потреби і діє винятково в межах наочної ситуації, а у нестандартних ситуаціях проявляється її обмеження.

Всі форми поведінки (інстинкти, навички, інтелектуальні дії) різко не розмежовуються. Існує єдина безперервна лінія розвитку у тваринному світі (на основі інстинктів виникають навички, навички переходять в інстинкти). Однак конкретні поведінкові прояви демонструють перервність: у одних видів тварин переважають інстинкти, у інших — навички. Доля інстинктивних форм поведінки досягає максимуму у комах, середньої міри — у птахів, незначної — у ссавців, мінімуму — у людини (16 інстинктивних поведінкових проявів, які проявляються одразу після народження). Доля навичок мінімально виявляється у черв'яків, середньою мірою — у риб, рептилій, досягає максимуму — у приматів і людини. Інтелектуальна поведінка спостерігається у примітивних ссавців, збільшується — у вищих приматів, досягає максимуму — у людини. Таким чином, з ускладненням організації тварин вроджені стереотипні реакції витісняються набутими формами поведінки.

У питанні основного змісту стадій існує певна однотайність. Але коли йдеться про віднесення тієї чи іншої тварини до певної стадії, можливі суперечки. Для визначення рівня розвитку тієї чи іншої тварини застосовують *канон Ллойда Моргана*, згідно з яким, якщо поведінку тварини можна пояснити більш прос-

тою її психічною організацією, то не слід пояснювати її більш складною.

Віднесення тварин до стадій розвитку психіки наведено у табл. 4.1.

Важливо зазначити, що великі систематичні групи тварин не завжди укладаються в ці рамки, оскільки в межах великих класів, підтипів або типів завжди є роди або види, що стоять на суміжних рівнях психічного розвитку. Це можна пояснити тим, що якості вищого психічного рівня завжди зароджуються на попередньому рівні.

Таблиця 4.1

**РОЗВИТОК ПСИХІКИ ТА ФОРМ ПОВЕДІНКИ
У ФІЛОГЕНЕЗИ**

<i>Стадія психічного відображення</i>	<i>Форма поведінки</i>	<i>Види живих істот</i>
I стадія елементарної сенсорної психіки	Інстинкт	Найпростіші. вищі (кільчасті) черви, червононогі молоски (слимаки), комахи, безхребетні, земноводні
II стадія перцептивної психіки	Навичка	Риби, вищі безхребетні (членистоногі та головоногі моллюски), нижчі хребетні, птахи, ссавці
III стадія практичного інтелекту	Інтелектуальна поведінка	Вищі хребетні; птахи (воронячі); людиноподібні мавпи (шимпанзе, орангутан)

Отже, розвиток психіки тварин відбувається за законами біологічної еволюції і визначається необхідністю їх пристосування до умов середовища. З розвитком і ускладненням структури нервової системи (дифузна, гангліозна тощо) ускладнюються психічні форми відображення, що, в свою чергу, призводить до вдосконалення та розширення форм поведінки.

**4.4. Відмінності психіки людини
від психіки тварин**

Психіка як форма відображення високоорганізованої матерії властива людині і тваринам. Однак психіка людини докорінно відрізняється від відображення тварин.

Відмінність психіки людини від психіки тварин

1. Спонування до активності.

У тварин активність розгортається безпосередньо на біологічній основі. Інакше кажучи, поведінка тварин завжди детермінується біологічними потребами. Тварини не роблять нічого такого, що не обслуговує їхні біологічні потреби. У зв'язку з цим і можливості психічного відображення тваринами навколишнього середовища також є принципово обмеженими, оскільки охоплюють лише ті сторони і властивості об'єктів, які пов'язані із задоволенням їх біологічних потреб. Таким чином, для тварин будь-який предмет навколишньої дійсності завжди є невіддільним від біологічних потреб.

Активність людини детермінується не лише природними, а й культурними потребами (потреби у творчості, потреба у самовдосконаленні, естетичні потреби тощо). До речі, одну з головних проблем психології становить з'ясування питання про те, які з потреб у людини є провідними у детермінації поведінки, які — супідрядними.

Втім, є також потреби, щодо яких питання про їх принципову відмінність у людини і тварини, остаточно не розв'язні. Це — потреби, наприклад, у спілкуванні (контактах із собі подібними та іншими живими істотами), альтруїзмі, домінуванні (мотив влади), агресивності. Їх елементарні ознаки можна спостерігати у тварин. І спірним доцільно є питання, чи є ці потреби спадковими у людини, чи формуються у неї в процесі соціалізації.

2. Залежність від ситуації

Тварина може діяти лише в межах ситуації, що сприймається безпосередньо. Конкретне, практичне мислення тварин робить їх залежними від безпосередньої ситуації. Лише в межах ситуації, яку тварина сприймає в даний момент, і в процесі орієнтувального маніпулювання вона здатна вирішити проблемні завдання.

Людина ж завдяки абстрактному, логічному мисленню може абстрагуватися від конкретної ситуації, передбачати події, тому вона менш залежна від конкретної ситуації.

3. Використання предметів як знарядь.

Тварини здатні створювати і використовувати предмети як знаряддя (рис. 4.5), але жодна тварина не зберігає їх і не може створити знаряддя праці. Тварини не живуть у світі постійних речей, не виконують колективних дій з використанням і створенням знарядь.

Британський професор Ендрю Уайтен (Andrew Whiten) і його колеги з університету Святого Ендрюса (University of St. Andrews) під час експедиції в Конго зняли прихованою камерою шимпанзе, який використав «набір інструментів».

Учені неодноразово спостерігали, як шимпанзе розколюють горіхи каменями і ловлять мурашок лозинами і листям. Але Уайтен зазначає, що застосування декількох інструментів в комплексі було помічене серед цих мавп уперше.

Вчені спостерігали, як шимпанзе ногами засовує товсту палицю в термітник і робить в ньому свого роду тунель глибиною близько 30 сантиметрів. Після цього він бере інший інструмент, тонке стебло, і вставляє його в отвір, щоб витягнути комах. Причому виявилось, що шимпанзе залишають великі палиці поряд з термітником, щоб родичі, що приходять за здобиччю з прутиками в зубах, також могли ними скористатися.

Рис. 4.5. Шимпанзе використовують предмети як знаряддя для здобування їжі

Лише людина створює знаряддя за продуманим планом, використовує їх за призначенням і зберігає на майбутнє. Поступово знаряддя праці, які виготовляють люди, ускладнюються і спеціалізуються, за ними закріплюються постійні операції. Саме через це виникають якісні відмінності середовища людини і тварини. Людина живе у світі постійних речей, користується знаряддями спільно з іншими людьми, переймає досвід користування знаряддями праці та передає його іншим.

4. Психічні процеси.

Як людина, так і вищі тварини наділені вродженими елементарними здібностями пізнавального характеру, які дають їм можливість сприймати світ у вигляді елементарних відчуттів (у високорозвинутих тварин — і у вигляді образів), запам'ятовувати та зберігати інформацію. Всі види відчуттів: зір, дотик, слух, нюх, смак — з народження притаманні людині і тварині. Їх функціонування забезпечується наявністю відповідних аналізаторів.

Але сприйняття і пам'ять розвиненої людини відрізняються від аналогічних функцій у тварин і немовлят. Ці відмінності проходять відразу по декількох лініях.

По-перше, відмінності психічних процесів у людини і тварини полягають у тому, що психічні процеси людини можуть мати довільний характер (довільне сприйняття, довільна увага, пам'ять тощо). А пам'ять має опосередкований характер (застосування людиною спеціальних, культурно вироблених засобів запам'ятовування, зберігання та відтворення інформації). Саме ці якості набуваються людиною за життя і розвиваються завдяки навчанню.

По-друге, пам'ять тварин порівняно з людиною обмежена. Тварини використовують у своєму житті тільки ту інформацію, яку набувають самі протягом свого життя. Наступним поколінням вони передають лише те, що закріпилося спадково і відбилося в генотипі. Решта набутого досвіду виявляється необоротно втраченою для майбутніх поколінь.

Пам'ять людини практично безмежна. Вона може запам'ятовувати, зберігати і відтворювати теоретично безконечну кількість інформації завдяки тому, що їй немає необхідності всю цю інформацію постійно пам'ятати і тримати у своїй голові. Для цього люди винайшли знакові системи та засоби для запису інформації. Вони можуть не тільки записувати і зберігати її, а й передавати з покоління в покоління через предмети матеріальної та духовної культури, навчання користуванню відповідними знаковими системами та засобами.

По-третє, відмінності мислення людини і тварин. Обидва види живих істот мають здатність до розв'язання примітивних практичних завдань в наочно-дійовому плані. Проте у наочно-образному і словесно-логічному мисленні між ними виявляються різочі відмінності. Тільки вищі тварини, ймовірно, можуть оперувати образами, причому це до теперішнього часу в спільноті вчених є спірним питанням. Людина проявляє дану здатність після 2–3-х років. Якщо ж говорити про словесно-логічне мислення, то у тварин немає жодних ознак цього виду мислення, оскільки ні значення, ні логіка слів (понять) їм не доступні.

Учетверте, — мова. Майже у всіх видів живих істот є способи передачі інформації, за допомогою яких вони обмінюються інформацією з представниками свого виду. Особливості тварин визначають особливості їх «мови». «Мова» тварин дуже різноманітна. Це «мова» запахів, рухів, кольорів, поз, жестів, міміки тощо.

Наприклад, бджола за допомогою «танцю» (розшифроване 19 різновидів «танців» комахи) передає іншим бджолам, чи далеко вона літала, звідки прилетіла і куди треба летіти. Все це передається фігурами, які вона робить у повітрі і які виражають напрямок і дальність польоту. Нерідко спілкування тварин виявляється в тому, що одна тварина впливає на інших за допомогою звуків. Наприклад, олень-ватажок, який відчуває небезпеку, видає крики і все стадо біжить за ним, сприймаючи сигнал небезпеки. Чи маємо ми в цьому випадку процес, схожий на мовне спілкування людини? Деяка зовнішня схожість між ними безсумнівно існує. Внутрішньо ж ці процеси докорінно різні. Людина висловлює у своїй промові певний об'єктивний зміст і відповідає на звернуту до неї мову не просто як на звук, а як на відображену в мові реальність. Голосове спілкування тварин в корені відрізняється від неї. Тварина відповідає на голос родича незалежно від того, що відбиває цей ключовий сигнал: він має для нього лише певний біологічний смисл. Адже мова у тварин виконує лише сигнальну функцію. Ці сигнали завжди пов'язані з біологічними потребами і поточною ситуацією: сигнал про небезпеку, про готовність до спарювання або заборону проникнення на свою територію тощо. Наприклад, у птахів, що живуть зграями, існують специфічні крики, що попереджають зграю про небезпеку. Ці крики відтворюються птахом кожного разу, коли він чимось наляканий. При цьому немає значення, що діє в даному випадку на птаха: один і той самий крик сигналізує і про появу людини, і про появу хижої тварини і просто про який-небудь незвичайний шум. Інакше кажучи, згадані крики тварин позбавлені сталого об'єктивного предметного значення. Тобто спілкування тварин і за своїм змістом, і за характером процесів реалізації повністю залишається в межах їх інстинктивної діяльності.

Людина здатна передавати інформацію, що не належить до даного конкретного поточного моменту, тобто людська мова позбавлена ситуативності. Тільки люди можуть за допомогою слів повертатися в минуле, роблячи доступним пізнання подій минулого, а також повідомляти заздалегідь про деякі події або дії, які мають відбутися. Людина за допомогою мови і мовлення інформує інших у часі та просторі, передаючи суспільний досвід. Завдяки мові і мовленню кожна людина користується досвідом, який вироблений людством протягом тисячоліть.

5. Афективна сфера.

У людини і тварин є первинні емоції як негативні, так і позитивні, що мають вроджений характер. Обидва види живих істот,

мабуть, їх однаково відчують, схоже ведуть себе у відповідних емоційних ситуаціях. На рис. 4.6 подано приклади емоцій шимпанзе.

Рис. 4.6. Емоції шимпанзе

За даними багатьох науковців, до первинних емоцій належать, від 2 до 10 емоцій, серед яких найчастіше виділяють три:

- ✓ страх і тривога — як прояв потреби у самозбереженні;
- ✓ радість — як прояв реакції задоволення від реалізації потреб;
- ✓ гнів — як наслідок обмеження потреби в рухах, вчинках.

Багато спільного є і в зовнішніх способах вираження емоцій. Втім, у людини є вторинні емоції, не пов'язані з життєво важливими потребами, які формуються внаслідок її соціальності та усвідомлення власного «Я»: образа, провина, почуття сорому, заздрість, пихатість тощо. Крім емоцій, людині притаманні по-

чуття, яких немає у тварин. Почуття, на відміну від елементарних емоцій, виховуються і змінюються під впливом соціальних умов. Людина може співчувати в горі чи радості іншій людині, переживати інтелектуальні, естетичні почуття.

6. Закони розвитку психіки.

Розвиток психіки тварин відбувається в процесі їхньої біологічної еволюції і підпорядкований загальним законам цього процесу. Кожний новий рівень психічного розвитку у своїй основі викликаний ускладненням їх фізичної організації, зокрема, нервової системи, і потраплянням у нові зовнішні умови існування тварин.

Розвиток психіки людини детермінується суспільно-історичними умовами, тобто переважна більшість знань і умінь людини формуються шляхом засвоєння загальнолюдського досвіду і передається шляхом навчання.

7. Умови розвитку психіки.

Психіка тварин не потребує особливих умов для свого розвитку в процесі онтогенезу. Мавпа за будь-яких обставин проявлятиме себе як мавпа. А людина лише тоді проявлятиме себе як людина, якщо її розвиток відбуватиметься серед інших людей. Це підтверджує феномен «дітей-мауглі», випадки виховання людських дітей серед тварин. Тобто обов'язковою умовою розвитку психіки в онтогенезі людини є її зростання в умовах людського суспільства, спілкування з людьми, навчання і виховання.

8. Шляхи формування поведінки.

І людині, і тварині притаманні інстинктивні форми поведінки і здатність набувати досвід у життєвих ситуаціях. Але все, що є у поведінці тварини, набувається нею одним з двох можливих шляхів: передається у спадок або засвоюється в процесі навчання.

У людини, крім успадкованого та набутого досвіду, є ще цілеспрямований регульований процес формування і привласнення суспільного досвіду в межах сім'ї, дитячого садочка, школи, що пов'язаний з цілеспрямованими процесами навчання і виховання.

Таким чином, психіка людини якісно відрізняється від психіки тварин. Тому, незважаючи на генетичну спільність, психіку людини не можна ототожнювати з психікою тварин. Психічне відображення людини є вищою формою розвитку психіки, яку у психології прийнято позначати поняттям «свідомість».

4.5. Походження та становлення свідомості

Розвиток свідомості як вищої форми психічного відображення відбувається послідовно, зі зміною людських поколінь і нараховує сотні тисяч років. Свідомість має подвійну природу. З одного боку, вона є результатом розвитку матерії від неструктурованих до структурованих форм, від елементарних до складних, від неорганічних до органічних, від неживих до живих. З іншого боку, свідомість є результатом історичного процесу становлення й розвитку людини та суспільства, вона є діяльним, активним відображенням дійсності. Тому якісний перехід від психіки тварин до відображення у формі свідомості став можливим у результаті того, що виникли певні біологічні передумови та соціальні підстави.

До безпосередніх біологічних передумов виникнення свідомості належать:

1) тілесна організація людиноподібних істот — антропоїдів.

Визначальними для виникнення і розвитку свідомості є такі особливості антропоїдів: прямоходіння, будова руки і будова нервової системи, зокрема, головного мозку.

Прямоходіння дало можливість вивільнити передні кінцівки. Це розширило можливості антропоїдів маніпулювати предметами, що, в свою чергу, сприяло протиставленню великого пальця і перетворення кінцівки на руку як орган хапання і орган активного обстеження через дотик матеріальних предметів об'єктивної дійсності та виявлення їх суттєвих властивостей. Рука стає органом пізнання. В результаті спеціалізації руки як органу сформувалось її представництво у головному мозку, що призвело до збільшення маси головного мозку та ускладнення його структури. Так обсяг мозку у шимпанзе був 400 см^3 , а у пітекантропів (острів Ява) — 900 см^3 . У китайських давніх людей, або синантропів, — близько 1050 см^3 , у неандертальця — $1300\text{--}1400 \text{ см}^3$.

а — пітекантроп; б — неандерталець

Пітекантропи і неандертальці — це біологічні істоти, які більш близькі до людини, ніж до мавпи. Їх називають гомінідами.

Рис. 4.7. Гомініди

Обсяг мозку сучасної людини — 1400–1600 см³, середня вага — 1400 г. Суттєвим є не тільки збільшення абсолютної ваги мозку, а і збільшення відносної ваги, тобто співвідношення ваги мозку до загальної маси тіла. Наприклад, у слона головний мозок важить 5000 г, але співвідношення до загальної маси тіла — 1:500. У людини це — 1:40.

Процес людиноутворення завершився приблизно 40 тис. років тому, коли сформувався сучасний тип людини — *Homo sapiens* — людина розумна (кроманьйонець). Назва походить від назви гроту Кро-Маньйон (Франція), де було знайдено останки.

Рис. 4.8. Кроманьйонець — сучасний тип людини

Але найважливішим чинником є ускладнення внутрішньої структури та функціональної організації головного мозку людини. Еволюція іде шляхом збільшення поверхні кори головного мозку. У вищих тварин, і, особливо, у людини, це досягається за рахунок збільшення кількості і глибини борозен та звивин (при однаковому обсязі більша площа досягається при складчастій будові кори, тому кора мозку нагадує гігантський зморщений волоський горіх). Вищим відділом головного мозку є лобні долі кори. В процесі еволюції вони виникають останніми і досягають свого повного розвитку лише у людини, займаючи 29 % поверхні кори (для порівняння, у людиноподібних мавп — 16 %, у собак — 7 %, у кішок — 3 %).

2) стадна форма життя людиноподібних істот.

Начальна форма організації суспільства називається первісним людським стадом або праобщиною. Проживання стабільним угрупованням (стадом) підвищує життєздатність особин, робить можливим раннє виявлення небезпеки, полегшує догляд за потомством. Групі легше забезпечити себе кормом і захистити територію. Склад особин праобщини відносно стабільний, тому їх відносини мають постійний характер, вони обмінюються інформацією, формують складну систему комунікацій. У групі складалась внутрішня ієрархія осіб з розділення функцій. Отже, складні

зв'язки андроїдів у праобщині — передумова общинної організації людей та спільної праці.

Ці біологічні передумови, що сприяли виникненню свідомості людини, тільки підготували можливість появи свідомості як якісно нового біологічного рівня відображення. Але свідомість виступає і *соціальною формою відображення*, виникаючи винятково на соціальній основі і виступаючи продуктом суспільства і суспільного розвитку. Тому вирішальну роль у виникненні і розвитку свідомості відіграли соціальні умови.

Першим зумовлюючим соціальним фактором становлення свідомості стала *матеріально-практична (трудова) діяльність*. Погіршення клімату, а саме похолодання на Землі, ускладнило андроїдам задоволення первинних потреб і спонукало їх до активних пошуків можливостей виживання. Предки людини постали перед вибором: або вимерти, або якісно змінити свою поведінку, пристосуватись до нових умов, щоб вижити. Не випадково людина виникає історично не на півночі, де могли вижити тільки ті види тварин, які були пристосовані до жорстких природних умов, і не на півдні, де було досить їжі, щоб тваринам не бути вимушеними виробляти щось додаткове, а саме в ареалі середньої полоси земної кулі, де умов для існування одночасно було і достатньо, і недостатньо. Пристосовуючись до більш прохолодного клімату, люди почали одягати шкури тварин, робити житло. Тривалий час вважалося, що єдиним житлом людини в епоху праобщини були печери. Проте знайдено кілька поселень із збудованим житлом. Так, в Україні на стоянці Молодова (Чернівецька область) знайдено залишки житла, яке було викладене з кісток мамонта.

Люди винайшли вогонь. Вони розпалювали вогнище, яке давало тепло і використовувалося для приготування їжі, випалювання робочих частин дерев'яних знарядь тощо. Погіршення природних умов ускладнило збиральництво та полювання, які були основою життя прадавньої людини. І люди почали застосовувати знаряддя для викопування коріння, розбирання туш убитих звірів тощо.

Найдавнішими оформленими кам'яними знаряддями були гальки, оббиті кількома грубими сколами на одному кінці, а також відщепи, сколоті з таких гальок. Використовували і так звані ручні рубила з кременю, різноманітні гостроконечники, скребла. Водночас з каменем широко застосовувалися кістка та ріг, з яких виготовляли шила, голки, наконечники мотик, списів тощо. Поступово перейшли від використання кам'яних знарядь праці до бронзових і залізних.

Саме на базі передтрудових операцій з виготовлення знарядь праці поступово народжується абстрактне, понятійне мислення. Виготовляючи елементарні знаряддя праці, які водночас виступали і засобами пізнання, людина почала виявляти загальні зв'язки та закономірності об'єктивного світу. Так, наприклад, з часом вона почала усвідомлювати, що ріже не тільки конкретно цей гострий предмет, а й гострий предмет взагалі, не тільки тертя цих шматків дерева дає вогонь, а й тертя взагалі тощо. Предметно-практична діяльність підштовхувала людину абстрагуватися від конкретних предметів та ситуацій, робити узагальнення, тобто виділяти основні ознаки предметів, формулювати поняття. Логіка предметної діяльності фіксувалась у голові і перетворювалась на логіку мислення. З ускладненням знарядь їхнє виготовлення почало відбуватися через розділення операцій між багатьма членами суспільства одночасно. Діяльність поступово ставала усвідомлюваною, осмисленою, оскільки кінцева її мета — задоволення потреби в їжі — ставала дедалі більше віддаленою, і досягнути це могла лише людина з розвиненим логічним мисленням.

Так поступово формувався логічний образ предмета, а діяльність людини набувала усвідомленого характеру.

Іншим соціальним фактором виникнення та розвитку свідомості є *мова*. Мова як система звукових і графічних знаків виникає на певному етапі розвитку предметно-практичної діяльності людства в стадії первісних людей, коли у них виникла потреба щось сказати один одному. Полювання як прогресивніша галузь господарства змушувала членів праобщини дедалі тісніше згуртовуватися, узгоджувати свої дії та обмінюватися інформацією. Щоб загальними зусиллями вирити яму, замаскувати її, загнати в неї звіра і вбити його, мисливці повинні були багато чого повідомити один одному. Різноманітність інформації, яку слід було передати один одному, вимагала певних знаків. Знак мав бути загальним для певного класу речей і дій і загальним для всіх учасників процесу. Жести не відповідали цим вимогам, бо їх може сприйняти та зрозуміти лише той, хто їх бачить. У колективному полюванні, звісно, не всі могли бачити один одного. Ось чому виникла необхідність у звуковій системі знаків. Звуковою системою знаків, за допомогою яких здійснюється спілкування, і є мова. Вона складається з різних слів, умовних звукових знаків.

З часом у людей виникає потреба передачі іншим накопиченого досвіду, а також норм, традицій, звичаїв тощо. Отже, мова, що була породжена необхідністю організації і координації спільної діяльності, згодом бере на себе інформаційну частину щодо пе-

редачі досвіду практичної діяльності. Через посередництво мови як засобу спілкування те, чого досяг один з членів общини, ставало надбанням усіх. Мова формується як вербально-ідеалізована культура, в якій закріплюється суспільний досвід. З появою писемності (близько 5 тисяч років тому) культурні досягнення людства стали накопичуватися в рукописах і книгах.

Втім, мова — це не просто засіб фіксації і передачі думок і досвіду, вона є необхідною умовою і знаряддям процесу мислення. Процес мислення — це оперування абстрактними поняттями, які умовно закодовані у відповідних словах. Формулюючи думку, людина нібито промовляє відповідні слова, відшукуючи найкращу форму для її втілення. Неможливо завершити думку без її відповідного словесного (вербального) оформлення. Іноді, правда, може виникати ілюзія, що формування думки передуює її словесному оформленню. Людині здається, що думка в неї цілком визріла, тільки вона не може поки що чітко її висловлювати. Однак нечіткість і невиразність у висловлюваннях свідчать про нечіткість і незрілість думки. І навпаки, ясна і чітка за змістом та струнка і злагоджена за формою думка висловлюється в дохідливих і зрозумілих судженнях. Отож, процес мислення неможливий без мови, яка виступає формою реальності думки. Таким чином, сутність мови виявляється у її двоєдиній функції: служити засобом спілкування і знаряддям мислення.

Мова і свідомість єдині. Їх не можна відокремити одне від одного, не руйнуючи того чи іншого. У цій єдності визначальною складовою є свідомість. Будучи відображенням дійсності, вона «ліпить» форми і диктує закони свого мовного буття. Через свідомість і практику структура мови, у кінцевому підсумку, висловлює, хоч і в модифікованому вигляді, структуру буття. В свою чергу, мова бере участь у процесі розумової діяльності як її знаряддя. Свідомість формується і виявляється за допомогою мови. Мова служить найважливішим засобом інформаційного узагальнення соціального досвіду, забезпечуючи його акумулювання і передачу від покоління до покоління, і тим самим сприяє розвитку свідомості. За допомогою мови людина фіксує свої думки, почуття і цим дає змогу піддавати їх аналізу як ідеальні об'єкти. Висловлюючи свої думки і почуття, людина більш чітко усвідомлює їх сама. Отже, нерозривний зв'язок мови і свідомості полягає в тому, що свідомість — це відображення дійсності, а за допомогою мови свідомість дістає своє адекватне вираження. В результаті людської історії мова стала вирішальним знаряддям людського пізнання, завдяки якому людина змо-

гла вийти за межі чуттєвого досвіду, виділити ознаки, сформулювати відомі узагальнення й категорії.

3) *общинний спосіб життя людей.*

Зростання технічної озброєності людини в її боротьбі за виживання створило умови для існування досить сталих господарських колективів. На відміну від праобщини, родова община була вже цілком сформованим людським колективом. Тісне співробітництво і згуртованість членів роду досягли найвищого розвитку. Члени общини у процесі практичної діяльності вступали один з одним в ті чи інші форми відносин, виробничі або особисті.

Поступово формувалася та зміцнювалася соціальна співдружність. Кожна особина відчувала себе захищеною, старі і слабкі отримали можливість вижити завдяки милосерддю родичів, хворі і немічні — необхідний догляд і допомогу від інших. Стає можливим виживання найстарших і найслабших особин. Зароджуються звичаї і традиції. Між членами общини відбувався обмін інформацією, досвідом, здібностями, навичками, уміннями тощо. Взаємодія і спілкування з іншими стають однією з необхідних всезагальних передумов формування і розвитку особи, її свідомості, суспільства в цілому. У процесі взаємодії з іншими молода людина не тільки здобувала раціональну інформацію, формувала нові способи діяльності, а й шляхом наслідування переймала і завоювала людські емоції, почуття тощо. Саме первісний колектив акумулював і передавав від покоління до покоління досвід освоєння світу, забезпечував безперервність і спадкоємність процесу становлення та вдосконалення свідомості.

Переконливим свідченням того, що поза суспільством розвиток свідомості неможливий, є випадки (їх понад 50), коли дітей «виховували» тварини. Всі діти-мауглі виявляли примітивні тваринні реакції, і в них не можна було виявити особливості, які відрізняють людину від тварини, тобто жодних ознак свідомості. Отже, поза суспільством не було, немає і не може бути свідомості.

Таким чином, свідомість є суспільним продуктом, що виник в суспільстві і невпинно розвивався на базі практичної, матеріально-виробничої діяльності і всієї системи суспільних відносин між членами суспільства.

Будучи продуктом суспільства і суспільного розвитку, свідомість людини не відразу стала такою, якою вона є тепер, а здодала тривалий шлях свого суспільно-історичного розвитку. Перші люди, що виділилися з тваринного світу, мало ще відрізнялися від тварин, їх свідомість була обмеженою. Вона значною мірою мала стадний характер і являла собою усвідомлення людиною

тільки її найближчого природного середовища і свого обмеженого зв'язку з іншими людьми. Рівень свідомості зумовлював низький рівень розвитку виробничої діяльності людей і їх суспільних відносин. З розвитком способів добування людьми засобів до існування, способів виробництва матеріальних надбань розвивалась і їхня свідомість. Отже, чим вищий рівень розвитку предметно-практичної, матеріально-виробничої діяльності суспільства і людини, тим вищий рівень розвитку свідомості. І навпаки, рівень розвитку свідомості стає логічною основою для подальшого розвитку суспільної практики. Свідомість сучасної людини є продуктом всесвітньої історії, результатом багатовікового розвитку практичної і пізнавальної діяльності багатьох поколінь людей.

Тепер, коли ми розглянули *процес становлення* людської свідомості, спинимося детальніше на *характеристичі свідомості як вищої форми відображення*.

Свідомість, як будь-яка форма психічного відображення, *відображає об'єктивну реальність*, відображає *суб'єктивно*, оскільки суб'єкт свідомості (людина) має індивідуальні особливості. Це відображення також має *активний характер*, що проявляється в тому, що психічне відображення об'єктивного світу людиною є не пасивним, в результаті якого всі предмети, що відображаються, мають однакову значущість, а, навпаки, в його процесі відбувається диференціація за ступенем значущості для суб'єкта психічних образів. Як наслідок, свідомість завжди спрямована на певний об'єкт чи образ, тобто свідомість має *інтенціональний характер*. При цьому свідомість має «подвійну спрямованість». Вона спрямована на зовнішній світ, його предмети, явища (є пізнанням, відображенням світу) і на внутрішній особистий духовний світ (є самосвідомістю).

Проте свідомість, як і будь-який інший психічний феномен, має свої *специфічні особливості*, а саме:

✓ ***ідеальність.***

Найважливіша властивість свідомості, яка означає особливу, нематеріальну суть свідомості. Свідомість ідеальна за своєю природою. Це означає:

- *свідомість протилежна матеріальному світу*. Образи, що виникають в головному мозку, не є матерією. Вони позбавлені маси, запаху, незмінних розмірів (свідомість може «вміщувати» в себе усе — піщинку, маленький камінь, автомобіль, хмарочос, океанський лайнер, планету, всесвіт);

- *свідомість незалежна від матерії*. Свідомість, її образи — самостійна реальність, незалежна від матерії. Так, наприклад, у

свідомості можливе те, що неможливе у реальному світі (людина може уявити усе);

- *в деяких випадках свідомість первинна по відношенню до матерії.* Свідомість у багатьох випадках передре матерії — точніше, матерії, що створюється людиною. Наприклад, при виготовленні будь-якого предмета (авторучки, столу, аркуша паперу, скульптури, художнього фільму тощо) у свідомості завжди є задум, «образ» цього предмета. Людина спочатку у свідомості створює, конструює нове — проекти будівель, машин, технологічні процеси, а потім втілює їх у реальність. Причому свідомість людини здатна створювати і за допомогою діяльності людини і механізмів втілювати в життя не лише прості, а й складні задуми (образи) — будувати палаци за проектом, створювати літаки, величезні океанські лайнери, конструювати, збирати, запускати в космос ракети, управляти на відстані космічним кораблем тощо;

- *свідомість невловима за допомогою матеріальних засобів.* Свідомість не можна виявити за допомогою матеріальних засобів. Досі лікарям, ученим не вдавалося «побачити», виявити ідеальну свідомість, образи в мозку іншої людини. Видно тільки анатомію головного мозку, але не свідомість.

✓ *опосередкованість мовою.*

Ідеальна свідомість існує тільки в матеріальній формі свого вираження — мові. Наші знання, проекти майбутньої діяльності, різноманітна творчість неодмінно пройняті мовою. Завдяки мові ідеальність свідомості має матеріальну оболонку, оскільки об'єктивується в книгах, художніх полотнах, архітектурних будівлях, скульптурі, знаряддях праці й інших різновидах матеріальної та духовної культури, які формою існування є матеріальними, а за походженням — ідеальними. Мова є практичною свідомістю.

✓ *універсальність*

Універсальність свідомості полягає в тому, що на основі свідомості ми можемо відображати будь-які властивості будь-яких предметів, зокрема, властивості об'єктів, що не дані у безпосередніх відчуттях, наприклад, температура Сонця, вік решток динозаврів тощо.

✓ *знарядність*

Знарядність (опосередкованість використанням знарядь праці) свідомості полягає у знарядності дії. Свідоме відображення спирається на використання штучних, тобто культурно вироблених засобів (знарядь), як матеріальних (молоток, ніж, мікроскоп, космічний корабель тощо), які посилюють та розширюють можливості тіла людини, так і ідеальних, які посилюють та розширюють

можливості людської психіки (способи розрахунків, спектральний аналіз, радіовуглецевий аналіз тощо). Саме знярядність забезпечує універсальність та об'єктивність свідомості.

✓ **об'єктивність**

Об'єктивність означає, що свідомість може відображати речі такими, якими вони є насправді.

✓ **ідеаторність**

Ідеаторність свідомості — це здатність продукувати і відтворювати ідеї — внутрішня самостійна робота, що виходить за межі простого відображення. Здатність виробляти абстрактні ідеї — корінна відмінність свідомості людини від психіки тварин. Результатом цієї здатності стало вироблення системи кодування передачі і поширення змісту свідомості — мови. Завдяки ідеаторності стали можливими еволюція людства і розвиток, поглиблення самої свідомості.

✓ **унікальність**

Свідомість будь-якої людини унікальна, оскільки вона зумовлена зовнішніми щодо свідомості і незалежними від неї факторами, такими, як історичний етап розвитку суспільства, структура тієї соціальної системи, в якій існує індивід тощо.

✓ **рефлексивність**

Рефлексивність свідомості означає здатність людини спостерігати саму себе, віддавати собі звіт у своїх діях і вчинках, контролювати їх, керувати ними, здатність до самопізнання. На свідомому рівні відображення людина може сприймати те, що відбувається в її внутрішньому світі, розуміти свої психічні процеси і стани, впливати на їх хід та розвиток. У ширшому плані ця властивість є проявом єдності свідомості і особистості.

✓ **поліструктурність**

Поліструктурність свідомості проявляється наявністю у психіці людини, по-перше, компонентних елементів (знання, цінності, норми, почуття тощо); по-друге, засобів трансляції (природна мова, штучна мова, системи навчання, технічні засоби і непізнані форми передачі інформації); по-третє, в структурі свідомості можна виявити такі її специфічні форми, як індивідуальна (особиста) свідомість та суспільна свідомість (властива найширшому надособистнісному суб'єкту).

Індивідуальна свідомість являє собою процес усвідомлення людиною явищ навколишнього світу і самої себе, та певне ставлення до цих явищ.

Суспільна свідомість — це сукупність характеристик свідомості, що є спільними для певних соціальних груп або для суспільств-

ва в цілому. Вона постає, по-перше, як результат об'єктивного процесу розвитку суспільства, по-друге, як програма, що керує діяльністю суспільства, по-третє, як основа духовного виробництва, по-четверте, як самоцінне духовне життя. Носіями суспільної свідомості можуть бути як окрема особистість, так і соціальна група (сім'я, професійне товариство, нація, клас, конфесія, маргінальний прошарок, кримінальне угруповання тощо) або людство в цілому. Суспільна свідомість є чимось спільним для індивідів і окремих соціальних груп; водночас вона є унікальною для індивіда, соціальної групи стосовно людства.

Розрізняють чотири форми суспільної свідомості:

– *наука* — система наукових знань, уявлень, концепцій і світоглядних орієнтацій;

– *соціо-нормативна сфера суспільної свідомості* — система моральних, ідеологічних, політичних, правових цінностей і норм цього суспільства;

– *мистецтво* — специфічний вид духовно-практичного освоєння дійсності образними засобами, образне моделювання різних сторін людського буття;

– *релігія, віра* — культ надприродної сили, що втілює ідеальні якості, духовна опора віруючих людей. Віра в надприродну божественну силу забезпечує концептуальну визначеність світобачення.

Усі форми суспільної свідомості разом формують ідеологію як систему базових цінностей, засадничих ідей, яка регулює ставлення людей до дійсності і один до одного, життєдіяльність суспільства.

✓ *соціальність*

Соціальний аспект свідомості слід розглядати, передусім, як умову виникнення свідомості. Перехід від психічного відображення до свідомого рівня можливий тільки в суспільстві, при спілкуванні за допомогою мови з іншими.

✓ *творчість*

Творчість свідомості проявляється у схильності та здатності людини до генерації нових ідей, конструктивних дій, перетворення світу.

✓ *активно-перетворювальний характер*

Людину часто не задовольняє те, що їй дала природа, і вона прагне змінити життя так, щоб воно відповідало її потребам. Потреби людини, відбиваючись у свідомості, набувають характеру мети, тобто ідеальної моделі бажаного майбутнього. Реалізуючись у практичній діяльності, мета матеріалізується у предметній формі, у формах реально існуючих предметів, яких раніше не існувало в природі. Здійснюючи практично-перетворювальну

діяльність, людина створює «іншу природу», засоби і знаряддя виробництва, специфічно людське середовище існування, будує форми спілкування і соціальної організації. Іншими словами, людина створює відповідне довкілля, культуру в цілому.

Такою є стисла характеристика основних властивостей свідомості. Що ж до **функцій свідомості**, то виділяють такі:

➤ *пізнавальна*, яка реалізується в здобуванні і накопиченні знань про природу, суспільство і саму людину;

➤ *прогностична*, що виявляється у здатності людини до певної межі з певною мірою вірогідності передбачати майбутнє, прогнозувати свої дії, створювати плани і здійснювати їх;

➤ *творчо-конструктивна*, що виявляється в уявному моделюванні майбутнього і в цілеспрямованому перетворенні на цій основі дійсності, у створенні, зокрема, предметів, які не існують в природі (природа не будує літаків, не пече хліб, не пише романи. Все це — продукти людського розуму і людських рук).

➤ *регулятивно-управлінська*, що забезпечує доцільне регулювання і самоконтроль поведінки і діяльності людини, її відносини із зовнішнім світом.

Перелічені вище характеристики та функції свідомості дають зрозуміти, що людині, крім описаних раніше форм поведінки (інстинктів, навичок тощо), притаманний специфічний вид активності, якому властиві регульованість свідомою метою, суспільна природа та спрямованість на перетворення навколишнього життєвого середовища. Цей тип активності людини позначають у психології окремим терміном «діяльність».

Діяльність — це специфічно зовнішня (фізична) і внутрішня (психічна) активність людини, що породжується потребами і спрямована на пізнання і творче перетворення зовнішнього світу і себе самої.

Таким чином, вища форма психічного відображення має свою історію та передумови виникнення, специфічні особливості та функції, що спонукає нас дати наступне її визначення.

Свідомість — це вища форма психічного відображення, притаманна тільки людині, опосередкована мовою та суспільно-історичним розвитком людей. Вона полягає в узагальненому цілеспрямованому відображенні та творчому перетворенні об'єктивної дійсності, попередній розумовій побудові дій та передбаченні їх результатів, у доцільному регулюванні і самоконтролі поведінки та діяльності.

Зауважимо, що поняття «свідомість» часто ототожнюється з поняттям «психіка людини». Це помилка. Психіка людини —

більш складне утворення. Вона включає дві сфери відображення — свідомість та несвідоме, кожна з яких має свій зміст, прояви та функції. Проте, будучи двома відносно самостійними сферами психіки, несвідоме і свідомість є сторонами єдиної психічної реальності людини, які тісно взаємопов'язані і взаємодіють.

Отож, ми ознайомились з історико-генетичним поглядом на походження свідомості та її природу. Можливо, з розвитком багатозначного, імовірнісного, детермінізму і з'ясуванням багатьох нових характеристик буття неметричного, віртуального існування природи, відношень вдасться сформулювати більш фундаментальну теорію відображення, яка збагатить наші знання про свідомість.

4.6. Форми прояву психіки

Психіка пізнається через її прояви. Для того, щоб скласти більш чітке та повне уявлення про те, що таке «психіка», слід розглянути психічні явища, які є формами прояву психіки (рис. 4.9).

Психічні явища — це факти внутрішнього, суб'єктивного досвіду людини. Традиційно основні групи психічних явищ становлять психічні процеси, психічні стани та психічні властивості.

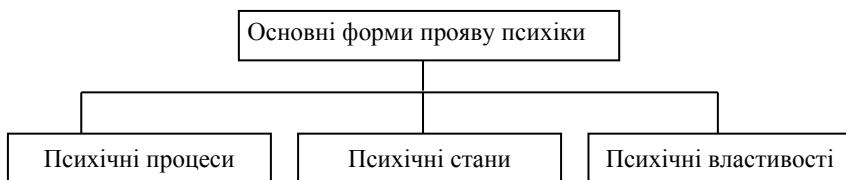

Рис. 4.9. Форми прояву психіки

Психічні процеси — це окремі цілісні, динамічні, швидкозмінні, відносно самостійні психічні явища, які полягають в активній взаємодії суб'єкта психіки з об'єктом відображення через систему специфічних дій (розумових, мнемічних тощо), спрямованих на його пізнання та вираження ставлення до нього

Психічні процеси є основою пізнавальної і практичної діяльності, забезпечуючи формування системи знань про навколишній світ і первинну регуляцію поведінки і діяльності. У складній психічній діяльності різні процеси становлять єдиний потік, що

забезпечує адекватне відображення дійсності і здійснення різних видів діяльності.

Всі психічні процеси поділяють на:

- пізнавальні психічні процеси;
- регуляційні психічні процеси, які, в свою чергу, поділяються на:
  - емоційні (емоції і почуття);
  - вольові (воля).

Що ж являє собою кожна група психічних процесів?

Пізнавальні психічні процеси — це психічні процеси, за допомогою яких жива істота пізнає світ. Вони є каналами, через які інформація про явища і предмети об'єктивної дійсності надходить до мозку і, обробляючись, перетворюються на психічні образи. Подальша інтеграція окремих образів і фрагментів знань утворюють складну цілісну систему знання людини про світ.

До пізнавальних психічних процесів належать відчуття, сприйняття, увага, пам'ять, мислення, уява, мовлення. Кожен з цих психічних процесів має свій об'єкт відображення, свою регуляційну специфіку і свої закономірності.

Відчуття — це психічний процес відображення окремих властивостей предметів і явищ навколишньої дійсності при їх безпосередній дії на органи чуття

Сприйняття — це психічний процес відображення предметів і явищ об'єктивної дійсності в цілому, в сукупності їх властивостей і ознак

Мислення — вища, найбільш узагальнена та опосередкована форма психічного відображення людиною предметів та явищ об'єктивної дійсності в їх істотних властивостях, зв'язках і відношеннях

Усі пізнавальні психічні процеси тісно взаємопов'язані, і сприйняття, наприклад, неможливе без пам'яті, а мислення — без уваги. Тому, протікаючи одночасно і злагоджено, вони непомітно взаємодіють один з одним і в результаті створюють єдину цілісну неперервну картину об'єктивного світу.

Психіка людини має здатність зберігати сліди переживань, результатів процесу відображення — з допомогою пам'яті. Це є основою її психічного життя, пам'ять забезпечує єдність і цілісність особистості. *Пам'ять* — це відображення предметів і явищ

дійсності у психіці людини після того, як вони вже перестали безпосередньо діяти на органи чуття. Пам'ять складається з 4 процесів: фіксування, збереження, відтворення і забування інформації. Процеси пам'яті називаються мнемічними, на честь богині Мнемозини, яку стародавні греки назвали матір'ю дев'яти муз різних наук і мистецтв, підкреслюючи тим самим надзвичайне значення пам'яті. Вчення про підвищення продуктивності пам'яті називається мнемонікою.

Єдиний психічний процес, який не має чіткого продукту і відповідної ділянки головного мозку, що відповідала б саме за нього, — увага. Через це увагу часто називають не психічним процесом, а *формою організації* психічної діяльності. Це психічне явище забезпечує вибір з навколишнього середовища значущих сигналів, відкидаючи зі сфери психічного аналізу все неактуальне в даний момент. *Увага* — це активна спрямованість свідомості людини на певні об'єкти і явища при одночасному відволіканні від інших.

Увага — діяльність свідомості зі створення нових образів на основі уявлень, знань, досвіду

Найбільш складним психічним явищем є мовлення.

Мовлення — відображення об'єктивного світу у вигляді символів та їхнє звукове відтворення

Слід розрізняти поняття мови і мовлення.

Мова — це вироблена людством система знаків для передачі, прийому і використання інформації, яка використовується як засіб спілкування в духовному і практичному житті

Мовленням називається процес застосування людиною мови для спілкування.

Відмінності між мовою і мовленням полягають в таких їхніх особливостях: мова є спільною для народу, що нею користується, мовлення ж індивідуальне для кожної особи; мовлення включає в себе не тільки мовні (вербальні, словесні) засоби, а й невербальні (міміка, жести, пози тощо); кожне слово у мові є узагальненим поняттям, тим часом як мовлення — конкретне, суб'єктивне і неповторне; мова завжди характеризується набором певних правил, мовлення конкретної людини може здійснюватись з певними порушеннями.

Регуляційні психічні процеси — це психічні процеси, спрямовані на регуляцію психічної діяльності. Серед них виділяють емоційні та вольові. До емоційних процесів належать емоції і почуття.

***Емоції** – це психічний процес відображення у формі безпосереднього переживання ставлення суб'єкта до предметів і явищ дійсності, яке пов'язане із задоволенням або незадоволенням його потреб.*

Найстаріші за походженням, прості і найбільш поширені серед живих істот емоційні переживання — це втіха, що отримується від задоволення органічних потреб, і невдоволення, якщо відповідні потреби залишаються незадоволеними. Як відзначалося, виділяють три базові емоції, властиві як тваринам, так і людині: страх, радість, злість. Всі інші вважають похідними від цих основних.

***Почуття** – це психічний процес відображення більш складного, стійкого ставлення людини до того, що вона пізнає або робить, до себе та інших людей.*

Вважається, що почуття притаманні винятково людині. Вони є соціально зумовленими і включають, як правило, цілу гаму емоцій.

Емоції і почуття завжди є суто індивідуальними. Деякі з них є вродженими, деякі розвиваються прижиттєво в результаті навчання і виховання (моральні, інтелектуальні, естетичні почуття). Чим складніше організована жива істота, чим більш високий рівень на еволюційних сходах вона займає, тим багатшою є гамма емоцій і почуттів, які вона здатна переживати.

***Воля** – це психічний процес свідомої та цілеспрямованої регуляції людиною своєї діяльності та поведінки з метою досягнення поставлених цілей.*

Воля — прояв людської психіки. Вона виникла разом з появою суспільства і трудової діяльності. Тваринам не властива така психічна якість, їх поведінка зумовлена винятково інстинктивними проявами.

Вольові процеси забезпечують виконання двох взаємопов'язаних функцій — спонукальної і гальмівної, і в них себе проявляють. **Спонукальна** функція полягає в ініціюванні тієї чи іншої дії, діяльності, долаючи об'єктивні (зовнішні) і суб'єктивні (внут-

рішні) перешкоди. *Гальмівна* функція проявляється у стримуванні небажаних проявів поведінки. Отож, воля проявляється не лише в умінні досягати мети, а й в умінні утриматися від небажаних, небезпечних для особистості та оточуючих людей форм поведінки.

Психічні стани — інтегроване відображення ставлення людини до внутрішніх і зовнішніх впливів у певний момент часу за певних умов. Стани породжуються мірою відповідності між потребами й прагненнями людини з її ресурсами і можливостями.

Серед основних детермінант, що спричиняють виникнення тих чи інших станів науковці виокремлюють зовнішні (умови середовища) та внутрішні (потреби, прагнення, бажання і можливість особи).

Психічні стани поділяють на дві великі групи: *стани свідомості* — *уваги: пильнування* — активний стан свідомості і *сон*, як період відпочинку. Активні стани свідомості, у свою чергу, поділені на *пізнавальні* — що характеризуються когнітивною, розумовою діяльністю, *афективні* — стани, що характеризують чуттєву сферу психічної діяльності; *вольові* стани — які характеризуються «напругою — розрядкою»:

- ✓ *пізнавальні стани*: зосередженість, замисленість тощо;
- ✓ *афективні стани (емоційні)*: настрій, афект, стрес;
- ✓ *вольові стани*: рішучість, розгубленість, працездатність,

стомлення;

До цих трьох груп станів можна додати ще групу *інтегрованих* станів, які поєднують у собі різні прояви психічного: і когнітивну, і афективну, і мотиваційну. До таких станів належать: стан готовності до діяльності, натхнення тощо.

Виділяють також ще одну групу станів — *феноменологічні стани*: особливі психічні стани, які проявляються зрідка у окремих людей при загадкових обставинах і на сьогодні є недостатньо вивченими і підтвердженими, наприклад, стан гіпнозу, телепатія, телекінез, інсайт, інтуїція тощо.

Психічні властивості — сталі психічні утворення людини, що формуються в процесі життєдіяльності, виховання та самовиховання. До психічних властивостей особистості належать:

Темперамент (від. лат. *tempero* — змішую в належному співвідношенні) — сукупність вроджених індивідуально-типологічних особливостей людини і вищих тварин, які характеризують динаміку перебігу психічної діяльності і проявляються у силі, напруженості, швидкості, темпі, ритмі, інтенсивності та врівноваженості психічних процесів.

Характер (від грец. *charakter* – печать, чеканка, риса) – це сукупність стійких індивідуально-психологічних властивостей людини, які виявляються у типових способах поведінки та діяльності в певних життєвих умовах і обставинах і визначаються ставленням особистості до цих обставин.

Здібності – це індивідуально-психологічні особливості особистості, які є умовою успішного здійснення певної діяльності в оволодінні необхідними для неї знаннями, вміннями та навичками.

Спрямованість – це властивість особистості, що являє собою сукупність стійких взаємопов'язаних внутрішніх спонукань, які спрямовують та орієнтують її життєвий шлях у соціальному просторі й часі відносно незалежно від конкретних умов.

Описана класифікація психічних явищ йде від І. Канта, лежить в основі традиційної психології. Однак ця класифікація страждає штучним відокремленням психічних процесів від психічних станів і властивостей особистості. Психічні процеси, стани і властивості особистості найтіснішим чином пов'язані між собою.

На основі психічних процесів утворюються психічні властивості, певна їх система, яка, у свою чергу, регулює перебіг психічних процесів. Наприклад, на ґрунті будь-якого психічного процесу (відчуття, сприйняття, пам'яті, уяви, мислення, волі) можуть формуватися і виявлятися такі властивості людини, як чутливість, уважність, емоційність, балакучість, мовчазність, вдумливість, розсудливість, фантазерство тощо. Властивості ж впливають на перебіг психічних процесів. Наприклад, люди сангвінічного типу темпераменту, в основі якого лежить рухливий тип нервової системи, легко і швидко переключають увагу з одного об'єкта на інший, у флегматиків же процес переключення уваги ускладнений та уповільнений через інертність нервової системи. На прикладі подвійних картинок (рис. 4.10) можемо спостерігати як сформована спрямованість особистості призводить до вибіркового сприймання. Ось чому людина бачить в дійсності те, що хоче бачити, залежно від власних потреб, інтересів і настановлень.

Характер перебігу психічних процесів, як і вияв властивостей, залежать від стану психічної активності особистості. За визначенням С. Л. Рубінштейна, психічний стан є ефектом психічної діяльності та її тлом. Так, наприклад, стан зосередженості мобілі-

зує процеси уваги, сприйняття, пам'яті, мислення. В свою чергу, психічний процес може спричиняти певний психічний стан. Сприймання наприклад, художньої картини чи фільму може викликати психічний стан радості, натхнення тощо.

Подивіться уважно: що ви бачите на картині?

Рис. 4.10. Картина-ілюзія з подвійним зображенням

Взаємопов'язані стани і з властивостями особистості. Так, неодноразово повторюючись, стани можуть ставати властивістю особистості. Наприклад, часте переживання стану тривоги може сприяти формуванню тривожності як властивості особи. Динаміка ж і характер психічного стану залежать від властивостей особистості. Наприклад, у людини інертного типу нервової системи психічний стан виявляється стійкішим порівняно зі станом людини рухливого типу нервової системи. Або, наприклад, відомо, що критичні зауваження, зроблені на адресу одних людей, надихають, мобілізують їхні сили, тоді як такі самі зауваження на адресу інших призводять до зниження активності, виникнення депресивного стану. Таке реагування на оцінки інших, залежить від рис характеру: марнославства, самолюбства, впевненості у собі, від вольових якостей, емоційної реактивності тощо.

Отже, структура психіки є складною, багатогранною і динамічною. Тісний взаємозв'язок і взаємозалежність психічних процесів, станів і властивостей зумовлюють неповторність психіки людини, її індивідуальність.

Резюме

Психіка є біологічною формою відображення, що виникла і формувалася як здатність живих організмів активно взаємодіяти з навколишнім світом на основі нейрофізіологічного кодування нервовою системою життєво значущих впливів і способів взаємодії з ними.

У світі тварин психіка розвивається за законами біологічної еволюції і у своєму розвитку проходить три стадії: стадію елементарної сенсорної психіки, стадію перцептивної психіки та стадію інтелектуальної психіки.

Найвищим рівнем психічного відображення є свідомість, яка притаманна винятково людині. Поєднуючи історичне, онтогенетичне та гностичне у відображенні, свідомість забезпечує узагальнене пізнання навколишнього світу в його суттєвих зв'язках і відношеннях, а також активне, цілеспрямоване і творче перетворення дійсності.

Психічна діяльність людини виявляється у трьох основних психічних явищах: психічних процесах, психічних станах, психічних властивостях. Всі психічні явища тісно взаємопов'язані між собою і утворюють складну та неповторну структуру психіки людини.

Завдання для самостійної роботи

1. Складіть письмово порівняльну таблицю, що характеризує різницю процесу відображення в неорганічній та органічній матерії. Проілюструйте кожне положення прикладом.

<i>Неорганічне відображення</i>	<i>Органічне відображення</i>	<i>Приклад</i>

2. Поясніть наведені факти. Вкажіть стадію розвитку та форму поведінки тварини в кожному випадку.

1) Павук кидається на камертон, прикладений до павутиння, хоча цей предмет немає жодного значення для задоволення біологічних потреб павука.

2) Поза кліткою, в якій сидить шимпанзе, на відстані, що не дає можливості дотягнутися кінцівкою, кладуть принаду (банан, апельсин). У клітці лежить палиця. Мавпа може наблизити до себе принаду, лише скориставшись палицею. Спочатку вона намагається схопити фрукти безпосередньо лапою. Ці спроби не приносять успіху. Активність шимпанзе на деякий час начебто згасає. Тварина відволікається від принади, не намагається більше її дістати. Потім знову вдається до таких спроб, але тепер уже бере палицю, протягує її до плоду, доторкається до нього, тягне палицю назад, знову протягує її і знову тягне назад. В результаті плід усе більше наближається до мавпи, зрештою вона здобуває його. Завдання розв'язано.

3) Відомі випадки, коли пацюки, щоб дістати мед з дна бідону, звішувалися у нього, тримаючи один одного за хвости, і по черзі їли мед. Щоб поласувати сонячною олією, вони прогризли корки у скляних пляшках, і, опускаючи хвости у дірочку, потім їх облизували. Крадіжка яєць відбувалася методом конвеєра: пацюки лягають на спину і передають яйце по ланцюжку. Якщо яйце необхідно переносити на велику відстань, то один пацюк лягає на спину, міцно затискуючи яйце всіма чотирма лапами, а інші тягнуть його за хвіст до місця транспортування.

3. Складіть схему взаємозв'язку основних форм прояву психіки та наведіть конкретний приклад цього взаємозв'язку.

4. Проведіть самостійну дослідницьку роботу та оформіть її результати у вигляді есе (реферату) обсягом до 3 сторінок на тему «Проблема біологічного і соціального у розвитку психіки і поведінки людини».

Запитання до дискусії

Чи можна закономірності психіки, що були виявлені на тваринах, переносити на психіку людини?

Інформаційні джерела

1. Гамезо М. В., Домашенко И. А. Атлас по психологии: Информ.-метод. материалы к курсу «Общ. психология»: Учеб. пособие для студентов пед. институтов. — М., 1986. — 272 с.

2. Йолон П. Відображення// Філософський енциклопедичний словник / Голова редколегії В. І. Шинкарук. — К.: Абрис, 2002. — С. 87.

3. Загальна психологія: Навчальний посібник / О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук та ін. — К.: Просвіта, 2005. — 464 с.

4. Кун Д. Основы психологии: Все тайны поведения человека. — СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2005. — 720 с.

5. Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии. — М.: Смысл, 2001. — 511 с.

6. Немов Р. С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: в 3 кн. Кн. 1.: Общие основы психологии. — М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995. — 576 с.

7. Общая психология. Учебник для студентов пед. ин-тов. Под ред. А. В. Петровского. — М.: Просвещение, 1977. — 479 с.

8. Психологія: Підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; за ред. Ю. Л. Трофімова. — К.: Либідь, 2003. — С. 53–61.

Тема 5

МОЗОК І ПСИХІКА

- 5.1. Загальні положення вітчизняної психології про зв'язок психіки та мозку.**
- 5.2. Анатомо-фізіологічні основи психіки.**
  - 5.2.1. Будова нервової системи людини.
  - 5.2.2. Загальна будова головного мозку.
  - 5.2.3. Будова нейрона.
- 5.3. Фізіологічні механізми психіки.**
  - 5.3.1. Сенсорна система.
  - 5.3.2. Рефлекс. Рефлекторна дуга.
  - 5.3.3. Принцип роботи рецепторів.
  - 5.3.4. Будова та механізм дії синапса. Типи синапсів.
- 5.4. Функціональна асиметрія головного мозку.**
- 5.5. Локалізація психічних функцій у мозку.**

У темі висвітлено одне з найважливіших питань психологічної науки — про зв'язок психіки та її матеріального субстрату — мозку та нервової системи загалом. Розкрито особливості фізіологічної будови мозку як анатомо-фізіологічного апарату, на основі якого виникають психічні явища. Представлено загальну будову нервової системи, наведено цікаві факти про мозок та психічні можливості людини.

Перелік знань та умінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми

Після вивчення теми студенти мають

Знати:

- загальні положення вітчизняної психології про зв'язок психіки та мозку;
- будову та функції нервової системи людини;
- будову і функції основних відділів головного мозку людини;
- будову нейрона;
- основні фізіологічні механізми психіки та принципи їхньої дії;
- значення функціональної асиметрії головного мозку та функції півкуль головного мозку

Уміти:

- пояснювати зв'язок психіки та її нейрофізіологічного апарату — нервової системи;
- пояснювати механізм дії рефлексу і рефлекторної дуги;
- пояснювати теорію локалізації психічних функцій;
- характеризувати функції півкуль головного мозку людини;
- визначати латеральний профіль асиметрії за пробами Лурії

*Ваш мозок може все. Абсолютно все.
Головне, переконати себе в цьому.
Руки не знають, що вони не вміють віджиматися,
ноги не знають, що вони слабкі. Це знає ваш мозок.
Переконавши себе в тому, що ви можете все,
ви зможете дійсно все.*

Роберт Кіосакі

Наша свідомість керує мозком, чи навпаки, мозок свідомістю?

5.1. Загальні положення вітчизняної психології про зв'язок психіки та мозку

Люди завжди задавалися питанням: як відбувається процес відтворення зовнішнього світу, його розуміння та утримання вражень, а тим більше — створення нових ідей? Яким чином, з допомогою яких органів? Як відбуваються процеси сприйняття інформації, мислення, пам'яті, уяви? Вся історія розвитку психологічної науки — це історія пошуку відповіді на ці питання.

Античні мислителі вважали, що за це відповідають серце і внутрішні органи (печінка, шлунок тощо). З розвитком енцефалології було встановлено, що психічна діяльність виникає в результаті наявності в мозку електричного струму, а згодом і знайдено локалізацію в мозку різних психічних функцій. Вчені почали пов'язувати психіку з діяльністю мозку і пояснювати складні форми психічної активності як набуті в процесі активної взаємодії індивіда з соціальним середовищем, його життєдіяльністю, а не як успадковані разом з фізіологічними функціями організму.

Протягом всієї історії розвитку психологічної думки йде пошук вирішення її основної проблеми: про зв'язок між психічним як внутрішнім і зовнішнім світами. Внаслідок диференціації цієї проблеми з'явилися більш конкретні: психофізіологія досліджує відношення психіки і мозку: психофізика — відношення психіки як свідомості людини і буття тощо.

У вітчизняній психології усталеним є погляд на психіку як на функцію мозку, яка полягає у процесі відображення об'єктивної реальності; уявлення про суспільну зумовленість людської свідомості, взаємозумовленість свідомості та діяльності і разом з тим визнається здатність до самодетермінації психічної діяльності [3]. Згідно з твердженням О. М. Леонтьєва, психіка людини є функцією тих вищих мозкових структур, які формуються у людини онтогенетично (в процесі індивідуального розвитку), в результаті оволодіння нею формами діяльності, що склалися історично.

Як же відбувається зв'язок психічного із зовнішнім світом і з мозком? За С. Рубінштейном, джерелом психічної діяльності є не мозок, а зовнішній світ, який впливає на мозок. Думки, почуття людини виникають у процесі діяльності мозку, але думає, відчуває не мозок, а людина. Тільки правильно зрозумівши зв'язок психічного із зовнішнім світом, можна правильно зрозуміти і його зв'язок з мозком. Мозок є органом психічної діяльності, але не її джерелом. Джерелом психічної діяльності є світ, що впливає на мозок. Сама діяльність мозку залежить від взаємодії людини із зовнішнім світом, від співвідношення її діяльності з умовами її життя, з її потребами. Почуття, як і думки людини, виникають у діяльності мозку, але любить і ненавидить, пізнає і змінює світ, за словами С. Рубінштейна, не мозок, а людина.

Як зазначав видатний український психолог Г. С. Костюк, нейродинамічна діяльність мозку є основою виникнення психічних явищ, але не є власне ними. Своєрідність психічного, згідно з поглядами вітчизняних психологів, полягає в тому, що це — особливий вид діяльності. Але це — діяльність не мозку, а людини, як її суб'єкта, що більш або менш усвідомлено творить власну психіку за допомогою мозку і відповідає за результати свого творення. Тому мозок сьогодні розглядається як фізіологічний орган психічного. Психічна діяльність має свою власну природу і свої закономірності і є вищим проявом психічної активності, яка у своєму генезисі як форма відображення і саморегуляції приходить на зміну біологічній формі. *Мозок не є причиною психічного. Причини психічного і його суб'єкт містяться в ньому самому. Мозок — лише умова виникнення, функціонування й розвитку психіки, але також, її деградації, патології та інволюції на фінальних стадіях онтогенезу* [3].

Основним поняттям психології є психічний образ.

Психічний образ — цілісний, інтегративний відбиток дискретної частини дійсності, інформаційна модель дійсності, яку вищі тварини і людина використовують для регуляції своєї життєдіяльності.

Найбільш загальною властивістю психічних образів є їхня адекватність дійсності, а спільною функцією — регуляція діяльності.

Фізіологічні процеси мозку вивчає нейрофізіологія, структурні мозкові особливості та механізми — нейропсихологія, психічну діяльність — психологія.

5.2. Анатомо-фізіологічні основи психіки

Психічна діяльність здійснюється в результаті складної роботи спеціального анатомо-фізіологічного апарату — нервової системи (НС).

Нервова система є сукупністю анатомічно й функціонально взаємопов'язаних структур, що сприймають подразники, які впливають на організм; проводять та обробляють збудження, що виникає; формують відповідні пристосувальні реакції, забезпечують регуляцію та координацію діяльності організму людини у взаємодії з навколишнім середовищем

5.2.1. Будова та функції нервової системи людини

До складу нервової системи входить ціла низка утворень: мозок, нейрони, глії, нерви, рецептори, ганглії, аналізатори.

Функції нервової системи:

1) *регулятивна* — регулює, узгоджує роботу органів і систем організму, зумовлює його оптимальне функціонування;

2) *інформативна* — сприймає інформацію про впливи із зовнішнього середовища та зсередини організму;

3) *гомеостатична* — підтримує сталість внутрішнього середовища організму;

4) *інтегративна* — об'єднує організм в одне ціле, забезпечуючи швидку та узгоджену взаємодію між органами;

5) *провідникова* — перетворює інформацію у нервові імпульси та проводить їх в організмі;

6) *рефлекторна* — здійснює зв'язок організму із зовнішнім середовищем (сприймає, передає та переробляє інформацію) і забезпечує адаптацію до зовнішнього середовища в мінливих умовах;

7) *відображальна* — визначає психічну діяльність індивіда з допомогою вищих психічних функцій (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, емоції, мовлення);

8) *регенеруюча* — відновлює міжнейронні зв'язки, відновлюючи психічні функції.

Нервова система поділяється на *центральної* і *периферичної*.

Центральна нервова система (ЦНС) — система взаємопов'язаних органів, побудована з нервових клітин, яка координує функціонування та взаємозв'язок усіх інших органів і систем організму. Вона складається з *головного* та *спинного* мозку, розташованих відповідно у черепі та хребті. Головний і спинний мозок утворюються з сірої та білої речовини. Сіра речовина — це тіла нейронів та їхніх коротких відростків — дендритів, біла — це скупчення нервових волокон — аксонів (довгих відростків, що відходять від нейронів). Білого кольору надає волокнам аксонів мієлін — оболонка із жироподібної речовини, яка виконує захисну функцію.

Аксони, що відходять від нейронів, розташованих у головному та спинному мозку, утворюють *нервові волокна*, які здатні генерувати і поширювати нервові імпульси. Нервові волокна збираються у пучки — *нерви*, що виходять за межі головного та спинного мозку. Нерви забезпечують зв'язок між ЦНС та органами тіла людини. По нервах передається збудження або із ЦНС до органів, або від різних ділянок тіла до ЦНС.

ЦНС утворена з нервової тканини, яку складають два типи клітин: основні — нейрони і допоміжні — нейроглії. Нейрони сприймають, переробляють та передають інформацію. Роль нейроглії — підтримка функціонування та життєздатності нейронів. (Будова нейрона і нейроглії наведена далі, у пункті 5.2.2–5.2.3).

Кожний відділ ЦНС виконує різні види складної нервової діяльності. Чим вище розташовані частини мозку, тим складніші функції вони виконують. Спинний мозок міститься найнижче.

Спинний мозок — відділ центральної нервової системи, який забезпечує просту рефлекторну діяльність, регулює роботу окремих м'язових груп і внутрішніх органів (серця, печінки, нирок та ін.), виконання команд головного мозку й передачу до нього інформації від органів чуття

Спинний мозок забезпечує 2 основні функції: рефлекторну і провідникову. Завдяки йому можливі будь-які рухові дії людини

(ходьба, шиття, біг, малювання тощо). Спинний мозок збирає і передає до головного мозку інформацію про вплив болю, дотику, тиску, температури навколишнього середовища тощо. Людина завдяки спинному мозку здатна здійснити рухів і дій в сотні раз більше, ніж найкращий робот.

Головний мозок — вищий відділ центральної нервової системи, який впливає на діяльність спинного мозку, регулює фізіологічні процеси й координує діяльність систем організму та формує поведінку людини. Головний мозок складається з таких відділів: довгастий мозок, міст, мозочок, середній мозок, проміжний мозок і великий мозок.

Довгастий мозок, міст, середній і проміжний мозок разом утворюють стовбур головного мозку.

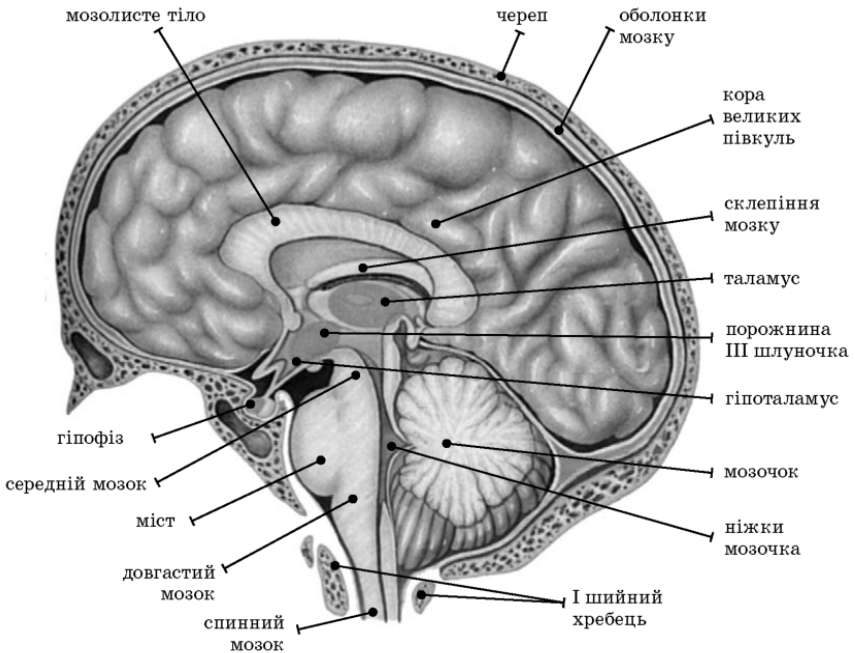

Рис. 5.1. Будова центральної нервової системи
[\[http://narodna-osvita.com.ua/550-neyrogumoralna-regulyacya-fzologichnih-funkcyi-nervova-sistema.html\]](http://narodna-osvita.com.ua/550-neyrogumoralna-regulyacya-fzologichnih-funkcyi-nervova-sistema.html)

Довгастий мозок є продовженням спинного мозку і переходить у задній мозок. Він регулює дихання, кровообіг, травлення.

Функції довгастого мозку:

- рефлекторна функція — містяться нервові центри безумовних рефлексів (дихальний, серцево-судинний, ковтання, моргання, жування, кашлю, ссання, чхання, блювання);
- провідникова — формування висхідних та низхідних провідних шляхів.

Задній мозок складається з моста і мозочка. *Міст* разом з довгастим мозком є продовженням спинного мозку і виконує рефлекторну та провідну функції. Він зв'язує довгастий та середній мозок. *Мозочок* міститься над довгастим мозком.

Функції мозочку:

- підтримання рівноваги та пози тіла;
- регулювання координації рухів (безумовні рефлекси);
- регуляція м'язового тону.

У *середньому мозку*, який розташований ще вище, розміщені центри орієнтувальних рефлексів на зорові та звукові подразники. Він підтримує тонус скелетних м'язів.

Функції середнього мозку:

- провідникова — через середній мозок проходять низхідні та висхідні нервові шляхи головного мозку;
- рефлекторна — у середньому мозку розташовані центри рефлекторного регулювання м'язового тону та пози, а також центри сенсорних систем.

Стовбурова частина головного мозку закінчується *проміжним мозком*, через який проходять імпульси до кори великих півкуль від усіх рецепторів — зорових, слухових, шкірних та ін. Діяльність проміжного мозку впливає на здійснення більшості складних рухових рефлексів (ходіння, біг, плавання тощо). Він узгоджує роботу різних внутрішніх органів, регулює температуру тіла, обмін речовин, виробляє гормони. Проміжний мозок складається з *таламусу* і *гіпоталамусу*.

• таламус бере участь у регуляції психічної діяльності, зміні сну й активності;

• гіпоталамус регулює обмін речовин і бере участь у підтримуванні гомеостазу організму; регулює емоційні, гуморальні, поведінкові реакції; інтегрує вегетативну, соматичну та ендокринну діяльність; в ньому розташовані центри гомеостазу, теплорегуляції, голоду і насичення, статевої поведінки, страху, регуляція циклу сон-неспаня; «центри насолоди» і «центри страждання».

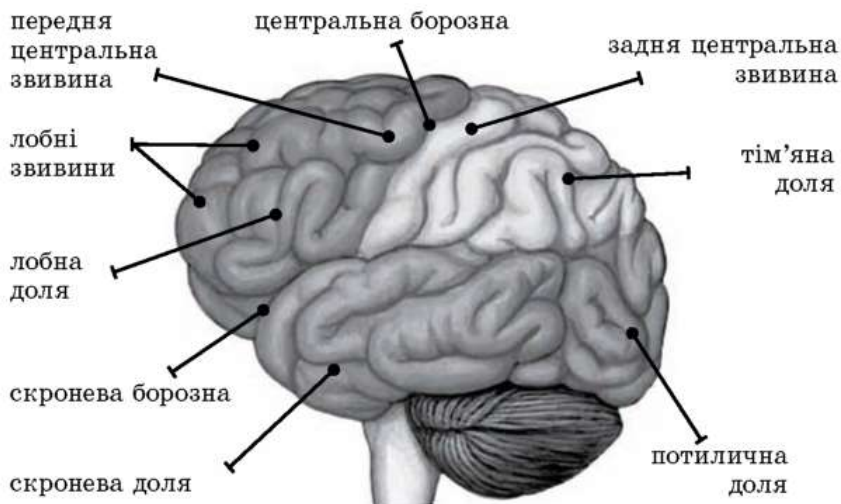

Рис. 5.2. Основні доли мозку та найбільші борозни (латеральна, центральна, потилично-тім'яна)

[<http://narodna-osvita.com.ua/550-neyrogumoralna-regulyacyafzologchnih-funkcy-nervova-sistema.html>]

У найвищих відділах ЦНС знаходяться великі півкулі головного мозку, з'єднані між собою мозолистим тілом, які вкривають середній, проміжний мозок та мозочок і називаються *великим мозком*. У їхній глибині містяться скупчення нервових клітин — підкоркові вузли, які разом з розташованими поблизу них зоровими горбами називають *підкіркою*. Зверху поверхню півкуль покриває шар нервових клітин, утворених з сірої речовини, схожий на мантію — *кора* головного мозку. Поверхня кори зібрана у складки або борозни і звивини, і складає близько 2000 см². Вона складається з 6–7 прошарків нейронів і містить 70 % всіх нейронів центральної нервової системи. Кора головного мозку (лобово-скронева зона) здійснює найвищий контроль.

Борозни ділять кожну півкулю на лобову,тім'яну, потиличну і скроневу частини. У передній центральній звивині знаходиться рухова зона, в корі потиличної частини півкуль розміщена зорова зона, у скроневій — слухова.

У задній центральній звивині позаду центральної борозни розміщена зона шкірної та суглобно-м'язової чутливості. Поблизу бокової борозни розміщена смакова зона. Нюхова зона розміщена

біля основи півкуль. Окремої мовної зони немає. Вона представлена в корі скроневої частини, нижній лобовій звивині зліва, на тім'яній частині. Кора великих півкуль функціонує як єдине ціле і є матеріальною основою психічної діяльності людини.

Під корою знаходиться біла речовина. Біла речовина утворює провідні шляхи, які зв'язують головний мозок із спинним, а також частини головного мозку між собою. Кора разом з підкіркою здійснюють найскладніші форми рефлекторної діяльності.

Діяльність кори великих півкуль головного мозку є умовою виникнення і функціонування психіки. Ця діяльність називається вищою нервовою діяльністю. Наявність кори, яка у процесі філогенезу утворилася найпізніше і тому є наймолодшим відділом мозку, але найбільшим за величиною у людини, якісно відрізняє можливість психіки людини від можливостей тварин.

Відмітимо, що засновником сучасного вчення про архітектоніку кори головного мозку є вітчизняний вчений, Володимир Беца (1843–1894), випускник, а, згодом, завідувач кафедри анатомії Київського університету (1868–1889). Саме В. Беца першим у 1873 р. описав рухову зону кори головного мозку (ділянка F5 у приматів та поля 44 і 45 у людини) і відкрив у корі великі пірамідні клітини — клітини Беца (1874), а також висунув положення про взаємозв'язки диференціації кори та локалізацію в них функцій. Наукові праці В. Беца дали початок об'єктивному вивченню механізмів діяльності головного мозку, вченням І. Сеченова, І. Павлова.

Необхідною умовою здійснення будь-якої психічної діяльності людини є злагоджена робота трьох **функціональних блоків мозку**, які виділив засновник нейропсихології, О. Р. Лурія.

Положення О. Лурії про системну будову вищих психічних функцій та їх системну мозкову організацію становить загальнопсихологічну основу сучасної нейропсихології.

Блоки мозку — структурно-функціональна модель мозкової організації вищих психічних функцій людини.

Перший блок — **енергетичний: активації і тонусу**. Анатомічно він представлений ретикулярною формацією, яка регулює рівень активності кори від бадьорого стану до стану втоми і сну, лімбічною системою та медіабазальними відділами кори лобних та скроневих долей мозку. *Ретикулярна формація (РФ)* — схоже на сітку утворення за типом нервової мережі зі скупчень нервових клітин з дуже розгалуженими дендритами і довгими аксонами, які мають високу чутливість до різних хімічних речовин, що сприяє актива-

ції кори великого мозку. Ретикулярна формація міститься в стовбурі мозку: в довгастому, середньому мозку, мості, проміжному мозку й зв'язує між собою спинний, проміжний і великий мозок.

Ретикулярна формація має висхідну та низхідну ретикулярну систему. По висхідній одні з її волокон спрямовуються нагору, до вище розташованих нервових утворень (включаючи кору мозку) і закінчуються в них. По низхідній ретикулярній системі інші волокна р. ф. мають зворотний напрям, — починаючись у корі, вони прямують до структур, які лежать нижче — до середнього мозку, гіпоталамусу і мозкового стовбура.

Функції ретикулярної формації:

- інтегрує діяльність відділів мозку;
- містить центри регуляції серцево-судинної системи, дихання, центри діяльності травного тракту;
- бере участь у регуляції сенсорних систем.

Функції лімбічної системи:

- бере участь в емоційній та інстинктивній поведінці;
- підтримує сталість внутрішнього середовища організму;
- розташовані центри «незадоволення і задоволення», які об'єднані в системи «покарання» і «нагороди».

Перший блок має такі функції.

- створення загального тону ЦНС;
- забезпечення необхідного рівня психічної активності;
- забезпечення орієнтувального рефлексу;
- регуляція балансу процесів збудження — гальмування в мозку;
- забезпечення вибірковості психічних процесів.
- регуляція свідомості та діяльності в цілому, уваги, пам'яті, емоцій, потреб та мотивації;
- сприйняття і переробка інформації про внутрішній стан організму (нейрогуморальні та біохімічні механізми).

Саме тому наш психічний стан дуже пов'язаний з емоційною сферою, енергетикою та станом внутрішніх органів людини. Порушення цього блоку призводять до втомлюваності, сонливості, нестійкої уваги, байдужості.

Отже, перший блок мозку бере участь у здійсненні будь-якої психічної діяльності, зокрема у процесах уваги, пам'яті, регуляції емоційних станів і свідомості в цілому.

Другий блок — **прийому, переробки та зберігання зовнішньої інформації**, який містить задні відділи великих півкуль, тім'яні, потиличні та скроневі відділи головного мозку. Даний блок містить основні аналізаторні системи: зорову, слухову та

шкірно-кінестетичну. В потиличні зони (зорова кора) надходить інформація від зорового аналізатора; скроневі відділи (слухова кора) відповідають за переробку слухової інформації; тім'яні відділи пов'язані із дотиком і загальною чутливістю. Зрозуміло, що порушення, наприклад, тім'яного відділу, призведе до того, що людина не зможе впізнавати на дотик предмет, скроневої долі — до розладу мовлення або слуху.

Другий блок мозку має ієрархічну будову і складається з коркових полів трьох рівнів. Первинні поля приймають і переробляють імпульси від периферійних відділів, у вторинних відбувається аналітична переробка інформації, третинні поля пов'язані з найбільш складними формами психічної діяльності — вони здійснюють аналітико-синтетичну обробку інформації, що надходить від різних аналізаторів.

Третій блок — **програмування, регуляції і контролю** — міститься переважно у лобових долях мозку, включає двосторонні зв'язки моторних, премоторних та префронтальних відділів мозку. Лобові долі мозку мають досить складну будову і велику кількість двосторонніх зв'язків з корковими та підкорковими структурами. Цей блок відповідає за формулювання цілей, складання програм власної активності, здійснення контролю за їх протіканням і успішністю виконання. Він інтегрує соматичні психічні та соціальні процеси. При порушенні цього блоку людина, наприклад, не може довести роботу до кінця, забуває про свій намір в процесі його здійснення тощо.

Усі три блоки діють у взаємозв'язку, і це становить необхідну умову здійснення будь-якої психічної діяльності людини.

Периферична нервова система (ПНС) — це частина нервової системи, яка складається з нервів, що відходять від головного і спинного мозку, нервових вузлів та сплетінь, нервових закінчень — рецепторів, впливає на внутрішні процеси організму, з'єднує ЦНС із сенсорними органами, рецепторами та афекторами (м'язами і залозами) і регулює їхню взаємодію.

Нерви — довгі відростки нервових клітин, зібрані в пучки, які виходять за межі головного і спинного мозку та утворюють спільний для багатьох нейронів шлях іннервації окремих органів.

Нерв складається із зібраних у пучки нервових волокон.

Нервове волокно — аксон нейрона з мієліном, оточений оболонкою із сполучної тканини

Ззовні нерви теж вкриті сполучнотканинною оболонкою. Усі нерви — парні, йдуть до органів найкоротшим шляхом у складі судинно-нервових пучків.

Функція нервів: вони здійснюють зв'язок між центральною нервовою системою або нервовими вузлами і органами та тканинами тіла (здійснюють іннервацію), що забезпечує цілісність організму людини.

Поділ рухових волокон нервів:

- скелетні (нервові волокна належать до соматичної частини нервової системи, закінчуються у скелетних м'язах і регулюють їх скорочення);

- вегетативні (нервові волокна закінчуються переважно у внутрішніх органах і передають збудження, що посилюють або послаблюють їхню діяльність).

За функціями нерви діляться на:

- чутливі (містять лише аксони чутливих нейронів, імпульси передаються від органів до центральної нервової системи);

- рухові, або відцентрові, нерви (містять лише аксони рухових нейронів, передають нервові імпульси від центральної нервової системи до органів);

- змішані (нерв містить як чутливі, так і рухові волокна, тому імпульси йдуть у двох напрямках — від органів до центральної нервової системи та від неї — до органів).

Периферична нервова система (ПНС) містить 12 пар черепно-мозкових нервів і 31 пару спинномозкових нервів, їхні сплетіння, нервові вузли або ганглії та нервові закінчення.

У хребетних тварин та людини по шляху проходження черепних і спинномозкових нервів на різній відстані від головного та спинного мозку розташовані ганглії — місця скупчення нейронів в нерві.

Ганглії, або нервовий вузол, — це скупчення тіл нейронів, які часто обгорнуті спільною оболонкою із сполучної тканини і містяться поза ЦНС всередині внутрішніх органів або поблизу них.

Функція гангліїв: перемикування сигналів між різними частинами нервової системи — одні відростки нейронів входять до ганглія, а інші, — з нього виходять.

В тілі людини є також нервові сплетіння: шийне, плечове, поперекове, крижово-куприкове.

Нервові сплетіння — розгалуження великих нервів, де вони обмінюються нервовими волокнами, які не з'єднуються між собою та іннервують певну частину тіла.

Периферичну нервову систему людини за функцією поділяють на *соматичну* та *автономну* (вегетативну).

Соматична нервова система забезпечує зв'язок з тілом (шкірою, скелетними м'язами) та встановлює взаємозв'язок із зовнішнім середовищем: забезпечує сприймання подразнень (дотик, чуття, температура, біль) і формує усвідомлені скорочування скелетних м'язів (наприклад, захисні рухи).

Автономна (вегетативна) нервова система забезпечує регуляцію обмінних процесів в усіх органах і тканинах, ріст та розмноження, зв'язує між собою усі внутрішні органи, що здійснюють вегетативні функції в організмі (травлення, дихання, виділення, кровообіг тощо), регулює діяльність ендокринних залоз, судин, серцевого м'яза, кишечника, нирок, дихального ритму, обмін речовин та стан нервової системи в цілому. Вона функціонує незалежно від свідомості людини.

Автономна (вегетативна) НС має 2 гілки: *симпатичну* і *парасимпатичну*. Симпатична автономна нервова система сприяє інтенсивній діяльності організму, напруженню сил, особливо в екстремальних умовах. Парасимпатична частина автономної НС забезпечує нормальну життєдіяльність людського організму у стані спокою та уві сні (знижує кров'яний тиск, звужує зіниці, уповільнює скорочення серця та зменшує їхню силу, сприяє відновленню втрачених організмом ресурсів. Обидва відділи вегетативної НС регулюються вегетативними центрами, розташованими у гіпоталамусі та лімбічних нервових структурах.

Співвідношення функцій симпатичної і парасимпатичної систем в організмі може бути збалансованим або зміщеним у бік переважання однієї з них. Залежно від їх балансу або переважання одного з відділів, розрізняють нормотонічний, симпатотонічний і парасимпатотонічний типи вегетативної нервової системи.

5.2.2. Будова нейрона

Основною структурною і функціональною одиницею нервової системи є нейрон.

Нейрон – нервова клітина, що має складну будову і яка сприймає, переробляє подразнення та передає їх до різних органів тіла.

Загальна кількість нейронів у мозку — 100 млрд, середній діаметр тіла нейрона — біля 0,01 мм. Якщо тіла усіх нейронів головного мозку вишикувати в одну лінію, її довжина дорівнюватиме 1000 км.

Назву нейрону дав у 1891 р. німецький анатом В. Вальдейер. Мільярди нейронів з'єднуються між собою своїми відростками у мережу, утворюючи окремі скупчення, які формують нервову систему. Усі нейрони перебувають в оточенні та під захистом нейроглії. Скупчення відростків нервових клітин (нервових волокон), вкрите зверху сполучнотканинною оболонкою, називається нервом.

Розрізняють три типи нейронів: 1) чутливі *аферентні* передають збудження від рецепторів до центральної нервової системи (ЦНС); 2) рухові *еферентні*, відцентрові, по яких збудження поширюється від ЦНС до периферійних органів; 3) змішані нерви, які об'єднують чутливі і рухові волокна. Збудження, як правило, поширюється від дендритів до тіла клітини, а від неї — по аксону.

Різноманітні типи нейронів диференціюються за величиною (розміром) та формою тіла клітини, за довжиною та ступенем розгалуженості її відростків. Розмір тіла клітини варіює від 5 до 100 мкм у діаметрі.

У маленькій ділянці кори обсягом 0,001 мм³ міститься від 20 до 120 нейронів, залежно від того, де вона розташована.

Будова клітини нейрона є складною, має велику кількість складників, кожний з яких має свої функції (рис. 5.3).

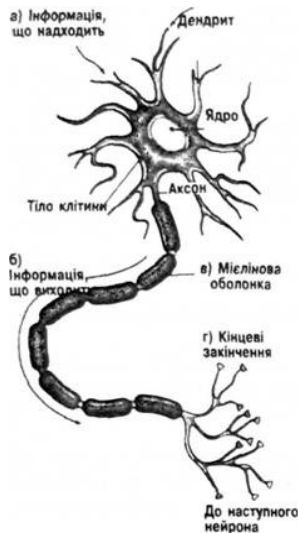
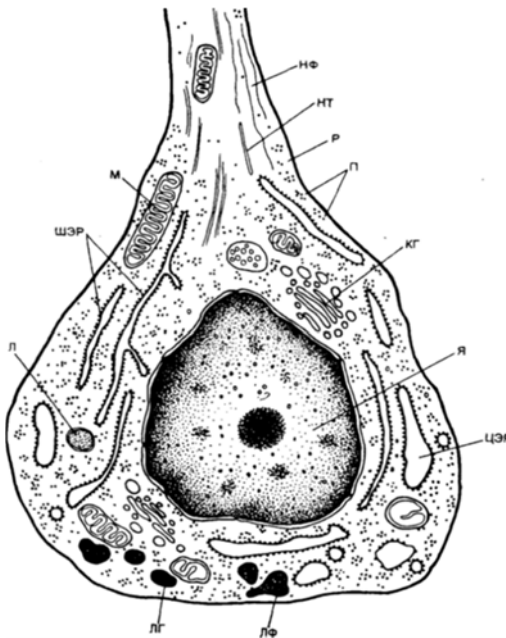

Рис. 5.3. Будова нейрона

Так, наприклад, у ядрі клітини сконцентровані основні генетичні процеси. У мітохондріях продукується енергія у вигляді

молекул АТФ, вони забезпечують енергетичний обмін. По нейротрубочкам і нейрофіламентам відбувається транспортування внутріклітинних речовин, які беруть участь у проведенні нервового імпульсу. Комплекс Гольджі, за даними багатьох досліджень, грає провідну роль у процесах оновлення клітинної мембрани та в її генетично зумовленій спеціалізації. Є в нейроні й інші більш дрібні структурні елементи (рис. 5.4).

Від тіла нейрона відходить один головний відросток — аксон та численні другорядні розгалужені відростки — дендрити (рис. 5.3). Довжина аксонів різних нейронів коливається від 1 мм до майже 1 м (нервове волокно). Нервові відростки, або волокна, проводять нервові імпульси. Залежно від того, є на них мієлінове покриття чи немає, розрізняють мієлінові та безмієлінові нервові волокна. Мієлін — це білкова речовина, його функція — проведення нервового імпульсу та перешкодження його поширенню на сусідні нейрони. Шар мієліну має переривчасту структуру (перехвати Раньє), через це імпульс проходить нерівномірно.

Л — лізосоми; М — мітохондрії; НФ — нейрофіламенти;
НТ — нейротрубочки; КГ — комплекс Гольджі; Я — ядро [1, 121]

Рис. 5.4. Основні ультраструктурні компоненти нейрона

«Як утворюються психічні явища у нашому мозку?»

«Кожний нейрон має електричне напруження, яке змінюється, коли іони проникають у клітину або покидають її. Коли напруження досягає певного рівня, нейрон спрямовує електросигнал в інші клітини, і процес повторюється. Коли багато нейронів посилають сигнал одночасно, це можна виміряти у вигляді хвилі.

Мозкові хвилі відповідають практично за все, що відбувається у нашому мозку (увагу, пам'ять, інтелект тощо). Коливання різної частоти класифікують як альфа-, бета- і гама-хвилі. Кожний тип хвиль пов'язаний з різними задачами. Хвилі дають можливість клітинам мозку налаштуватися на частоту, відповідну задачі, ігноруючи сторонні сигнали — так само, як радіоприймач налаштовується на хвилю радіостанції.

Передавання інформації між нейронами стає оптимальним, коли їхня діяльність синхронізується. Саме тому ми відчуваємо когнітивний дисонанс — роздратування, викликане двома несумісними ідеями. Воля — це прагнення зменшити дисонанс».

Уривок з фільму «Бог у нейронах» [Інтернет-ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=BY9v5jOr4BY>]:

5.2.3. Нейроглії

Мозок — неймовірно цікавий орган. Виявляється, він очищає сам себе від відмерлих клітин, від усього, що може негативно вплинути на ефективність його роботи. Вчені вважають, що ми втрачаємо від 10 до 100 тис. нейронів щодня — через хвороби, травми, від старості тощо. Тоді їх швидко поглинають і переробляють оточуючі **гліальні клітини** — «прибиральники» мозку. Цим глії допомагають нормально функціонувати здоровим нейронам: очищення сприяє збереженню 100 млрд фрагментів інформації в понад 100 млрд клітин.

Виділяють різні види нейроглії відповідно до їхніх основних функцій. За анатомічним принципом у ссавців виділяють нейроглії ЦНС (астроглія, олігодендритоглія, NG-2-глія та мікроглія) та нейроглії ПНС (шванівські клітини, мантійні гліоцити, ентерична глія та нюхові оболонкові клітини) [1]. Функції олігодендроцитів та шванівських клітин — утворення мієліну в ЦНС та ПНС відповідно. Астроглія бере участь у забезпеченні функції нейрона та формуванні захисної реакції мозкової тканини на шкідливі впливи (інтоксикації, інфекції тощо). Вона бере участь у запальних

процесах та їхній ліквідації. Мікроглія — забезпечує фагоцитоз, а крім того, її участь дуже важлива у процесі розвитку нервової системи, у синаптичній передачі та старінні. Ентерична глія, мантійні гліюцити та нюхові оболонкові клітини відповідають за підтримку гомеостазу в ентеричній нервовій системі, нервових вузлах та нюховій цибулині відповідно.

Чи відновлюються нервові клітини?

Раніше вважалося, що нервові клітини не відновлюються, так як нейрони у головному мозку не розмножуються, тому що не діляться. Після народження індивіда нервові клітини втрачають здатність до розмноження. І допомогти у разі певних мозкових проблем може тільки *нейропластичність*.

Нейропластичність – властивість мозку, яка дає можливість виконувати функції пошкоджених ділянок мозку іншими ділянками, які частково беруть ці функції на себе

Завдяки нейропластичності інші клітини, що вижили, і які структурно подібні до загинувших, беруть на себе їхню функцію. Це відбувається завдяки відростанню аксонів і дендритів, що зберегли зв'язок із нервовими клітинами, відростки нейронів зберігають здатність до росту протягом усього життя. Тобто відновлюється не нервова клітина, а нейронні зв'язки. Наприклад, усі знають, що у людей, що втратили зір, краще розвиваються слухові і тактильні відчуття, що частково компенсує їх втрату зору. Завдяки розвитку відповідних аналізаторів вони навчаються досить добре орієнтуватися у просторі.

Однак, сучасна наука довела, що низка нейроклітин протягом життя людини поповнюється в результаті **нейрогенезису**. Нейрогенезис — це здатність особливих зон мозку (нюхові цибулини мозку, розташовані у лімбічній системі та зубчаста звивина гіпокампу, розташована на внутрішній поверхні скроневої долі мозку) продукувати нові нейрони. В цьому випадку регенерація в мозку відбувається завдяки регіональним нейронним стволовим клітинам, які починають перетворюватися на нейрони певного типу, необхідні для відновлення пошкодженої ділянки. Цей процес можна підсилювати з допомогою когнітивної стимуляції, навчання, аеробіки тощо [8]. Отже, пошкоджені нерви відновлюються! В мозку існує два основних механізми, які допомагають зберегти повноцінний інтелект до старості: нейрогенезис і нейропластичність.

5.2.4. Дзеркальні нейрони

У 1990 р. в університеті італійського м. Парма вперше були виявлені і описані Джакомо Різолатті зі співробітниками спеціалізовані групи нейронів — дзеркальні нейрони. Цікаво, що Джакомо Різолатті народився в Україні, у Києві. Дзеркальні нейрони були виявлені у структурах головного мозку приматів (макак), коли їм ввели мікроелектроди у зону F5 і верхню скроневу борозну. Останні дослідження за допомогою методів прямої візуалізації головного мозку підтвердили наявність дзеркальних нейронів і у людини (поле 44, яке відповідає зоні F5 у приматів). Дане відкриття стало головною подією в нейробіології останніх десятиліть і було висунуто на здобуття Нобелівської премії з фізіології та медицини.

Дзеркальні нейрони (з англ. mirror neurons) — нейрони головного мозку, які збуджуються як при виконанні певної дії, так і при спостереженні за виконанням цієї дії.

Локалізація цих нейронів була відмічена у лобових відділах кори головного мозку в частинах, що відповідають за реалізацію рухових функцій, та у тім'яній долі великого мозку, а при проведенні подальших досліджень дзеркальні нейрони були виявлені і в мовленнєвих, зорових, асоціативних та інших ділянках мозку людини і навіть в області сонячного сплетіння, так званого черевного мозку.

Наразі вчені не можуть однозначно пояснити функцію дзеркальних нейронів, яка є предметом наукових дискусій. Ймовірно, наші дзеркальні нейрони відповідають за так звану відповідну реакцію: вони можуть бути задіяні у вивченні нових навичок шляхом наслідування, у розумінні дій інших людей. Наприклад, відомо, що дитина посміхається у відповідь на посмішку, звернену до неї, швидко переймає від батьків різні емоції, хоча її цьому ніхто не вчить.

Вченими було визначено, що дзеркальні нейрони, як унікальні функціональні системи головного мозку, пов'язані з особливостями емоційної поведінки людини і тварин. Вони стверджують, що саме активність дзеркальних нейронів відіграє ключову роль у здатності до емпатії, розумінні емоцій і почуттів інших, у здатності до співпереживання і співчуття [6].

5.3. Фізіологічні механізми психіки

Нервова діяльність здійснюється з допомогою багатьох фізіологічних механізмів: нервового імпульсу, рефлексу, синаптичної передачі, електричного розряду.

5.3.1. Сенсорна система

Живий організм у процесі існування постійно відчуває подразнення, які він аналізує та готує щодо них відповідь, що є необхідною умовою для виживання. Для цього він має спеціальні системи, які забезпечують йому відчуття і які називаються *сенсорними*.

Анатомічною основою сенсорних систем є *аналізатори*, які складаються з трьох компонентів: *рецептора* (сприймальна частина) — око, вухо тощо; *нервових шляхів* (провідна частина), по яких імпульси надходять до головного мозку, та *мозковий центр* (підкоркові та коркові ділянки в головному мозку). Подразники можуть бути адекватними та неадекватними. Найкраще рецептор реагує специфічним чином на адекватний подразник (наприклад, палички і колбочки — на кванти світла). Але його потенціал може бути викликаний і неадекватним подразником, і тоді його відповідь буде неспецифічною: наприклад, сильний удар в око викликає «іскри» з очей.

Соматосенсорні системи хребетних здатні до відчуття зовнішніх відчуттів: слуху, зору, нюху, дотику, температури, болю, відчуття положення тіла, а також до відчуття сигналів від внутрішніх органів.

5.3.2. Рефлекс. Рефлекторна дуга

Основою діяльності нервової системи є рефлекс.

Рефлекс — це стереотипна реакція організму на зміни у зовнішньому або внутрішньому середовищі за участі нервової системи.

Залежно від походження усі рефлекси ділять на вроджені, або безумовні, та набуті, або умовні. Залежно від їхньої ролі виділяють орієнтувальні рефлекси, оборонні, або захисні, харчові, статеві тощо.

Анатомічною основою рефлексу є *рефлекторна дуга*. **Рефлекторна дуга** — це шлях від рецептора до ефектора (органа-цїлі, який має виконати певну дію). До її складу входять: рецептори, аферентні волокна, нервовий центр (сукупність нейронів, що забезпечують виконання рефлексу), еферентні волокна та ефектор.

Схематично рефлекторну дугу можна уявити таким чином (рис. 5.5):

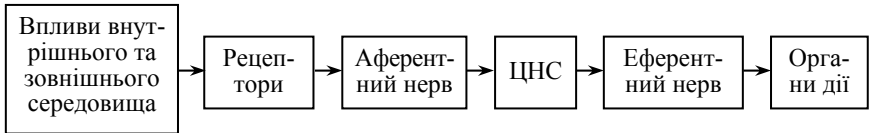

Рис. 5.5. Схема рефлекторної дуги

Рецептор — це частина сенсорної системи, або автономної нервової системи, спеціалізована клітина, або нервове закінчення, яка сприймає впливи зовнішнього середовища, у відповідь на подразнення створює сигнал у вигляді потенціалів дії та спрямовує його до нервового центру.

Відповідно до місцезнаходження рецептори поділяють на зовнішні (екстерорецептори) — шкіри та слизових оболонок (слухові, зорові, нюхові, смакові, дотикові) і внутрішні (інтерорецептори та вісцерорецептори) — м'язів та внутрішніх органів.

Ефектори — це закінчення аксонів еферентних нейронів вегетативної або соматичної нервової системи, які передають нервовий імпульс з нейрона на робочий орган (клітини, які виконують «команди» центральної нервової системи та регулюють роботу внутрішніх залоз і м'язів).

5.3.3. Принцип роботи рецепторів

Будь-який подразник, який діє на рецептор, несе певний вид енергії: механічної, хімічної, електромагнітної, теплової тощо. Залежно від природи подразнення рецептори поділяють на види: хімічні — рецептори смаку, нюху; світлові — рецептор ока; механічні — які збуджуються при механічному подразненні звуковою хвилею (слухові); дотикові — збуджуються при дотику, тиску; температурні; рецептори положення тіла і його частин у просторі (у м'язах, суглобах, внутрішньому вусі тощо).

Кожний рецептор відкриває чи закриває відповідні іонні канали, що містяться на його мембрані, у відповідь на надходження енергії, характерної саме для нього (на так званий *адекватний подразник*). Наприклад, існують термочутливі канали, що реагують на температуру, механочутливі тощо. Деякі подразники діють не на сам канал, а на інші чутливі білки, які відкривають чи закривають мембранний іонний канал вже через внутрішньоклітинні сигнальні шляхи. Так, наприклад, працюють фоторецепторні палички і колбочки сітківки ока. Також на рецепторі є іонні канали, які можуть відкритися на неадекватні для них подразники, а не на специфічні.

5.3.4. Будова та механізм дії синапсу. Типи синапсів

Передача нервового імпульсу з одного нейрона на інший або на робочий орган відбувається за допомогою спеціалізованого утворення — синапсу.

Поблизу закінчення аксон ділиться на термінали, на яких розташовані складні контактні механізми — *синапси* (рис. 5.6), що здійснюють зв'язок з тілом (аксо-соматичні) та з дендритами інших нейронів (аксо-дендритні синапси).

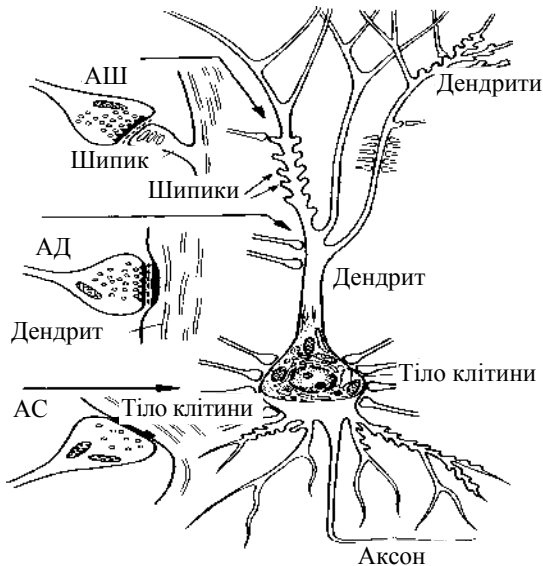

Рис. 5.6. Будова нейрона. Типи синапсів: аксошипиковий (АШ), аксодендритний (АД), аксосоматичний (АС) [1, с. 115]

У аксо-дендритних синапсах розгалуження аксонів одного нейрона контактують з дендритами інших, у аксо-соматичних — ці контакти містяться на самому тілі клітини. Синапси разом з нейротрубочками і нейрофіламентами проводять нервові імпульси.

Типовий **синапс** складається з пресинаптичної терміналі, постсинаптичної зони (площі) та розташованої між ними синаптичної щілини. Пресинаптична терміналь є закінченням аксона і вміщує нейрофіламенти, нейротрубочки, мітохондрії та синаптичні пухирці.

Хімічна передача нервового імпульсу відбувається в 4 етапи: синтез медіатора, проникнення медіатора через пресинаптичну мембрану, взаємодія з хеморецепторами постсинаптичної мембрани, інактивація та зворотне всмоктування. Взаємодія пресинапса і постсинапса забезпечується завдяки перенесенню нейротрансмітера через синаптичну щілину. Трансмітер (медіатор) виділяється з пресинапса і зв'язується з рецептором постсинаптичної мембрани, інактивуєчись (знижуючи свою активність) у синаптичній щілині.

Розрізняють наступні типи синапсів:

- за локалізацією:

- міжнейронні: аксосоматичний, дендросоматичний — розташовуються на тілі (сомі) клітини; аксодендритний — розташовується на дендриті (рис. 5.6); аксошиповий — на шипіку дендриту; аксоаксональний — на аксоні іншої клітини; соматосоматичні — між двома тілами клітин;

- нейротканинні: нейром'язові, нейросекреторні;

- за функцією:

- збудливі;

- гальмівні;

- за механізмом передачі нервового імпульсу:

- з електричною передачею;

- з хімічною передачею;

- зі змішаним характером передачі нервового імпульсу [1].

Рецептори нейронів — це білкові структури, розташовані на зовнішній поверхні мембрани клітин. Вони «розпізнають» і зв'язують біологічно активні речовини — нейротрансмітери, різноманітні ендогенні (внутрішні) речовини та екзогенні (зовнішні) сполучники, наприклад, психофармакологічні засоби.

Сполучення, які зв'язують рецептори, називаються лігандами. Розрізняють ендогенні та екзогенні ліганди. Рецептори розпізнають ліганди з допомогою спеціальних структурних елементів, які називають сайтами. Ліганди та рецептори зв'язуються завдяки структурній відповідності їхніх молекул на кшталт «ключ до замку».

Реакція зв'язування запускає каскад внутрішньоклітинних реакцій, які приводять до зміни функціонального стану нейрона. При зв'язуванні рецептора з лігандом може відбуватися як активація, так і блокада рецептора, тому кажуть про агоністів та антагоністів рецепторів, а також часткових агоністів.

Як відбувається нервова регуляція діяльності організму людини?

Нервова регуляція — це швидкий короткочасний вплив на органи, здійснюваний з допомогою нервових імпульсів.

Нервовий імпульс — це хвиля збудження, що виникає у нейронах і поширюється зі швидкістю від 0,5 до 100 м/с і більше (залежно від типу нейрона та товщини нервового волокна). Рецептори нашого тіла сприймають інформацію із зовнішнього або внутрішнього середовища, перетворюють її в імпульси і передають по нервовим шляхам до нервових центрів. Центральні відділи аналізують цю інформацію і формують відповідь на подразнення, надсилаючи команди до робочих органів у вигляді впливів одного з двох видів: збуджувального або гальмівного. Збудження — це нервовий імпульс, активний нервовий процес, що відбувається у нейронах і поширюється по нервових волокнах. Гальмування — це активний нервовий процес, що, на відміну від збудження, відбувається всередині або між клітинами і не поширюється по нервових шляхах, тим самим призводячи до зменшення або припинення збудження в певній ділянці нервової тканини. Стан гальмування необхідний нейронам для відновлення своїх ресурсів. Збудження і гальмування тісно пов'язані між собою.

Отже, нервова регуляція людини здійснюється нервовими імпульсами через нервові шляхи з допомогою процесів збудження і гальмування.

Сучасні дослідження нейронних систем проводяться в напрямку поєднання знань про різні ієрархічні рівні організації мозку та психічних процесів. Цей підхід включає вивчення імпульсної активності одиночних нейронів, кореляційних взаємозв'язків між імпульсними потоками нейронів, розташованих на відстані один від одного, вивчення повільнохвильової активності нейронів та їх угруповань, а також психофізичні дослідження, які дають інформацію про тимчасові характеристики інформаційних процесів на системному рівні. Разом з експериментальним шляхом дослідження існує і теоретичний спосіб вивчення нейронних систем —

шляхом розробки нових методів синтезу, інтеграції численних експериментальних даних інформаційних процесів мозку, створення моделей та алгоритмів роботи нейронних мереж в процесі переробки інформації [3, 9].

Психофізіологи використовують різноманітні методи дослідження нейронних механізмів психічних процесів. Наприклад, для вивчення нейронних механізмів упізнання людиною зорових образів, які займають десятки долі секунди, використовується імпульсна та градуальна біоелектрична активність одиночних нейронів. Для вивчення нейрофізіологічних механізмів емоційних реакцій, які мають набагато довший перебіг в часі, разом з біоелектричною активністю нейронів здійснюється також реєстрація надповільних електричних процесів мозку, які адекватно відображають функціональний стан нервової тканини. Також використовується метод електричної стимуляції, який застосовується для діагностики та лікування хворих. З його допомогою був, наприклад, виявлений спосіб формування штучних функціональних зв'язків між різними зонами мозку, який дає можливість відновити втрачені функції мозку [3].

5.4. Локалізація психічних функцій у мозку

Як пов'язані між собою відділи мозку і психічні процеси? Чи відповідає певна ділянка, або точка мозку за відповідний психічний процес?

Виявлено, що кожний вид психічної діяльності пов'язаний з певними центрами кори головного мозку. Цей принцип роботи мозку І. П. Павловим був названий принципом структурності. Під «центром» психічної діяльності розуміються складні взаємодії багатьох мозкових відділів, які можуть замінити один одного. П. К. Анохін розвинув цей принцип у теорію **динамічної локалізації функцій**.

Вивчення активності мозку з допомогою методів електроенцефалографії, томографії під час здійснення особою різних видів психічної діяльності виявило активізацію певних ділянок мозку в певній послідовності, на певний час. Але виявилось, що такий зв'язок не є точковим, таким, що певна ділянка мозку прямо пов'язана з певним психічним процесом. Такі зв'язки виявилися набагато складнішими. Завдяки неймовірно великій кількості нервових шляхів, які утворюються мільйонами аксонів і дендритів, усі ділянки мозку тісно пов'язані між собою. Тому

збудження, що виникає в одній ділянці, завдяки тому, що особливих жорстких меж немає, може поширюватися на досить далекі відстані, на різні ділянки, які тісно пов'язані пучками нервових волокон. Крім того, завдяки мільярдам нейронних зв'язків, мозок кожної людини є абсолютно унікальним, як і відбитки пальців, тому при подачі збудження у анатомічно ідентичні ділянки мозку, у різних людей не відбувається активізації абсолютно ідентичних психічних функцій. Завдяки індивідуальним особливостям мозку у різних людей ці центри можуть бути розташованими трохи інакше.

Психічні процеси (сприймання, пам'ять, мислення, увага, емоції тощо) неможливо відділити один від одного, чітко обмеживши дію кожного з них. Вони постійно взаємопов'язані і переходять один в одного. Наприклад, коли ви читаете даний текст, чи можете ви напевно сказати, в який момент активізований який процес: увага, щоб виділити цю інформацію; чи пам'ять, щоб запам'ятати цей текст і розказати при нагоді друзям; чи мислення, щоб його зрозуміти? Напевне, вони працюють у мозку усі разом, у взаємодії і одночасно.

Найскладніші психічні функції — мислення, творча уява, воля не мають спеціальних центрів, вони здійснюються як складноорганізована і саморегульована система.

Отже, можна вказати на *важливу закономірність співвідношення між активізацією ділянок мозку та виникненням психічних явищ:*

- кожне психічне явище пов'язане відразу з кількома ділянками мозку, інколи досить віддаленими, але функціонально пов'язаними між собою;
- майже кожна окрема ділянка мозку забезпечує дію одразу декількох психічних явищ, інколи схожих одне на одне, інколи зовсім різних.

Завдяки цій закономірності мозок має пластичність.

Численні порівняльні дослідження тварин і людей вказують на те, що властивості окремих нейронів різних тварин (від нижчих приматів) істотно не відрізняються від людських. Тому вчені (Н. Бехтерева) вважають, що якісні відмінності мозку людини необхідно шукати в організації зв'язків між нервовими клітинами [3]. Сьогодні закони об'єднання систем нейронів у людини є предметом пильної уваги вчених. Так, П. Г. Костік вважає, що ускладнення функцій живих організмів відбувається за рахунок ускладнення конструкції зв'язків між нейронами головного мозку таким чином, що певному типу міжнейронної організації відповідають

певні колективні властивості системи, притаманні тільки цьому типу організації [3].

5.5. Загальна характеристика мозку

Коли починає формуватися і як росте наш мозок?

Встановлено, що головний мозок людини відрізняється значною варіативністю (відмінностями). Розрізняють етнічні, статеві, вікові та індивідуальні відмінності. Етнічні відмінності, які передаються від покоління до покоління, проявляються у розмірі, загальній вазі (масі) головного мозку, його організації звивин і борозд. Однак, вважається, що середня вага мозку, властива одній етнічній групі — дуже умовний показник, тому що індивідуальні відмінності можуть перекивати середні величини. Маса мозку корелює з вагою тіла і формою черепа.

Встановлено значні відмінності між чоловічим та жіночим мозком. З віком маса мозку та морфологічна будова його окремих структур та провідних шляхів (мозолистого тіла, передніх комісур тощо) змінюються, причому у жінок ці зміни менш помітні ніж у чоловіків.

Після запліднення яйцеклітини вже з третього тижня починається формування нервової системи, спинного і головного мозку, а функціонувати вона починає з восьмого тижня вагітності, в результаті чого ембріон починає рухатись. На момент народження дитини усі нейрони вже сформовані, їхня загальна кількість сягає 100 млрд. А індивідуальні відмінності ваги мозку дорослої людини варіюють від 900 г до 2 кг, проте більша вага не означає одночасно і вищого рівня інтелекту особи. Вага мозку новонародженої дитини в 5 разів менша (260–350 г), ніж дорослої людини (в середньому 1300–1400 г). З віком вага і обсяг мозку спочатку збільшуються, а після 50-ти років починають зменшуватися (приблизно на 30 г кожні 10 років життя) (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

ЗМІНА ВАГИ І ОБ'ЄГУ МОЗКУ З ВІКОМ ДИТИНИ

Залежність ваги і об'єму мозку та віку дитини				
Вік	Новонароджений	Півроку	1 рік	6 років
Вага мозку	350 г	650 г	830 г	1250 г
Об'єм мозку	330 м3	580 м3	750 м3	1060 м3.

У процесі старіння вага і обсяг мозку починають, навпаки, зменшуватися (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

ЗМІНА ВАГИ МОЗКУ У ПРОЦЕСІ СТАРІННЯ

Залежність середньої ваги і об'єму мозку та віку дорослої людини				
Вік	20–40 років	50 років	60 років	90 років
Вага мозку	1380 гр.	1350–1360 гр.	1330 гр.	1270 гр.

Максимальна середня вага мозку припадає на вік 20–40 років — 1380 г. З таблиці видно, що у процесі старіння мозок зменшується у вазі приблизно на 100 г. При цьому існують статеві відмінності у вазі мозку. У чоловіків вага мозку дещо вища, ніж у жінок. Так, у віці 20–40 років середня вага мозку чоловіка — 1450 г, а жінки — 1310 г. У віці 40–80 рр. у чоловіків — 1420 гр, у жінок — 1220 гр.

Щодня гине приблизно 20 тис. нейронів, а в стані стресу, хвороби, вживання алкоголю та ін. несприятливих умов — до 50 тис.

Цікаво, що при відносно маленькій вазі щодо маси тіла (вага мозку людини становить лише 2 % усієї маси тіла), мозок споживає приблизно 20 % усієї крові, яку прокачує серце. Якщо кровопостачання припиниться хоча б на 5–10 хв, то нейрони кори мозку зазнають незворотної руйнації. Важко повірити, але загальна довжина усіх кровоносних капілярів мозку дорівнює 560 км!

Розвиток мозкових структур відбувається у суворій відповідності з нейробиологічними закономірностями, які актуалізуються у конкретних соціальних умовах. Психіка людини формується у безпосередньому зв'язку з темпами дозрівання її головного мозку. Саме тому психологи весь час наголошують, що непотрібно дітей віддавати до школи раніше, ніж дозріють їхні мозкові структури, розвинуться функціональні можливості організму. Тому що це в подальшому призводить до шкільної неуспішності у навчанні — ускладненні процесу засвоєння знань.

Треба розуміти, що функціональна незрілість і розумова відсталість — це різні речі.

Великий внесок у дослідження нейрофізіологічних механізмів психіки зробили російські вчені радянського періоду М. О. Бернштейн (1896–1966) — засновник наукової *теорії психофізіологічної організації та регуляції рухів* і П. К. Анохін (1898–1974) — автор *теорії функціональних систем*.

М. Бернштейн запропонував новий принцип нейрофізіологічного управління рухами — *принцип сенсорних корекцій*. До його

теорії механізм руху описувався схемою рефлекторної дуги, яка була наведена вище.

Згідно з теорією М. Бернштейна, діяльність є складною системою, що об'єднує в собі 5 рівнів мозкової регуляції та «зворотний зв'язок» — сенсорну корекцію рухів. Замість рефлекторної дуги він запропонував рефлекторне коло, в якому відбувається «саморегуляція» поведінки. Бернштейн запропонував механізм, згідно з яким рух управляється не стільки командами, що надходять від центральних відділів до периферії (еферентними імпульсами), а більшою мірою — аферентними — сигналами із зовнішнього світу, які надходять у мозок в кожний момент виконання руху і є тим «стежачим» пристроєм, що забезпечує безперервну корекцію руху, відбираючи і змінюючи потрібні траєкторії, регулюючи систему напружень і прискорень відповідно до умов виконання дії, які змінюються.

Крім аферентних імпульсів, до механізму організації довільних рухів Бернштейн включив також принцип активності, на протиположний прийнятому раніше принципу реактивності. Він стверджував, що рухи і дії людини не здійснюються «реактивно», за принципом умовного рефлексу і не визначаються зовнішніми стимулами, як вважалось, а є цілеспрямованими, активними і змінюються відповідно до початкового задуму.

Завдяки принципу активності було подолане розуміння процесу життєдіяльності як безперервного пристосування до середовища і змінено погляд на головний зміст життя організму — не пристосування до середовища, а реалізація його внутрішніх програм, у процесі якої організм неминуче перетворює середовище.

М. Бернштейн вивчав також питання біомеханіки спортивних рухів, локалізації психічних процесів, відновлення функцій при травмах та захворюваннях нервової системи. Ідеї М. О. Бернштейна дали поштовх розвитку починань у галузі математичного і фізичного моделювання функцій опорно-рухового апарату і системи управління рухами, робототехніки, створенню оптимальних конструкцій протезно-ортопедичних виробів.

П. К. Анохін розробив *теорію функціональних систем*, яка стала однією з перших моделей психологічно орієнтованої фізіології. Згідно з положеннями П. Анохіна, фізіологічною основою психічної діяльності є особливі форми організації нервових процесів, які утворюються при включенні окремих нейронів і рефлексів в цілісні функціональні системи, які забезпечують цілісні поведінкові акти. Анохіним було доведено, що поведінка індиві-

да визначається не окремим сигналом, а цілісним аферентним синтезом всієї інформації, що надходить в даний момент, який запускає складні види поведінки.

Згідно з теорією Анохіна, рушійною силою поведінки можуть бути не лише безпосередньо сприйняті впливи, але й уявлення про майбутнє, про очікуваний результат своєї поведінки. При цьому поведінковий акт не закінчується відповідною реакцією організму. Відповідна реакція створює систему «зворотної аферентації», що сигналізує про те, поведінка була успішною чи неуспішною, вона становить *акцептор результату дії*.

Цей процес звірення моделі майбутнього з ефектом виконаної дії є важливим механізмом поведінки. За умови їх повного збігу дія припиняється. За умови невдалої дії відбувається неузгодженість моделі майбутнього результату дії. Дія продовжує тривати, в неї вносяться необхідні корективи, поки модель і дія не співпадуть.

Таким чином, П. К. Анохін запропонував нову, більш складну схему рефлекторної дуги — рефлекторне кільце, яке пояснює саморегулятивний характер поведінки. Теорія функціональних систем П. К. Анохіна створила нову, системну, методологію вивчення цілісних поведінкових актів.

5.6. Міжпівкульна асиметрія мозку

Фундаментальною властивістю мозку є міжпівкульна асиметрія, відкрита Роджером Сперрі.

Функціональна асиметрія мозку (ФАМ) — це складна властивість мозку, що відображає відмінності в розподілі нервово-психічних функцій між півкулями головного мозку.

Виділяють кілька видів функціональних асиметрій, які утворюються в результаті неоднакової роботи півкуль мозку:

- ✓ *моторна* (переважання рухової активності однієї з рук, ніг, половин обличчя, половин тіла);
- ✓ *сенсорна* — переважання однієї з двох половин відповідного аналізатора (вуха, ока, нюху, смаку, дотику) у сприйманні;
- ✓ *психічна* — спеціалізація (переважання) півкулі мозку відносно різних форм психічної діяльності: уваги, сприймання, пам'яті, мислення, емоцій, мотивації).

Таким чином, людина може бути правшею або лівшею за такими ознаками:

- ✓ за рухами очима;
- ✓ за провідним оком (наприклад, при стрільбі);
- ✓ за провідним вухом (до якого вуха прикладає зазвичай слухавку);
- ✓ за провідною рукою (якою рукою тримає виделку, голку для шиття, ручку для письма тощо);
- ✓ за ногою (якою ногою б'є по м'ячу, яка нога — поштовхова);

В результаті багатьох хірургічних операцій на мозку (Р. Сперрі, М. Газзаніга та ін.) було виявлено, що при пригніченні правої півкулі зникають одні функції, а при пригніченні лівої — інші. Таким чином, було виявлено функціональні особливості кожної півкулі мозку.

Таблиця 5.3

ФУНКЦІЇ ПІВКУЛЬ ГОЛОВНОГО МОЗКУ

Функції правої півкулі	Функції лівої півкулі
Орієнтація у просторі Розпізнавання і прояв емоцій Творчі здібності Наочно-образне мислення Дивергентне мислення Сприймання цілісної картини, цілісних гештальтів. Синтез Регуляція підсвідомості Оцінка симетрії, структури Розпізнавання мелодій Розподіл уваги Негативні емоції	Мова і мовлення Абстрактно-логічне мислення Понятійне мислення Лічба Письмо Оперування знаками і символами Аналіз Дрібні деталі Відчуття часу Відчуття ритму Концентрація уваги Схильність до узагальнення Прогнозування майбутнього Позитивні емоції

Поділ функцій між півкулями не означає, що вони «працюють по черзі», або в когось працює тільки одна півкуля. Обидві півкулі працюють весь час разом, змінюється лише баланс активності між ними, активізація півкуль може змінюватися залежно від виду психічної діяльності. При виконанні більшості завдань кожна півкуля здійснює свої «завдання» і вони весь час обмінюються інформацією між собою.

Існують різні точки зору на причини формування ФАМ. Так, одні дослідники стверджують, що розподіл відбувається під час розвитку плоду у пренатальному періоді. Але інші переконують,

що ФАМ формується у ранньому віці під впливом комплексу біологічних та соціокультурних чинників. Функціональна асиметрія мозку здійснює вплив на формування у людини певної структури психіки.

Міжпівкульна асиметрія мозку накладає відбиток на формування певних психологічних особливостей кожного індивіда. На основі функціональної асиметрії мозку у кожної людини формується свій власний *індивідуальний латеральний профіль*, який містить: *моторну* (переважання руки, ноги, половини тіла), *сенсорну* (переважання відповідного аналізатора: вуха, ока, нюху, смаку, дотику), *психічну* (переважання півкулі мозку) асиметрії [10]. Кількість таких поєднань усіх ознак асиметрій дуже велика.

Індивідуальний латеральний профіль визначає особливості кожної людини за типом сприймання, мислення, за стилем діяльності, рівнем стресостійкості тощо. З допомогою теста Дж. Джейна (рис. 5.7) спробуйте визначити, яка півкуля у вас домінує.

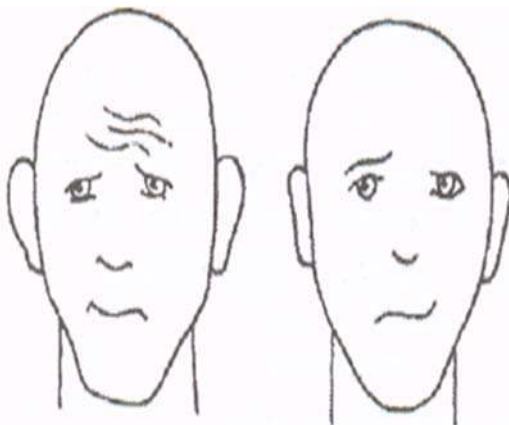

Рис. 5.7. Тест Дж. Джейна на виявлення домінуючої півкулі [2]

Залежно від того, яке обличчя вам здається веселішим і більш задоволеним, можна сказати, яка півкуля у вас переважає: якщо вам здається, що праве обличчя — домінує ліва півкуля, якщо ліве — то права.

Опишемо три основні типи організації мозку, що формуються на основі переважання активації правої, лівої, або обох півкуль головного мозку [10].

Лівопівкульний тип. Домінування лівої півкулі передбачає схильність людини до узагальнення і абстрагування, визначає словесно-

логічний тип мислення. Ліва півкуля відповідає за рахунок, оперування знаками і символами, за здатність до аналізу. Для «ліво-півкульних» характерно більше прагнення до впорядкованості, однозначного розуміння контексту. Основна функція лівої півкулі — дискретне (поступове) перетворення інформації і свідомо довільна регуляція. Воно виділяє фігуру з тла і працює з інформацією у фокусі уваги [5]. Ліва півкуля відповідає за понятійне, конвергентне (націлене на єдине правильне рішення) мислення, висунення гіпотез, здійснення прогнозування майбутніх подій. Вона обробляє інформацію поступово, добре відчуває час, музичну композицію. У семантичній пам'яті лівої півкулі зберігаються усвідомлені соціальні стереотипи. Ліва півкуля активізує позитивні емоції. Виключення лівої півкулі призводить до депресії.

Правопівкульний тип. Домінування правої півкулі визначає конкретно-образний характер пізнавальних процесів, дивергентне мислення, яке передбачає вироблення можливої більшої кількості варіантів вирішення проблеми, схильність до творчості. Права півкуля відповідає за орієнтацію в просторі та створення образів реальних предметів, синтетичну, симультанну (одночасну) діяльність мозку. Її функціонування зумовлює наочно-образне мислення, що здійснюється шляхом оперування уявленнями та образами.

Вважається, що права півкуля обробляє інформацію одноментно, регулює підсвідомі процеси, вона здійснює оцінку симетрії, структурованості, складності об'єкта. Вона чутлива до інтонаційних особливостей мовлення, орієнтована більше на тло, а не на виділення фігури, забезпечує розподіл уваги, а не її концентрацію, мимовільну емоційну пам'ять, інтуїтивне, образне мислення, має справу з актуальним часом «тут і зараз», продукує негативні емоції. Виключення правої півкулі призводить до ейфорії [5].

Змішаний тип мислення передбачає більш інтенсивний обмін між обома півкулями, відсутність яскраво вираженого домінування однієї з півкуль. Таким особам відкривається широкий спектр діяльностей: у них поєднуються здібності до просторової уяви з логічною послідовністю дій, є здатність вербалізувати думки і кмітливість.

Асиметризація не є суто людською особливістю мозку, вона є фундаментальним, загальнобіологічним, еволюційним феноменом, властивим усім живим системам.

У переважної більшості людей, незалежно від рукості, домінує ліва півкуля. Так, центр мовлення перебуває у лівій півкулі у понад 95 % правшів і 80 % лівшів. Домінування правої півкулі

зустрічається приблизно у 1 % людей. Приблизно стільки ж людей мають симетричні півкулі.

Статеві відмінності між чоловіками і жінками впливають на переважання у представника тієї чи іншої статі психічної асиметрії. Досліджено, що дівчата мають вищу стресостійкість, ніж хлопці, тому що у них більшою мірою розвинені зв'язки між півкулями у мозолистому тілі. Жінки завдяки цій особливості в 6 разів довше розмовляють по телефону, а чоловіки завдяки більшій активації правої півкулі, яка відповідає за просторову орієнтацію, краще за жінок орієнтуються у просторі (запам'ятовують дорогу, розробляють інженерні та конструкторські креслення).

Дуже цікавою темою досліджень є тема шульг. Виявляється, що у різні часи кількість лівшів на земній кулі є величиною більш-менш постійною — близько 7,4 %. У чоловіків вона зустрічається у 1,5–2 рази частіше, ніж у жінок. Серед шульг дуже багато видатних і талановитих людей (Аристотель, Альберт Ейнштейн, Нікола Тесла, Ісаак Ньютон, Марк Твен, Франц Кафка, Ганс Крістіан Андерсен, Олександр Пушкін, Лев Толстой, Льюїс Керролл, Білл Гейтс, Наполеон Бонапарт, Юлій Цезар, Олександр Македонський, Вінстон Черчилль, Білл Клінтон, Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рафаель, Пабло Пікассо, Пітер Пауль Рубенс, Олег Блохін, Анджеліна Джолі, Бред Пітт, Джулія Робертс, Роберт де Ніро, Джим Керрі, Том Круз, Мила Йовович, Ніколь Кідман, Брюс Вілліс, Сильвестр Сталлоне, Міккі Рурк, Скарлетт Йоханссон, Леді Гага, Мерлін Монро, Чарлі Чаплінта ін.)

Проблематикою мозкової діяльності в Україні займається Інститут фізіології, який протягом останніх десятиріч (з 70-тих років минулого століття) вважається однією з найкращих експертних установ в усій Євразії в галузі електрофізіології — тобто з питань генерації мозком електричних сигналів.

На закінчення теми наведемо слова О. О. Кришталя, директора Інституту фізіології ім. Богомольця, академіка НАНУ, вченого-біофізика: *«У кожного з нас у момент народження з'являється у розпорядженні справді абсолютно унікальний «прилад» — мозок. Це структура, яка є найскладнішою у відомому людству Всесвіті. Складнішого та досконалішого приладу немає. Так само немає інструкцій, які могли б пасувати кожному. Про мозок треба пам'ятати одне: його варто тренувати так само, як спортсмен нарощує м'язи. Водночас цей орган порівняно з усіма іншими має якісно більші можливості для самовдосконалення»*. [З інтерв'ю газети День: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/mozok-treba-vikoristovuvati-za-priznachennyam>].

Резюме

Сьогодні люди навчилися створювати роботів, які віртуозно імітують людську психіку, і вважають, що підкорили Космос. Проте, на найважливіші питання психології — яким чином відбувається психічна діяльність, як діє її механізм, як пов'язані між собою у мозку викликані потенціали і наші думки й почуття — відповіді поки нема. На запитання — свідомість управляє мозком чи мозок свідомістю — на сьогодні однозначної відповіді також немає. В основі виникнення психічних явищ лежить нейродинамічна діяльність мозку, яка не є власне ними. Згідно підходу вітчизняних вчених, своєрідність психічного полягає в тому, що це — особливий вид діяльності. Але це — діяльність не мозку, а людини, як її суб'єкта. Сама людина з допомогою власного мозку більш або менш усвідомлено створює продукти власної психіки. Тому мозок сьогодні розглядається як фізіологічний орган психічного. Психічна діяльність має свою власну природу і свої закономірності і є вищим проявом психічної активності.

Завдання для самостійної роботи

1. Як відбувається нервова регуляція людини?
2. Подивіться фільм «Сучасний погляд науки на душу» і дайте відповідь на запитання: чи свідомість керує нашим мозком? <https://www.youtube.com/watch?v=X-RqldVr9jA>
3. Поясніть роль дзеркальних нейронів.
4. Підготуйте доповідь (5–7 хв.) на тему: «Теорії походження міжпівкульної асиметрії мозку», або «Відмінності чоловічого та жіночого мозку», або «Психологічні особливості людей-шульгів. Відомі особистості-шульги».

Запитання до дискусії

Наші думки приходять ззовні, з інформаційного поля, і мозок їх просто вловлює і декодує, чи зсередини, народжуючись у мозку особи?

Інформаційні джерела

1. Анатомия центральной нервной системы: учебное пособие. / Гайворонский И. В., Ничипорук Г. И. — СПб.: ЭЛБИ-СПб, 2005. — 96 с.
2. Андреева И. Н. Управление кадрами. Руководство для персонала и топ-менеджмента. — СПб.: БХВ-Петербург, 2012 — 416 с. — (Фактор роста).

3. Механизмы деятельности мозга человека. Часть I. Нейрофизиология человека / Ред. Н. П. Бехтерева. — Л.: Наука, 1988. — 677 с. — (Основы современной физиологии).
4. Киричук О. В., Роменец В. А. Основы психології: навч. Посібник. — К.: Либідь, 2006. — 632 с.
5. Пічугіна Т. В., Будзько А. О. Використання психологічної компоненти для виявлення шкільної дезадаптації дітей. Корекційна педагогіка і психологія. // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна. Вип. 20 — Ч. 2. — Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2012. — С. 390–400.
6. Романюк В. Л. Дзеркальні нейрони та проблеми когнітивної психофізіології / Наукові записки. Серія «Психологія» Вип. 12, 2009. — С. 152–159.
7. Руководство по психиатрии в 2-х т. /А. С. Тиганов, А. В. Снежневский, Д. Д. Орловская и др. Под ред. А. С. Тиганова. — М.: Медицина, 1999. — 712 с.
8. Сланевская Н. М. Мозг, мышление и общество. — Санкт-Петербург: Центр междисциплинарной нейронауки, 2012. — С. 82–86.
9. Фізіологія людини і тварин: Фізіологія нервової, м'язової і сенсорних систем. М. Ю. Клевець, В. В. Манько, М. О. Гальків, О. В. Іккерт, С. В. Бичкова — Volodymyr Manko, 2011. — 304 с.
10. Хомская Е. Д. Латеральная организация мозга какнейропсихологическая основа типологии нормы. Материалы IМеждународной конференции памяти А. Р. Лурия. — М.: МГУ, 1998. — С. 130–142.
11. Чайченко Г. М., Цибенко В. О., Сокур В. Д. Фізіологія людини і тварин. — К.: Вища школа, 2003. — 463 с.

Тема 6

РІВНІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПСИХІКИ: СВІДОМИЙ І НЕСВІДОМИЙ

- 6.1. Загальна характеристика рівнів функціонування психіки.*
- 6.2. Свідомий рівень функціонування психіки.*
- 6.3. Несвідомий рівень функціонування психіки.*
- 6.4. Форми несвідомих психічних явищ.*

У даній темі розкрито рівні функціонування психіки людини: свідомий та несвідомий; представлено різні концепції цих феноменів та підходи до них; визначено сутність, особливості, прояви, складові свідомого та несвідомого; аналізується самосвідомість людини та її складові; виділено та описано форми прояву несвідомих явищ.

Перелік знань та умінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми

Після вивчення теми студенти мають

Знати:

- визначення та характерні особливості основних рівнів функціонування психіки: свідомого і несвідомого;
- основні характеристики свідомого рівня психіки;
- підходи З. Фрейда та К. Юнга до сутності несвідомого;
- основні характеристики несвідомого та його форми.

Вміти:

- розрізняти свідоме і несвідоме в психіці людини;
- характеризувати прояви свідомості;
- ідентифікувати та наводити приклади прояву різних видів несвідомих явищ.

*Якби ми пізнали всі таємниці Всесвіту,
ми б негайно впали в невиліковну нудьгу.*

А. Франс

Чи вичерпується психічне життя людини лише свідомим?

6.1. Загальна характеристика рівнів функціонування психіки

На теперішній час єдиним з видів роду Люди (*Homo*) є Людина розумна. У словниках зазвичай дають таке визначення Людині розумній (лат. *Homo sapiens*): це вид роду Люди (*Homo*) із родини гомінід з ряду приматів. Від сучасних людиноподібних мавп, крім анатомічних особливостей, відрізняється значним ступенем розвитку матеріальної та нематеріальної культури (включаючи виготовлення та використання знарядь праці), здатністю до мови та мовлення та розвиненого абстрактного мислення.

У цьому родовому визначенні, на жаль, не відображена роль несвідомих чинників у психічних сутнісних проявах людини — те, що теж відрізняє людину від інших живих істот.

При уважному спостереженні за діями та вчинками людей, можна побачити багато того, що пов'язане не лише з абстрактно-логічним мисленням та раціональним зумовленням поведінки, а і з впливом неусвідомлених феноменів на дії та вчинки людини. Так, люди будують плани, прораховують складні випадки, аналізують наслідки, шукають логічний вихід із ситуації, а з іншого боку, людина чомусь не може змусити себе встати з ліжка й піти на заняття, хоча усвідомлює, що це треба зробити; пропускає зупинку транспорту, коли їде на важливу співбесіду; йде на кухню і з'їдає ще один шматок торта, хоча розуміє, що то є зайве, і вона вже давно сита; жінка живе з чоловіком, який її б'є, заперечуючи небезпеку, якої вона зазнає, тощо. Раптово приходить вирішення проблем, які ми давно намагалися вирішити логічно, але так і не змогли. Це все підказує, що існують неусвідомлені аспекти людського існування в навколишньому світі. Наприклад, в сновидіннях неусвідомлювані моменти можуть відкриватися людині у вигляді символічних образів. Так, люди, які мають нереалістичні цілі або занадто високу думку про себе, або будують грандіозні плани, що не відповідають їхнім реальним можливостям, бачать у сновидіннях польоти та падіння.

3. Фройд назвав сновидіння царською дорогою у несвідоме. Інколи людина може бачити провісницькі сни. Відомий сон фараона, який був розтлумачений Йосипом, що наводиться в бутті 41 Старого завіту.

«І ось виходить із Річки семеро корів гарного вигляду й ситого тіла, і паслися на лузі. А ось виходять із Річки за ними семеро корів інших, бридкі виглядом і худі тілом. І вони стали при тих ко-

ровах на березі Річки... І снилося йому вдруге, а — аж ось сходять на однім стеблі семеро колосків здорових та добрих. А ось виростає за ними семеро колосків тонких та спалених східним вітром. І проковтнули ті тонкі колоски сім здорових та повних...» Йосип каже фараонові: «Два сни означають те саме. Сім товстих корів та сім повних колосків — це найближчі сім років, а сім худих корів та сім тонких колосків представляють ще наступні за ними сім років. Сім літ в Єгипті буде багато збіжжя. А потім буде сім літ голоду». Потім Йосип каже фараонові: «Вибери собі чоловіка розумного та мудрого і накажи йому збирати їжу протягом семи урожайних років. Тоді люди не будуть голодувати протягом семи наступних років, коли не буде врожаю».

Фараонові сподобалась ця думка. Він призначив Йосипа збирати і зберігати харчі. Йосип стає найважливішою після фараона людиною в Єгипті. І це дало змогу Єгипту пережити роки голоду.

Поки що наука не знаходить об'єктивних пояснень походження провісницьких сновидінь. Але не можна відкинути і факти існування таких сновидінь.

Усі ці прояви дії несвідомого притаманні лише людині і виділяють її зі світу тварин так само, як і наявність свідомості. Одні явища існують на свідомому рівні, тобто ми чітко знаємо, що відбувається, і контролюємо ці прояви. Інші психічні явища функціонують на несвідомому рівні і ми не можемо їх контролювати і впливати на них. Отож, психіка людини функціонує на двох рівнях: свідомому та несвідомому (рис. 6.1).

Рис. 6.1. Рівні функціонування психіки людини

Така структура психіки людини була виділена не одразу. Психологічна наука пройшла довгий шлях у визначенні природи,

сутності, структури людської психіки, яка протягом тривалого часу ототожнювалася винятково зі свідомістю. Категорія свідомості історично вперше розроблялася філософами, оскільки і сама психологія зароджувалася в надрах філософської науки.

На сьогодні у Новій філософській енциклопедії [4, с. 17–18] виділено такі концепції свідомості. Концепція ототожнення свідомості зі знанням: все, що ми знаємо, — це свідомість, і все, що ми усвідомлюємо, — знання. Латинська назва свідомості походить від слів «cum» і «sciare», що означає спільне знання.

Наступна концепція наголошує на тому, що свідомість інтенційна. Іntenційний акт — спрямованість свідомості на той або інший предмет незалежно від того, чи є сам предмет пізнаваним або непізнаваним. Такою ознакою, з цієї точки зору, володіють всі форми свідомості: не лише сприйняття і думки, але і уява, емоції, бажання, наміри, вольові імпульси. Згідно з таким підходом, людина може нічого не знати про об'єкт, але, якщо вона виділяє його за допомогою інтенції, він стає об'єктом свідомості. Так, досягнута свідомість є завжди, вона не починається, не закінчується, і не зникає, точно також, як не може зникнути світ.

Ще одна концепція проголошує, що свідомість є не лише здатністю до співвіднесення зі світом, але і ставленням людини до нього. Як ставлення, свідомість є певним переживанням світу, певним емоційним досвідом, в якому людина співвідноситься зі світом.

Найбільш впливовим у філософії є розуміння свідомості, яке пов'язане з тлумаченням її як самосвідомості, як самопізнання та саморозуміння.

З виділенням психології у самостійну науку поняття свідомості стає базовою категорією і продовжує вивчатися багатьма вченими. До найбільш відомих теорій свідомості в психології належать: теорія німецького фізіолога і психолога В. Вундта, структурна теорія англо-американського вченого Е. Тітченера, функціоналізм і теорія «потoku свідомості» американського психолога В. Джеймса. Досліджували природу свідомості радянські вчені (С. Рубінштейн, О. Леонт'єв, А. Петровський та ін.), серед яких є й українські: Д. Елькін, О. Новицький, О. Раєвський, О. Кульчицький, Г. Костюк.

Багато психологів в XIX–XX ст. (В. Вундт та ін.) вважали, що науково досліджувати можна лише окремі явища свідомості, що ж до її суті, то вона не може бути визначена, хоча свідомість суб'єктивно дана в переживанні. За В. Вундтом, свідомість — це структура організованих елементів. Елементи свідомості, як він вважав, можуть бути об'єктивні і суб'єктивні.

До об'єктивних елементів свідомості він відносив просте (неподільне) враження — перцепцію і більш складне — апперцепцію. Обидва вони — об'єктивні елементи свідомості. Перцепція — просте відображення органами наших відчуттів, яке ще не дійшло до свідомості (відчуття), апперцепція — це сприйняття, яке свідомість вже розпізнала і усвідомила. До суб'єктивних він відносив елементи, що йдуть від самого суб'єкта, його внутрішні переживання (наприклад, почуття, емоції).

Ці ідеї Вундта були розвинуті Едвардом Тітченером у структуралізмі. Він намагався розкласти свідомість на складові елементи, яких йому вдалося виділити близько 30 000 і які вчений порівнював з хімічними елементами. За Тітченером, існували три класи елементів досвіду: відчуття, почуття і уявлення. Він також вважав, що елементи характеризуються вимірами, або властивостями. Так, властивість інтенсивності вказує на те, наскільки сильними або слабкими є відчуття, тобто гучний звук або тихий, яскраве світло або тьмяне, сильний запах (або смак) або слабкий. Властивість вказує на конкретний прояв досвіду: певна висота тону; колір предмета (наприклад, червоний або зелений); кислий або солодкий смак їжі, а також холод, тепло, біль або лоскотання при дотику до шкіри.

Згідно з У. Джеймсом, засновником функціоналізму, свідомість — це життєво важлива функція високорозвинених істот, що живуть в складному середовищі: без неї була б неможлива еволюція людини. Він заперечував існування свідомості як структури і наполягав на її існуванні як функції пізнання. Свідомість є безперервним рухом, потоком свідомості, а не статичною структурою. Вона характеризується селективністю, в ній завжди один стан виступає вперед відповідно до того, що потрібно, важливо, цікаво людині. Існують стійкі (чуттєві враження) і мінливі стани свідомості (думки про відносини). У самоспостереженні нам відкриваються не елементи свідомості, а цілісні конкретні стани свідомості, мінливі в кожен момент часу.

У радянській психології, частиною якої була вітчизняна українська психологія, розгляд поняття свідомості базувався на теорії відображення і акцентувалась увага на її соціальній сутності. Свідомість визначалась як *вищий рівень психічного відображення дійсності, притаманний лише людині як члену соціуму*. Наголошувалося, що розвиток свідомості зумовлений історичним розвитком культури в процесі зміни суспільства і трудової діяльності. Свідомість, по суті, — соціальне утворення. Вона виникає і розвивається на основі суспільної трудової діяльності людей, в нерозривному зв'язку з розвитком мови і мовлення.

Так, український вчений радянського періоду О. Раєвський (рис. 6.2) вважав, що розкрити дійсну сутність людської свідомості можна, лише правильно з'ясувавши суспільну зумовленість її ставлення до суспільного буття, до суспільної свідомості, до ідеології². Це стосується моральних почуттів, мотивації вчинків, інтересів, бажань, властивостей характеру — принциповості, витримки, чесності, правдивості. Моральні якості формуються ідеологічними настановами, відповідним світоглядом, ідеалами, цілями, що є невід'ємним компонентом свідомості людини як суспільно-історичного індивіда.

Автор підручника «Психологія» (1941). Доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри психології Київського університету з 1945 року.

Основні напрями наукових досліджень О. Раєвського: загальна психологія, психологія мовлення, психологія мовлення та мислення дітей, історія психології, психологія пам'яті, психологія особистості. Поєднував ідеологічне і психологічне через цілісність особистісного життя, через смисловий бік мотивації діяльності, від чого залежить її продуктивність.

Рис. 6.2. Олександр Миколайович Раєвський (1891–1971)

За змістом, свідомість містить як знання, які людина здобула в процесі відображення навколишнього світу, так і переживання того, що в світі є значущим для людини. Свідомість — це не лише відображення, а й ставлення, не лише пізнання, а й оцінка. У радянській психології свідомість ототожнювалася з психікою, яка за звичай мала таку трискладову структуру: когнітивну, емоційну (афективну) і мотиваційно-поведінкову сфери.

Когнітивна частина визначає можливість пізнання навколишнього світу та внутрішніх проявів людини. Вона містить психічні пізнавальні процеси: увага, відчуття, сприймання, пам'ять, мис-

²Ідеологія — це система політичних, етичних, філософських, художніх та ін. поглядів, ідей, переконань, цінностей та установок, що виражають інтереси різних соціальних груп, класів, товариств, в яких усвідомлюються і оцінюються відносини людей до дійсності і один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну існуючих суспільних відносин.

лення, уява, мовлення. Психічні процеси забезпечують *формування знань* і на основі цих знань *регуляцію поведінки і діяльності людини*.

Емоційна (афективна) частина характеризує ставлення людини до навколишнього світу, до інших людей, до самої себе та до результатів своєї діяльності у вигляді переживань. Вона містить психічні стани, емоції, почуття.

Мотиваційно-поведінкова частина забезпечує спрямованість, інтенсивність, організацію поведінки; визначає постійні способи взаємодії людини зі світом. До неї відносять процеси мотивації, цілепокладання, ухвалення рішень, процеси контролю, вольові процеси тощо.

Отже, психологія як наука на початку свого розвитку у визначенні природи і сутності людської психіки ототожнювала її винятково зі свідомістю.

Відкриття існування несвідомого рівня функціонування психіки стало наступним важливим кроком розвитку науки. Вперше термін «несвідоме» ввів німецький філософ, ідеаліст Г. Лейбніц (1646–1716). У своїй роботі «Монадологія» (1714) він визначає несвідоме як нижчу форму душевної діяльності, що містить сукупність психічних станів і процесів, які здійснюються без участі свідомості.

Спочатку несвідоме розглядалося як частина свідомості. Таке розуміння *неусвідомлюваних процесів свідомості* ми знаходимо в працях Г. В. Лейбніца, Г. Гельмгольца та ін. З того часу багато філософів висловлювали припущення про існування несвідомого.

Перше *психологічне* тлумачення несвідомого знаходимо в працях німецького психолога, філософа та педагога Юганна Фридриха Гербарта (1776–1841). Він розглядає несвідоме як конфлікт ідей і мотивів, слабші з яких частково витісняються. За Гербартом, свідомість має три рівні: ясність свідомості, свідомість і несвідоме, між якими існують нежорсткі межі, які були названі ним порогами. Гербарт виділив також умови переходу переживань, образів, спогадів з несвідомого в свідомість. Таких умов дві, а саме, сила самих переживань, спогадів і кількість їх зв'язків з минулим досвідом (процес «підтримки» витісненого з боку минулого досвіду Гербарт називав апперцепцією). Також він позначив терміном «витіснення», перехід переживань, образів, спогадів у сферу несвідомого, який широко використовувався пізніше у психоаналізі.

Поглиблення розуміння несвідомого дав Вільгельм Вундт у лекції «Поняття життя тварин і людини». Він вказав на те, що

свідомість має несвідому частину, яка впливає на людські вчинки. Вчений розкривав феномен несвідомого через поняття «поле свідомості». *Поле свідомості* — це частина інформації, яка усвідомлюється у визначеному проміжку часу. Таке поле є неоднорідним, у ньому виділяється фокус — центр, периферія та безмежна частина, яка переходить у несвідоме. Частина найскладніших наших дій, що потребують постійного контролю, перебуває у фокусі (центрі) свідомості — фокусі уваги. Нескладні або частково відпрацьовані дії належать до периферії нашої свідомості. Найпростіші або повністю засвоєні дії виходять за межі нашої свідомості у рівень несвідомого. Вундт вважав, що несвідоме немає власної автономності та самостійності, і якщо відділити його від свідомості, то воно могло б лише служити для встановлення ознак або умов, які повинні приєднуватися до духовних об'єктів, для того, щоб вони могли бути усвідомлюваними.

Французький психолог, філософ та невропатолог П'єр Жане (1859–1947) визнавав дію несвідомого в автоматизмах, тобто в діях, які добре засвоєні і виконуються машинально.

Найбільш вагомий внесок у дослідження проблеми несвідомого в психології зробив австрійський психіатр і невролог Зигмунд Фройд (1856–1939). До З. Фройда дослідники вважали, що неусвідомлений зміст людської психіки кристалізується в свідомості, а потім витісняється з неї. Учений же виділив несвідоме в окрему реальність, як незалежну частину психіки, яку можна продемонструвати, дослідити і перевірити. З. Фройд належить пріоритет у *відкритті несвідомого як автономного, незалежного від свідомості позаособистісного начала людської душі*. Фройд вважав, що все витіснене — несвідоме, але не все несвідоме є витіснене. Ним була розроблена концепція трирівневої структури психіки, в якій несвідоме виступає окремим рівнем, а також був визначений зміст несвідомого, його функції, особливості його взаємодії зі свідомою частиною, здійснений аналіз суперечностей і конфліктів несвідомого та окреслено його значення в житті людини.

Визначення свідомих та несвідомих рівнів психіки знаходимо також в українських філософів та психологів (О. Потебня, С. Балей, Я. Ярема, О. Кульчицький та ін.).

Отже, історично свідомий рівень функціонування психіки розглядався раніше. У процесі розвитку психологічної науки було з'ясовано, що людська психіка функціонує на двох рівнях: свідомому і несвідомому, кожен з яких має свій зміст, функції, особливості, прояви. Це буде більш детально розглянуто нижче.

6.2. Свідомий рівень функціонування психіки

Людина прагне до осмисленого сприйняття та розуміння навколишнього світу та того, що з нею відбувається. В узагальненому вигляді це відображає свідомий рівень функціонування психіки.

Для більш глибокого розуміння сутності свідомого рівня функціонування психіки розглянемо підхід А. Петровського (1966), підґрунтям якого є концепції свідомості, що були розкриті вище. Учений виокремлює такі складові свідомості.

1. Сукупність *знань* про навколишній світ.

Свідомий рівень пов'язаний з моментом повного або неповного знання про навколишній світ. Це знання про предмети і явища реальності, закономірності, причинно-наслідкові зв'язки цих явищ, про інших людей, про своє місце і призначення в цьому світі, професійні знання тощо. Знання людини можуть бути лише свідомими. Наприклад, не можна несвідомо визначати 4 типи темпераменту, чи перший закон Ньютона, чи теорему Піфагора, чи описувати коловорот води в природі тощо.

Також знання можуть бути передані іншим людям за допомогою мови. Усвідомити — означає здобути потенційну можливість передати своє знання іншому через мову.

2. наявність емоційних оцінок (*ставлень*).

Свідомий рівень пов'язаний зі ставленням до навколишнього світу (почуття, емоції, стани). Пізнаючи дійсність, людина так чи інакше ставиться до світу і до того, що з нею відбувається в світі. Одні явища дійсності радують, інші — викликають сум, відчай. Радість, захоплення, обурення, гнів — все це різні види суб'єктивного ставлення людини до дійсності у формі різних переживань. Ставлення до подій, ситуацій, людей є теж усвідомленим. Людина знає, які стилі в архітектурі їй подобаються, а які — ні; які фрукти вона любить, а які — ні; які дисципліни в університеті їй до вподоби, а які — ні. Особу завжди можна запитати: «Як Ви до цього ставитесь?». Концентруючись та обмірковуючи дане питання (фокус свідомого), вона завжди зможе знайти відповідь.

3. Забезпечення цілеспрямованої діяльності людини, тобто *здатність до постановки та реалізації цілей*.

Свідомо людина формулює мету і розробляє план щодо досягнення даної мети, тобто покрокову програму реалізації цілі. Тільки на свідомому рівні відбувається постановка цілей, планування діяльності, прогнозування наслідків власних дій і вчинків. Так, К. Маркс у 1 томі «Капіталу» зауважує, що павук, який здійснює

операції, що нагадують операції ткача, і бджола, яка споруджує воскові стільники, можуть осоромити деяких людей-архітекторів. Але і найгірший архітектор від найкращої бджоли від самого початку відрізняється тим, що перш, ніж будувати стільники з воску, він вже побудував їх у своїй голові. Мета — це уявний образ кінцевого результату, до якого людина прагне. Мета завжди є усвідомленою, бо без цього неможливе досягнення результату. Якщо для студента важливо бути успішним, мати високі оцінки і це є його метою, то він підпорядкує свої дії цій цілі: буде ходити на заняття, виконувати завдання, брати активну участь у семінарах, конференціях. Він свідомо обере такий шлях, який дасть йому змогу досягти мети і здобути бажаний результат.

4. Закріплене у свідомості *розрізнення суб'єкта («Я»)* і *об'єкта («Не-Я»)*.

Свідомий рівень функціонування психіки пов'язаний з розрізненням суб'єкта і об'єкта, тобто того, що належить «Я» людині і його «Не-Я». Людина, вперше в історії органічного світу, виділилася з нього і протиставила себе тому, що її оточує, і продовжує зберігати в своїй свідомості це протиставлення і відмінність. Вона єдина серед живих істот здатна здійснювати самопізнання, тобто спрямувати психічну діяльність на дослідження самої себе. Людина свідомо може дати оцінку собі та своїм діям, вчинкам.

Розкриємо більш детально складові свідомого рівня функціонування психіки.

1. Сукупність *знань* про навколишній світ. *Знання здобуваються в процесі пізнавальної діяльності за допомогою психічних пізнавальних процесів: уваги, відчуття, сприймання, мислення, пам'яті, уяви, мови і мовлення.* Вони дають можливість людині *адаптуватися та орієнтуватися в навколишньому світі.* Так, ми знаємо, що вода при замерзанні розширюється, тому вщент заповнену пляшку не варто надовго класти в морозильну камеру; або коли дитина в школі їсть крейду, то ми, знаючи склад крейди (кальцій карбонат), розуміємо, що у дитини є потреба в кальції.

Процес здобування знань пов'язаний з оволодінням людиною різними способами пізнавальної діяльності (вона вчиться спостерігати, концентрувати увагу, розвиває операції мислення: аналіз, порівняння, узагальнення тощо), що поглиблює та розширяє можливості усвідомленого опрацювання інформації. Відбувається зміна обсягу та глибини змісту пізнання людиною: перехід від одиничних, окремих ознак предметів і явищ до пізнання їхньої суті, законів, за якими вони існують, до формування системних

осмислених, обґрунтованих знань, які з часом утворюють цілісну систему уявлень людини про світ. Однак ця система завжди відповідає історичній епосі, рівню розвитку культури, науки, позаяк знання дають змогу людині адаптуватися до світу, в якому на даний час вона живе. Тому знання є достатньо стійкими. Навіть чисельні підтвердження нових відкриттів самі по собі не є підставою для вчених відкинути стару систему знань. Введення нової системи знань відбувається нелегко. І шлях зміни знань може бути достатньо драматичним. Так було з концепцією психоаналізу, нові ідеї та наукові припущення якого піддавалися шаленій критиці. Або згадаємо, як змінювалися концепції про будову Всесвіту і чим за то заплатив Джордано Бруно.

Розвиваючи геліоцентричну теорію Н. Коперника, прихильником якої був, Бруно висловлював ідеї про безконечність природи і безліч світів Всесвіту («Про безконечність, всесвіт і світи», 1584), наполягав на фізичній однорідності світу (вчення про 5 елементів, з яких складаються всі тіла, — земля, вода, вогонь, повітря і ефір). У космології Бруно висловив ряд припущень, що випередили його епоху, які були підтвержені подальшими астрономічними відкриттями: про існування невідомих в його час планет в межах нашої Сонячної системи, про обертання Сонця і зірок довкола осі («Про невимірний і незліченний», 1591), про те, що у Всесвіті існує незліченна кількість тіл, подібних до нашого Сонця тощо. За ці його уявлення, припущення, які входили в розріз з уже існуючими, він був спалений на вогнищі інквізиції.

Стійкість старої системи знань забезпечує нашому пізнанню та поведінці певну спрямованість та активність: «Цього не може бути, тому що не може бути ніколи». Козьма Прутков влучно підмітив: «Багато речей нам незрозумілі не тому, що наші поняття слабкі, а тому, що ці речі не входять в коло наших понять».

Можна зробити висновок, що будь-яка усталена система знань перебуває в стані стійкої рівноваги і прагне до самозбереження. Носіям нової інформації необхідно докласти певні зусилля для її просування, збереження, утвердження і визнання.

Отже, *знання* — це осмислена, зрозуміла та прийнята особою інформація про те, що відбувається довкола і всередині неї.

Основою знань є інформація, з якою людина регулярно стикається в своєму житті. *Інформація* — здобуває самостійно або отримане повідомлення, сприйняте особою за допомогою органів чуття (зору, слуху, смаку, нюху, дотику) про те, що відбувається довкола і всередині неї. При цьому інформація, на основі якої формуються знання, може бути як достовірною, так і помилко-

вою. Отже, і знання можуть бути як достовірними, так і помилковими. Наприклад: твердження «Земля обертається навколо своєї осі та Сонця» — істина, і вона не залежить від того, що з цього приводу думає людина.

Особливості сьогодення світу полягають у тому, що неімовірно збільшилася як кількість інформаційних подразників людини, так і швидкість їх оновлення. Часто люди не встигають перевірити отриману інформацію, осмислити, суперечлива вона чи ні. Так, якщо в 1900 році у світі видавалося близько 10 тисяч наукових журналів, то зараз їх уже декілька сотень тисяч. За такого обсягу різноманітної і почасти суперечливої інформації людині важко її засвоювати, переробляти і використовувати.

Практикою доведено, що людиною буде надана перевага тій інформації, яка не суперечить існуючій системі знань у даний період життя, та тому джерелу, якому вона довіряє з попереднього досвіду. Інформація, яку людина отримує з перевірених джерел, звичного оточення, є для неї істинною. І якщо через цей же канал починають надходити відомості неправдиві, які явно не відповідають дійсності, людина, як і раніше, приймає їх як істинну. Так, старше покоління, що виросло за часів Радянського Союзу, схильне беззастережно вірити засобам масової інформації.

2) *Ставлення до навколишнього світу.* Пізнаючи світ, людина формує особисте ставлення до явищ, подій, інших людей, до себе: любить чи ненавидить, чи одночасно любить і ненавидить, відчуває огиду чи захоплення, пишається чи соромиться тощо.

Наприклад, ставлення до навколишнього світу можна побачити у двох протилежних позиціях щодо життя: оптиміста та песиміста.

Песиміст вважає погані і неприємні події, які з ним відбуваються, закономірністю, а успіхи — випадковістю, ніби «доля помилилася дверима», всіх оточуючих — «замаскованими» представниками ворожого табору, власні помилки — результатом власного невміння, відсутності відповідного досвіду. Саме песимістам властиві фрази: «Я знав, що буде так погано! Хіба можна на щось хороше чекати від цього жахливого світу?! У мене нічого не вийде...».

І з іншого боку, — оптимісти. Їм притаманне зовсім інше ставлення при оцінюванні навколишніх подій. Вони вважають невдачі миттєвістю і гарним способом навчитися чогось нового, адже, як говорить народна мудрість: «За одного битого двох небитих дають».

Оптимісти і песимісти — два різні світи, два різні стилі сприймання. Це яскраво відображається в старому анекдоті про склянку, наповнену водою до половини. *Песиміст буде знати, що в склянці є 125 мл і вона є наполовину порожньою, а оптиміст буде вважати, що в склянці — 125 мл води і вона — наполовину повна.*

Розвиток емоційного ставлення відбувається поступово і проходить такі етапи:

— поступово емоційно нейтральні речі, а саме: нова сукня, картина, вчинок людини, що не мають прямого життєвого значення для дитини, починають викликати якісь почуття. Зазвичай, це такі почуття, як у значимих для них дорослих, тому що діти на початку розвитку навчаються, повторюючи і наслідуючи дорослих, які є поряд із ними в цей період;

— почуття з віком стають більш диференційованими, набувають безліч відтінків, іноді проявляючись у суперечливих амбівалентних переживаннях (симпатія та злість; любов і ненависть тощо);

— ставлення, яке проявляється у почуттях, стає стійким, в міру осмислення знання. Йдеться про вищі почуття (естетичні, моральні, інтелектуальні), які продовжують розвиватися в процесі життя людини.

На ставлення людей до навколишнього світу, крім життєвої позиції, впливає актуальний емоційний стан.

Якщо людина переживає депресію, то отримання інформації з зовнішнього та внутрішнього світу буде зумовлено тією емоційною кризою, яку вона переживає. Так, наприклад, якщо вона отримає високий бал з курсової роботи та схвальні відгуки викладача як про одне з кращих досліджень, то дана інформація, ймовірно, буде знецінена або проігнорована. Така людина швидше за все скаже: «Що з того?» «Що це змінить?». Будь-яка інформація, яка суперечить наявному емоційному стану, може бути або зовсім відкинута, або з цієї інформації буде вилучена лише та частина, що відповідає її сьогоднішнім уявленням та переживанням.

3) *Цілепокладання та цілеспрямована діяльність.* Лише людина здатна сформулювати мету як на найближчу перспективу (наприклад, день, місяць), так і на віддалену, відстрочену у часі (наприклад, рік, десятиріччя тощо) та розробити програму, для досягнення визначених цілей і діяти, долаючи перешкоди, або змінювати і коригувати її залежно від ситуації та обставин.

Наприклад, юнак усвідомив, що йому подобається займатися приготуванням їжі, творити якісь незвичайні кулінарні речі. Він

зрозумів, що саме цій сфері хоче присвятити своє професійне життя. Юнак ставить за мету бути шеф-поваром і згодом відкрити власний ресторан. Щоб досягнути цієї мети, він розробляє план: здобути відповідну освіту (вступає до профільного навчального закладу) та практичний досвід (з третього курсу університету йде працювати офіціантом чи адміністратором у ресторан) тощо. Юнак поставив перед собою мету і спланував кроки її досягнення. Ці його дії відбуваються усвідомлено.

Інший приклад: людина негативно ставиться до того, що скляні пляшки замінили на пластикові й почали у великих кількостях випускати поліетиленові пакети, оскільки знає, що вони забруднюють Землю, що термін розкладання пластикових пляшок — понад 100 років, а поліетиленової плівки — близько 200 років. Людина ставить перед собою мету — в міру своїх сил боротися проти цього: вона не користується поліетиленовими пакетами, пластикові пляшки збирає окремо та здає в пункт вторинної сировини, як волонтер прибирає територію від сміття.

Формулювання цілей тісно пов'язане з усвідомленням наслідків власної поведінки та діяльності. Людина не лише має знання про світ і ставлення до нього, вона активно змінює його, формулюючи певні цілі та здійснюючи свідомий вибір. Ці перетворення можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки. Результат свідомого вибору — це волонтерська робота, прибирання території власного двору чи району, вивчення іноземних мов, відвідування гуртків тощо. Результат свідомого вибору — це також розв'язування війн, міжетнічних конфліктів, руйнування міст; перетворення озер і ставків на відстійники нафтопереробних заводів через економію на очисних системах; додавання хімічних домішок у продукти харчування для здешевлення їх виробництва; використання надмірної кількості пестицидів для підвищення врожайності. Таким чином, *результатом свідомої діяльності* можуть бути як позитивні, так і негативні наслідки.

4) *Розрізнення суб'єкта та об'єкта* як складової свідомості пов'язане з перенесенням фокусу свідомості на внутрішній світ людини. Цей прояв є значущим та вирішальним у житті людини, лише їй належить ця здатність відрізнити, що є «Я», і що є «Не-Я». Розуміння, що є «Я», пов'язане з осмисленням себе самої, власної зовнішності, почуттів, думок, потреб, мотивів поведінки, інтересів, цінностей, якостей, свого місця в соціумі, смислу свого буття. Ця здатність називається самосвідомістю. Самосвідомість пов'язана зі здатністю до *рефлексії*. Рефлексія (від лат. *reflexio* — повернення назад, відбиття) — це процес, спрямований

на самопізнання, аналіз своїх емоцій, відчуттів, станів, здібностей і поведінки.

В основі уявлень про саму себе лежить здатність людини виокремлювати себе із зовнішнього світу. Розрізнення «Я» і «Не-Я» відбувається в процесі онтогенезу людини (індивідуальний розвиток людини від народження і до смерті). Цей процес починається і яскраво виявляється в поведінці приблизно в два-три роки і пов'язаний з тим, що дитина виділяє себе з навколишнього світу, відчуває себе нетотожною зі світом і дорослими та починає говорити про себе від першої особи — «Я». До цього періоду вона називає себе в третій особі («Петрик поїв», «Катрусі боляче»).

Виділення себе із зовнішнього світу супроводжується кризою (так звана криза «Я сам») і виявляється у загостренні стосунків з дорослими. Дитина відмовляється підкорятися певним вимогам дорослих; наполягає на виконанні своїх бажань, незалежно від того, чи доцільні вони, чи ні; прагне до самостійності; знецінює дорослих, конфліктує з ними тощо. *Ця криза — необхідна умова розвитку самосвідомості. Переживання, що пов'язані з нею, властиві всім дітям, відмінність лише в їх тривалості та інтенсивності.*

У результаті розвитку самосвідомості формується дуже важливе особистісне утворення — «Я-концепція».

«Я-концепція» — це відносно стійка, більш-менш усвідомлена система знань і уявлень людини про себе, яка переживається як неповторна, і є основою відносин людини та її взаємодії з навколишнім світом.

«Я-концепція» складається з трьох компонентів: когнітивного, афективного і поведінкового:

1) когнітивний («Я-образ») — знання людини про себе (про свою зовнішність, риси характеру, здібності, бажання тощо);

2) афективний (самооцінка) — емоційне ставлення людини до себе, своєї зовнішності, своїх дій, вчинків: подобаюся — не подобаюся собі, пишаюся собою — соромлюся себе тощо;

3) поведінковий — поведінкове реагування спрямоване на підтримання існуючих уявлень та ставлень до себе або на зміну себе (самозміни): збільшення самоповаги і пошани, авторитету серед оточуючих, самодисципліна, самоконтроль тощо.

У зарубіжній психології існує подібний вітчизняному поняттю «Я-концепція» термін «ідентичність», який був введений в науковий обіг німецько-американським психологом Е. Еріксоном (рис. 6.4).

Один із найвпливовіших вчених неофройдизму, еґо-психолоґ. Працював у галузі психології розвитку. Створив теорію стадій психосоціального розвитку, а також розробив поняття «ідентичність» та «криза ідентичності».

За працю «Істина Махатми Ганді: про походження войовничого ненасильства» (1969) отримав Пулітцерівську премію та Національну книжкову премію США.

Рис. 6.4. Ерік Гомбургер Еріксон (15.06.1902–12.05.1994)

Поняття «ідентичність» має латинський корінь *idem*, перекладається як рівнозначність, тотожність, однаковість і означає, насамперед, структуру речей, які залишаються тими самими, що зберігають свою сутність за усіх трансформацій.

Мати ідентичність — значить, по-перше, відчувати себе, своє буття як незмінне, незалежно від зміни обставин, положення, статусу, ролі, групи, в якій ти перебуваєш, самосприйняття; по-друге, це означає, що минуле, теперішнє і майбутнє переживаються як єдине ціле; по-третє, це означає, що людина відчуває зв'язок між власною неперервністю і визнанням цієї неперервності іншими людьми.

Механізмом розвитку ідентичності є ідентифікація. *Ідентифікація* — частково усвідомлюваний психічний процес уподібнення себе іншій людині або групі людей; ототожнення людини з певними взірцями поведінки, вчинками значущих осіб та правилами референтних груп³ на основі прийняття їхніх цінностей.

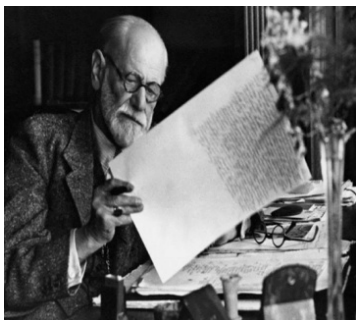
Отже, свідомий рівень функціонування психіки пов'язаний зі знаннями, що дають змогу людині адаптуватися до навколишньої дійсності та орієнтуватися в ній, накопичивши, переробивши та використавши інформацію щодо неї; пов'язаний з системою емоційних ставлень до навколишнього світу, що дає можливість вносити власний смисл переживань в навколишній світ, зі здатністю ставити цілі та досягати їх, щоб задовольнити свої потреби. Важливою складовою свідомості є самосвідомість, здатність розрізнити «Я» і «Не-Я». Саме цей прояв переважно визначає особ-

³Референтна група — це група, з якою особистість ототожнює або порівнює себе, і яка є зразком для наслідування.

ливості поведінки людини в різних ситуаціях, успішність в професійній діяльності тощо.

6.3. Несвідомий рівень функціонування психіки

Функціонування психіки не обмежується свідомим рівнем психіки, велика кількість психічних явищ існує на несвідомому рівні. Визначення та доведення існування несвідомого рівня функціонування психіки як реального психічного феномена було зроблено З. Фройдом (рис. 6.5).

Основні праці З. Фрейда: «Дослідження істерії» (1895), «Тлумачення сновидінь» (1900), «Психопатологія повсякденного життя» (1901), «Дотепність та його відношення до несвідомого» (1905), «Три нариси з теорії сексуальності» (1905), «Тотем і табу» (1913), «Лекції зі вступу до психоаналізу» (1916–1917), «По той бік принципу задоволення» (1920), «Психологія мас і аналіз Я» (1921), «Я і Воно» (1923), «Майбутнє однієї ілюзії» (1927) тощо.

Рис. 6.5. Зигмунд Фройд (06.05.1856–23.09.1939)

На початку створення своєї концепції, учений розглядав психіку як багаторівневу структуру, виділяючи три рівня психіки: свідомість, передсвідоме та несвідоме.

Свідомість, за Фройдом, містить когнітивні функції: відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, переживання, усвідомлені мотиви та цілі. Учений наполягав, що лише незначна частина психічного життя є свідомою. Певний зміст тримається у фокусі усвідомлення тільки короткий час, а потім занурюється на рівень передсвідомого, залежно від того, як увага людини переміщується на інші подразники.

Передсвідоме містить той матеріал, який не представлений у свідомості на даний момент, але може бути легкодоступним людині за певних умов: мимоволі чи в результаті довільного пригадування. Це може стосуватися пригадування подій, висловлювань, думок, вчинків, переживань тощо. Передсвідоме є містком між свідомим та несвідомим прошарками психіки.

Несвідоме — це вміст психічного життя, який прихований від людини. На цьому рівні функціонують психічні явища, що виходять за межі усвідомлення, які людина не контролює, не впливає на них, але вони детермінують її поведінку.

З часом, З. Фройд пропонує структурну модель психіки, виділяючи три компонента психіки: «Воно» (*Id*), «Я» (*Ego*) та «Над-Я» (*Super-Ego*) («Я і Воно»). (1923).

«Воно» — це повністю *несвідомою частиною* психіки, що містить вроджені примітивні потреби, бажання, імпульси, ірраціональні прагнення, комбінації «страх-бажання», фантазії. «Воно» є біологічно зумовленим, абсолютно егоїстичним і керується *принципом задоволення* — вимогою негайного задоволення усіх бажань і потреб. У когнітивному плані ця частина довербальна (дословесна, що формується до розвитку мовлення), виражається в образах і символах, не має поняття про час, мораль, обмеження.

«Воно» містить два біологічних та потужних потяги — сексуальний «лібідо» і агресивний «танатос», які детермінують поведінку людини. Сексуальний потяг — прагнення до життя та отримання задоволення від нього; агресивний потяг — прагнення до руйнування, знищення, завдання шкоди собі та іншим.

Енергія потягів визначає динаміку психічного життя людини, саме вони стають джерелом її активності, зумовлюють її поведінку. Потяги неначе ведуть за собою людину, приводячи її в стан підвищеного збудження і підтримуючи активність доти, доки ці бажання не будуть задоволені. Оскільки потяг діє зсередини організму, «втікаючи від нього, неможливо звільнитися від його дії». У ньому є щось фатальне. З. Фройд говорив про «долю потягів», які визначають «долю людини». Але прагнення до задоволення цих потягів натрапляє на перешкоди з боку навколишнього світу і, щоб бути прийнятною цим світом, людині необхідно враховувати вимоги, норми і правила, які існують у соціумі. Їй потрібно адаптуватися до світу, враховуючи реальність, в якій вона живе.

«Я» — це *свідомою і несвідомою частиною*, з переважанням свідомості. Вона складається з набору функцій, що забезпечують адаптацію людини до реальності. Ці функції дають можливість фіксувати досвід зовнішніх впливів у пам'яті; опрацьовувати їх мисленнево, контролювати прояви «Воно»; «захиститися» від тривоги, почуття провини, сорому, страху; підтримувати психічну рівновагу за допомогою психологічних захистів; організовувати і спрямовувати поведінку; адаптуватися до вимог життя, спираючись на механізми та способи реагування, що перейняті з сімейних відносин, в яких зростала людина. «Я» керується *принципом*

реальності, тобто необхідністю враховувати в поведінці вимоги, які висувуються суспільством, обставинами життя тощо.

Несвідомі елементи «Я» — це психологічні захисти, неусвідомлені мотиви поведінки та травматичний матеріал, який не може бути усвідомлений шляхом власних вольових зусиль людини, спрямованих на пригадування. Наприклад, факти агресивного поводження батька з донькою у дитинстві згодом витісняються у несвідоме, і доросла вже жінка не може їх пригадати, але ці забуті переживання впливають на те, як складаються її стосунки з чоловіками.

«Над-Я» — це частина психіки, частково є усвідомленою, а частково — несвідомою. Вона встановлює і підтримує індивідуальні моральні стандарти, норми, ідеали. Ця підструктура формується в процесі засвоєння людиною соціальних норм, виховання.

«Над-Я» складається з двох частин:

✓ «Я-ідеал» регулює ціннісно-орієнтаційні прояви поведінки і складається з таких частин: ідеальних об'єктів (авторитетних, могутніх і всезнаючих); ідеальних стосунків (бажаних, щасливих, безтурботних); ідеального власного образу (яким би мені хотілося бути);

✓ сумління і самокритика (ідентифікація із заборонами, моральними нормами і стандартами батьків).

Функції «Над-Я»:

а) оцінка власних дій і вчинків «правильно-неправильно», «погано-добре»;

б) самопідтримка і любов до себе;

в) самооцінка;

г) самопокарання;

д) критичне самоспостереження;

ж) вимагати від «Я» («Его») самовиправдовуватися або «виправляти помилки».

Становлення цієї підструктури здійснюється через наслідування, а надалі — через привласнення та інтеріоризацію. Інтеріоризація (франц. *interiorisation* — перехід зовнішнього всередину, від лат. *interior* — внутрішній) — це процес формування внутрішніх структур людської психіки через засвоєння зовнішньої соціальної поведінки, присвоєння цінностей, вимог і відносин батьків або тих, хто їх замінював. Наприклад, спочатку дитина ділиться іграшками, тому що так її вчать батьки, проте це не є її внутрішньою нормою. Але незабаром ця норма може стати або не стати її внутрішнім стандартом. Вона стане ділитися за власним бажанням або не давати свої іграшки іншим.

Всі ці підструктури психіки взаємопов'язані, взаємодіють і визначають дії та вчинки людини (рис. 6.6).

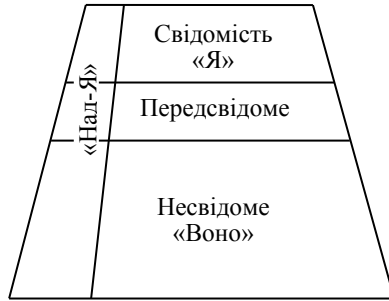

Рис. 6.6. Структура психіки за Фройдом: «Воно», «Я», «Над-Я»

Проілюструємо це клінічним прикладом, який наводить З. Фройд.

Молода дівчина захворіла на важкий невроз після того, як, підійшовши до ліжка померлої сестри, на мить подумала про свого шурина (чоловіка сестри): «Тепер він вільний і зможе зі мною одружитися». Ця думка була відразу нею забута, як зовсім недоречна за даних обставин, але несвідоме почуття провини, що виникло, як покарання за неї, призвело до хвороби. Під час лікування із значними зусиллями і хвилюваннями вона все згадала після чого почалося одужання.

У цій ситуації виявляється дія всіх трьох підструктур. «Воно» проявляється у несвідомому лібідонозному потязі до чоловіка сестри. Несвідоме включення індивідуальних моральних норм «Так не можна» і поява почуття провини лише за бажання є проявом «Над-Я», бо в реальності молода дівчина нічого поганого не зробила. «Я» запускає несвідому дію психологічного захисту «витискування» (вона забула цю ситуацію) і зумовлює поведінку дівчини, яка не буде ніяких любовних стосунків з чоловіком сестри.

Ідеї З. Фрейда стали відправною точкою подальшого розуміння сутності несвідомого. Його послідовники, яких ще називають неофрейдистами (А. Адлер, Е. Фромм, Е. Еріксон, К. Горні, К. Юнг), також визнають існування несвідомого в психіці людини. Але кожен з них розширив та творчо поглибив його розуміння.

Спинимось на тлумаченні несвідомого швейцарським психіатром і психоаналітиком К. Юнгом (рис. 6.7).

К. Юнг — засновник «аналітичної психології», є автором асоціативного тесту (що є прототипом детектора брехні), коли людині пропонують ряд слів і аналізується швидкість реакції та слова — відповіді. Розвинув вчення про колективне несвідоме (архетипи), яке є джерелом загальнолюдської символіки. Ввів терміни «інтроверсія» (орієнтація та отримання енергії всередині себе) і «екстраверсія» (орієнтація на зовнішній світ). Розробив типологію характерів залежно від домінуючої функції людини.

Рис. 6.7. Карл Густав Юнг (26.07.1875–06.06.1961)

На відміну від З. Фрейда, К. Юнг розглядав несвідоме не як суто природний феномен. Він вважав, що несвідоме виникло з появою людства, зародившись у колективному психічному досвіді. Таким чином, можна говорити про його культурний генезис. К. Юнг визначає несвідоме як поняття винятково психологічне, яке покриває весь неусвідомлюваний психічний зміст та процеси, що перебувають поза зоною сприймання нашим «Я».

Вчений уявляє несвідоме як дещо специфічне і творче, як певну психічну першодійсність, головне джерело властивих всім людям основних мотивів і архетипів, як джерело творчої фантазії.

За К. Юнгом, несвідомий рівень психіки — «душі» (за К. Юнгом, психіка і душа — синонімічні поняття) представлений двома частинами: *індивідуальним несвідомим і колективним несвідомим*.

Індивідуальне несвідоме — це частина психіки (душі), яка пов'язана зі змістом психічного життя людини, якого вона набула у процесі індивідуального досвіду і змістився у сферу несвідомого. Індивідуальне несвідоме містить спогади про все пережите, відчуте, продумане, нафантазоване або пізнане; придушені та забуті конфлікти і комплекси. Комплекси — це емоційно заряджені спогади про все пережите, відчуте, продумане, нафантазоване або пізнане, бажання, страхи, ідеї, обов'язки, уявлення, думки, які впливають на поведінку людини. Наприклад, людина з комплексом влади може витрачати багато психічної енергії на діяльність, прямо чи опосередковано пов'язану з темою влади, все своє життя підпорядкувавши боротьбі за владу.

Зміст індивідуального несвідомого унікальний і *може бути доступним для усвідомлення*. Усвідомлення призводить до змін в житті людини.

Колективне несвідоме — це частина психіки (душі), яка названа К. Юнгом «архетипи», що містить емоційно заряджені міфологічні знання, первісні форми мислення, враження та образи, що відклалися у мозку людини з давніх часів і передаються від покоління до покоління. У колективному несвідомому міститься весь духовний спадок людства, що відроджується в структурі мозку кожної особи.

За К. Юнгом, колективне несвідоме не може бути усвідомлене і виявлене людиною у себе самотійно. На підтвердження цього К. Юнг наводить оповідання А. Франса, про двох селян, що живуть у постійній ворожнечі. Коли одного з них запитали, чому він так ненавидить власного сусіда, той відповів: «Але ж він на іншому березі річки».

Архетипи — це потужні первинні психічні образи, психічні залишки переживань багатьох поколінь. Вони усереднюють мільйони індивідуальних досвідів і, таким чином, дають картину психічного життя, розділену і спроектовану на численні образи міфологічного Пандемоніуму, вмістилища всіх злих духів. У кожному з них міститься частка людської психології та людської долі, частка страждань і насолоди, які безконечно повторювалися в шерензі поколінь і завжди мали один і той самий перебіг.

Архетип, як праобраз та ідея, є настановленням на сприймання об'єктів чи подій відповідно до узагальненого досвіду, набутого людством у філогенезі. За К. Юнгом, незалежно від того, коли і де людина живе, у який час, і в якому місці Землі, у неї вродженою є тенденція реагувати комплексно — емоційно, когнітивно і поведінково на конкретні ситуації та об'єкти, наприклад, на батьків, кохану людину, незнайомця, смерть тощо. Тому й кожен з образів, таких, як «Герой», «Бог», «Жертва», «Мудрець», якими ми наділяємо конкретних осіб, мають характеристики, схожі у представників різних народів у всі часи.

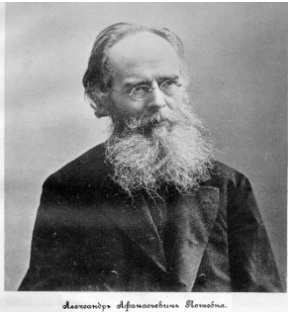
Індивідуальне та колективне несвідоме зумовлюють ментальність людини. *Ментальність* — глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості та несвідомого; сукупність стійких, поширених в соціальній групі інтелектуально-психологічних настановлень і уявлень, що виражають особливе, своєрідне бачення людьми навколишніх реалій і орієнтують їхню соціальну поведінку.

Поняття ментальності характеризує глибинні риси свідомого та несвідомого і поведінки, воно в концентрованому вигляді відображає єдність раціоналізованих форм свідомості (науки, філософії, політичної ідеології, релігії тощо) і світу несвідомих структур, неусвідомлених культурних кодів, що визначають поведінку

людей. Неусвідомлювані елементи, що входять у ментальність, а саме властиве певній нації світосприйняття, переживання та особливості поведінки, реалізуються на спільній мовленнєвій, культурній і морально-етичній основі.

Базовими взаємопов'язаними особливостями традиційного менталітету українства є: екзистенціальний індивідуалізм (прагнення до самопізнання, заглибленість у себе, прагнення до усамітнення), інтроверсивність (спрямованість на внутрішній світ), ескапізм (прагнення до ілюзорного мрійництва), консерватизм (прагнення до утримання існуючого стану речей, негативне ставлення до нововведень, кордоцентричність (від лат. *cordis* — серце)) — сердечність, сентименталізм, чутливість, любов до природи, соціальний егалітаризм (прагнення до соціальної рівності), громадоцентризм (схильність до творення малих інтимних спільнот), провінційність (наївність, простуватість, обережність), загальна аполітичність (формальне сприйняття політичних явищ і процесів, недооцінка їх як вирішальних факторів національного життя), анархічність (прагнення до особистої свободи, без належного прагнення до державності, коли бракує ясних цілей, дисциплінованості й організованості) тощо.

У працях українського філософа, філолога, психолога О. Потебні (рис. 6.8) знаходимо схожі ідеї щодо розуміння колективного несвідомого.

Ідеї позасвідомих глибин етносу відображені в таких працях вченого:

«Про деякі символи в слов'янській народній поезії» (1860); «Про міфічне значення деяких обрядів і поверій» (1865); «Думка і мова» (1892); «Мова і народність» (1895); «Слово і міф» (1899).

Рис. 6.8. Олександр Опанасович Потебня (22.09.1835–11.12.1891)

Вчений у своїх роздумах про підсвідомі глибини етносу та етнічне ядро нації наближається до поняття колективного несвідомого К. Юнга. Потебня вважав, що міфологічне мислення властиве неокрепшому періоду, а людям усіх часів, що перебувають на певній стадії розвитку думки. У міфологічній свідомості образний і поня-

тійний плани мовлення ще не диференційовані; образ і мовлення, об'єктивне і суб'єктивне, внутрішнє і зовнішнє ототожнюються.

Отже, несвідоме є абсолютно самостійною, незалежною сферою людської психіки, яка безперервно взаємодіє зі свідомістю. При цьому індивідуальна свідомість людини має в своєму розпорядженні обмежені засоби, за допомогою яких вона могла б досягнути частину проявів несвідомого. На колективному рівні несвідоме здатне асимілюватися свідомістю лише в символічних формах, тобто в тому вигляді, в якому воно виникає у сновидіннях, фантазіях, творчості і традиційних міфологічних образах тощо.

6.4. Форми прояву несвідомих явищ⁴

Проаналізовані вище підходи до дослідження несвідомого у більшості своїй здійснювалися в межах одного психологічного напрямку: психоаналітичного. Вітчизняна психологія тривалий час залишала без уваги теоретичний та емпіричний матеріал, накопичений психоаналізом. Вона або зводила всю психіку лише до свідомого; або вважала несвідоме частиною свідомості, її нижчими проявами, до яких відносила інстинкти та автоматизми. Творчі відкриття, які здійснювалися і з допомогою несвідомих моментів — інтуїтивного мислення, — називала надсвідомістю, не надаючи чіткого визначення та пояснення цьому поняттю. У даному параграфі зробимо спробу інтегрувати психологічні підходи до розуміння форм прояву несвідомого, співвіднести психоаналітичну та вітчизняну парадигми. У вітчизняній парадигмі виділяють три сфери проявів психіки: когнітивну, емоційну та мотиваційно-поведінкову.

Когнітивна сфера визначає можливість пізнання навколишнього світу та внутрішніх проявів людини. Вона містить психічні пізнавальні процеси: увагу, відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уяву, мовлення. Психічні пізнавальні процеси забезпечують формування знань.

Емоційна (афективна) сфера характеризує ставлення людини до навколишнього світу, до інших людей, до самої себе та до результатів своєї діяльності у вигляді переживань. Вона містить психічні стани, емоції, почуття.

---

⁴Розділ є авторським поглядом на проблему несвідомого к. психол. н., доц. Л. А. Колесніченко.

Мотиваційно-поведінкова сфера забезпечує спрямованість, інтенсивність, організацію поведінки; визначає постійні способи взаємодії людини зі світом. До неї належать процеси мотивації, цілепокладання, ухвалення рішень, процеси контролю, властивості людини, які проявляються в поведінці тощо. Кожна з цих сфер містить прояви несвідомого.

Узагальнюючи дослідження проявів несвідомого, можемо виділити такі форми неусвідомлених явищ, що проявляються в усіх сферах психічного: когнітивній, афективній і мотиваційно-поведінковій (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

ФОРМИ ПРОЯВУ НЕУСВІДОМЛЮВАНИХ ЯВИЩ

Сфери психічних явищ	Форми прояву несвідомих психічних явищ	
Когнітивна	субсенсорне сприймання, передчуття, стереотипи сприймання та мислення інтуїтивне мислення, інсайт, галюцинації	
Емоційна (афективна)	афект, гіпноз стани, які виникають під впливом зараження, стани, що проявляються під впливом алкоголю, сновидіння	
Мотиваційно-поведінкова	Мотиваційна	потяги, мотиви, настановлення
	Поведінкова	психологічні захисти, автоматизми, неусвідомлюваний супровід свідомих дій, сомнамбулізм, стереотипи поведінки

Когнітивна сфера

- *Субсенсорне сприймання (від лат. sub — під і sensus — відчуття, почуття) — сприймання подразників, які перебувають нижче порогу чутливості.* Людина завжди сприймає більше, ніж усвідомлює. Об'єкти, що сприймаються на цьому рівні, не дані (не відображаються) у вигляді образу і не усвідомлюються людиною, але впливають на її поведінку (дія звуків, яких не чуємо, дія світлових сигналів, які не бачимо, тощо); викликають мимовільну об'єктивну реакцію, що реєструється (втома, роздратування, певні дії тощо). Вивчення процесів субсенсорного сприймання дає змогу встановити резервні можливості людини.

Наприкінці 50-х років ХХ ст. у США за допомогою засобів телебачення проводилися експерименти з дослідження впливу на поведінку людини подразників, які знаходяться нижче порогу чутливості людини і тому не сприймаються свідомістю. Восени 1957 року кіноглядачі міста Форт Лі американського штату Нью-Джерсі дивилися фільм, над яким задалегідь попрацювали експериментатори. Фільм називався «Picnic» («Пікнік»). Він був одним з найпопулярніших трилерів того часу. У багатьох місцях у кіноплівку були вставлені кадри з написами «Ви голодні? Їжте поп-корн» і «Пийте кока-колу». Джеймс Вайкері (James Vicary), до цього не дуже успішний консультант з реклами, таємно вмонтував ці фрази, що з'являлися на 1/3000 секунди, знаючи, що людське око може зафіксувати образи, які тривають не менше 1/20 секунди. Маркетингова агенція, що розробила план цього експерименту, повідомила, що під час антракту обсяг продажу поп-корну зріс на 50 %, а прохолодних напоїв — на 18 %. Хоча до достовірності результатів цього експерименту було багато питань, і повторити його не вдалося, підпорогова реклама була заборонена в багатьох країнах як порушення прав людини.

Наведемо приклад сучасного експерименту, який підтверджує, що підпорогові стимул-реакції здатні впливати на стан людей. Психологи показали студентам-добровольцям двоххвилинний відеофільм з підпороговими кадрами. На екрані оберталися у вертикальній і горизонтальній площині змальовані в різних ракурсах барвисті види обставлених меблями кімнат. Глядачі не знали про те, що більш, ніж у 12 місцях у фільм вставлені підпорогові кадри, які демонструвалися протягом 1/16 секунди. Одним добровольцям демонстрували позитивні образи (персонажі популярних мультфільмів), другій групі — негативні (скривавлені особи, монстри з фільмів жахів), третій — нейтральні (сірі невиразні фігури). Після показу фільму замірявся рівень тривожності глядачів.

Ті, кому були показані криваві образи, повідомляли про більшу тривожність, ніж ті, кому показали нейтральні образи, а ті, кому дісталися веселі образи з мультфільмів, повідомляли про значно меншу тривожність, ніж, навіть, у контрольної групи. Вплив включених у фільм образів на рівень тривожності досліджуваних не викликав сумнівів. Отже, підпорогові стимули впливають на поведінку та переживання людини.

Субсенсорне сприймання тісно пов'язане з передчуттям.

• *Передчуття* — це немотивоване, неясне відчуття або інтуїтивне прогнозування того, що може щось відбутися, щось статися.

Наведемо приклади передчуттів.

Технік аеродрому оглядав і прослуховував роботу моторів трьох літаків. Всі вони відправилися в політ. Здавалося, все благополучно, але технік відчував смутне занепокоєння, з тривогою думав про одного з трьох пілотів. Через декілька годин стало відомо, що літак саме цього пілота здійснив аварійну посадку: у польоті відмовив двигун.

У цьому прикладі передчуття підтвердилося. Як воно могло виникнути? Можемо припустити, що технік був досвідченим працівником. Коли він прослуховував роботу мотору, його вухо вловило якусь неритмічність у роботі мотора, якесь надслабке шурхотіння чи стукання. Ці відхилення були такі мізерні, що технік не усвідомив їх (можемо припустити, що йдеться про дію субсенсорного сприймання), але все ж викликали занепокоєння, неясне очікування біди, передчуття.

Четверо юнаків із різних країн Європи впродовж одного року були спостерігачами в одній з африканських країн. Між ними встановилися тісні дружні стосунки. У одного з них закінчився термін виконання службових обов'язків і він мав повертатися додому. Інші хотіли провести товариша в аеропорт. Але один з них, С., повідомив, що не поїде. Він майже не спав уночі, наче його щось утримує і говорить: «Не треба їхати». Хоча С. дуже хотілося провести друга, він не поїхав. На автомобіль його товаришів по службі був скоєний напад, всі загинули.

У цій ситуації йдеться також про передчуття, але воно має іншу природу. Тут відбувся вплив певних явищ, які поки для людини є невідомими і не мають наукового пояснення.

• *Стереотип сприймання та мислення — це стандартизований образ або стійке уявлення про певні явища чи об'єкти, в якому виявляються звичні способи сприймання, розуміння, ставлення людини до них.*

У кожного народу, у кожної нації є власні стереотипні уявлення про навколишній світ, про людей, про представників іншої культури. Можна відстежити ці стереотипи в анекдотах про різні національності, в уявленнях про те, як мають поводити себе жінки чи чоловіки.

Стереотипи сприймання можна показати на ставленні до щурів у різних країнах. У більшості європейських країн до щурів ставляться негативно, щур викликає відразу, страх тощо; його образ пов'язується з підступністю, руйнуванням, смертю (як рознощик чуми та інших хвороб). Індуїзм представляє щура колишнім демоном, що став їздовою твариною. Але є країни, де існує

інше сприймання шура. Так, у Китаї шур пов'язувався з процвітанням. Шур (або миша) є перша тварина, що відкриває 12-річний цикл східного гороскопу.

Шур в Індії є об'єктом поклоніння, «Храм Шурів» Карні Мату, розташований у місті Дешнок, здобув міжнародну популярність завдяки своїм незвичайним мешканцям. Шури в ньому відчують себе вельми комфортно, маючи постійне харчування і шану від місцевих жителів, які вірять, що в шурах живуть душі померлих дітей, заховані від бога смерті — Ями.

• *Інтуїтивне мислення* — це вид мислення, який характеризується згорнутістю в часі, швидкістю протікання, відсутністю чітко виражених етапів, неусвідомленістю. При інтуїтивному вирішенні завдання відповідь часто з'являється неочікувано, несподівано, у вигляді «ясного бачення» вирішення проблемної ситуації. При цьому людина не може пояснити, чому саме таким має бути рішення, аргументувати його тощо. Інтуїтивне мислення тісно пов'язане з інсайтом.

• *Інсайт* (від англ. *insight* — проникнення в суть, осяяння, раптова здогадка, прозоріння) — це складне інтелектуальне явище, суть якого полягає в миттєвому, інтуїтивному прориві до розуміння поставленої проблеми та «раптовому» знаходженні її рішення. Термін був введений німецьким психологом і лінгвістом-теоретиком Карлом Бюлером. Інсайт є центральним моментом творчого процесу.

Ось як описує роль осяяння (інсайту) французький математик Ж. А. Пуанкаре в статті «Математична творчість». «...Я вже говорив, що винахід — це вибір. Втім, це слово, можливо, підібране не зовсім точно, — тут приходиться в голову порівняння з покупцем, якому пропонують велику кількість зразків товарів, і він досліджує їх один за одним, щоб зробити свій вибір. У математиці зразки настільки багаточисельні, що всього життя не вистачить, щоб їх досліджувати. Те, що вас здивує насамперед — це видимість внутрішнього осяяння, що є результатом тривалої неусвідомленої роботи; роль цієї несвідомої роботи в математичному винаході мені здається безперечною і її сліди можна знайти в інших випадках, коли це менш очевидно.

Часто, коли працюють над важким питанням, з першого разу не вдається нічого, потім настає більш-менш тривалий період відпочинку і потім знову беруться за справу. Протягом першої півгодини справа знов не рухається, а потім раптом потрібна ідея приходиться в голову. Можна було б сказати, що свідомою робота стала плідною, оскільки була перервана і відпочинок повернув

розуму його силу і свіжість. Але ймовірніше передбачити, що цей відпочинок був заповнений несвідомою роботою і що результат цієї роботи раптово з'явився математикові точно так, як це було у випадку, про який я розповідав...

Є ще одне зауваження з приводу умов цієї несвідомої роботи: вона можлива або, принаймні, плідна лише в тому разі, коли їй передує і за нею слідує свідомою робота... Звідси перед нами виникає перше питання: «підсвідоме» для мене ніскільки не є нижчим відносно «свідомого», воно не є чисто автоматичним, воно здатне розсудливо судити, воно має відчуття міри і чутливість, воно уміє вибирати і здогадуватися. Та що говорити, воно уміє здогадуватися краще, ніж моя свідомість, оскільки досягає успіху там, де свідомість цього не може» [1, с. 17–18].

Як приклади інтуїтивного мислення та інсайту можна назвати відкриття періодичної системи хімічних елементів Д. Менделєєвим, відкриття циклічної формули бензолу німецьким хіміком-органіком Ф. А. Кекуле фон Страдоніцем.

• *Галюцинації* (новолат. hallucinatio < лат. alucinatio — безглузде базікання, маячення, нездійсненні мрії) — це образи, що виникають за відсутності зовнішнього подразника. Вони пов'язані з різними ділянками кори головного мозку і бувають *зоровими* (людина бачить різних неіснуючих в реальності істот або сцени, в яких вона може брати участь), *слуховими* («голос згори», накази і схвалення від невидимих друзів, оклики), *нюховими* (відчуття неіснуючих запахів), *тактильними* (відчуття предметів, які насправді не існують, відчуття проходження через тіло електричного струму) тощо. Галюцинації можуть бути відносно простими, коли людина, наприклад, у зовсім порожній кімнаті бачить фігури людей або чує голоси, і складними, коли описуються цілі сцени. Галюцинації можуть бути викликані вживанням психотропних речовин, психічною хворобою, сенсорною депривацією (часткове або повне позбавлення зовнішнього впливу на одне або більше органів чуття), стресом тощо. У галюцинаціях проявляється трансформований матеріал зі свідомого, передсвідомого та несвідомого.

До *афективної сфери* можна віднести такі несвідомі явища: *афект*, *гінноз*, *стани*, що проявляються під впливом алкоголю, *сновидіння*.

• *Афект* — це емоційний стан, який охоплює психіку в цілому і є стрімким, бурхливим і малокерованим. Переживаючи афект, людина не усвідомлює власні дії.

Характеристики афекту:

- втрачається контроль свідомості;
- діє короткочасно;
- змінюється моторика;
- пов'язаний із стресами-потрясіннями;
- наявність конфлікту протилежно спрямованих тенденцій;
- затримка певних емоційно-поведінкових реакцій.

Якщо говорять, що людина у стані афекту втрачає голову, а потім здійснює безвідповідальні дії, то в певному розумінні правильне зворотнє: людина тому втрачає голову, що, віддавши себе у владу афекту, виключає думку про наслідки вчинку, піддаючись неусвідомленому пориву, який її штовхає до цієї дії, підхоплює її, несе, дурманить, і вона отримує від цього неусвідомлене задоволення.

• *Гіпноз — специфічний психічний стан, який характеризується звуженням обсягу свідомості та фокусуванням на змісті навіювання, що пов'язано із втратою свідомого контролю над психічними процесами, діями та переживаннями.*

Цей стан нагадує сон. Загіпнотизована людина реагує тільки на звертання гіпнотизера, сприймаючи їх некритично і при цьому діє автоматично. В стані гіпнозу у людини можуть виникати фізіологічні та психічні реакції, які не властиві їй у звичному стані. Стан гіпнозу може зачіпати сприймання (позитивні та негативні ілюзії, порушення відчуття суб'єктивного часу), пам'яті (забування або пригадування певних подій і фактів з минулого життя, активація процесів запам'ятовування нового матеріалу), уваги (підвищення концентрації і розподілу уваги), мислення (порушення нормальної логіки, підвищення креативності), особистості (зміна мотивації, звичок, настрою, ставлення до людини). Гіпноз використовується в медицині для лікування алкоголізму, наркоманії, ожиріння, паління; для знеболення — в стоматології, акушерстві, хірургії.

• *Стани, які виникають в процесі зараження (страх, натхнення, ейфорія, лют, агресія, гнів, наснага, запал; піднесення, порив тощо).* Зараження — це процес передачі емоційного стану від однієї людини до іншої.

Виникнення у людини цих станів залежить від індивідуальної схильності людини піддаватися психічному впливу, а також від особливостей людини, яка безпосередньо здійснює цей вплив. Особливо легко піддаються зараженню люди в натовпі.

Натовп — неорганізована спільність, що діє вкрай емоційно і одноставно; сукупність індивідів, аморфна група, в якій біль-

шість немає прямих контактів між собою, але пов'язана яким-небудь загальним більш-менш постійним інтересом. У масових формах поведінки велику роль відіграють неусвідомлені процеси. На основі емоційного збудження виникають стихійні дії у зв'язку з будь-якими вражаючими подіями, що зачіпають головні цінності людей.

У цьому випадку людина в натовпі повною мірою випробує на собі вплив первинних потягів, що активно виявляються у відчуттях загального єднання, коли психіка людей підпорядкована єдиним поривам внаслідок значного послаблення критичності.

- *Стани, що проявляються під впливом алкоголю.* Наприклад, стани агресії, суму, страху, відчаю, любові тощо. Під дією алкоголю контроль свідомості послаблюється, звужується свідомо регуляція поведінки, позасвідомі емоції і почуття вивільнюються і більш виразно проявляються у зовнішній поведінці. Так, людина, яка зазвичай є стриманою у прояві почуттів до партнера, під дією алкоголю може проявити агресію, вдарити. Проте, важливо пам'ятати про індивідуальну переносимість та ступінь алкогольного сп'яніння. Так, вміст алкоголю в крові від 2,5 до 4 проміле може спричиняти пригнічення свідомості в діапазоні від легкого оглушення до коми, з повною втратою реакцій на зовнішні подразники.

- *Сновидіння — це проживання і переживання уві сні психічних явищ — образів, подій, ідей, бажань тощо.* Вони мають суб'єктивний індивідуальний характер і певною мірою є відображенням життя в стані бадьорості, відображаючи основні його аспекти в опосередкованому, символічному вигляді. В більшості випадків мають зоровий характер і пов'язані з фазами швидкого сну. Сновидіння є матеріалом для дослідження неусвідомлених форм психічної діяльності. Сновидіння — це незалежні, спонтанні прояви несвідомого: фрагменти мимовільної психічної активності, що достатньо усвідомлюються, щоб бути відтвореними у стані бадьорості.

3. Фройд, К. Юнг, Е. Еріксон та ін., які глибоко вивчали та досліджували сновидіння, виділяють певні особливості та функції сновидінь.

3. Фройд відзначає, що сновидіння оберігають сам сон від переривання, і також це спроба задоволення бажання у вигляді галюцинаторно-образного уявлення. Причиною сновидіння є незадоволене бажання (рис. 6.9).

Рис. 6.9. Х. Бідструп (1912–1988) «Сновидіння»

3. Фройд вважав, що вивчення і тлумачення сновидінь є королівською дорогою до пізнання проявів несвідомого людини. Сновидіння містять не тільки явний і очевидний зміст, який можна викласти в переказі, а й прихований, неявний, який неможливо усвідомити відразу.

За К. Юнгом, сновидіння відновлює психічний баланс людини через продукування матеріалу сну. Сновидіння виявляють ті аспекти людини, які зазвичай не усвідомлюються. Вони розкривають несвідомі мотиви, що діють у відносинах і представляють нові точки зору в конфліктних ситуаціях. Сновидіння компенсує будь-які окремі дефекти ставлення сновидця до життя. У праці «Людина та її символи» (1964) К. Юнг наводить такий приклад.

Одній його знайомій, яка славилася своєю дурістю, забобонами, упертістю і неприйняттям логічних міркувань, можна було доводити що-небудь весь вечір без щонайменшого результату — вона нічого не брала до уваги. Але її сновидіння, проте, вказало зовсім інший напрям. Одного разу їй наснилось, що її запросили на важливий прийом. Господиня будинку вітала її словами: «Як приємно, що ви прийшли. Усі ваші друзі вже зібралися і чекають

на вас». Потім підвела гостю до дверей і відкрила їх, сновидиця зробила крок вперед і попала — в корівник! Хоча спочатку жінка, що побачила сновидіння, не хотіла «бачити» зміст сновидіння, бо він занадто зачіпав її зарозумілість. Згодом «посил» сновидіння дійшов-таки за призначенням, оскільки не залишалось сумнівів, що сновидіння висміював її власні недоліки [11, 9].

Юнг вважав, що сновидіння стосуються майбутнього людини, називаючи їх «несвідомим передбаченням свідомого досягнення». Проте він рекомендував розглядати те або інше сновидіння лише як попередню схематичну карту або чорновий план, а не як пророкування або директиву.

Мотиваційно-поведінкова сфера ділиться на мотиваційну і поведінкову. До мотиваційної сфери належать такі неусвідомлювані явища: *потяги, мотиви, настановлення*. До поведінкової: *психологічні захисти, автоматизми, неусвідомлюваний супровід свідомих дій, сомнамбулізм, стереотипи поведінки*.

- *Потяг — прагнення до задоволення неусвідомленої або слабо усвідомленої потреби, це періоджерело будь-якої психічної активності та поведінки.*

Аналізуючи життя та творчість української художниці Катерини Білокур (рис. 6.10) можемо побачити дію потягу.

Рис. 6.10. Картини Катерини Білокур (1890–1961)

Сама художниця говорила, що щось всередині неї штовхас її і дає наснагу малювати, чому вона не може опиратися, незважаючи на перешкоди, заборону батьків, осуд односельців. Завдяки тому, що жінка прислухалася до того, що йшло з надр несвідомого, вона створила неймовірні картини (потяг об'єднався з талантом).

Інколи, дія потягу може призвести до негативних наслідків, коли людина не може йому протистояти. Він штовхає її до стосунків з партнером, який зраджує чи принижує її, чи є небезпечним.

• *Мотив* — внутрішня рушійна сила, що спонукає людину до дії.

3. Фройд вважав, що людські дії, вчинки, які здаються на перший погляд випадковими, зумовлені глибинними мотивами і переживаннями, які сама людина не усвідомлює.

Саме несвідомі мотиви призводять до певних дій та вчинків, обмовок, описок, забувань, нелогічних дій, регулярних переїдань, майже повної відмови від їжі тощо. З. Фройд у книзі «Психопатологія повсякденного життя» (1901) наводить такий приклад описки, яка була зроблена під впливом неусвідомленого мотиву.

«Прямо неймовірний випадок описки стався в редакції одного поширеного тижневика. Редакція ця була публічно названа «підкупною», треба було дати відсіч і захиститися. Стаття була написана дуже гаряче, з великим пафосом. Головний редактор прочитав статтю, автор прочитав її, звичайно, кілька разів — в рукописі і в гранках; всі були дуже задоволені. Раптом з'являється коректор і звертає увагу на маленьку помилку, яку ніхто не побачив: «Наші читачі засвідчать, що ми завжди *найкорисливіше* відстоювали суспільне благо». Зрозуміло, що повинно було бути написано: «*безкорисливо*». Але дійсна думка із стихійною силою прорвалася і крізь патетичну фразу» [10, с. 13].

У цій книзі знаходимо приклад дії неусвідомлених мотивів, які виявляються в обмовці. Лікар Штекель мав двох пацієнтів з Трієста і, вітаючись з ними, постійно плував їх прізвища. «Здрастуйте, пан Пелоні», — говорив він, звертаючись до Аськолі, і навпаки. Попервах порах він не був схильний приписувати цій помилці глибше мотивування і пояснював її наявністю загальних рис, що були у обох пацієнтів. Пізніше він зрозумів, що переплутування імен пояснювалося тут свого роду хвастощами, бажанням показати кожному з цих двох італійців, що не один лише він приїхав до нього з Трієсту за медичною допомогою [10, с. 17].

• *Настановлення* — це цілісна, недиференційована і несвідомо готова людина до певного сприймання і ставлення до дійсності, яка задає напрям активності та реагування.

Першим у науковий обіг цей термін ввів німецький психолог Л. Ланге (1888). У радянській психології загальнопсихологічну теорію *настановлення* розробив грузинський психолог Д. М. Узнадзе (рис. 6.11). Виникаючи при зіткненні потреб суб'єкта та об'єктивної ситуації їх задоволення, настановлення —

це цілісний, недиференційований стан суб'єкта, що передує активності.

Дімітрі Узнадзе — грузинський філософ та психолог. Автор робіт «Основні положення теорії настановлення» (1961 р.) та «Експериментальні основи психології настановлення» (1966 р.), в яких обґрунтував поняття настановлення як межі між суб'єктивним та об'єктивним.

Рис. 6.11. Дімітрі Миколайович Узнадзе (20.12.1886–12.10.1950)

Учений проводив такі досліді.

Досліджуваному давали в руки дві кулі різної ваги, але однакового об'єму і пропонували порівняти їх. Як правило, у відповідь звучало, що важча куля має більший об'єм, ніж легша. Така ілюзія спостерігалася тим частіше, чим більш значущою була різниця ваги куль. Учений припускав, що ілюзія у цьому випадку пов'язана з тим, що зі збільшенням ваги предмета, зазвичай, збільшується і його об'єм, і тому варіації ваги впливають на ілюзії варіації об'єму.

Потім досліджуваному пропонували дві кулі різного об'єму і просили визначити, в якій руці куля більша. Отримували правильну відповідь. І так декілька разів. Через певну кількість спроб (10–15) людині давали в руки однакові за об'ємом і вагою кулі. І з'ясувалось, що досліджуваний помилявся в їх оцінці: він сприймав їх знову різними, причому, у напрямку контрасту, тобто більшою здавалася куля в тій руці, в яку в попередніх дослідах він отримував меншу за об'ємом кулю.

Д. Узнадзе зі співробітниками довели, що ці явища пов'язані з неусвідомленим настановленням людини, яке впливає на її поведінку. Виникнення настановлення залежить від наявності у людини актуальної потреби та об'єктивної ситуації для її задоволення.

Яскравою ілюстрацією дії настановлення щодо сприймання іншої людини може бути вірш поета і письменника Расула Гамзатова:

Людина ось, що скажеш ти про неї?
Мій друг плечима знизав несвідомо:
«Я не знайомий із людиною цією,
Про неї що хорошого відомо?»
Людина ось, що скажеш ти про неї?
Спитав я у товариша другого.
«Я не знайомий із людиною цією,
Що можу я сказати про неї злого?»

До поведінкової сфери ми віднесли: психологічні захисти, автоматизми, сомнамбулізм, зараження, стереотипи поведінки.

• психологічні захисти — система несвідомих механізмів та типових способів, спрямованих на мінімізацію дезорганізуючих емоційних переживань (тривоги, страху, провини, сорому, горя, відрази, агресії тощо) у стресових, травмуючих ситуаціях і збереження самоповаги в ситуації загрози приниження, критики, осуду, невдачі тощо.

У житті людина інколи помиляється, буває «не на висоті», відчуває себе винною, не може задовольнити власні потреби, отримати бажане, стикається з розставаннями, нехтуванням, смертю близьких, різними проблемами і це все викликає цілу гаму різних переживань. Психологічні захисти допомагають пережити ці виклики життя, справитися з ними або мінімізувати їх інтенсивність. Кожна людина віддає перевагу певному набору захистів, які стають *невід'ємною частиною її індивідуального стилю боротьби з труднощами та способами здорової творчої адаптації до навколишнього середовища. Автоматичне неусвідомлене використання певного захисту чи набору захистів є результатом складної взаємодії 4-х факторів:*

- вродженого темпераменту;
- природи стресів, пережитих у ранньому дитинстві;
- захистів, взірцем яких (а інколи і свідомими вчителями) були батьки чи інші значущі особи;
- досвіду, який був отриманий завдяки власному використанню окремих захистів.

Психологічні захисти поділяють на *примітивні* та *зрілі*.

Примітивні психологічні захисти (табл. 6.2) допомагають опанувати тяжкі переживання, не втратити контакт з реальністю, але при цьому людина неадекватно сприймає дійсність, викривляє та ретушує її. Адекватне розуміння реальності було б катастрофічним для неї, воно б лише посилило тривогу та дезорганізувало поведінку. До примітивних захистів належать: *примітивна*

ізоляція, ідеалізація, знецінення, заперечення, проєкція, інтроєкція, розщеплення тощо.

Таблиця 6.2

ПРИМІТИВНІ ЗАХИСТИ

Назви примітивних психологічних захистів	Визначення
<i>Примітивна ізоляція</i> «Фантазуй, але нічого не роби»	Фантазування або уникання міжособистісних контактів, що дає змогу подолати напругу і тривогу, які виникають при взаємодії з людьми
<i>Ідеалізація</i> «Зроби це досконалим або ідеальним»	уявлення будь-кого досконалим, кращим, ніж він є насправді, перебільшення його чеснот, що дає змогу пережити сором за власну недосконалість
<i>Знецінення</i> «Зроби це нецінним та поганим»	руйнування ідеалізованого образу, «скидання з п'єдесталу» на який помістив певний об'єкт той, хто ідеалізує, зворотний бік ідеалізації, що дає змогу зберегти власну цінність або підтримати самоповагу або підвищити самооцінку
<i>Заперечення</i> «Не визнавай цього»	відмова прийняти дані факти, ігнорування того, що відбулося, ставлення до події так, нібито її ніколи не було, що дає змогу опанувати страх, тривогу, провину, сором, які виникають при зіткненні з травматичною інформацією.
<i>Проєкція</i> «Звинувать когось або щось»	приписування (перенесення) власних почуттів, бажань і мотивів, властивостей, які людина не хоче визнавати, розуміючи їх соціальну неприйнятність, іншій особі (тобто це процес, в результаті якого внутрішнє помилково сприймається як те, що приходить ззовні), що дає змогу пережити сором, тривогу тощо відносно якостей, які людина в собі не приймає і справляється з цим, приписуючи їх іншим
<i>Інтроєкція</i> «Привласни чуже»	людина впускає (переймає) в себе певні ідеї, настановлення, переконання значущої людини без їх опрацювання, критичного осмислення, проживання. І тоді, те, що йде ззовні, помилково сприймається як таке, що відбувається усередині. За допомогою її людина справляється з відчуттям безпорадності, страху покарання чи втрати любові батьків.
<i>Розщеплення</i> «Розділи світ на чорне і біле»	Приписування всьому певних протилежних валентностей, що викривляє реальність. Сприймання та мислення в «чорно-білому кольорі», тобто, в термінах крайнощів: «хороший» або «поганий», «всемогутній» або «безпорадний» тощо. Це дає змогу людині упорядкувати, структурувати навколишній світ і, таким чином, орієнтуватися в ньому.

Опишемо та наведемо приклади дії деяких психологічних захистів.

Примітивну ізоляцію використовують люди, які ізолюються від соціальних і міжособових контактів і заміщають напругу, що виникає при взаємодії, своїми фантазіями (заміна реального спілкування комп'ютерними іграми або мріями та фантазіями про «принца чи принцесу»). Такі люди сприймають зовнішній світ як проблематичний або емоційно збіднений. Перевага ізоляції полягає в тому, що, даючи можливість втікати від реальності, вона мало її викривляє і спотворює. Людина, що вдається до ізоляції, знаходить спокій не в тому, що вона неправильно розуміє світ, а в тому, що віддаляється від нього. Так, наприклад, юнак, який має складнощі у спілкуванні, відчуває тривогу, занепокоєння і боязнь в контактах, заміщує безпосередню взаємодію комп'ютером. Дівчата, що мають труднощі в спілкуванні з представниками протилежної статі, замість того, щоб намагатися якось вирішити цю проблему, поринають у світ фантазій про прекрасного принца.

Ідеалізація — це уявлення про кого-небудь як досконалого, кращого, чим він є насправді, перебільшення його чеснот. Ідеалізація іншої людини необхідна для того, щоб здолати внутрішній страх за рахунок упевненості в тому, що хтось, до кого ми такі прив'язані, є всемогутнім і безмежно прихильним, зможе гарантувати нам безпеку. Віра в досконалість «всемогутнього» іншого звільняє людини від відчуття сорому за власну недосконалість.

Ідеалізація породжує чимало проблем в житті людини в таких ситуаціях, коли: ми вважаємо, що лікарка, яка лікує нас, — найкраща в світі; політик, якому ми віддаємо перевагу, — найсправедливіший і не може помилятися; університет, в якому ми вчимося, — найкращий в країні; людина, яку ми любимо, — само досконалість; школа, в якій вчитимуться наші діти, має бути найпрестижнішою і найкращою.

Чим більш залежною є людина, тим сильнішою є для неї спокса ідеалізації.

Знецінення — зворотний бік ідеалізації, руйнування образу, що ідеалізувався, «скидання з п'єдесталу». Чим більше ідеалізується об'єкт, тим масштабніше знецінення його чекає, чим більше ілюзій, тим важче переживається їхній крах.

Деякі люди все життя перебувають в повторних циклах ідеалізації і знецінення, міняють сексуальних партнерів. Кожного разу вони сприймають нового партнера як ідеал, досконалість, після

того як у процесі взаємодії обранець виявляється звичайною людиною, настає знецінення. Люди, які використовують цей захист, переповнені розчаруваннями. Таке знецінення впливає на життя цих людей і життя тих, хто намагається їх любити. Прикладом може бути така ситуація. Катя завжди мріяла про те, щоб поряд з нею був незвичайний хлопець. На одній з вечірок вона познайомилася з Віктором. Їй здалося, що він відповідає всім її уявленням про те, якою має бути молода людина. Вони почали зустрічатися. Через деякий час, коли Катя зрозуміла, що хлопець, з яким вона зустрічається, зовсім не відповідає її уявленням про «принца на білому коні», вона почала вважати, що гірше за людину, чим він немає в цілому світі. Їй стало неприємно взагалі його бачити.

Заперечення — це миттєвий, ірраціональний процес «невизнання» того, що відбувається. Підгрунтям *заперечення* є дитячий егоцентризм, коли пізнанням керує дологічне переконання: «Якщо я не визнаю цього, значить, цього не було або цього не сталося». Приклади — алкоголік, який завіряє, що у нього немає проблем зі спиртним; парубок, з яким дівчина припинила стосунки, вважає, що нічого не змінилося і продовжує ходити до неї, телефонувати, переслідувати; жінка, якій встановили онкологічний діагноз, не ходить на прийом до лікаря і не здає аналізи, не лікується, наївно вважаючи, що якщо вона не визнає хворобу, то якимось магічним чином уникне її. «Цього не сталося» (заперечення — більш магічний спосіб поводження з неприємним, травмуючим, чим «це сталося, але я забуду про це, тому що це дуже боляче» (витіснення).

Інтроекція. Будь-яка людина мала або має батьків, або людей, які замінили їх. У ранньому дитинстві дитині важко зрозуміти, що є її, а що мамине чи татове, вона ніби зливається з ними. Вона залежить від них, вони для неї є значущі; вона боїться втратити їх любов або бути покараною ними. Це призводить до того, що дитина «ковтає» їх ідеї, настановлення, переконання тощо. Вербальні («битися — дуже погано», «бути багатим — це бути злодієм»), «ти маєш бути слухняним», «соромно прилюдно плакати», «завжди слід мати красивий вигляд», «всі чоловіки — негідники») і невербальні послання (міміка, жести, дії) цих людей виступають змістом *інтроекції*. Коли дитина виростає, то часто продовжує вчиняти відповідно до цих «інтроектів», а не так, як вона дійсно вважає та відчуває.

Прикладом інтроекції може також бути «злиття з агресором». Якщо якийсь об'єкт (людина) викликає у дитини постійне від-

чуття загрози, страху, небезпеки, то для опанування цих переживань дитина набуває якостей цього об'єкта. «Я не безпорадна жертва, я сама завдаю ударів». Таким чином, створюється ілюзія, що людина така ж сильна, як агресор і тому можна його не боятися. Хлопчик, якого вдома б'є і принижує батько, в класі і на вулиці може повністю відтворювати поведінку батька.

Наведемо приклад *проекції*. Людина, яка вважає і декларує, що їй всі заздять, насправді може сама несвідомо переживати це почуття, але оскільки воно є соціально неприйнятним, проектує його на інших. Людина, яка використовує такий захист, зазвичай не може прийняти, що людина може мати позитивні та негативні якості. Вона переживає сором, тривогу відносно негативних якостей, і справляється з цим, приписуючи їх іншим. Проекція шкодить міжособистісним стосункам, спотворюючи реальність, коли неправильно розуміються дії і вчинки інших людей, приписуються їм негативні риси: заздрісність, жадібність, упередженість, брехливість тощо, які ігноруються в собі.

Зрілі психологічні захисти (табл. 6.3) забезпечують опанування дезорганізуючими емоційними переживаннями, збереження позитивного відчуття «Я» та цілісності людини без викривлення дійсності, тобто вони зумовлюють більш ефективний рівень регуляції поведінки та взаємодії порівняно з примітивними захистами. До них належать: *раціоналізація, витискування, ідентифікація, заміщення, регресія, реактивне утворення, сублімація, ізоляція афекту* тощо.

Таблиця 6.3

ЗРІЛІ ЗАХИСТИ

Назви зрілих психологічних захистів	Визначення
<i>Витискування</i> «Забудь про це»	мимовільне усунення зі свідомості почуттів, думок, прагнень до дій, що є травмуючими для особистості, але які все одно впливають на поведінку. Це дає змогу справитися з тривогою, соромом, провинною тощо
<i>Регресія</i> «Стань маленьким і негайно отримай задоволення»	повернення до більш ранніх форм поведінки (скиглення, пхикання, жаління, сльози тощо), щоб безпосередньо і швидко отримати задоволення. Дає можливість подолати стрес, тривогу тощо
<i>Заміщення</i> «Вибери доступний і безпечний об'єкт»	перенесення дій і почуттів, спрямованих на психологічно недоступний об'єкт, на дію з доступним об'єктом, що дає змогу зняти напругу, яка виникає внаслідок того, що людина не може відкрито виразити об'єкту емоції (агресію, роздратування, огиду, любов, турботу тощо)

Назви зрілих психологічних захистів	Визначення
<i>Ідентифікація</i> «Будь таким як він, щоб не втратити його»	перенесення недоступних, але бажаних для себе почуттів, якостей, особливостей поведінки, притаманних іншій людині, на себе. Це дає можливість символічно встановити емоційний зв'язок зі значущим об'єктом, оволодіти певними його властивостями, досягнути символічної влади над бажаним, але недоступним об'єктом (значущою людиною)
<i>Раціоналізація</i> «Знайди цьому виправдання»	використання інтелектуальних можливостей для виправдання неуспішних дій, неетичних прагнень та вчинків, щоб справитися з різними негативними почуттями, які при цьому виникають. Дає можливість зберегти відчуття власної гідності, самоповаги, запобігти переживанню провини, сорому тощо
<i>Сублімація</i> «Перетвори це на щось прийнятне»	трансформація біологічних імпульсів (сексуальних та агресивних) у соціально схвальні форми активності (мистецтво, наукова діяльність, спорт). Це сприяє конструктивній активності та зняттю внутрішньої напруги
<i>Реактивне утворення</i> «Перетвори це на протилежне»	перетворення негативного переживання в позитивне і навпаки (наприклад, прив'язаність — у презирство, ворожість — у товариськість), для того, щоб звести тривогу від конфліктних переживань до мінімуму
<i>Ізоляція афекту</i> «Не відчувай»	механізм відщеплення емоційного переживання і заміна його розумінням. Дає можливість справитися з непереносимими переживаннями на даний момент, не відчуваючи їх, і зберегти можливість функціонувати

Проілюструємо прикладами прояви даних захистів.

Витискування. Одного дня З. Фройд посперечався зі своїм знайомим відносно того, скільки ресторанів є в добре знайомій їм обом дачній місцевості: два або три? Знайомий стверджував, що три, а Фройд — що два. Він назвав ці два і наполягав, що третього немає. Проте, виявилось, що третій ресторан все-таки був. Він називався так само, як ім'я одного колеги Фройда, з яким у того були погані стосунки. Учений зробив висновок, що його забудькуватість несвідомо мотивувалася бажанням оберегти психіку від негативних переживань. Отже, психіка сама позасвідомо мимовільно витиснула цей матеріал («я забуду про це, тому що це викликає у мене певні негативні переживання: злість, огиду, страждання тощо»), оберегаючи людину від зіткнення з ними.

Регресія. Прикладом може бути ситуація, коли в сім'ї народжується друга дитина і батьки піклуються про неї більше, ніж про старшу. Це може призвести до того, що старша повернеться до більш ранніх форм поведінки: почне смоктати палець, пхикати тощо. Так, Миколка 5 років, який самостійно одягався, їв, застеляв ліжечко, коли в сім'ї з'явилася молодша сестричка, якій мама приділяла багато уваги, відчуваючи страх і тривогу втратити мамину любов і піклування, почав поводити себе, як зовсім маленька дитина. Він вимагав, щоб його одягали, годували, вередував.

Коли людина перевтомлена або переживає труднощі, вона несвідомо може повертатися до більш ранніх форм поведінки: скиглити, скаржитися, вередувати, плакати тощо. Це позасвідоме бажання швидко отримати задоволення, що є ресурсом для психічного відновлення. «Я безпорадна і слабка, як маленька дитина, і, отже, буду захищена, про мене потурбуються, тому що всі так ставляться до дітей».

Раціоналізація. Класичний приклад раціоналізації: коли не вдається отримати те, чого людина дуже хотіла, вона відновлює психічну рівновагу цінності власного «Я», справляється з тривогою тощо, наводячи певні аргументи, інтелектуальні пояснення чому так сталося.

Зазвичай це може відбуватися двома шляхами:

➤ «Солодкий лимон», людина робить висновок, що не все так вже і погано, тобто підвищує значущість отриманого результату. Наприклад, замість очікуваного «відмінно» на екзамені студент отримує «добре». Він може заспокоювати себе, пояснюючи, що це теж достатньо високий бал, це позитивна оцінка, що у даного викладача, отримати «добре», багато чого значить тощо. Або якщо у людини злодій вкрав гаманець, то вона може прийняти цю ситуацію, прийшовши до висновку, що це був для неї корисний досвід і тепер вона буде уважнішою.

➤ Інший шлях «зелений виноград», людина робить висновок, що їй не так вже сильно цього хотілося («зелений виноград» з байки Езопа про лисицю і виноград, який вона так і не змогла дістати і заявила, що він зелений). Наприклад, та сама ситуація з оцінкою, але аргументи будуть іншими, студент може пояснювати так, «кому потрібне те «відмінно», «головне знання, а не оцінка» тощо. Ще приклад: людина, яка не може собі дозволити придбати дорогий автомобіль, часто обґрунтовує свою відмову так: «У нього дорогі запчастини, потрібно багато грошей на обслуговування, бензин тощо».

Цей захист є позитивним, якщо він допомагає людині вийти з важкої ситуації з найменшими розчаруваннями.

Заміщення знімає напругу, яка виникає внаслідок того, що людина в певних, умовах не може відкрито виразити власні емоції через страх бути покараним, знехтуваним, втратити любов тощо. «Якщо я не можу це зробити з одним об'єктом, зроблю це з іншим, але не триматиму це в собі». Наприклад, студент, якого розкритикував у принизливій формі викладач, у силу залежності від нього не може відповісти. Студент може спрямувати власну агресію не на нього, а на близького друга або батьків. Класичний приклад заміщення — чоловік, якого розкритикував начальник, прийшов додому і накричав на дружину, яка дала дітям запотилничників, а ті, у свою чергу, побили собаку, яка покусала начальника (рис. 6.12).

Рис. 6.12. Х. Бідstrup «Коло замкнулося»

Ідентифікація — більш зріла форма інтроєкції. Вона пов'язана з частково усвідомленим бажанням бути схожим на значущу

особу, яку людина любить (це люди, які є важливими та цінними для дитини). У дітей ідентифікація — найпростіший механізм за-своєння норм соціальної поведінки і моральних цінностей. Дитина прагне (свідомо і частково несвідомо) бути схожим на батьків і тим самим завоювати їх любов і повагу. Дитина наслідує манеру говорити, одягатися, діяти тощо. Завдяки ідентифікації досягається символічна влада над бажаним, але недоступним об'єктом.

Відомо, що індіанці племені Матіс, яке живе на Амазонці, роблять собі пірсинг, проколюючи ніс голками, імітуючи вуса ягуара. На думку індіанців ягуар є найкращим мисливцем. Ідентифікуючись таким чином з ягуаром, вони вважають, що отримують його якості мисливця.

Реактивне утворення забезпечує перетворення психічних проявів у протилежні, що дає змогу мінімізувати тривогу. Його функція полягає в усуненні амбівалентності. Людині, яка використовує даний захист, важко визнати, що можна одночасно відчувати протилежні почуття: любов і злість; прив'язаність і залежність, повагу і образ. Вона позасвідомо «переконує» себе, що все, що відчуває, перебуває на одному полюсі складного емоційного досвіду. Спочатку витісняється неприємне бажання, певне почуття, а потім посилюється його антитеза. Прикладом може бути дещо агресивна поведінка хлопчиків раннього підліткового віку (10–11 років) щодо дівчаток, за якою насправді стоїть симпатія. Тривога від того, що дані почуття можуть бути висміяні однокласниками призводить до «несвідомого запуску» реактивного утворення, коли позитивні почуття перетворюються на агресивні випадки (штовхання, смикання за волосся, скидання речей з парти тощо).

Сублімація. Прикладом дії сублімації може бути книга О. Вейнінгера «Стать і характер», присвячена доведенню моральної та інтелектуальної переваги чоловіків над жінками. Цей твір був написаний автором після того, як в юності від нього пішла дівчина, яку він палко любив. Власні агресивні імпульси щодо цієї дівчини Вейнінгер спрямував у творчість. Сублімація дає змогу замінити первинні об'єкти потягів (сексуальні та агресивні) вторинними, а потім — символічними. З'являються об'єкти, заради яких варто жити.

Прикладом також може бути вибір професії юриста або міліціонера, щоб захистити світ від злочинців, людиною, близький якої загинув від руки бандита. Це дає їй змогу спрямувати агресію в соціально схвальні форми активності. Всі прояви творчості З. Фройд вважав дією сублімації. Вона сприяє розрядці імпульсів

у конструктивній поведінці, яка корисна для соціуму. Цей захист є здоровим засобом вирішення труднощів.

Отже, ми розглянули основні психологічні захисти, способи адаптації до реальності, які людина використовує в своєму житті.

Розглянемо ще декілька форм прояву несвідомих психічних явищ.

- *Автоматизми* (від грец. *automatus* — самодіючий) — дії, що здійснюються без безпосередньої участі свідомості. При автоматизмах встановлюється чіткий зв'язок між певними характеристиками ситуації і серією дій, які раніше були свідомими.

Наприклад, як людина навчається керувати автомобілем? Все починається з засвоєння елементарних актів. Спочатку потрібно навчитися правильно розташовуватися за кермом та послідовно виконувати необхідні функції: візуальний контроль навколишнього простору, перемикання коробки передач у потрібний режим, регулювання педалей газ-гальма, підлаштування швидкості авто під швидкість автомобільного потоку, утримання полоси руху тощо. Опрацьовується кожна дія окремо в певній послідовності. Все це здійснюється під пильним контролем свідомості та забирає чимало енергії. Поєднуючись, ці елементарні акти стають підґрунтям складної техніки керування.

Просуваючись від простих дій до складних, *багаторазово повторюючи рухи і дії*, людина починає робити їх *автоматично* у певній послідовності, набуваючи майстерності. Аналогічно відбувається формування навичок писати, їздити на велосипеді, грати на музичному інструменті тощо. Отже, дії, які на початку вимагають контролю свідомості для їх виконання, через багаторазове повторення стають автоматичними і переходять на рівень передсвідомого, завдяки чому розвантажується робота свідомого.

- *Неусвідомлюваний супровід свідомих дій* — це *мимовільні рухи, тонічна напруга, міміка, пантоміміка і вегетативні реакції* (сльози, тремтіння, зміни зіниць). Приклад: коли людина говорить неправду, вона зазвичай мимовільно торкається свого підборіддя або носа; якщо людина під час розмови чує цікаву інформацію, то мимовільно у неї розширюються зіниці; якщо студент занудьгував під час лекції, то починає мимовільно дивитися на двері або на вікна тощо. Такі прояви реагування супроводжують спілкування між людьми і є додатковими (разом з мовленням) засобами комунікації, які називаються невербальними. Вони можуть бути використані як об'єктивні показники різних психологічних характеристик людини — його намірів, відносин, бажань, думок тощо.

• *Сомнабулізм* (від лат. *somnus* — сон і *ambulare* — гуляти) — особлива складна форма неусвідомленої поведінки, пов'язана з ходінням вночі у стані сну. Синонім сомнабулізму — лунатизм. Його походження пов'язане з уявленнями про вплив Місяця на людину під час сну.

Під час сну, як писав І. П. Павлов, розвивається охоронне гальмування, що поширюється на кору великих півкуль і підкоркові структури. При сомнабулізмі гальмування охоплює лише кору і не поширюється на підкірку. Але окремі ділянки кори, наприклад, центр руху, що здійснює регуляцію рухів і їх координацію, зоровий і тактильний центри залишаються в активному стані. Гальмуванням інших відділів кори можна пояснити відсутність контролю за своїми діями і те, що в подальшому людина не пам'ятає, де вона ходила, що робила, а також те, що людина не відчуває страху, коли ходить небезпечними місцями.

У дітей сомнабулізм зустрічається досить часто, але з віком він проходить, при цьому вони психічно є абсолютною здоровими. У дорослих сомнабулізм вимагає більш серйозної уваги.

Причинами лунатизму можуть бути:

✓ наслідки травми (родова травма, струс мозку) або гіпоксія мозку (киснева недостатність, наприклад, при пологах), нейроінфекції (наприклад, енцефаліт). Такі ушкодження спричиняють загибель певної кількості клітин головного мозку. Ушкоджені відділи мозку можуть недостатньо гальмуватися під час сну і викликати неповне пробудження з епізодами лунатизму;

✓ підвищений рівень збудження нервової системи, що ускладнює процес гальмування під час сну;

✓ підвищений рівень тривожності. Сомнабулізм спостерігається переважно у вразливих, тривожних, схильних до високої емоційної рухливості людей.

Ознаки сомнабулізму:

1. Епізоди підйому і ходіння відбуваються в першу третину нічного сну (у фазі повільного сну), при цьому здійснюються певні стереотипні координовані рухи та дії при хорошій орієнтації в просторі.

2. Під час сноходіння спостерігається відчужений вираз обличчя з пильним поглядом, відсутність реакції на спроби вступити в контакт.

3. Вранці особа нічого не пам'ятає про ходіння уві сні.

4. Відновлення психічної активності через декілька хвилин після пробудження.

• *Стереотипи поведінки* — це способи реагування на ситуації, що склалися під впливом історико-культурних умов, соціальної групи, до якої належить людина, її індивідуального буття і попереднього досвіду. Стереотипи поведінки — це система поведінкових навичок, які передаються з покоління в покоління. Стереотип поведінки складається в процесі адаптації етнічної системи до навколишнього середовища. Власний стереотип поведінки сприймається членами етнічного колективу як єдино можливий, нормальний стандарт відносин, як спосіб життя і дій людей. Наприклад, в арабській культурі при зустрічі добре знайомі чоловіки трічі торкаються один до одного щоками, імітуючи триразовий поцілунок. В Омані, зустрічаючись з друзями, молоді люди труться носами. У Європі або США подібна поведінка видалася б дивною, тим часом як в арабському суспільстві це ознака дружніх або братських стосунків.

Отже, прояви несвідомого можна знайти в усіх трьох сферах психіки: когнітивній, емоційній та мотиваційно-поведінковій. У когнітивній: субсенсорне сприймання, передчуття, галюцинації, інтуїтивне мислення, інсайт, стереотипи сприймання і мислення; в афективній: афект, гіпноз, стани, які виникають під впливом зараження та алкоголю, сновидіння; у мотиваційній: тяги, мотиви та настановлення; у поведінковій: психологічні захисти, автоматизми, сомнамбулізм, неусвідомлюваний супровід свідомих дій, стереотипи поведінки. Всі форми прояву несвідомого між собою переплетені, їх виділення і віднесення до певної сфери є відносно умовним, бо людська психіка є цілісним утворенням. Її вивчення сприяє глибинному всебічному розумінню людини.

Резюме

Отже, на поставлене питання на початку розділу — «чи вичерпується психічне життя людини лише свідомим» — можна відповісти: ні, не вичерпується! Психіка людини — складний феномен, який містить як усвідомлену, так і неусвідомлену частини. Ці частини є автономними цілісними утвореннями, які безперервно взаємодіють та впливають одне на одного.

Завдання для самостійної роботи

1. Наведіть приклади свідомого рівня функціонування психіки.
2. Заповніть наведену нижче таблицю прикладами

Рівні психіки	Психічні чи поведінкові прояви
Свідомий	
Передсвідомий	
Несвідомий	

3. Як Ви розумієте поняття «мати ідентичність»?

4. Проаналізуйте, коли «включаються» психологічні захисти. Поясність, у чому полягають їх функції.

5. Вкажіть, які дії свідомого або несвідомого спостерігаються в наведених прикладах, поясніть свій вибір:

а) вирішивши стати психологом, юнак збирає інформацію про виші, в яких можна отримати дану професію та вибирає предмети для ЗНО, щоб добре підготуватися до вступу;

б) людина, вийшовши вранці з дому, не пам'ятає, чи вимкнула вона праску, і повертається, щоб перевірити це;

в) перед складним іспитом Віктору сниться сон, в якому він бігає по лабіринту, потрапляє в глухий кут;

г) сім'я зробила перестановку в спальні, прибрала від ліжка тумбочку. Але ще впродовж чотирьох місяців дружина, яка спала біля тумбочки, намагалася класти туди книгу.

Питання для дискусії

1) Психологічні захисти є ефективними регуляторами поведінки чи обмежувачами прояву свободи людини?

2) Чи варто забороняти підпорогову рекламу?

Інформаційні джерела

1. Адамар Ж. Исследование психологии процесса изобретения в области математики. — М.: «Советское радио», 1970. — С. 17–18.

2. Варій М. Й. Загальна психологія. Навчальний посібник. — К.: «Центр учбової літератури», 2007. — 967 с.

3. Загальна психологія: Підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук, Т. М. Лисянська. — К.: Либідь, 2005. — С. 464.

4. Немов Р. С. Общие основы психологии. Кн. 1. 4-е изд., — М.: Владос, 2003. — С. 315–382.

5. Новая философская энциклопедия — М.: Мысль, 2010. — Интернет-ресурс: <https://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/.../about>

6. Психологія: Підручник / Трофімов Ю. Л., Алексеева М. І., Гончарук П. А. — К.: Либідь, 2001. — С. 122–134.
7. Психологія та педагогіка: Навч. посіб. / Л. А. Колесніченко, М. В. Артюшина, О. М. Котикова та ін. — К.: КНЕУ, 2008. — С. 162–190.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: В 2-х тт. — М., 1989. — Т. 1. — С. 12–62, 175–190.
9. Фрейд З. Психология бессознательного: — М.: Просвещение, 1990. — 448 с.
10. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни. — М.: АСТ, 2011. — 210 с.
11. Юнг К. Г. Человек и его символы / Юнг Карл Густав, фон Франц Мария-Луиза, Хендерсон Джозеф Л. — «Медков С. Б., Серебрянные нити», 2016. — 352 с.

Тема 7

ПРОБЛЕМА ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ

- 7.1. Людина: індивід, особистість та індивідуальність
- 7.2. Поняття особистості у вітчизняній та зарубіжній психології
- 7.3. Взаємозв'язок біологічного і соціального в особистості
- 7.4. Активність як визначальна характеристика особистості
- 7.5. Особистість з точки зору системного підходу (за Б. Ф. Ломовим)
- 7.6. Проблема структури особистості у психології
- 7.7. Концепція особистості О. Ф. Лазурського
- 7.8. Концепція особистості Г. С. Костюка
- 7.9. Інтегративно-особистісний підхід (Г. О. Балл)

У темі розкрито ключові особливості проблеми дослідження особистості в сучасній психологічній науці. Зокрема, розглянуто нюанси співвідношення понять «індивід», «особистість» та «індивідуальність»; особливості розуміння поняття особистості у вітчизняній та зарубіжній психології; взаємозв'язок біологічного і соціального в особистості; особливості активності як визначальної характеристики особистості; ключові підходи до розгляду особистості у вітчизняній психології радянського періоду (Б. Ф. Ломов, О. Ф. Лазурський, Г. С. Костюк, Г. О. Балл); проблему структури особистості у психології.

Перелік знань та умінь, яких набуде студент після опанування матеріалів теми

Після вивчення теми студенти мають

Знати:

- особливості співвідношення понять «індивід», «особистість» та «індивідуальність»;
- розуміння поняття особистості у вітчизняній та зарубіжній психології;
- основні підходи до розгляду особистості у вітчизняній психології радянського періоду (Б. Ф. Ломов, О. Ф. Лазурський, Г. С. Костюк, Г. О. Балл);
- варіанти структури особистості у психології.

Вміти:

- диференціювати взаємозв'язок біологічного і соціального у особистості;
- вирізняти ключові особливості активності як визначальної характеристики особистості;
- брати участь в дискусії щодо основних проблем особистості в сучасній психології;
- використовувати на практиці отримані знання про особистість та її ключові характеристики.

*«Індивідом народжуються, особистістю стають,
індивідуальність відстоюють».*

О. Г. Асмолов

Кожен з нас хоча б раз в житті задавався питаннями: «Що таке особистість?»; «Чи всі люди є особистостями?»; «Що відрізняє одну особистість від іншої?»; «Що більше впливає на формування властивостей особистості: генетичне чи соціальне?»; «Чому одні люди активні, а інші — ні?»; «З чого складається особистість?».

Спробуємо відповісти на ці питання. В сучасній психологічній науці проблема особистості досліджується крізь призму багатьох підходів. Діяльнісний підхід, що був панівним в радянській психології, показав як свої переваги, так і суттєві недоліки. Сучасна європейська психологічна наука у дослідженнях послуговується переважно системним та гуманістичним підходами.

7.1. Людина: індивід, особистість та індивідуальність

Якщо розглядати людину як цілісну систему, то в широкому розумінні слова, вона включає в себе дві підсистеми:

- організм — морфофізіологічний рівень організації людини;
- особистість — соціально-психологічний рівень організації людини.

Обидві ці підсистеми взаємопов'язані та взаємозумовлені. Розвиток організму значною мірою визначений генетично і певною мірою залежить від способу життя, що і визначається соціально-психологічним рівнем організації людини. Проте, соціально-психологічний розвиток людини залежить від ефективності її включення в різні види діяльності в конкретній соціальній спільноті. То як же співвідносяться між собою поняття «індивід»,

«особистість» та «індивідуальність» і якою мірою вони характеризують людину?

Людина — це родове поняття, що вказує на віднесення істоти до вищого ступеня розвитку живої природи — до людського роду. У понятті «людина» утверджується генетична зумовленість розвитку власне людських ознак і якостей. Тобто людина — істота біологічна.

Індивід — істота, що належить до людського роду, одиничний представник виду «*homo sapiens*». Тобто, народжуючись, людська особина має в собі усі людські ознаки (здатність до прямоходіння, до мовлення, до високого рівня інтелекту, свідомості і самосвідомості, людські морфологічні ознаки тощо). Як індивіди люди відрізняються один від одного не лише морфологічними особливостями (зріст, конституція тіла, колір очей тощо), а й психологічними характеристиками (здібностями, темпераментом, емоційністю).

До індивідних характеристик належать: вік, стать, нервова система, конституція, асиметрія великих півкуль, обмін речовин, первинні емоції, біологічні потреби, психофізіологічні функції, задатки, темперамент (рис 7.1).

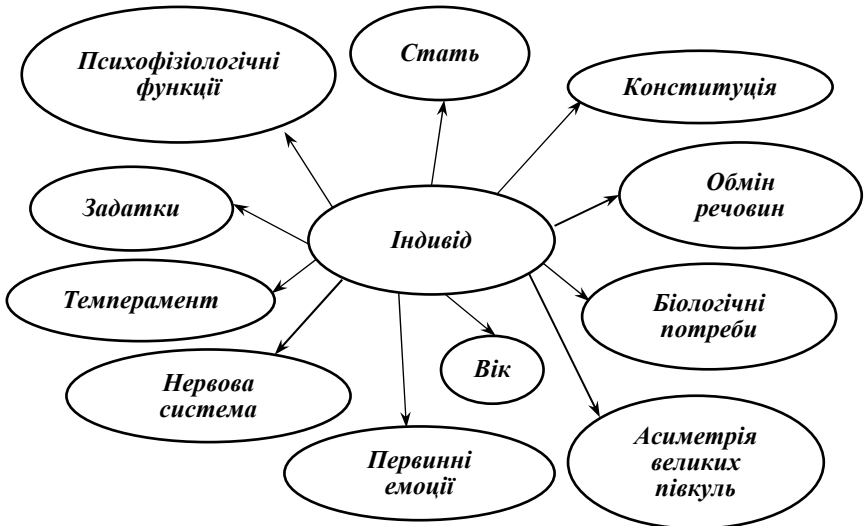

Рис. 7.1. Характеристики людини як індивіда

Особистість — соціальна істота, яка включена в суспільні відносини, бере участь в суспільному розвитку і виконує певну соціальну роль.

Реальність, яка описується поняттям «особистість», проявляється навіть в етимології цього терміна. Слово «особистість» (persona) спочатку означало акторські маски (в римському театрі маска актора називалася «личина» (перегукується з рос. «личность») — обличчя, звернене до аудиторії), які були закріплені за певними типами дійових осіб.

Давньогрецький філософ Теофаст в трактаті «Етичні характеристики» (318 р. до н.е.) виділив понад 30 особистісних типів (базика, підлесник, хвалько, удавальник і т.ін.). Потім це слово стало означати самого актора і його роль. У римлян слово «persona» вживалося обов'язково із зазначенням певної соціальної функції ролі (особистість батька, особистість царя, особистість судді). Таким чином, особистість за первісним значенням — це певна соціальна роль чи функція людини.

В сучасній психологічній науці особистість прийнято визначати як соціально-психологічне утворення, що формується завдяки життю людини в суспільстві. Людина як суспільна істота набуває нових (особистісних) якостей, коли вступає у відносини з іншими людьми, і ці відносини стають такими, що «утворюють» її особистість. У індивіда в момент народження ще немає цих набутих (особистісних) якостей.

Оскільки особистість найчастіше визначають як людину з її соціальними, набутими якостями, це означає, що до особистісних не належать ті особливості людини, що природно зумовлені і не залежать від її життя в суспільстві. Так, до особистісних якостей не належать психологічні якості людини, що характеризують її пізнавальні процеси або індивідуальний стиль діяльності, за винятком тих, що проявляються у відносинах з людьми в суспільстві. У поняття «особистість» зазвичай включають ті властивості, що є більш-менш стійкими і свідчать про індивідуальність (індивідуальні особливості) людини, визначаючи її значущі для інших риси і вчинки.

***Особистість** — це конкретна людина, взята в системі її стійких соціально зумовлених психологічних характеристик, які виявляються в суспільних зв'язках і відношеннях, визначають її моральні вчинки і мають суттєве значення для неї самої і для оточуючих [9, с. 117]*

Індивідуальність підкреслює неповторну своєрідність людини, те, в чому вона відрізняється від інших. Індивідуальність — це єдність неповторних особистісних властивостей конкретної людини, своєрідність поєднання її психофізіологічної структури

(типу темпераменту, фізичних і психічних особливостей, інтелекту) та набутих в соціумі властивостей (світогляду, життєвого досвіду, спрямованості, мотивації тощо).

Сутнісне визначення індивідуальності пов'язано не стільки з поняттями «особливість», «неповторність», скільки з поняттями «цілісність», «єдність», «самобутність», «авторство», «власний спосіб життя». Сутність індивідуальності пов'язана з самобутністю індивіда, його здатністю бути самим собою.

Співвідношення індивідуальності й особистості визначається тим, що це два способи буття людини, два її різних визначення. Розбіжність же цих понять проявляється, зокрема, в тому, що існують два різні процеси становлення особистості та індивідуальності.

Становлення особистості — процес соціалізації людини, що полягає в розкритті нею своєї родової, суспільної сутності. Це освоєння завжди здійснюється в конкретно-історичних обставинах життя людини. Становлення особистості пов'язане з прийняттям індивідом вироблених в суспільстві соціальних функцій і ролей, соціальних норм і правил поведінки, з формуванням умінь будувати відносини з іншими людьми. Становлення індивідуальності — процес індивідуалізації суб'єкта. Індивідуалізація — це процес самовизначення і відокремлення особистості, її виокремленість із суспільства, оформлення її окремоті, унікальності та неповторності.

У поняттях «особистість» та «індивідуальність» зафіксовані різні сторони, різні виміри сутності людини. Ця відмінність добре виражена в мові. Зі словом «особистість» зазвичай вживають такі епітети, як «сильна», «енергійна», «незалежна», або: «слабка», «безвольна», «безхребетна», підкреслюючи тим самим уявлення інших людей про її діяльнісну сутність. Про індивідуальність же ми частіше говоримо: «яскрава», «неповторна», «творча», або «ніяка», «нічим не вирізняється з-поміж інших».

7.2. Поняття особистості у вітчизняній та зарубіжній психології

Дослідження проблем особистості отримало свій розвиток лише на початку ХХ ст. у відповідь на кризу традиційної психології, побудованої на ідеях В. Вундта. Витоки кризи виникли разом з народженням самої психології особистості. У 1931 році

Л. С. Виготський писав, що «досі залишається закритою центральною і вищою проблемою психології — проблема особистості та її розвитку».

У 1937 р., Гордон Олпорт у своїй першій книзі «Особистість: психологічна інтерпретація» наводить понад 50 різних визначень особистості. Спроба їх синтезування виявилася невдалою, і Олпорт змушений був відмовитися від визначення особистості, визнаючи тільки те, що «людина — це об'єктивна реальність».

І навіть через півстоліття, у кінці 80-х, відомий методолог П. Г. Щедровицький змушений був констатувати, що в переважній більшості випадків проблема психології особистості залишається на рівні описової психології, а саме поняття «особистість» існує лише як побутове позначення. Слід визнати, що і для зарубіжної, і для вітчизняної психології проблема особистості виявилася найважчою.

У вітчизняній психології особистість тлумачиться як набута соціальна властивість людини. Як зазначає К. К. Платонов, за період 1917–1970 рр. в радянській психології можна виділити щонайменше чотири домінуючі теорії особистості:

1. Особистість як профіль психічних рис (1917–1936 рр.).
2. Особистість як досвід людини (1936–1950 рр.)
3. Особистість як темперамент і вік (1950–1962 рр.)
4. Особистість як сукупність відносин, що проявляються в спрямованості (1962–1970 рр.).

Інший відомий психолог, А. В. Петровський, також говорить про існування у вітчизняній психології різних підходів до розуміння особистості в різні історичні відрізки часу. Так, період 50–60-х років характеризується так званим «колекціонерським» підходом, в межах якого «особистість виступає як набір якостей, властивостей, рис, характеристик, особливостей психіки людини». На думку А. В. Петровського, подібне уявлення про особистість виявляється «дивно нееверистичним», оскільки стирається грань між поняттями «особистість» та «індивід», особистість подрібнюється на складові.

З середини 60-х років робляться спроби з'ясування загальної структури особистості, а в 1969 р. Всесоюзний симпозіум з проблем особистості пройшов під знаком розуміння особистості як біосоціальної істоти у межах структурного підходу. Подальша критика цього підходу полягала в тому, що в особистості виділялися як біологічна, так і соціальна підструктури, а це призводить до того, що між поняттями «особистість» і «людина», «особистість» і «індивід» ставиться знак рівності. На думку ж А. В. Пет-

ровського, «біологічне існує в особистості у перетвореній формі як соціальне».

До кінця 70-х років орієнтація на структурний підхід до проблеми особистості змінюється тенденцією застосування системного (або структурно-системного) підходу, що вимагає виділення системоутворювальних ознак особистості.

Таким чином, можна констатувати, що на сьогодні у вітчизняній психології поширений погляд на людину як на індивіда, особистість і суб'єкт діяльності, але при цьому відсутня більш-менш загальноприйнята концепція особистості.

Погляди ж зарубіжних психологів на особистість характеризуються ще більшою строкатістю. Л. Хьелл і Д. Зіглер виділяють щонайменше дев'ять напрямків в теорії особистості. Це — психодинамічний (З. Фройд) та переглянуті А. Адлером і К. Юнгом варіанти цього напрямку, диспозиційний (Г. Олпорт, Р. Кеттел), біхевіористичний (Б. Скіннер), соціально-когнітивний (А. Бандура), когнітивний (Дж. Келлі), гуманістичний (А. Маслоу), феноменологічний (К. Роджерс) та егопсихологія (Е. Еріксон, Е. Фромм, К. Горні).

Як відзначають Л. Хьелл і Д. Зіглер, уявлення про особистість цих та інших, близьких до них, авторів, недвозначно свідчать про несхожості цих концепцій. Втім, слід визнати, що узагальнене уявлення про особистість з позицій різних авторів багатогранніше, ніж у початковій концепції «зовнішнього соціального образу».

Аналіз зарубіжних концепцій дає можливість виділити спільні підходи до поняття «особистість». Вони виражаються в таких положеннях:

1. У більшості визначень особистість постає у вигляді певної гіпотетичної структури або організації. Поведінка людини організовується та інтегрується на рівні особистості.

2. У більшості визначень підкреслюється значення індивідуальних відмінностей між людьми.

3. У більшості визначень особистість характеризується в еволюційному процесі, як суб'єкт впливу внутрішніх та зовнішніх чинників, включаючи генетичну і біологічну схильність, соціальний досвід і зовнішнє середовище.

4. У більшості визначень саме особистість «відповідає» за стійкість поведінки. Саме вона забезпечує людині почуття безперервності в часі у навколишньому середовищі.

В американській психологічній літературі поняття особистість (з англ. «Personality») походить від слова «person» («особа») і звучить наступним чином: це унікальні поведінкові і когнітивні

паттерни особи; Або — унікальний сталий спосіб мислення, переживань і дій особи [15]. Паттерн — це спосіб поведінки, дії.

Отже, порівняння узагальнених поглядів вітчизняних і зарубіжних психологів виявляє певну схожість між ними щодо особистості. Спільний рух психологічної думки, що фіксується в різних країнах у різних дослідників, вселяє певний оптимізм щодо розв'язання проблеми особистості в психології.

7.3. Взаємозв'язок біологічного і соціального у особистості

Проблема співвідношення біологічного і соціального у особистості людини тривалий час була предметом запеклих суперечок серед психологів-теоретиків. Цікаво, що до того, як Ч. Дарвін розвинув свою теорію еволюції, показавши, що її основою є природний відбір, питання про співвідношення біологічного і соціального у особистості майже не піднімалося.

У процесі становлення об'єктивної науки було розглянуто практично всі можливі зв'язки між поняттями «психічне», «соціальне» та «біологічне». Психічний розвиток тлумачиться так:

- повністю спонтанний процес, незалежний ні від біологічного, ні від соціального;
- похідний тільки від біологічного;
- похідний тільки від соціального;
- похідний від паралельного впливу біологічного і соціального.

У першій групі концепцій, в яких доводиться спонтанність психічного розвитку, психічне розглядається як явище, повністю підпорядковане своїм внутрішнім законам, ніяк не пов'язане ні з біологічним, ні з соціальним. Організм зазвичай розглядався як певне «вмістилище» психічної діяльності. Погляди древніх філософів і теологів можна віднести саме до цієї групи, адже джерела розвитку психіки шукалися лише в самій психіці.

У біологізаторських концепціях психічне розглядається як лінійна функція біологічного розвитку організму. Всі особливості психічних явищ людини визначаються особливостями біологічної структури, а їх розвиток підпорядкований винятково біологічним законам. Нерідко використовуються закони, відкриті при вивченні тварин, які не враховують специфіку розвитку людського організму. Для пояснення психічного розвитку посилаються на

біогенетичний закон, згідно з яким в розвитку індивіда відтворюється еволюція виду, до якого цей індивід належить.

Біологізатори стверджують, що психічного як самостійного явища в природі не існує, оскільки всі психічні явища можна описати або пояснити за допомогою фізіологічних понять. Проте людина настільки глибоко занурена в суспільство, цивілізацію і культуру, має настільки розвинений розум, що описувати її поведінку тільки через фізіологічне — означає вкрай спрощувати і спотворювати реальні закономірності такої поведінки.

На противагу біологізаторським, існують соціологізаторські концепції, що надають пріоритет соціальному над біологічним. Цікаво, що той самий біогенетичний закон застосовується і тут, але в іншому ракурсі: індивід в своєму онтогенезі відтворює основні шаблі процесу історичного розвитку суспільства, насамперед, розвитку його духовного життя та культури. Це дискусійне тлумачення, втім, певні паралелі між розвитком цивілізації і розвитком індивіда простежити дійсно можна.

На даний час суперечки між вченими-психологами з приводу ролі біологічного і соціального майже припинилися. Проте в подібних випадках, вони можуть мати штучний характер з метою виділення меж певних «психологічних шкіл».

Вже аксіоматичним є той факт, що людина народжується як представник певного біологічного виду, зі своїми фізіологічними особливостями, рефlekсами, інстинктами і т. ін. Не менше відомі випадки, коли маленькі діти потрапляли на виховання до тварин (так звані «діти-мауглі»), в результаті чого за рівнем свого розвитку не могли перевершити звичайну трирічну дитину. Людина після народження виявляється в певному соціальному оточенні і тому розвивається не тільки як біологічний об'єкт, а й як представник конкретного суспільства.

Останнім часом з'являється багато цікавих наукових досліджень ролі соціального у тварин. Виявляється, що і тварини активно вбирають в себе соціальний досвід. Наприклад, кішки завдяки інстинктам вміють полювати на дрібних гризунів і птахів, але ця вроджена здатність розвивається в грі і навчанні, — дорослі кішки вчать своїх кошенят прийомам ефективного полювання. Якщо у кошеняти не було вчителя або вчитель був поганий, мисливські вміння і навички у нього будуть розвинені гірше. Цікаво, що прагнення до навчання у кішки теж є інстинктом.

Роль інстинктів у поведінці людини так само велика, хоч і не так помітна. Якщо мама вчить свою дитину ходити і говорити, це зумовлено інстинктами і соціальним досвідом водночас. У біль-

шості випадків інстинктивне і соціальне у людини утворює свого роду сплав.

Фізіологічне в поведінці не зводиться тільки до інстинктів. Наприклад, слуховий аналізатор людини так влаштований, що, слухаючи певні поєднання звуків, людина може відчувати сильне задоволення. Так народжується захоплення музикою. Так народжується багато різних соціальних ефектів: від організації дискотек до спонукальних революційних пісень. Не було б цієї фізіологічної особливості — соціальне життя було б іншим. У свою чергу, спілкування з іншими людьми може спонукати людину змінити свої музичні уподобання, звернути увагу на нові жанри, нових композиторів і виконавців. Занадто сильне захоплення гучною музикою може привести до ранньої глухоти. Чи можна вирахувати співвідношення біологічного і соціального в цій ранній глухоті? Звичайно, що ні.

Проблема біологічного і соціального в людині часто розглядається через протиставлення понять «індивід» та «особистість».

7.4. Активність як визначальна характеристика особистості

Відомий український психолог, директор Інституту психології ім. Г. Костюка, С. Д. Максименко зазначає, що активність живих істот — один з головних і необхідних проявів життя, внутрішня спонукальна сила, спрямована на задоволення потреб організму. Але активність людини докорінно відрізняється від активності тварин. У тварин вона є проявом інстинктивних біологічних потреб організму, а у людини — поштовхом до активності є, крім біологічних, її свідомі й цілеспрямовані прагнення.

Активність людини і форми її виявлення розвинулись історично і мають соціально спрямований характер. Щодо питання про джерела активності особистості в психології існували різні точки зору.

Вперше питання про активність особистості порушено З. Фройдом. Основні положення його теорії обґрунтовують думку, що до активності людину спонукають її інстинктивні потяги, властиві їй від народження, що передаються спадково. З. Фройд наголошував на провідній ролі несвідомого в психіці людини, що істотно впливає і на її активність.

Неофройдиристи (А. Адлер та Е. Фромм) відштовхувалися від головних постулатів З. Фрейда про несвідоме, але надавали мен-

шого значення сексуальним мотивам і намагалися зосередитися на пошуках нових рушійних сил людської поведінки. Неофройдисти виходили з визнання вирішальної ролі оточення і механізмів соціального характеру.

С. Д. Максименко відзначає, що, розробляючи проблему активності особистості, вітчизняна психологія виходить з визнання того, що джерелом активності особистості є її органічні та духовні потреби — в їжі, одязі, знаннях, праці.

7.5. Особистість з точки зору системного підходу (за Б. Ф. Ломовим)

Однією з провідних у психології ще з радянського періоду є концепція особистості Б. Ф. Ломова (рис. 7.2).

Ломов Борис Федорович — російський радянський психолог, фахівець в галузі загальної, інженерної та педагогічної психології, а також психології пізнавальних процесів. Один з ініціаторів розробки інженерної психології в СРСР. За життя член-кореспондент АПН СРСР (1967), член-кореспондент АН СРСР з 23 грудня 1976.

Рис. 7.2. Борис Федорович Ломов (28.01.1927–11.07.1989)

Подібно до Б. Г. Ананьєва, Б. Ф. Ломов вважає об'єктивною підставою властивостей особистості систему суспільних відносин. Відносини «індивід-суспільство» є відносинами породження, формування особистості суспільством, складовою розвитку самого суспільства, а не відносинами типу «організм-середовище».

В якості системотвірної властивості особистості Б. Ф. Ломов називає спрямованість: «Вона так чи інакше виявляється у вивченні всієї системи психічних властивостей і станів особистості...» [6, с. 67]. Складовими спрямованості особистості, за Б. Ф. Ломовим, є мотиваційна сфера особистості, її потреби, життєві цілі, здібності.

Мотиваційна сфера особистості є суб'єктивним відображенням потреб, опосередкованим становищем особистості в суспільстві. Потреби в матеріальних умовах і засобах життя, у спілкуванні, в пізнанні, діяльності та відпочинку Б. Ф. Ломов відносить до базових потреб індивіда. На основі базових формуються потреби похідні, наприклад, естетична потреба або потреба в спілкуванні. Потреба у творчій праці — це, за Б. Ф. Ломовим, потреба вищого порядку.

Таким чином, Б. Ф. Ломов виділяє кілька найважливіших вимірів потребово-мотиваційної сфери особистості:

- ✓ вимір, що визначається співвідношеннями між власними (індивідуальними) потребами особистості, потребами тих спільнот, до яких вона належить, і потребами суспільства в цілому;
- ✓ вимір, що визначається співвідношенням потреб в засобах існування і засобах розвитку;
- ✓ вимір, що визначається співвідношенням потреб різних порядків (базових і похідних);
- ✓ вимір, що визначається співвідношеннями мотивів, орієнтованих на виробництво і споживання.

На основі потребо-мотиваційної сфери особистості формуються життєві цілі особистості. Життєва мета виступає в ролі загального інтегратора всіх особистих цілей, пов'язаних з окремими видами діяльності.

Проблема спрямованості особистості (потреб, мотивів, цілей) нерозривно пов'язана з проблемою її здібностей (потенціалу особистості). Коли йдеться про здібності, маються на увазі психологічні властивості індивіда, що мають відношення до успішності виконання певних видів діяльності. Обдарованість розглядається і як передумова спеціальних здібностей і як якісно своєрідне їх поєднання, а талант — як вищий рівень розвитку обдарованості. Спеціальні здібності, загальна обдарованість і талант розвиваються в діяльності.

Подальша розробка психологічної теорії особистості пов'язана з вивченням усієї системи її властивостей не тільки в процесі індивідуальної діяльності, а й її взаємодії з іншими людьми в контексті спільної діяльності і спілкування. Аналізуючи психологічний склад особистості, неможливо обійтися без розгляду її ціннісних орієнтацій, уподобань, симпатій, антипатій, інтересів та інших характеристик, які можна визначити, за Б. Ф. Ломовим, єдиним поняттям «суб'єктивні відносини особистості», що розуміється як одна з форм спрямованості, системотвірної властивості особистості.

Б. Ф. Ломов виділяє наступні виміри суб'єктивних відносин: модальність (позитивне, негативне, нейтральне або амбівалентне ставлення), інтенсивність, широта (багатство чи вузькість), ступінь стійкості суб'єктивних відносин особистості. Перелічені виміри суб'єктивних відносин особистості є базовими і являють собою перший їх рівень.

Наступний рівень, похідний від першого, дає ще цілий ряд якісних характеристик суб'єктивно особистісних відносин. Тут, насамперед, потрібно відзначити домінантність (домінуючими стають відносини, пов'язані з життєвими цілями особистості і її провідними мотивами). Важливою властивістю другого рівня є когерентність (внутрішня зв'язаність всієї системи суб'єктивних відносин, яка визначає гармонійність, цілісність особистості або її роздвоєність). Наступний вимір — емоційність відносин. Інтелектуалізація відносин проявляється в такому їх вимірі, як ступінь їх узагальненості. З узагальненістю тісно пов'язана принциповість відносин (чи виникають відносини під поверхневим емоційним впливом випадкових подій, чи їх розвиток спирається на систему моральних, естетичних та інших принципів, прийнятих особистістю). Найважливіше місце в системі вимірів другого рівня займає ступінь активності відносин (точніше, ступінь впливу відносин на активність особистості і прояви їх в цій активності).

Основним виміром вищого рівня інтеграції суб'єктивних відносин є ступінь їхньої усвідомленості. «Специфічне поєднання перелічених вимірів визначає особливості психологічного складу конкретної особистості і міру її громадської активності», — писав Б. Ф. Ломов [6, с. 54].

7.6. Проблема структури особистості у психології

Проблема структури особистості була дуже ґрунтовно розроблена у вітчизняній психології радянського періоду. Проте єдиного уявлення про структурну організацію особистості не склалося.

За С. Л. Рубінштейном, формування людини як особистості відбувається тільки у процесі взаємодії зі світом та з іншими людьми. В його концепції особистість — це сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються зовнішні впливи. Проте він наголошує, що суспільні умови не проектуються механічно на людину, а опосередковуються внутрішніми умовами, насамперед, власною моральною працею індивіда.

В структурі особистості С. Л. Рубінштейн розрізняв темперамент, характер, здібності, спрямованість та самосвідомість (рис. 7.3).

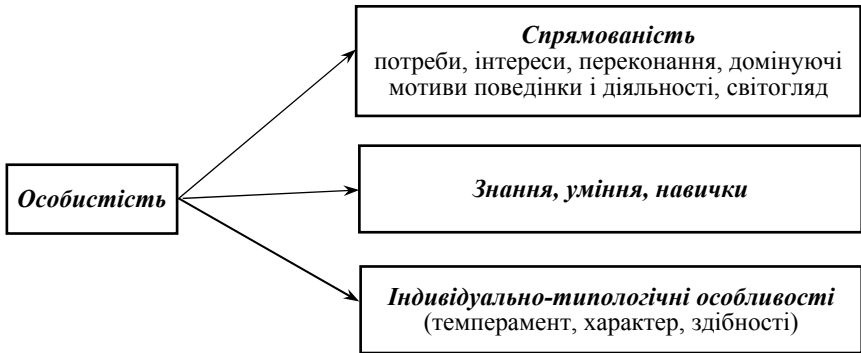

Рис. 7.3. Структура особистості за С. Л. Рубінштейном

На відміну від нього, О. М. Леонтьєв вважав, що особистість — винятково соціальна сутність людини, і тому темперамент, характер, здібності, а також знання людини не входять до складу особистості як її підструктури; вони становлять лише умови формування цього соціального утворення.

Уявлення О. М. Леонтьєва про особистість:

- особистість — це особливе цілісне утворення, яке породжується суто людськими відносинами на досить пізніх етапах онтогенезу. Природні індивідуальні властивості (фізіологічні, морфологічні і навіть деякі індивідуально набуті психологічні властивості він відносив не до особистісних, а індивідних;

- аналіз особистості О. М. Леонтьєв здійснює через категорію діяльності, яку він вважав основоположною у цьому питанні. Структуру особистості та її складові він розкриває шляхом аналізу потребнісно-мотиваційної сфери. Потреби є поштовхом для будь-якої діяльності, опредметнюючись у мотивах. Формування особистості починається тоді, коли починає встановлюватися ієрархія мотивів та ієрархія діяльностей;

- розвиток особистості, за О. М. Леонтьєвим, відбувається у процесі включення її у різні види діяльності.

Згідно з А. В. Петровським, особистість як суб'єкт міжособистісних відносин виявляє себе в трьох репрезентаціях (підструктурах), що утворюють єдність (структуру):

- інтраіндивідуальна — особистість як відносно стійка сукупність її «інтраіндивідуальних якостей» — психічних властивос-

тей, що становлять індивідуальність людини (особливості темпераменту і характеру, здібності, мотиви, спрямованість особистості і т. ін.);

- **інтеріндивідуальна** — особистість як включеність індивіда в простір міжіндивідуальних зв'язків, де внутрішньогрупові відносини і взаємодії можуть тлумачитися як особистісні характеристики їх учасників (в даному випадку особистісне виступає як групове, а групове — як особистісне);

- **метаіндивідуальна** — особистість як «ідеальна представленість» індивіда в життєдіяльності інших людей, в тому числі, за межами актуальної взаємодії з ними; тут людина постає як суб'єкт смислових перетворень в інтелектуальній, емоційній або мотиваційній сфері інших особистостей. Наприклад, метаіндивідуальна підструктура — це праці та наукові здобутки, створені особистістю, вірші та пісні, міфи та легенди (рис. 7.4).

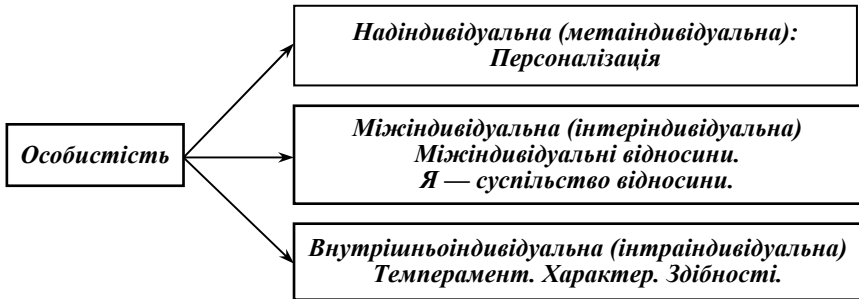

Рис. 7.4. Структура особистості за А. В. Петровським

Індивід у своєму розвитку формує соціально детерміновану потребу бути особистістю — відображати себе в життєдіяльності інших людей, продовжуючи своє існування в них, і виявляє здатність бути особистістю, реалізовану в соціально значущій діяльності.

Б. Г. Ананьєв при описі загальної для всіх психічної структури використовував ширшу категорію — «людина» (як предмет пізнання), що включає цілісний спектр окремих понять психології, — індивід, особистість, індивідуальність, суб'єкт діяльності. Загальна структура людини, за Б. Г. Ананьєвим, об'єднує всі перелічені компоненти, що утворюють відносно самостійні підструктури. Так, у підструктурі індивіда виділяються статеві та індивідуально-типологічні властивості (конституціональні, нейродинамічні та інші особливості), психофізіологічні функції, органічні потреби,

здатки, темперамент. Власне особистість охоплює два класи особистісних властивостей: клас первинних властивостей особистості становлять статус, соціальні ролі, ціннісні орієнтації; вторинні властивості — мотивація, структура суспільної поведінки, свідомість, самосвідомість і т.ін.

Результатом узагальнення різних підходів до структурного аналізу в радянській психології стала динамічна, функціональна структура особистості К. К. Платонова. Вона складається з чотирьох підструктур особистісних властивостей:

1) біологічна зумовленість (швидкість протікання нервових процесів, баланс процесів збудження і гальмування і т.ін.: статеві, вікові властивості);

2) форми відображення — особливості пізнавальних процесів (мислення, пам'яті, сприймання, відчуття, уваги); особливості емоційних процесів (емоції, почуття);

3) соціальний досвід (знання, вміння, навички, звички);

4) спрямованість (переконавання, світогляд, особистісні смисли, інтереси).

З метою правильного розуміння описаної структури особистості, за К. К. Платоновим, слід пам'ятати, що психіка є окремою, особливою формою як об'єктивної, так і суб'єктивної реальності, що виникає і розвивається відповідно до своїх власних законів і не зводиться ні до біологічного, ні до соціального. Біологічне і соціальне можуть сприяти розвитку особистості в цілому, її окремих підструктур або будь-яких її характеристик, або ж, навпаки, можуть гальмувати її розвиток.

Природні властивості і особливості індивіда є соціально зумовленими її елементами. Так, наприклад, мозкова патологія зумовлена біологічно, але породжувані нею риси характеру стають особливостями особистості завдяки соціальній детермінації.

Наведемо ще декілька концепцій особистості.

7.7. Концепція особистості О. Ф. Лазурського

На думку О. Ф. Лазурського (рис. 7.5), основне завдання особистості — це адаптація до навколишнього середовища, яка розуміється в найширшому розумінні (природа, речі, люди, людські відносини, ідеї, естетичні, моральні, релігійні цінності тощо). Активність пристосування особистості до навколишнього середовища може бути різною, що виявляється в трьох психічних

рівнях — нижчому, середньому і вищому. Фактично ці рівні відображають процес психічного розвитку людини.

Лазурський Олександр Федорович— російський вчений українського походження, лікар і психолог. Розробив характерологію — психологічну концепцію індивідуальних відмінностей, що розглядалися в тісному зв'язку з діяльністю нервових центрів. Засновник новаторського психологічного методу — природного експерименту.

Рис. 7.5. Олександр Федорович Лазурський
(31.03.1874–27.02.1917)

Особистість, в поданні О. Ф. Лазурського, — це єдність двох психологічних механізмів. З одного боку, це ендопсихіка — внутрішній механізм людської психіки. Ендопсихіка виявляє себе в таких основних психічних функціях, як увага, пам'ять, уява і мислення, здатність до вольового зусилля, емоційність, імпульсивність, тобто в темпераменті, розумовій обдарованості, характері. Ендориси в основному є вродженими. Проте він не вважає їх абсолютно вродженими. На його думку, ендопсихіка становить ядро людської особистості, її основу. Інший істотний бік особистості — екзопсихіка, зміст якої визначається ставленням особистості до зовнішніх об'єктів, середовища. Екзопсихічні прояви завжди відбивають зовнішні умови, що оточують людину. Обидві ці частини пов'язані між собою і впливають одна на одну.

Щодо адаптації О. Ф. Лазурський виділяє три психічних рівня:

1. Нижчий рівень характеризує максимальний вплив зовнішнього середовища на психіку людини. Середовище ніби підпорядковує таку людину собі, незважаючи на її ендосообливість. Звідси суперечність між можливостями людини і засвоєними нею професійними навичками. Тому особистість нездатна навіть на те, що могла б зробити при більш самостійній і незалежній поведінці.

2. Середній рівень передбачає велику можливість пристосуватися до навколишнього середовища, знайти в ньому своє місце.

Більш свідомі люди, що володіють більшою працездатністю та ініціативою, вибирають заняття, відповідно до своїх схильностей і задатків. Їх можна назвати такими, що пристосувались.

3. На вищому рівні психічного розвитку процес пристосування ускладнюється тим, що значна напруженість, інтенсивність життя змушує не тільки пристосуватися до середовища, а й породжує бажання переробити, видозмінити його, згідно зі своїми власними потягами та потребами. Іншими словами, на цьому рівні можливий процес творчості.

Отже, нижчий рівень дає людей недостатньо або погано пристосованих, середній — пристосованих, а вищий — таких, що пристосовують світ до себе.

Одночасна взаємодія двох характеристик особистості — її приналежність до того чи іншого рівня психічного розвитку, з одного боку, і змістовна психологічна характеристика особистості всередині кожного рівня, з іншого, дали можливість О. Ф. Лазурському побудувати конкретну евристичну типологію, що стала основою подальших емпіричних досліджень.

На нижчому рівні психічного розвитку поділ робився на основі виділення переважальних психофізіологічних функцій (типологія всередині ендопсихічного комплексу): розумові, афективні — «рухливі», «чуттєві», «мрійники» і активні — енергійні, покірно-діяльні і вперті.

На середньому рівні психічного розвитку поділ робився за психосоціальними комплексами, що відповідали ендотаксопсихіці. Крім того, всі чисті типи середнього рівня О. Ф. Лазурський розбив на дві великі групи, залежно від переважання в них абстрактно-ідеалістичних або практично-реалістичних тенденцій: непрактичні, теоретики-реалісти — вчені, художники, релігійні споглядальники і практики-реалісти — людинолюбці (альтруїсти), громадські діячі, владні працівники, господарники.

На вищому рівні психічного розвитку завдяки духовному багатству, свідомості, скоординованості душевних переживань екзопсихіка досягає найвищого розвитку, а ендопсихіка становить її природну підоснову. Тому поділ робився за екзопсихічними категоріями, точніше, за найважливішими загальнолюдськими ідеалами та їх характерологічними різновидами. Найважливішими серед них, на думку О. Ф. Лазурського, є: альтруїзм, знання, краса, релігія, суспільство, зовнішня діяльність, система, влада.

Погляди О. Ф. Лазурського на природу і структуру особистості формувалися під безпосереднім впливом ідей В. М. Бехтерева-тоді, коли він працював під його керівництвом у психоневрологіч-

ному інституті. На думку В. М. Бехтерева, «особистість являє собою ніби дві тісно пов'язані одна з одною сукупності слідів, з яких одна тісніше пов'язана з органічною, а інша — з соціальною сферою».

Зіставлення концепції О. Ф. Лазурського з ідеями В. М. Бехтерева дають змогу припустити, що останні стали для О. Ф. Лазурського засадничими концептуальними положеннями, що дістали теоретичне та емпіричне розгортання в самій концепції особистості.

Значення концепції О. Ф. Лазурського полягає в тому, що вперше було висунуто положення про відносини особистості, що являють собою ядро особистості. Особливе ж значення її ще і в тому, що ідея відносин особистості стала відправною для багатьох вітчизняних психологів.

7.8. Концепція особистості Г. С. Костюка

Видатний український психолог Г. С. Костюк (рис. 7.6) зробив значний внесок у психологічну теорію особистості. Згідно з його концепцією, індивід стає суспільною істотою, особистістю в міру того, як у нього формуються свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції.

Костюк Григорій Силлович — український психолог. Професор Київського педагогічного інституту (з 1935). За життя член-кореспондент Академії педагогічних наук РРФСР (з 1947), дійсний член АПН СРСР (з 1967). Директор науково-дослідного інституту психології УРСР в 1945–1973 роках (нині Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України). Батько нейрофізіолога Платона Костюка та мистецтвознавця Олександра Костюка. Вважається одним з патріархів української психологічної науки.

Рис. 7.6. Григорій Силлович Костюк (23.11.1899–25.01.1982)

Об'єктивна соціальна сутність особистості завжди реалізується суб'єктивними психічними засобами. Соціально зумовлене психічне в людини визначає її соціальні відносини з Іншими людьми.

Психічна діяльність особистості відбувається в результаті інтеграції психічних процесів та властивостей і здійснюється на основі нейрофізіологічних механізмів. Останні є системою, що у своєму функціонуванні залежать від тих систем організму, які складаються з біохімічних, біофізичних та інших компонентів.

Особистість може усвідомлювати власні слабкі сторони і певною мірою компенсувати їх завдяки сильним сторонам, наприклад, стримувати афективність, імпульсивність свого темпераменту тощо.

Розглядаючи особистість як суспільну істоту, не можна забувати про її природну сутність, — вона діє на всіх етапах життя особистості. Слід розрізнити поняття «індивід» і «особистість». Людина є індивідом на всіх етапах онтогенезу і за всіх умов, а особистість стає і може перестати бути нею. Необхідно долати абсолютне протиставлення природного і суспільного, біологічного і соціального в житті особистості. Немає суспільного, соціального без природного, біологічного, як немає суспільства поза взаємодіючими в ньому індивідами.

Найбільш продуктивним, на думку Г. С. Костюка, є підхід до проблеми структури особистості, який спирається на аналіз її діяльності. Адже суспільні умови визначають психічні властивості особистості лише через дії самого індивіда. Зв'язок між діяльністю особистості та її психічними властивостями складний і багатозначний.

Структуру особистості утворюють різні психічні властивості. Це, передусім, свідомість і самосвідомість. Індивід стає особистістю, оскільки він усвідомлює навколишнє буття і себе самого, своє ставлення до нього, свої функції та обов'язки. Формою існування свідомості є, насамперед, знання. Вони входять у систему психічних властивостей як певна підсистема, що характеризує освіченість особистості.

Крім того, важливою підсистемою структури особистості є спрямованість її діяльності, яка визначається потребами й інтересами, ціннісними орієнтаціями, цілями та установками, моральними та іншими почуттями. Особистість характеризується і тим, як вона здійснює свої потяги, реалізує свою цілеспрямованість, якими вміннями, здібностями та вольовими якостями володіє. Звичайно, у структуру особистості включаються і психофізіологічні властивості індивіда.

Особистість являє собою діалектичну єдність різноманітних та взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей. Як система, що сама себе регулює та вдосконалює, вона характери-

зується єдністю протилежних тенденцій і процесів — інтеріоризації та екстеріоризації, диференціації та інтеграції, потягом до спілкування та до усамітнення, відокремлення тощо. Важливою також є проблема джерел і характеру суперечностей особистості, їхньої ролі у формуванні особистості та шляхів подолання.

Динамічність та стійкість особистості дають їй змогу бути незалежною від безпосередніх впливів ззовні, змінювати середовище відповідно до своїх намірів і планів, створювати умови для власного розвитку.

7.9. Інтегративно-особистісний підхід (Г. Балл)

Відаючи належне різним варіантам особистісного підходу, відомий український психолог Г. О. Балл (рис. 7.7) об'єднав їх у синтетичну версію, або, інакше кажучи, *інтегративно-особистісний* підхід.

Балл Георгій Олексійович — український психолог. За життя член-кореспондент НАПН України з 2003 року, професор з 1993, доктор психологічних наук з 1991, кандидат технічних наук з 1964 року. Докторська дисертація «Основи теорії задач (система основних понять; психолого-педагогічний аспект)». Вважається одним з патріархів гуманістичного підходу в психології особистості.

Рис. 7.7. Георгій Олексійович Балл (24.05.1936–22.12.2016)

Інтегративність Балл тлумачить у двох аспектах:

- *методологічному (гносеологічному)* — інтеграція (синтез) конструктивних складових концепцій, що відповідають різним варіантам розуміння та пізнання особистості;
- *онтологічному* — орієнтація на цілісний розгляд людського індивіда (особи) у єдності його соматичних, психологічних і духовних властивостей.

Г. О. Балл вважає, що вказані аспекти взаємопов'язані. Важливим є те, що об'єктивне існування цілісного людського індивіда утворює онтологічну основу для системного об'єднання адекватної інформації про нього, здобутої різними методами, які зосереджують увагу на різних властивостях цього індивіда; інакше кажучи, — для реалізації гносеологічного аспекту інтегративності. При цьому, вчений зауважує, що розбудову інтегративно-особистісного підходу у психології немає потреби розпочинати з чистого аркуша, адже є можливість опертися на плідні традиції. Мається на увазі описана вище концепція особистості, побудована майже сто років тому видатним вітчизняним психологом Олександром Федоровичем Лазурським. Крім того, в контексті розбудови інтегративно-особистісного підходу Г. О. Балл пропонує спиратись на дослідження М. М. Рубінштейна, Г. Олпорта, Ф. Лерша, Л. С. Виготського, Л. І. Божович та ін.

Резюме

Таким чином, діяльнісний підхід, що був панівним в радянській психології, показав як свої переваги, так і суттєві недоліки. Сучасна європейська психологічна наука у дослідженнях послуговується переважно системним та гуманістичним підходами.

Людина — це родове поняття, що вказує на віднесення істоти до вищого ступеня розвитку живої природи — до людського роду. Індивід — істота, що належить до людського роду, одиничний представник виду «homo sapiens». Особистість — соціальна істота, яка включена в суспільні відносини, бере участь в суспільному розвитку і виконує певну соціальну роль. Індивідуальність, в свою чергу, підкреслює неповторну своєрідність людини, те, в чому вона відрізняється від інших.

Становлення особистості — процес соціалізації людини, що полягає в освоєнні нею своєї родової, суспільної сутності. Становлення індивідуальності — процес індивідуалізації суб'єкта. У поняттях «особистість» та «індивідуальність» зафіксовані різні сторони, різні виміри сутності людини.

Можна констатувати, що на сьогодні у вітчизняній психології поширений погляд на людину як на індивіда, особистість і суб'єкт діяльності, але при цьому відсутня більш-менш загальноприйнята концепція особистості. Погляди ж зарубіжних психологів на особистість характеризуються ще більшою строкатістю. Порівняння поглядів вітчизняних і зарубіжних психологів виявляє певну схожість між ними щодо особистості.

Проблема біологічного і соціального в людині часто розглядається через протиставлення понять «індивід» та «особистість».

Розробляючи проблему активності особистості, вітчизняна психологія виходить з визнання того, що джерелом активності особистості є її органічні та духовні потреби — в їжі, одязі, знаннях, праці.

Різні підходи до вивчення особистості вказують на наявність як схожих, так і відмінних поглядів щодо аналізу її особливостей. Спроби розробки структури особистості нашоюхують на необхідність ґрунтовного дослідження окремих її елементів.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте особливості співвідношення понять «індивід», «особистість» та «індивідуальність».
2. Поясніть основні аспекти взаємозв'язку біологічного і соціального в особистості. Наведіть відповідні приклади.
3. Вирізнити ключові особливості активності як визначальної характеристики особистості. Наведіть відповідні приклади.
4. Здійсніть порівняльний аналіз основних підходів до розгляду особистості у вітчизняній психології (Б. Ф. Ломов, О. Ф. Лазурський, Г. С. Костюк, Г. О. Балл).
5. Опишіть особливості ключових підходів до розуміння структури особистості у психології.

Запитання до дискусії

Які характеристики людини — особистісні чи індивідуальні — більшою мірою сприяють її професійному розвитку та становленню?

Інформаційні джерела

1. Аверин В. А. Психология личности: Учебное пособие. — СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999. — 89 с.
2. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. — М.: Наука, 1977. — 379с.
3. Аткинсон Р. Л., Аткинсон Р. С., Смит Э. Е., Бем Д. Дж. и др. Введение в психологию. — М.: Прайм-Еврознак, 2003. — 672 с.
4. Балл Г. О. Интегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять // Психологія і суспільство. — 2009. — № 4. — С. 25–53.
5. Загальна психологія / За загальною редакцією академіка С. Д. Максименка. Підручник. — Вінниця: Нова Книга, 2004. — 704 с.
6. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. — М.: Наука, 1984. — 444 с.

7. Маклаков А. Г. Общая психология. — СПб.: Питер, 2001 — 592 с.
8. Мясищев В. Н. Психология отношений. Избранные психологические труды. Под ред. А. А. Бодалева. — Москва — Воронеж, 1995. — 356 с.
9. Павелків Р. В. Загальна психологія. Підручник. — К.: Кондор, 2009. — 576 с.
10. Петровський А. В., Платонов К. К. Структура и развитие личности. — М.: Наука, 1986. — 256 с.
11. Психологія: підручник для студ. вищих навч. закл. / Ю. Л. Трофімов [та ін.]; ред. Ю. Л. Трофімов. — К.: Либідь, 2008. — 560 с.
12. Ръжковская Т. Л. Основы психологии и педагогики / Т. Л. Ръжковская. — Минск.: Изд-во МИУ, 2010. — 448 с.
13. Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Загальна психологія. Навч. посіб. — К.: Центр учбової літератури, 2012. — 296 с.
14. *Encyclopedia of Psychology*. Vol. 8. Alan E. Kazdin, PhD, Editor-in-Chief. Pages: 4128

Тема 8

ПОВЕДІНКА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ФОРМИ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

- 8.1. *Взаємозв'язок категорій психології «активність», «поведінка», «діяльність»*
- 8.2. *Загальна характеристика діяльності людини*
- 8.3. *Види, типи діяльності*
- 8.4. *Структура діяльності*
- 8.5. *Індивідуальний стиль діяльності*
- 8.6. *Проблема спільної діяльності*

У темі розкрито суттєві особливості категорій психології «активність», «поведінка», «діяльність», їх взаємозв'язок в структурі особистості; розглянуто особливості активності та поведінки людини і тварин; розкрито сутнісні характеристики діяльності людини; наукові підходи до структури діяльності (О. М. Леонт'єв, В. А. Козаков); поняття «провідний вид діяльності»; види діяльності — гра, навчання, праця, спілкування; типи діяльності; особливості індивідуальної та спільної діяльності; поняття вчинок; індивідуальний стиль діяльності; проблема спільної діяльності.

*Перелік знань та умінь, яких набуде студент
після опанування матеріалів теми*

Після вивчення теми студенти мають

Знати:

- теоретичні основи категорій психології «активність», «поведінка», «діяльність», «вчинок»;
- особливості активності та поведінки людини і тварин;
- види і типи діяльності;
- наукові підходи до визначення структури діяльності;
- сутність та структуру індивідуального стилю діяльності;
- особливості індивідуальної та спільної діяльності.

Вміти:

- здійснювати аналіз понять «активність», «поведінка», «діяльність», «вчинок»;
- описувати та характеризувати види та типи діяльності людини;
- порівнювати різні класифікації структури діяльності людини;
- характеризувати функціональні параметри індивідуального стилю діяльності для різних професій;
- описувати стратегії поведінки членів організації у спільній діяльності.

Кожна діяльність, якщо тільки вона запліднена любов'ю та знанням справи, криє в собі величезні невичерпні можливості для творчості

М. Монтень

Якщо запитати будь-яку людину: В чому смисл людського життя: працювати, щоб заробляти на життя чи жити, щоб присвятити себе улюбленій справі, розкрити власні потенційні можливості в професії або реалізувати себе в творчості? Що є рушійною силою активності, що спонукає людину діяти? Спробуємо надати відповідь на ці питання.

8.1. Взаємозв'язок категорій психології «активність», «поведінка», «діяльність»

Діяльність, поведінка — найбільш загальні форми цілісного вияву активності особистості як суб'єкта. На думку К. О. Абульханової-Славської, сам суб'єкт визначає потрібну кількість активності для різних форм діяльності (на роботі, в навчанні, в побуті, на дозвіллі), а також якість цієї активності, тобто міру активності щодо завдань, що розв'язуються [1].

У психології складним є питання про співвідношення понять «поведінка» та «діяльність». Деякі дослідники використовують ці терміни як синоніми, інші, навпаки, протиставляють їх, підкреслюючи при цьому активний характер діяльності і реактивний (як відповідь на взаємодію з навколишнім середовищем) характер поведінки.

Для визначення категорій «поведінка», «діяльність» особливо значення набуває розкриття їх співвідношення з поняттям «активність». Якщо звернутися до наукових праць вчених-психологів, опублікованих протягом останніх 20–30 років, категорія «поведінка» в них спеціально не розглядалася, а згадувалася ли-

ше побічно в порівняльній характеристиці особливостей прояву активності як способу забезпечення життєдіяльності живих істот — тварин і людей — в навколишньому середовищі. Наприклад, А. В. Петровський зазначав, що: 1) активність тварини зумовлюється її природною організацією, спонукається потребами й виявляється в поведінці, що регулюється вродженими програмами; 2) активність людини, джерелом якої теж є потреби, проявляється як цілеспрямований процес оволодіння формою діяльності, визначеної суспільним досвідом; а умовою всебічного розвитку людини є праця.

Зв'язок між поведінкою, діяльністю й особистістю був досліджений О. М. Леонтєвим, С. Л. Рубінштейном, Г. С. Костюком, В. В. Давидовим та їхніми послідовниками. Тақ, О. М. Леонтєв основу особистості людини визначав як сукупність її суспільних за своєю природою ставлень до світу, що реалізуються через діяльність, точніше розмаїттям діяльностей особистості. Тільки завдяки діяльності особистість стає суб'єктом пізнання та перетворення об'єктивної дійсності [4].

Таким чином, очевидною є тенденція перебільшення позитивного, формувального впливу діяльності на розвиток людини, особливо трудової, і зведення поведінки до прояву активності, зумовленої фізіологічними або іншими життєво важливими потребами.

Діяльність визначається як специфічна форма активного ставлення людини до навколишнього світу, змістом якого є доцільна зміна і перетворення світу на основі овоєння і розвитку культури.

Багато зусиль до включення діяльності в категоріальний апарат психології доклав Б. Ф. Ломов, який ґрунтовно досліджував проблеми особистості, діяльності, спілкування.

Як зазначав Б. Ф. Ломов, діяльність, — у найширшому значенні — належить до будь-яких активних систем, але ототожнювати ці поняття неможливо, бо людська діяльність має суспільний характер і розглядається в психології як суспільно-історична категорія [5].

У сучасному словнику з психології [8, с. 15] **активність** тлумачиться як «загальна характеристика живих істот, їх власна динаміка, як джерело перетворення, зміни чи підтримки ними життєво значущих зв'язків з навколишнім світом; характеризує, більшою мірою, зумовленість зроблених дій специфікою внутрішніх станів суб'єкта безпосередньо в момент діяльності».

Як риса особистості активність проявляється в енергійній діяльності, праці, творчості, громадському житті. Оскільки *активність* характеризує форму руху живої матерії, то вона властива і тваринам, і людині. Однак, в психології *активність тварин* тлумачать як «доцільну життєдіяльність», притаманну високоорганізованим тваринам (О. М. Леонт'єв, М. С. Каган).

Активність людини є джерелом її розвитку, визначає діяльність і є її рушійною силою. Принципова відмінність між цими поняттями полягає в тому, що діяльність виходить із потреби в предметі, а активність — із потреби в діяльності. До того ж, активність передує діяльності в часі: до початку діяльності ми активно вибираємо, що потрібно зробити, плануємо, міркуємо, за допомогою яких засобів чогось досягти. Але активність не тільки йде попереду діяльності, а й «супроводжує» її протягом усього процесу. Не можна уявити оптимальну діяльність, позбавлену активності.

Активність особистості є багатовимірною категорією, яка реалізується в системі цільових установок, ціннісних відносин та орієнтацій, що визначають мотиваційну сферу особистості, спрямованість її інтересів, нахилів, вибір способів діяльності й спілкування. Розрахувавши свої сили, можливості для досягнення мети, людина мобілізує свої здібності, активізує бажання, долає інерцію. Мотиваційними спонуками до дії є будь-які її потреби, передусім актуалізовані (незадоволені). **Мотив** — це внутрішня спонукальна причина дій і вчинків суб'єкта. Він відображається потребами, які спонукають до діяльності. Як зазначав Б. Ломов, «мотив лише спонукає до діяльності, а ціль «конструює» діяльність, визначає її характеристики та динаміку» [5]. Взаємозв'язок потреб, мотивів, активності особистості відображено на рис. 8.1.

Наприклад, найтипівішими мотивами, здатними спонукати керівника до управлінської активності, є: прагнення змінити статус і зробити кар'єру; бажання розв'язати складну управлінську проблему, від якої залежатиме успіх усієї організації; бажання приносити користь організації; інтерес до управлінських справ; сподівання на те, що організація стане більш незалежною і самостійною; бажання посилити вплив на персонал; можливість виявити себе і свої здібності тощо. Бажання досягти мети спричиняє пошукову активність, спрямовану на зміну ситуації (вибір способів поведінки, мобілізація та координація зусиль, саморегуляція та ін.). Складний процес формування активності особистості завершується реальним вибором бажаного, тобто задоволенням потреб, але тільки за умови, що зовнішні спонуки не суперечать вже існуючим в мотиваційній сфері особистості.

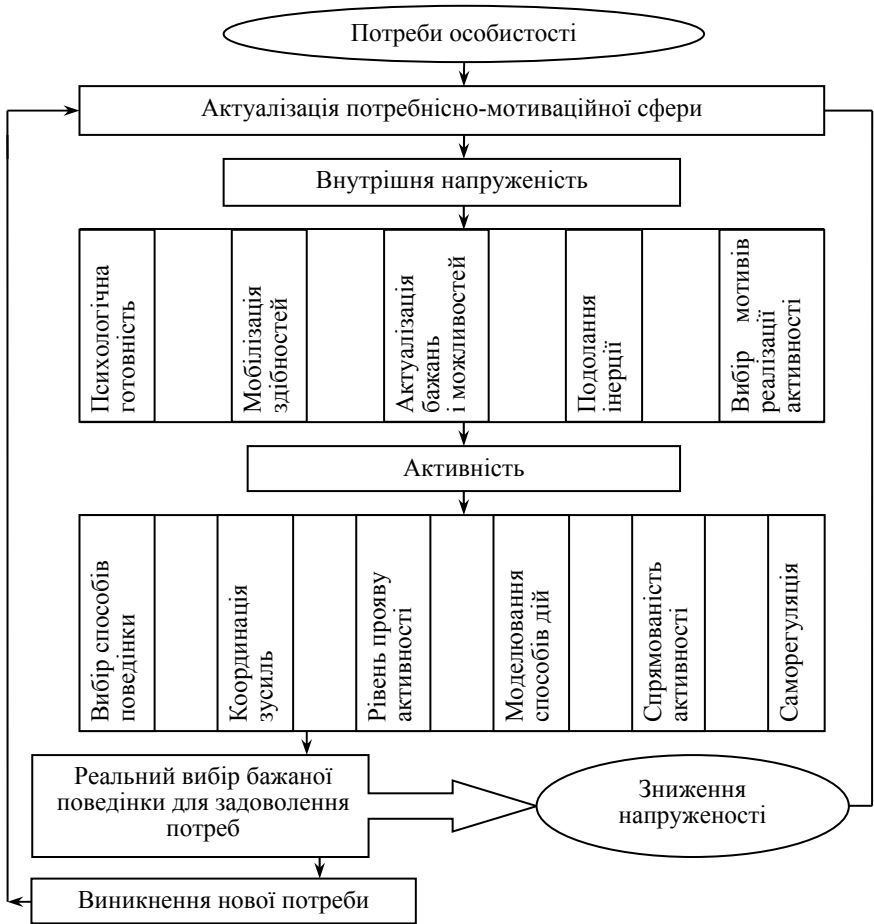

Рис. 8.1. Взаємозв'язок потреб, мотивів, активності особистості (Г. А. Суворова [10]).

Отже, рушійною силою активності людини є потреби, що лежать в основі мотивів поведінки та діяльності людини.

Потреба – це внутрішній стан організму, що зазнає нестачу в чомусь, проявляється у вигляді внутрішнього напруження, що спонукає індивіда до цілеспрямованої активності для задоволення життєво важливих функцій самозбереження, біологічного та особистісного саморозвитку

Актуалізація потреби свідчить про те, що рівновага, гомеостаз між організмом і навколишнім світом порушений. Енергія, яка спрямована на відновлення гомеостазу, і є та енергія, яка породжує діяльність суб'єкта, тобто *сама потреба є джерелом активності*.

Активність людини залежить як від внутрішніх, так і від зовнішніх чинників. Співвідношення їх породжує різні типи прояву активності, показує процес перетворення зовнішніх умов на соціально-психологічні установки, очікування. Належність до активності таких психологічних особливостей, як мотиви особистості, її спрямованість, здібності, ціннісно-сміслові орієнтації, визначає власне психологічну характеристику активності.

Форми прояву активності класифікуються за багатьма ознаками. Активність рослин практично обмежена обміном речовин з навколишнім середовищем. Активність тварин викликана біологічними потребами організму, що забезпечує його пристосування до навколишнього середовища; вона задана генетично і не виходить за межі біологічної доцільності. Наприклад, у тварини потреба в їжі змушує її активно рухатись в пошуках здобичі (рис. 8.2).

Вовк пильно вдивляється в далечінь, вся його постать, кінцівки напружені, він відчуває десь поряд зграю козуль, щелепи його відкриті: він готовий до стрибка, щоб вчасно спіймати здобич. Навіть кулі мисливця не зупиняють хижака. Його активність пропорційна потребі угамування голоду

Рис. 8.2. Активність тварини забезпечує її життєдіяльність

Активність людини, крім усіх видів і форм, характерних для тварин, містить ще особливу форму, що називається діяльністю. В психології розрізняють поведінкову і діяльнісну активність, усвідомлену і неусвідомлену, адаптивну і дезадаптивну, ситуативну і надситуативну, конструктивну і деструктивну.

Активність людини принципово відрізняється від активності тварин і в іншому відношенні. Якщо активність тварин зумовле-

на біологічними потребами, то активність людини підтримується не тільки базовими потребами (фізіологічними: голод, спрага, сексуальні потреби; потребами у безпеці, у соціальних контактах, у визнанні, схваленні), а й вищими потребами, завдяки присвоєнню досягнень культури людства минулого та нинішнього покоління. Це потреби в пізнанні, в творчості, в самоактуалізації.

Оскільки активність характеризує всю сукупність форм взаємодії людини з середовищем, всі її основні форми одночасно виступають як її основні рівні, які, в свою чергу, утворюють певну ієрархію. Найвищий рівень в даній ієрархії є поведінкова, соціально-детермінована активність особистості, найнижчий — активність локальних підсистем індивіда (сенсорних, рухових, гомеостатичних).

Розглянемо рівні поведінки людини, запропоновані французьким вченим, психологом П'єром Жане (рис. 8.3), представником французької соціологічної школи.

П'єр Марія Фелікс Жане — відомий французький психолог, філософ, невропатолог. У 20–30-х рр. XX ст. розробив психологічну теорію, виходячи з розуміння психології як науки про поведінку. При цьому, на відміну від біхевіоризму, П. Жане не зводить поведінку до елементарних актів, а включає в систему психології свідомість. Він висловлює свої погляди на психіку як енергетичну систему, що містить декілька рівнів напруги, які відповідають складності відповідних їм психічних функцій. На цій основі вчений розробив складну ієрархічну систему форм поведінки від простих рефлекторних актів до вищих інтелектуальних дій.

Рис. 8.3. П'єр Жане
(Pierre-Marie-Félix Janet, 30.05.1859–27.02.1947)

Вчений виділяє сім рівнів поведінки людини: 1) рефлекторні акти; 2) відкладені перцептивні дії (фаза підготовки і фаза завершення дії); 3) елементарні соціальні акти (наприклад, наслідування норм поведінки, культури споживання тощо); 4) елементарні інтелектуальні акти; 5) маніпулювання різними об'єктами, що веде до формування інтелектуальних дій; 6) розумова діяльність, мислення; 7) творча, трудова діяльність.

Процес переходу від нижчого рівня поведінки до вищого здійснюється за допомогою мови, яка опосередковує процеси регуля-

ції, формує довільність трудової діяльності — здатність до саморегуляції. Саме здатність до саморегуляції, до опосередкованості своєї поведінки П. Жане вважав найвищим критерієм розвитку особистості.

Сутність соціально-когнітивного підходу до розуміння поведінки людини досліджував Альберт Бандура (рис. 8.4).

Альберт Бандура — видатний канадський психолог українського походження, представник соціально-когнітивної теорії особистості. В основі цієї теорії лежить положення про те, що нові форми поведінки можна набути без зовнішнього підкріплення. Вчений відзначає, що багато чого в поведінці, яку ми демонструємо, отримується за допомогою *прикладу*: ми просто спостерігаємо, що роблять інші, а потім повторюємо їхні дії. Цей акцент на *научінні* через *спостереження* або *наслідування*, а не на *прямому* підкріпленні, є найбільш характерною ознакою психологічної теорії Альберта Бандури. У 2007 р. Бандура був четвертим у світі найбільш цитованим автором книг у сфері гуманітарних наук.

Рис. 8.4. Альберт Бандура (народився 4.12.1925 р.)

Розроблена А. Бандурою модель-тріада взаємного детермінізму показує, що, хоча на поведінку особистості впливає середовище, воно частково є також продуктом діяльності людини. Учений робить акцент на ролі *научіння* в набутті навичок поведінки. Загалом, функціонування (життєдіяльність) людини розглядається як продукт взаємодії поведінки, особистісних чинників і впливу середовища. Поведінка і діяльність в соціально-когнітивній теорії особистості взаємопов'язані та взаємодетерміновані.

В загальному вигляді поведінка відображає рухову активність живих істот, яку можна спостерігати зовні, і яка викликана необхідністю адаптації для виживання та продовження роду. Водночас, коли йдеться про поведінку людини, то завжди підкреслюють її суспільний характер та соціальну зумовленість.

Згідно з вітчизняною концепцією поведінка особистості детермінується рівнем суспільної діяльності. Дії людини щодо су-

спільства й інших людей, оцінюються з боку їх регуляції громадськими нормами моралі і права.

Одиницями поведінки є *вчинки*, в яких відображується позиція особистості, моральні переконання відповідно до соціальної норми. *Соціальна норма* — це модель належного, загальноовизнаного правила поведінки, встановлена соціальними групами і суспільством.

З точки зору дотримання соціальних норм і цінностей виділяють соціальну і асоціальну поведінку людини. Соціальна поведінка завжди спрямована на дотримання та збереження морально-етичних норм у суспільстві, в колективі, групі і пов'язана зі створенням суспільно значущих цінностей або з освоєнням соціального досвіду. Прикладом соціальної поведінки є служіння своїй державі в будь-якій сфері: в громадській (волонтерська діяльність), в економічній (діяльність колективу на підприємствах, в організаціях, в аграрному секторі, яка спрямована на створення матеріальних цінностей, продуктів харчування), культурно-просвітницькій (художнього-творча, духовно-пізнавальна діяльність, що спрямована на розвиток особистості та освоєння культурно-історичних цінностей).

Асоціальна поведінка включає *девіантну і делинквентну поведінку*. Ігнорування існуючих соціальних норм і соціальних очікувань характеризує *девіантну* (від лат. *deviatio* — відхилення, ухилення) поведінку, яка являє собою форму дезорганізації поведінки індивіда або групи, що не відповідає очікуванням, моральним і правовим вимогам суспільства. Різні девіації часто виникають в підлітковому віці, проявляються в таких формах, як брехня, грубість, агресивність, паління, бійки, прогули шкільних занять, наркоманія, алкоголізм, втечі з дому, бомжування.

Делинквентна (від лат. *delictum* — злочин, правопорушення) — це свідомо здійснювана поведінка, метою якої є знищення, зміна, заміна норм, прийнятих існуючим соціальним інститутом. Делинквентна поведінка пов'язана з кримінальним порушенням соціальних норм, що проявляється в намірі завдати збитків, шкоди іншій людині або групі людей.

Поведінка людини — предмет досліджень сучасної психології, що поєднує здатність людини до діяльності в матеріальній, інтелектуальній і соціальній сферах життя. Одиниця поведінки — вчинок. Поведінка людини розвивається впродовж усього його життя. Так само, як тілесний розвиток людини зазнає безперервних змін від дитинства до старості, поведінка ніколи не досягає

стадії, на якій розвиток припиняється. Причому, поведінковий і тілесний розвиток взаємопов'язані, і етапи того і іншого значною мірою збігаються.

***Вчинок** — необхідна складова поведінки та діяльності, специфічний вид інтелектуально-вольової дії, яка відображає певні відносини між особистістю і матеріальним світом; явище, яке характеризує спосіб буття особистості.*

Включення категорії вчинку як одиниці поведінки і діяльності є своєрідністю підходу української школи психології В. А. Роменця. Український вчений побудував оригінальну концепцію вчинку, яка базується на розгляді даного поняття у широкому гуманітарному контексті, і започаткував у психологічній науці вчинкову парадигму, згідно з якою «вчинок стає не тільки предметом, а й методичною основою для вивчення психіки». «Вчинок — це спосіб особистісного існування у світі», — підкреслює В. А. Роменець. І саме вчинок як універсальний принцип і спосіб самовідтворення буття, що інтегрує в собі його найвищі й найзагальніші цінності, дає змогу людині, котра вчиняє усім своїм життям, стати воістину безсмертною, долучитися до вічності» [9].

Структура вчинку, за В. А. Роменцем, містить такі компоненти (табл. 8.1).

Таблиця 8.1

СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ВЧИНКУ (В. А. Роменець)

Компоненти	Характеристика
ситуативний компонент	своєрідне поєднання зовнішніх та внутрішніх умов, що спричиняють певну форму активності особистості; змістом цього компонента можуть бути: «ситуація», «соціальні умови», «властивості особистості», «темперамент», «психічні стани» тощо.
мотиваційний компонент	складне психологічне утворення, в якому поєднані групи домінуючих мотивів щодо прийняття рішення відповідно змісту ситуації.
дійовий компонент	мається на увазі весь комплекс реально-практичних дій особистості, спрямованих на прийняття нею рішення щодо морального змісту актуальної ситуації та на реалізацію прийнятого рішення.
післядійовий компонент	комплекс пізнавально-перетворювальних дій особистості, спрямованих на усвідомлення, осмислення (рефлексія) і оцінювання вчинкових дій.

Оскільки у вчинку проявляється рівень розвитку особистості, її спрямованість (на себе, на справу, на інших), то всю сукупність вчинків називають моральною поведінкою особистості. Отже, вчинок є каталізатором морально-етичних якостей особистості.

8.2. Загальна характеристика діяльності людини

Діяльність — одна з основних категорій психологічної науки, — це цілісна діяльність суб'єкта в різних формах та видах, у її філогенетичному, історичному та онтогенетичному розвитку. У діяльності людина створює предмети матеріальної та духовної культури, втілює свої здібності, зберігає та вдосконалює природу, будує суспільство, створює те, що без її активності не існувало б у природі. Через діяльність, як форму активного ставлення до життя, людина встановлює реальний зв'язок із світом, в якому вона живе та діє на природу, речі, інших людей. Завдяки ній людина виходить за межі своєї природної сутності, тобто перевершує свої генетично зумовлені можливості. Внаслідок продуктивного, творчого характеру своєї діяльності людина створила знакові системи, інформаційні технології, знаряддя дії. Користуючись всім цим, людина перетворює не лише навколишній світ, а й саму себе. Історичний прогрес, що мав місце протягом кількох десятків тисяч років, зобов'язаний своїм походженням саме діяльності, а не вдосконаленню біологічної природи людей. Таким чином,

Діяльність – це форма активного ставлення суб'єкта до дійсності, спрямована на досягнення свідомо поставлених цілей і пов'язана зі створенням суспільно значущих цінностей або освоєнням соціального досвіду.

Діяльність — це дуже специфічна форма відношення, що має лише їй властиві особливості.

Форми і способи організації людської діяльності відрізняються від активності (життєдіяльності) тварин. Ці відмінності зводяться до такого:

1. Діяльність людини має продуктивний, творчий характер. Активність тварин має споживчу основу, вона нічого нового порівняно з тим, що дано природою, не робить і не створює.

2. Діяльність людини пов'язана з предметами матеріальної і духовної культури, які використовуються нею або в якості

інструментів, або в якості предметів задоволення потреб, або в якості засобів власного розвитку. Для тварин людські знаряддя і засоби задоволення потреб як такі не існують.

3. Діяльність людини перетворює її саму, її здібності, потреби, умови життя. Активність тварин практично нічого не змінює ні в них самих, ні в зовнішніх умовах життєдіяльності.

4. Людська діяльність в її різноманітних формах і засобах реалізації є продукт історії. Активність тварин виступає як результат їхньої біологічної еволюції.

5. Предметна діяльність людей з народження їм не дана. Вона «задана» в культурному призначенні і засобах використання навколишніх предметів. Таку діяльність необхідно формувати і розвивати у навчанні і вихованні. Те саме стосується внутрішніх, нейрофізіологічних і психологічних структур, що управляють зовнішньою стороною практичної діяльності. Активність тварин генетично зумовлена і розгортається у міру природного анатомофізіологічного дозрівання організму.

Активність людини є основою діяльності, яка має *усвідомлений, цілеспрямований характер*. Діяльність ділять на зовнішню і внутрішню. Основною, генетично вихідною є зовнішня, предметна діяльність, яка породжує всі види внутрішньої психічної діяльності. Спершу здійснюються предметні дії і лише потім, коли накопичується досвід, людина набуває здатність здійснювати ті самі дії в думці (інтеріоризація). Втім, потім внутрішні дії (в думці) спрямовуються на перетворення предметної дійсності, підлягають зворотному перетворенню (екстеріоризація). Сутність *інтеріоризації* полягає в тому, що людина має змогу оперувати образами предметів, яких «немає в полі зору». Відірвавшись від матеріального носія, індивід за допомогою образу може вільно переміщуватися в просторі й часі, оперувати образами минулого чи створювати образи майбутнього. Важливу роль при цьому відіграє слово, що містить у собі значення речей, їхні істотні властивості і способи оперування ними. Психологічний механізм *екстеріоризації* полягає в тому, що після засвоєння предметних дій та їх переходу у внутрішній план людина втілює власні задумки в конкретну предметну діяльність.

Зовнішня діяльність спостерігається в окремих рухах та жестах (уклін, кивок, рукостискання), в окремих діях («пішов», «взяв», «поклав»); *внутрішня діяльність* виникає внаслідок дії системи внутрішніх, особистісних чинників. Тобто, в окремих рухах так чи інакше проявляються мотиви, цілі, завдання, які ставить перед собою людина. Вона не могла б виконати найпрос-

тішої дії, якби не сприймала, не запам'ятовувала, не уявляла. Будь-яка діяльність, будь-яка дія (якщо це акція, а не реакція), завжди має внутрішній бік. Наприклад, слюсар, взявши до рук інструмент, звично стискає деталь для обробки. Цю операцію він здійснює постійно, але, водночас, подумки намічає план, щоб виконати цю роботу більш якісно і швидше. Він пригадує технологію обробки металу, вносить свої поправки, захоплюється роботою, не відчуваючи втоми. Отже, зовнішні дії опосередковуються внутрішніми процесами суб'єкта, а внутрішні процеси так чи інакше проявляються зовні. Як зазначав Б. Г. Ломов, і зовнішню, і внутрішню форми діяльності індивіда необхідно вивчати у єдиній структурі діяльності.

І зовнішня (предметна), і внутрішня (психічна) форми діяльності регулюється усвідомленою метою. Це означає, що **діяльність людини має усвідомлений, цілеспрямований характер**, тобто підпорядкована меті (свідомому уявленню запланованому результату). Інші аспекти діяльності, зокрема, її мотиви і способи здійснення, можуть усвідомлюватися, не усвідомлюватися або усвідомлюватися частково. Якщо мета не усвідомлюється, то немає й діяльності. Є лише імпульсивна поведінка, не завжди послідовна і яку можна віднести до сфери «життєдіяльності» (людина встала, пішла, відкрила кран, набрала склянку води, ввімкнула світло тощо).

С. Л. Рубінштейн, формулюючи принцип єдності свідомості й діяльності, підкреслював, що його позитивний смисл полягає в утвердженні їх взаємозв'язку і взаємозумовленості: діяльність людини зумовлює формування її свідомості, її психічних зв'язків, процесів і властивостей, а ті, здійснюючи регуляцію діяльності, є умовою її ефективності.

Наступною характеристикою діяльності є її **предметність**. Поняття предмета міститься в самому понятті діяльності. Предмет діяльності виступає двоїсто: первинно — у своєму незалежному існуванні, що підпорядковує і перетворює діяльність суб'єкта, вторинно — як образ предмета, продукт психічного відображення його властивостей, яке здійснюється в результаті діяльності суб'єкта. Сучасна людина живе в оточенні таких предметів, жоден з яких не є чистим творінням природи. До всіх таких предметів, особливо на роботі і в побуті (сучасні технологічні установки, машини, побутова техніка тощо), були докладені руки і розум людини, так що їх можна вважати матеріальним втіленням людських здібностей. У них ніби опредметнені досягнення розуму людей. Засвоєння способів поведінки з такими предметами,

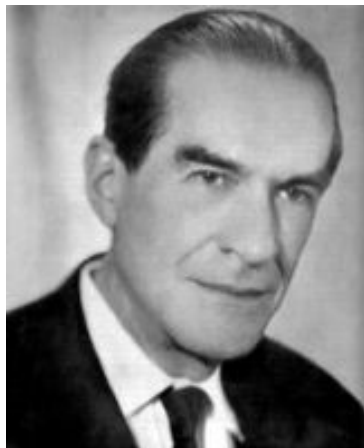
включення їх у діяльність виступає як власний розвиток людини. Всім цим людська діяльність відрізняється від активності тварин, які не виробляють нічого подібного: ні одягу, ні машин, ні знакових систем, ні знарядь праці, ні засобів пересування і багато чого іншого. Для задоволення своїх потреб тварини користуються лише тим, що їм надала природа.

Отже, діяльність завжди спрямована на певний об'єкт, на перетворення його властивостей. Тому вислів «безпредметна діяльність» позбавлений будь-якого сенсу. Наприклад, предметом діяльності студента університету є засвоєння теоретичних основ наук, вироблення вмінь практичного застосування знань у майбутній професійній діяльності, оволодіння узагальненими способами дій, відпрацювання прийомів і способів дій, їх програм, алгоритмів, у процесі чого розвивається сам суб'єкт.

Третя специфічна властивість діяльності полягає в її **соціальній зумовленості**. Діяльність (трудова) є не лише процесом добування засобів до існування, а й визначає специфіку всіх процесів у суспільстві, навіть суспільного ладу в державі. Трудова організація не тільки об'єднує людей для виробництва товарів і послуг, а є і практично єдиною формою узгодження, поєднання індивідуальних, групових та суспільних інтересів, найважливішим чинником соціалізації особистості.

Щоб краще зрозуміти сутність поняття «діяльність», розглянемо деякі аспекти діяльнісного підходу до особистості, тобто роль діяльності у становленні особистості. Одним із найбільш відомих розробників діяльнісного підходу до особистості є видатний вчений-психолог радянської епохи О. М. Леонтьєв (рис. 8.5), який визнав той факт, що особистість не може розвиватись у межах задоволення потреб, що однією з головних ознак розвитку особистості, її сутності є здатність до продуктивної діяльності, творчості, досягнення суспільно і особистісно значущих результатів.

О. М. Леонтьєв зазначає: «Діяльність — це одиниця життя, опосередкована психічним відображенням, реальна функція якого полягає в тому, що воно орієнтує суб'єкта в предметному світі» [4]. Він також стверджує, що в основі особистості лежать не тільки закладена у ній генетична програма, природні задатки та набуті нею знання, вміння, навички, а й «система діяльностей», що реалізується цими знаннями і вміннями. Діяльність є універсальною основою, яка охоплює усі підструктури соціально-психологічного, індивідуального виміру особистості.

Олексій Миколайович Леонт'єв — видатний російський психолог радянського періоду, розробник теорії діяльності. Ідея щодо формування психічних процесів у діяльності і через діяльність стала основою багатьох експериментальних досліджень розвитку і формування психічних функцій в онтогенезі, виконаних під керівництвом О. М. Леонт'єва. На цих дослідженнях ґрунтуються психолого-педагогічні концепції розвивального навчання і виховання. Найбільш відомі праці: «Деятельность. Сознание. Личность» (1975), «Проблемы развития психики» (1965).

Рис. 8.5. Олексій Миколайович Леонт'єв (5.02.1903–21.01.1979)

Український вчений Г. С. Костюк вважав, що найбільш продуктивним у процесі розкриття психологічної проблеми особистості є підхід, що спирається на аналіз її діяльності.

Вчений тлумачив поняття діяльності суб'єкта як систему процесів розв'язування різноманітних задач. Обґрунтовуючи поняття задач дуже широко, вчений виділяє у діяльності (зокрема, навчальний) різновиди задач, що розрізняються за типом психічного процесу (сприймання, пам'яті, уяви, мислення), який відіграє провідну роль в їхньому розв'язанні. На цих засадах Г. С. Костюк і його учні обґрунтували і застосували у конкретних дослідженнях і розробках так званий *задачний підхід* до дослідження й побудови діяльності. Вчений сформулював цілісну концепцію розвитку і становлення особистості на різних етапах онтогенезу. У своїх працях він переконливо довів, що розвиток особистості є результатом діалектичної взаємодії середовища, спадковості і активної діяльності людини.

Згідно з підходом Г. С. Костюка, індивідуальні соціально-психологічні властивості особистості, що належать до різних підструктур, мають, незважаючи на розбіжності між ними, загальні діяльнісні риси.

Оскільки розвиток особистості відбувається у процесі певної діяльності, важливо розглянути, які види діяльності у різні періоди життя людини є домінуючими (провідними).

8.3. Види, типи діяльності

Діяльність людини — різноманітна, тому необхідно розрізняти основні види і типи діяльності. У психології розрізняють 4 основні види діяльності, які генетично змінюють одна одну протягом всього життєвого шляху, забезпечують існування та формування людини як особистості: гра, навчання, праця, спілкування. Спілкування є необхідною умовою будь-якого виду діяльності та само виступає як діяльність.

Хоча види діяльності не існують ізольовано, проте в різні періоди життя людини вони мають різне значення. До вступу дитини до школи провідним видом діяльності є гра; для школяра — навчання, для дорослого — праця. Таким чином, можна говорити про основні види діяльності, які є провідними в той чи інший період розвитку особистості, завдяки яким виникають психічні новоутворення (рис. 8.6).

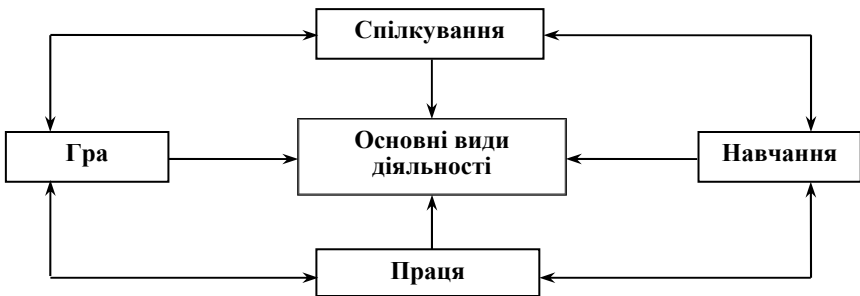

Рис. 8.6. Основні види діяльності людини

О. М. Леонтьєв ввів поняття «провідний вид діяльності», що визначає характер функціонування і розвитку психіки спочатку дитини, а згодом — формування особистості. Провідна діяльність домінує на певному етапі розвитку особистості й забирає більшу частину часу.

На думку О. М. Леонтьєва, під провідною діяльністю розуміється «така діяльність, розвиток якої зумовлює найголовніші зміни у психічних процесах і психологічних особливостях особистості дитини на даній стадії», діяльність, завдяки якій розвиваються психічні процеси, що готують дитину до переходу на нові, вищі ступені розвитку. О. М. Леонтьєв виокремлює *три основні ознаки провідної діяльності*: по-перше, це така діяльність, у якій виникають і всередині якої диференціюються інші, нові види діяльності; по-друге, в якій формуються і перебудовуються психічні

процеси; по-третє, від якої безпосередньо залежать основні психологічні зміни в особистості дитини, що спостерігаються на даний момент її розвитку [4].

***Провідна діяльність** — вид діяльності, в якій формуються якісні психічні та соціальні зміни особистості — новоутворення, які вперше виникають у конкретний період її розвитку і котрі визначають ставлення її до навколишнього світу*

Новоутворення — якості, властивості особистості, які вперше виникають на певній стадії розвитку. Наприклад, розвиток мовлення у дитини, пізнавальної сфери, здібностей.

Розглянемо, **основні види діяльності** людини (табл. 8.2):

Таблиця 8.2

ОСНОВНІ ВИДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

Види діяльності	Характеристика	Предмет діяльності
Гра	це імітація, відтворення в доступній формі праці і навчання, є процесом соціалізації дитини, підготовкою її до майбутнього дорослого життя	Предмет — іграшки, умовні ситуації, які створюються під час гри
Навчання	цілеспрямоване засвоєння знань, умінь, навичок, соціального досвіду з метою наступного використання їх у практичному житті	Предмет — зміст навчальних дисциплін та культурного досвіду людства
Праця	цілеспрямована діяльність людини на освоєння і перетворення природного і соціального середовища з метою задоволення потреб, внаслідок якої створюються матеріальні і духовні цінності, формується сама людина	Предмет — сфера матеріальної, соціальної та духовної культури
Спілкування	це діяльність, яка полягає в обміні інформацією між людьми, в результаті якої створюється продукт (психічний)	Предмет — комунікативні процеси під час гри, учіння, праці

Гра є формою реалізації активності дитини, формою її поведінки. Ігрові дії дітей розвиваються на базі людських форм практичної поведінки, що засвоюються у спілкуванні з дорослими і під керівництвом дорослих. Поряд з предметами побуту (ложка, тарілка, рушник) дитина у своєму житті зустрічається з іграшками. Дорослі вчать дітей, користуватися іграшками. Але ставлення

до іграшки як до «справжньої речі» виникає у дитини завдяки введенню в ігрову діяльність слова. До середини третього року життя у дитини виникає протиставлення своїх дій діям інших, з'являється власне «Я». Пізніше виникають рольові ігри. У рольовій грі дитина відтворює суспільні функції дорослих, які вона спостерігає і наслідує (імітує) поведінку дорослих. Здебільшого це сюжети на побутові теми («мама», «вихователька», «водій», «пілот»). Потім виникають сюжети на громадсько-політичні теми («війна», «парламент», «дружба»). На наступному етапі — ігор за правилами — поведінка дітей збагачується новим досвідом. Дії дітей регулюються правилами, вимогами, заборонами тощо. На цьому етапі гра за психологічною структурою наближається до праці (метою вже є результат) і до учіння (метою є освоєння правил гри).

Таким чином, ігрова діяльність для дітей є процесом їх соціалізації, підготовки до майбутнього дорослого життя, входження у соціальні ролі, оволодіння соціальним досвідом людства (рис. 8.7).

Рис. 8.7. Сюжетно-рольова гра як процес соціалізації дітей

У житті дорослих ігри, хоча і не мають такого вагомого значення, виступають засобами спілкування, зняття психологічної напруги, розрядки. Деякі форми ігрової діяльності набувають характеру ритуалів, навчально-тренувальних занять, спортивних змагань. Наприклад, у ділових іграх дорослі відшліфують певні вміння і навички, скажімо, в технологічному чи організаційному управлінні.

Оригінальний підхід до поєднання пізнання і діяльності у формі гри для дорослих був створений Г. П. Щедровицьким та його послідовниками, названий *Системомислєдїяльнїсний підхід* (у подальшому — СМД-підхід), який являє собою унікальний інструмент для

аналізу та розвитку практично будь-яких систем мислєдїяльностї — органїзацїй, інтелектуальних напрямків, програм і проектів тощо і є практичним засобом дїяльностї практичного психолога в органїзацїйній психологїї. СМД-підхїд дає можливїсть зрозумїти, що результати дїяльностї людини необхідно розглядати з двох позицїй: дїяльностї та мислення. З позицїї аналізу дїяльностї — необхідний аналіз дїй, що здїйснюються людиною для вирїшення будь-якого завдання. Але разом з тим необхідно також здїйснити аналіз мислення — як людина усвідомлює завдання, яке необхідно вирїшити, як саме вона його формулює, у чому його вбачає, у яких категорїях вимїрює. Мислення, у свою чергу, визначає дїї людини. А, звїдси, успїшностї та результативностї такої дїяльностї залежить переважно вїд способу та форми мислення [12, с. 173]. Втіленням цих розробок у практику стала нова форма органїзацїї колективного мислення і дїяльностї — органїзацїйно-дїяльнїсні гїри (ОДГ).

Навчання — це дїяльностї, спрямована на засвоєння знань, вироблення навичок, умїнь, звичок, соцїального досвїду з метою наступного використання їх у практичному життї. Але навчання як дїяльностї має двї складовї: викладання і учїння. Викладання — це дїяльностї (праця) педагога, який органїзовує начальний процес, викладає навчальнї дисциплїни. Учїння як складова педагогїчного процесу, — дїяльностї учня (студента) пїд керївництвом учителя (викладача). Конкретно учїння виступає у формї інтелектуальних дїй учня (читання лїтератури, слухання і засвоєння того, що викладає вчитель, розв'язування рїзних навчальних завдань тощо), а також у формї фїзичних дїй (лабораторнї роботи, уроки працї, робота в майстернях, на пришкїльнїй дїлянцї, посильна праця пїд час проходження виробничої практики тощо).

Праця — дїяльностї людини, що спрямовується на освоєння і перетворення природних і соцїальних сил з метою задоволення потреб, у результатї якої створюються матерїальнї і духовнї цїнностї, формується сама особистїсть. Процес працї складається з трудової дїяльностї: предмета працї (над чим працюють) і знарядь працї (чим працюють). Пїд час працї люди вступають у вїдносини — виробничї і мїжособистїснї. В працї людина самостверджується, реалїзує свїй фїзичний, духовний, соцїальний потенцїал. Працю у психологїї розподїляють на **репродуктивну, продуктивну (за алгоритмом) та творчу**, виходячи з психологїчних механїзмів і досягнутих матерїальних чи ідеальних результатів. В **репродуктивнїй працї** не створюється нїчого нового; в **працї за алгоритмом** є елементи репродуктивної, але вона потребує бїльше знань та професїйних умїнь. **Творча праця** — це створення нового, яке суттєво вїдрїзняється вїд уже вї-

домого або є таким, чого ще не існувало взагалі. Прикладами творчої праці можуть бути: всі творчі професії, а також науково-технічне винахідництво. Творчу працю розглядають як створення людиною нових, оригінальних цінностей у галузі мистецтва, техніки, науки, управлінської практики тощо, які мають суспільну значущість. З іншого боку, діяльність людини, спрямовану на самовираження, самоактуалізацію особистості, також можна назвати творчою.

Спілкування — це діяльність, яка полягає в обміні інформацією між людьми. Наприклад, діяльність педагога, менеджера, лектора, актора, екскурсовода та інших. Головна особливість діяльності спілкування — те, що вона наявна у будь-якому виді діяльності, — ні гра, ні навчання, ані праця не можуть здійснюватися без обміну інформацією. Про це свідчать такі часто вживані терміни, як «комунікативна діяльність», «діяльність спілкування», «спілкування як вид діяльності» тощо. При цьому на процеси спілкування намагаються поширювати теоретичні твердження, що стосуються вивчення предметно-практичної діяльності. Наприклад, виконуючи спільну діяльність, люди об'єднуються з іншими людьми, спілкуються, досягають взаєморозуміння, повідомляють якусь інформацію, одержують повідомлення від інших. При цьому спілкування є частиною діяльності, її комунікативним аспектом.

Типи діяльності. Поряд з поняттям провідної діяльності в психології ще існує поняття типів діяльності, які визначаються ознаками суспільних відносин, потреб, предметів. Жоден тип діяльності не реалізується у чистому вигляді. Наприклад, праця — це і пізнання, і творчість, і спілкування. Впродовж життя у людини змінюється провідний вид і тип діяльності залежно від актуалізації тієї чи іншої потреби й способу життя.

Існують різні підходи до виокремлення типів діяльності. Наведемо класифікацію типів діяльності за В. А. Козаковим [3]. Він розрізняє такі предметно-процесуальні типи діяльності:

- перетворювальна діяльність, що включає предметну, за допомогою якої люди, діючи на предмети, змінюють природу, створюють матеріальні цінності;
- соціальна, яка передбачає взаємний вплив людини та групи людей через управління, освіту, спілкування;
- духовно-пізнавальна, що передбачає дослідження — теоретичні, прикладні, практичні;
- ціннісно-орієнтаційна, або духовно-оцінна (ціннісна) діяльність дає можливість пізнавати світ з позицій добра і зла, створюючи, популяризуючи та застосовуючи певні моральні та ідеологічні цінності;

- комунікативна діяльність — полягає у передачі та сприйманні інформації;
- художньо-творча — пізнання світу в художніх образах;
- споживча діяльність — це споживання матеріальних та духовних благ, що є результатом виконання іншої діяльності із задоволення тих чи інших потреб; якщо цей тип діяльності стає самоціллю людини, це може сприяти формуванню «споживчої психології» та спонукати до злочинної діяльності.

Типологія діяльності є умовною та схематичною, але вона вказує на розмаїття сфер діяльності і створює для конкретного суб'єкта можливості вибору тієї діяльності, де може реалізуватися його активність. Для окремо взятої людини існує власна ієрархія типів діяльності, яка залежить від її віку, світогляду, розвитку мотиваційно-потребнісної сфери, моральних цінностей, спрямованості тощо. Тобто кожна особистість обирає власну смисложиттєву орієнтацію, яка тісно пов'язана з вибором професії та професійною діяльністю.

Світ професій надзвичайно різноманітний і мінливий. Але для успіху в певній професійній діяльності необхідно враховувати індивідуально-психологічні особливості особистості, а також її досвід (знання, уміння, навички). Існує безліч *професіограм* і класифікацій типів професій, в яких детально описані об'єктивні вимоги до діяльності та компетенції, якими повинен оволодіти суб'єкт діяльності, очікувані результати праці; предмети, засоби праці; система функціональних обов'язків, система прав; предметні і соціальні умови праці. Наприклад, за Є. О. Климовим, одна з поширених класифікацій професій побудована за принципом відношення людини до різних сфер життєдіяльності, містить п'ять узагальнених психологічних характеристик таких типів [2].

I. «Людина-природа» — предметом праці є живі організми, рослинний і тваринний світ, біологічні процеси, земля, вода; професії: біолог, ветеринар, зоотехнік, агроном, овочівник, садівник, лісник, геолог, океанолог тощо.

II. «Людина-техніка» — предметом праці є машини, апарати й установки, технічні системи, матеріали й енергія; професії: інженер, машиніст, шофер, кранівник, слюсар, радіомеханік, токар, сталевар тощо.

III. «Людина-людина» — предметом праці є самі люди, групи людей чи колективи; професії: управлінець, офіціант, продавець, лікар, вчитель, вихователь, юрист, екскурсовод тощо.

IV. «Людина-знакова система» — предметом праці є схеми, цифри, умовні знаки, формули, слова, шифри, коди, таблиці; профе-

сії: програміст, статист, економіст, коректор, друкарка, обліковець, кресляр, топограф тощо.

V. «Людина-художній образ» — предметом праці є художні образи, засоби їх побудови; професії: актор, письменник, музикант, художник, ювелір, фотограф, стиліст, дизайнер.

У будь-якій професійній діяльності психологічними ознаками праці є: передбачення цінного результату (уявлення людини про майбутній і бажаний результат її діяльності, що супроводжується позитивними емоціями); усвідомлення необхідності отримання результату (ця ознака відрізняє працю від гри і передбачає вольову активність особистості і її саморегуляцію); оволодіння зовнішніми і внутрішніми засобами діяльності (застосування власних прийомів, способів роботи та технічних засобів); орієнтація в міжособистісних виробничих відносинах (позитивне ставлення до учасників спільної діяльності, дотримання субординації у виробничих стосунках).

8.4. Структура діяльності

Людська діяльність — це не «сума» дій, а складне динамічне утворення, що має складну психологічну структуру.

Згідно з концепцією О. М. Леонтьєва, до структури діяльності входять такі компоненти: потреби, мотиви, завдання, дії та операції. Він зазначав, що діяльність містить три мікроструктури і блоки:

1) перший блок «мотив — діяльність», пов'язаний з потребами і мотивами: без потреби та мотиву діяльності не буває; немотивована діяльність — це діяльність із суб'єктивно й об'єктивно прихованим мотивом;

2) другий блок «ціль — дія», пов'язаний з метою: бажаний результат діяльності досягається за допомогою конкретних дій; якщо з діяльності умовно вичленувати дії, то від діяльності взагалі нічого не залишиться;

3) третій блок «завдання — операція», пов'язаний з безпосереднім вирішенням завдання за допомогою способів, якими вона здійснюється; в процесі оволодіння людиною діями, знаряддями (засобами), операціями; за допомогою операції формуються специфічні функціональні системи — мозкові структурні новоутворення, в яких закріплені зовнішні (рухові) й внутрішні (розумові, наприклад, логічні) операції.

Між названими складовими діяльності існують внутрішні системні зв'язки. Діяльність може втратити мотив, який викликав її

до життя, і тоді вона перетвориться на дію, яка може реалізувати зовсім інше ставлення до світу, іншу діяльність; навпаки, дія може набути самостійної спонуки й стати особливою діяльністю; нарешті, дія може трансформуватися у спосіб досягнення цілі, в операцію, здатну реалізувати різні дії. [4].

В. А. Козаков запропонував організаційно-психологічну структуру діяльності. Організаційна група включає компоненти: суб'єкт, процес, предмет, умови і продукт діяльності; соціально-психологічна група містить компоненти: ціль, мотив, спосіб, результат [3] (табл. 8.3).

Як відзначає В. А. Козаков, компоненти структури діяльності мають певні взаємозв'язки та взаємовідношення. Діяльність характеризується певною циклічністю і неперервністю взаємопов'язаних елементів.

Таблиця 8.3

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА
ДІЯЛЬНОСТІ (В. А. Козаков)**

Компоненти структури	Характеристика
<i>Організаційна група</i>	
Суб'єкт	людина, яка спрямовує свою активність на задоволення певної потреби
Процес	сукупність дій, що спрямовуються на досягнення мети або на зміну стану предмета діяльності
Предмет	це все те, на що спрямовуються дії, що створюється у процесі діяльності
Умови	середовище та засоби, в яких і за допомогою яких виконуються ті чи інші дії та реалізується діяльність
Продукт	те, що отримано після реалізації дій над предметом відповідно до мети
<i>Соціально-психологічна група</i>	
Ціль	уявний образ майбутнього результату діяльності, за допомогою якого суб'єкт сподівається задовольнити ту чи іншу потребу
Мотив	внутрішня спонукальна причина дій і вчинків людини
Спосіб	система прийомів, засобів, які використовує суб'єкт у процесі здійснення власної діяльності
Результат	новоутворення у структурі психічних властивостей особистості

Це, наприклад, такі характерні особливості взаємозв'язків та відношень:

- співвідношення **«ціль — мотив»** може характеризувати смисл діяльності: а) якщо ціль і мотив збігаються — це найкращий варіант, адже смисл діяльності досягає максимуму (наприклад, в діяльності підприємця цілі і мотиви підкріплені бажанням досягти результату); б) якщо ціль і мотив мають розбіжності, то в цьому випадку діяльність має мінімальний смисл (наприклад, студент поставив за мету здобути вищу професійну освіту, щоб мати престижну роботу, але його домінуючі мотиви учіння мають прагматичний характер — отримати диплом, а не знання; мотиви учіння студента не підкріплені бажанням здобути знання, щоб стати висококваліфікованим фахівцем);

- виділення в структурі діяльності такого компонента, як **«психічний результат»**, дає можливість говорити про «приріст» суб'єкта діяльності, що, в свою чергу, визначає рівень творчої діяльності; де «приріст» досвіду великий, там і відповідний рівень «кваліфікації» творчої діяльності, а де — мінімальний, там діяльність стає тягарем і нудною, рутинною працею, бо досвід суб'єкта не збагатився ані знаннями, ані навичками, ані вміннями.

Системоутворювальним фактором у структурі діяльності є *ціль*.

Ціль — це уявний образ майбутнього результату діяльності, за допомогою якого суб'єкт сподівається задовольнити ту чи іншу потребу.

Як відзначав Б. Ломов, ціль не привноситься в діяльність ззовні, а формується самим суб'єктом [5]. Втім, вона не є результатом спонтанного розвитку особистості. У цей процес обов'язково включається накопичений людством досвід, який асимілюється суб'єктом у процесі навчання, трудової діяльності. Наприклад, для формулювання власних навчальних цілей студенти спираються на загальні освітні цілі, цілі фахової підготовки у вищих закладах освіти. Отже, ціль спрямована на предмет діяльності. Усвідомлюючи бажані результати своїх дій, людина обирає доцільний спосіб діяльності, засоби, створює необхідні умови. Чим ясніше усвідомлюється і розуміється ціль, тим ймовірніше, що вона буде досягнута. Процес постановки цілей діяльності називається *цілепокладанням*. Уміння ставити перед собою чіткі, осмислені цілі часто вважають запорукою життєвого успіху, що містять практичні рекомендації для досягнення успіху у підприємницькій діяльності та бізнесі.

Взаємозумовленість цілей і мотивів людини очевидна, оскільки ціль діяльності завжди залежить від її мотиву. Для того, щоб предмет або явище дійсності стало метою діяльності, необхідно попереднє усвідомлення людиною, що даний предмет має відношення до задоволення наявної в неї потреби, і потреба в ньому спонукає її до відповідної дії.

Мотив – це внутрішня спонукальна причина дій і вчинків суб'єкта

Він відображається потребами, які спонукають до діяльності. Б. Ломов вважав, що мотив лише спонукає до діяльності, а ціль «конструює» діяльність, визначає її характеристики та динаміку [5].

Мотиви діяльності можуть бути різними, залежно від потреб людини: органічними, функціональними, матеріальними, соціальними, духовними. Органічні мотиви спрямовані на задоволення природних потреб організму (в їжі, в житлі, в продовженні роду, в безпеці). Функціональні мотиви спрямовані на задоволення різного роду культурних форм активності, наприклад, ігор і занять спортом. Матеріальні мотиви спонукають людину до діяльності, спрямованої на створення матеріальних предметів, предметів домашнього ужитку, різних речей і інструментів, безпосередньо у вигляді продуктів, які задовольняють природні потреби. Соціальні мотиви породжують різні види діяльності, спрямовані на те, щоб зайняти певне місце в суспільстві, здобути визнання і пошану з боку оточуючих людей. Духовні мотиви лежать в основі видів діяльності, пов'язаних із самовдосконаленням людини. Зазвичай, будь-яка діяльність полімотивована, тобто спонукається кількома різними мотивами. Мотивація діяльності в ході її розвитку не залишається незмінною. Так, наприклад, в трудовій або творчій діяльності з часом можуть з'явитися інші мотиви, а колишні відійти на другий план. Інколи дія, раніше включена до складу діяльності, може виділитися з неї і перетворитися на діяльність з власним мотивом. В цьому випадку ми відзначаємо факт народження нової діяльності. У міру розвитку людини відбувається зміна мотивації її діяльності.

Предмет у структурі діяльності — це те, на що спрямована діяльність суб'єкта. Наприклад, предметом пізнавальної діяльності є засвоєння навчальної та наукової інформації, предметом трудової діяльності — створення матеріальних продуктів.

Система дій у структурі діяльності спрямовується на досягнення мети або на зміну стану предмета діяльності. Дія — складова процесу діяльності, має таку саму структуру, як і діяльність

взагалі, але спрямовується на досягнення конкретної цілі. Діяти — означає свідомо, з власної волі змінювати стан предмета діяльності. Дії, які спрямовані на перетворення стану або властивості предметів зовнішнього світу, називаються *предметними*. Аналіз численних предметних дій показує, що всі вони здебільшого складаються із трьох відносно простих рухів: взяти (підняти), перемістити, опустити. Всі дії можна розподілити за домінуючими психічними актами у їх структурі: мислительні, сенсорно-перцептивні, психомоторні. Характерною особливістю *мислительних дій* є те, що вони є основою пізнавальної діяльності; вони характеризуються самостійністю та індивідуальними проявами. *Сенсорно-перцептивні дії*, як зазначає Є. Климов, забезпечують отримання безпосереднього знання про окремі якості предмета на основі відчуттів (сенсорні) та пізнання (сприймання) цілих об'єктів (перцептивні). Сенсорно-перцептивні та мислительні дії виконуються у внутрішньому плані свідомості, тому їх називають *розумовими діями*. Дії, в яких поєднуються чуттєві і рухові компоненти, називаються *психомоторними*. У навчанні психомоторні дії виявляються у процесі виконання вправ для формування певних навичок. Наприклад, засвоєння психомоторних дій у процесі розробки комп'ютерних програм, розробки проектів тощо. Важливо, що виконання психомоторної дії передбачає здійснення певної системи рухів, яка залежить від мети, властивостей предмета, на який ця дія спрямована. У психомоторних діях виділяють такі рухи: основні, коригувальні, додаткові, аварійні, зайві, помилкові [7]. З точки зору функціонального підходу до аналізу процесуального компонента структури діяльності, кожна дія розподіляється на три частини: орієнтувальну, виконавчу, контрольну. *Орієнтувальні або планувальні дії* визначають цілі діяльності, умови, засоби і шляхи їх досягнення. Вони виконують пізнавальні функції до початку виконання роботи: складання мисленого або письмового плану дій (деталізованого чи узагальненого), вияв умов, засобів; підготовка необхідних матеріалів; актуалізація мотивів, навчальних цілей. *Виконавчі дії* безпосередньо забезпечують виконання роботи, використання прийомів, засобів, темпу; швидку адаптацію до умов діяльності; вміння переключатися з одного виду роботи на інший. *Контрольні дії* виконують корегувальні функції, самоаналіз та самоконтроль результатів власної діяльності. Для підвищення ефективності діяльності важливе значення має гармонійне поєднання цих дій.

На хід процесу діяльності впливають способи, обрані для його реалізації, зокрема засоби дій. *Засобами дій* називають способи ви-

конання дій, які входять до певного виду діяльності. Вони включають різні психічні акти і визначаються особистим досвідом у певній сфері діяльності: засвоєними знаннями, нормами поведінки, морально-етичними цінностями; сформованими уміннями, навичками та звичками. До засобів діяльності суб'єкта належать *операції* — відносно закінчені, автоматизовані перцептивні, мнемічні, інтелектуальні та моторні акти, які входять до складу дії. Інколи операції можна розглядати як конкретний спосіб виконання дій.

Головними компонентами засобів суб'єкта діяльності є його уміння, знання, навички, звички. **Уміння** — це здатність суб'єкта результативно, з належною якістю і у відповідний час (ефективно) виконувати роботу (реалізовувати дії щодо перетворення предмета у продукт) у нових умовах. Уміння включає уявлення, знання, навички концентрації, розподілу і переключення уваги, навички сприймання, мислення, самоконтролю і регулювання процесу діяльності. **Навички** — це здатність суб'єкта виконувати цілеспрямовані дії автоматизовано, без спеціально спрямованої уваги на предмет дії. **Звички** — це дії, виконання яких стало потребою для людини. Таким чином, головними компонентами засобів суб'єкта є вміння, навички, знання, звички.

Знання відображають зв'язок між пізнавальною і практичною діяльністю суб'єкта; вони виявляються у поняттях, судженнях, умовиводах. Знання засвоюють у результаті сприймання, аналітико-синтетичного мислення, запам'ятовування і практичної діяльності.

У процесі розвитку особистості та ускладнення діяльності в онтогенезі структура її теж змінюється. Самостійна раніше діяльність може перетворюватися на дію та набувати характеру структурного компонента більш складної діяльності. І навпаки, окремі дії, можуть перетворюватися у самостійну діяльність. Наприклад, обчислення при розв'язанні різних завдань — у діяльність оператора обчислювальних машин.

Своїми реальними діями особистість виділяє себе із навколишнього світу. Об'єктивні зовнішні зміни взаємовідносин людини з навколишнім світом через її реальні дії, відбиваючись в її свідомості, змінюють і внутрішній стан людини, перебудовують її свідомість, ставлення до інших людей і до самої себе, що відображається у досвіді людини, проявляючись у самовідчутті своїх психічних особливостей. Але кожна людина діє по-своєму, використовуючи найбільш зручні для неї способи, прийоми у процесі діяльності. Індивідуальні особливості способів, дій, прийомів, засобів конкретного суб'єкта визначають його індивідуальний стиль діяльності.

8.5. Індивідуальний стиль діяльності

Індивідуально-психологічні особливості людини, як суб'єкта діяльності, виявляються в індивідуальному стилі діяльності (ІСД): системі прийомів і способів її здійснення, яку суб'єкт поступово виробляє з врахуванням своїх стійких особистісних якостей. Він максимально використовує ті свої стійкі особливості, які сприяють успіху в досягненні цілей діяльності і, навпаки, долає або компенсує ті якості, які протидіють успіху.

За визначенням Є. О. Климова, російського вченого, розробника теорії індивідуального стилю діяльності (рис. 8.8), **«індивідуальний стиль діяльності (у вузькому розумінні) — це зумовлена типологічними особливостями стійка система способів, яка складається у людини для найкращого здійснення даної діяльності»** [2].

При цьому не обов'язково мати на увазі тільки виконавські чи психомоторні дії, це і гностичні і орієнтовні дії, і зміна емоційних станів, якщо вони виступають як засіб досягнення мети (наприклад, «творчий підйом» у представників творчих професій).

Климов Є. О. — видатний вчений-психолог, доктор психологічних наук, професор, провідний фахівець у сфері психології праці. Вчений довів, що ефективність діяльності людини в масових робочих професіях вища, якщо людину розглядати не як типову «живу машину», а як суб'єкта, який створює індивідуально-своєрідну систему способів своєї діяльності. Найвідоміші з наукових праць: «Індивідуальний стиль деятельности»(1969), «Психология профессионального самоопределения» (1996), «Основы психологии»(1997).

Рис. 8.8. Євген Олександрович Климов (11.06.1930–31.05.2014)

У широкому розумінні, за Є. О. Клімовим, **індивідуальний стиль діяльності — це індивідуально-своєрідна система психологічних засобів, до яких свідомо або стихійно звертається людина з метою найкращого врівноваження своєї (типологічно зумовленої) індивідуальності з предметними, зовнішніми умовами діяльності** [2].

Особливість поглядів російських психологів радянського періоду (В. С. Мерлін, Є. А. Климов, В. А. Толочек) на проблему стилю діяльності полягає у розкритті його сутності, структури, функцій, факторів формування з позицій особистісно-діяльнісного підходу. Вчені розглядають стиль як інтегральний фено-

мен взаємодії вимог діяльності та індивідуально-психологічних властивостей особистості. Індивідуально-психологічні властивості особистості не завжди задовольняють вимоги діяльності. Так, наприклад, при підвищених вимогах до темпу, ритму навчальної діяльності, пов'язаних з використанням інтерактивних методів навчання (наприклад, «кейс-метод»), студент з рухливою нервовою системою успішно вирішує проблемні завдання за допомогою власної кмітливості, швидкості, комунікативних здібностей. У тих самих умовах студент з інертною нервовою системою користується іншими засобами. Він компенсує повільність реакцій на питання викладача та однокласників з допомогою передбачливості, ретельної підготовки до заняття, складання плану, підвищеної уваги до власних дій та додаткових заходів. У процесі діяльності у нього напрацьовується схильність до прогнозування, систематичності, ґрунтовності у роботі.

З цього випливає, що індивідуальний стиль діяльності особистості у будь-якій професійній сфері не може бути прийнятим за універсальний взірець чи еталон. Пропонувати його як обмін «досвідом» (наприклад, пропонувати «інертному» працівнику працювати у стилі «рухливого») недоцільно, оскільки це може призвести до погіршення його функціонального стану та низької результативності праці.

Індивідуальний стиль діяльності проявляється у його **функціях**. Розглянемо їх:

- **компенсаторна** — полягає у заміні засобів або прийомів, зумовлених негативним впливом певних індивідуально-психологічних властивостей або в нейтралізації дефектів діяльності (при позитивному компенсаторному ефекті);

- **адаптивна** — проявляється у вигляді регулятивних механізмів, які дозволяють суб'єкту синхронно перебудовуватися відповідно до вимог мінливого середовища і є мірою відповідності поведінки суб'єкта вимогам ситуації;

- **коригуючи** — полягає, з одного боку, в обмеженні негативних проявів діяльності, а з іншого — у підтягуванні тих чи інших способів діяльності до вимог, зафіксованих в нормативних документах;

- **системоутворювальна** — полягає у гармонізації властивостей всіх ієрархічно підпорядкованих рівнів у структурі інтегральної індивідуальності: нейропсиходинамічного, особистісного, соціально-психологічного.

У цілому функціональна роль індивідуального стилю діяльності полягає в узгодженні індивідуально-психологічних властивостей суб'єкта з об'єктивними вимогами діяльності. В *структурі ІСД*,

за Є. О. Климовим, вирізняють такі *компоненти*: систему внутрішніх умов; відображення суб'єктом зовнішніх умов і вимог діяльності; процесуальну та результативну сторони стилю (табл. 8.4).

Таблиця 8.4

СТРУКТУРА ІНДИВІДУАЛЬНОГО СТИЛЮ ДІЯЛЬНОСТІ (Є. О. Климов)

Компоненти ІСД	Характеристика
1. Система внутрішніх умов	Індивідуально-психологічні особливості особистості, які впливають на продуктивність та ефективність діяльності, причому одні з них впливають позитивно, а інші — негативно
2. Відображення суб'єктом вимог діяльності	Проявляється у знаходженні оптимального співвідношення між вимогами діяльності та проявом індивідуальних особливостей суб'єкта. Для навчальної діяльності студента цей компонент ІСД вказує на ступінь узгодження його об'єктивного досвіду учіння, зафіксованого в освітніх інструктивно-нормативних документах, та суб'єктивного досвіду
3. Процесуальний компонент	Характеризується динамікою протікання діяльності, співвідношенням орієнтувальних, виконавчих, контролюючих дій, а також особливостями, які спрямовують активність суб'єкта щодо забезпечення себе найбільш зручними умовами діяльності: підготовка до роботи, вибір способів виконання завдань
4. Результативний компонент	Успішне чи неуспішне виконання завдання (позитивний, негативний стиль або раціональний, нераціональний)

Необхідними умовами формування ІСД є позитивне ставлення до діяльності та адекватні самооцінки: їх оптимістичний характер; ступінь усвідомлення своїх можливостей і формування впевненості у своїх можливостях, перебудова помилкових установок, створення оптимального емоційного фону діяльності. Формування ІСД — важливий аспект професійного навчання, розвитку професійних здібностей, професійної придатності; ІСД базується на використанні потенційних можливостей людини, на компенсації негативних проявів тих індивідуально-психологічних властивостей, які негативно впливають на процес та результативність учіння, праці.

8.6. Проблема спільної діяльності

Будь-яка діяльність не може здійснюватися ізольовано, оскільки людина як суб'єкт діяльності є соціальною істотою, яка прагне не тільки самостійно вирішувати певні завдання у процесі своєї профе-

сійної діяльності, учіння, але й прагне до соціуму, до спільного вирішення певних проблем, до обміну ідеями та думками. У процесі такого обміну народжуються нові ідеї, способи вирішення завдань. На практиці майже всі професії, в тому числі навчальна діяльність, передбачають групову, колективну форму її здійснення. Тому в умовах сучасного суспільства майже неможливо знайти таку діяльність, в якій би індивід, подібно Робінзону, все від початку до кінця, робив сам. Це стосується не тільки виробничої, а й інших типів діяльності (дослідницької, політичної, організаційної тощо). Тому будь-яка індивідуальна діяльність є складовою спільної.

Спільна діяльність (СД) — це організована система активності суб'єктів діяльності, які цілеспрямовано взаємодіють для створення об'єктів матеріальної і духовної культури.

Спільна діяльність має свої особливості порівняно з будь-якою іншою діяльністю. Її основними ознаками є:

- наявність *єдиної мети* для учасників, які включені в діяльність;
- *спільний результат*;
- *розподіл процесу* СД на окремі функціонально пов'язані операції;
- *узгодження дій*, що передбачає чітку послідовність операцій відповідно до заздалегідь визначеної програми;
- *урахуванням* просторових, часових (темпу, ритму, інтенсивності, ритмічності) та інших характеристик діяльності;
- *управління* — найважливішої ознаки СД, оскільки за його допомогою і досягається узгодження дій для досягнення єдиної мети; єдиного кінцевого результату (сукупного продукту); єдиного простору та одночасного виконання індивідуальних дій різними людьми.

Структура спільної діяльності аналогічна індивідуальній, але її компоненти мають відношення не до окремого члена групи, а до всієї спільноти. Основні компоненти спільної діяльності — це: спільна мета, різноманітні мотиви окремих членів групи, що зазвичай бувають схожими або відмінними (від відносного збігу до їх антагонізму), спільні дії, загальний результат.

На продуктивність та ефективність СД впливають також індивідуально-психологічні особливості суб'єктів; вікові, статеві особливості. Тому стратегії поведінки членів організації у спільній діяльності можуть мати такі прояви:

- сприяння, допомога та підтримка досягнення загальних цілей;
- протидія (протиборство) досягненню цілей іншими учасниками спільної діяльності;

• ухилення або активне запобігання взаємодії навіть у випадках, коли вона необхідна для досягнення спільних цілей.

Модель регуляції спільної діяльності була розроблена М. Обозовим [7]. У ній базовими поняттями виступають «діяльність» і «взаємодія». У будь-якій спільній діяльності можна виділити два типи комунікацій: один спрямований на взаємини, тобто на взаємодію, а другий — на дію і діяльність. Згідно з вище названими стратегіями поведінки людей у спільній діяльності дослідники виділяють ряд соціально-психологічних типів взаємодії у СД (табл. 8.5).

Таблиця 8.5

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТИПИ ВЗАЄМОДІЇ
У СД (М. І. Шевандрін [1])

Типи стратегії поведінки у спільній діяльності	Дії учасників
Співробітництво	двобічне сприяння
Протиборство	двобічна протидія індивідуальним цілям кожного
Ухилення від взаємодії	запобігання активній співпраці
Односпрямоване сприяння	один з учасників СД сприяє досягненню цілей іншого, другий — ухиляється від взаємодії з ним
Односпрямована протидія	один з учасників СД протидіє досягненню цілей іншого, другий — ухиляється від взаємодії з ним
Контрастна взаємодія	один з учасників СД сприяє досягненню цілей іншого, другий — активно протидіє цьому (може маскуватися)
Компромісна взаємодія	обидва партнери виявляють окремі елементи як сприяння, так і протидії

В процесі спільної діяльності для її учасників важливий не тільки обмін інформацією, а й планування спільної діяльності. При цьому регуляція дій здійснюється не окремими учасниками діяльності, а самою групою. Поняття «взаємодія» фіксує увагу на акті організації спільних дій, а не на акті комунікації, що створює можливість для спільної діяльності групи. Отже, інтерактивний бік спілкування характеризується такими категоріями людей, які створюють реальну ситуацію взаємодії. Його найважливіша характеристика — спільне прийняття рішення та його реалізація.

З позиції соціально-психологічного підходу найважливішими є ті види групової діяльності, в яких взаємна залежність її учасників є максимальною. У багатьох виробничих групах взаємозв'язок є опосередкованим загальними цілями (заданий соціально), але діяльність — індивідуальна за своєю природою (змістом

праці). Наприклад, на великому виробничому підприємстві всі працівники (від директора до робітника) об'єднані загальною метою — вчасно виконати державне замовлення, але кожен має свої функціональні обов'язки і робить свій внесок у загальну справу (інженер-конструктор розробляє проекти, робітник виготовляє деталі, начальник цеху керує колективом і виробництвом).

Є такі види спільної діяльності, в яких дії одного учасника неможливі без одночасних або попередніх дій інших членів групи. Взаємозв'язок тут опосередкований не тільки умовами, а й засобами реалізації спільних дій (наприклад, у конвейерному виробництві).

Узгодження операцій і дій, їх темпу та ритму є важливою умовою підвищення ефективності спільної діяльності. Така діяльність вимагає узгодження, розподілу функцій. Ці функції обов'язково мають бути скоординовані; загальні підсумки роботи групи залежать від оптимального узгодження в часі й просторі. Очевидно, функція координації, узгодження є визначальною в організації спільної діяльності, взаємодії. Наприклад, в діяльності диригента оркестру необхідна чітка координація виразних рухів, пов'язаних з емоційно-образним змістом музичного твору, психомоторних рухів, які передають інформацію музикантам оркестру. Чітка скоординованість, природність, органічність рухів-дій є одним із основних критеріїв оцінки рівня професіоналізму диригента, і, як наслідок, виконавської майстерності всього оркестру.

У будь-якій спільній діяльності можна виділити два аспекти: власне предметну діяльність і сукупність комунікативних процесів, що встановлюють зв'язки та залежності між людьми в процесі діяльності. Є два типи комунікацій, яким відповідає характер спільної діяльності: один — спрямований на взаємодію, а другий — на дію і діяльність. Тому у цій діяльності розрізняють сферу розв'язання завдань і сферу спілкування. Сфера спілкування характеризується наявністю таких форм мовних та поведінкових реакцій, котрі спрямовані на взаємодію, міжособистісні стосунки. Ці прояви мають суб'єктивне забарвлення, характеризують задоволення або незадоволення спільною діяльністю. Сфера розв'язання завдань пов'язана з висуванням гіпотез, їх обговоренням та прийняттям рішення.

Визначальними в регуляції спільної діяльності є «умови-фактори» діяльності та взаємодії. До них належать: специфіка і складність завдань; тривалість спільної діяльності; кількісний склад групи; взаємозв'язок між членами групи; функціональна структура групи; ступінь ізольованості й автономності групи; характер мотивації членів групи; індивідуально-психологічні особливості членів групи; однорідність — різнорідність групи.

Продуктивність, ефективність, результативність спільної діяльності залежить від зовнішніх та внутрішніх умов, в яких вона відбувається.

I. Зовнішні умови:

- 1) ергономічні — середовище, час, організація роботи учасників, клімат, освітлення, обладнання, технічні та інші засоби;
- 2) об'єктивні вимоги до виконання певної діяльності;
- 3) ступінь професійної підготовки учасників СД.

II. Внутрішні умови:

- 1) індивідуально-психологічні особливості учасників СД;
- 2) ціннісно-орієнтаційна єдність (ЦОЄ) учасників СД
- 3) згуртованість, спрацьованість колективу, групи;
- 4) соціально-психологічний клімат в колективі.

Специфіка і складність завдань визначають змістовий аспект спільної діяльності, зумовлений характером завдань, що вирішуються, (предметно-перетворювальний, духовно-пізнавальний, інтелектуально-творчий), екстремальністю ситуації, в якій відбувається діяльність (невідповідність вимог та умов діяльності, внутрішні конфлікти тощо)

Резюме

Отже, значення діяльності для людини надзвичайно важливе: психіка людини проявляється в діяльності та формується в ній протягом життя. Про спрямованість особистості (її нахили, потреби, інтереси, ідеали, переконання) дізнаються, аналізуючи її діяльність. В усіх аспектах людської діяльності і поведінки проявляється, з одного боку, основа буття, успадкована від попередніх поколінь, а з іншого, — уся безліч безперервних взаємодій з природним і соціальним середовищем. Людська діяльність є головним джерелом культури і цивілізації і водночас основною руйнівною силою (війни, терористичні акти, наркобізнес, сексуальне рабство). Але смисл життя кожна людина вбачає своєму. Діяльність може бути активною і пасивною. Робота, що виконується без бажання, без настрою не забезпечує високих результатів розвитку та становлення особистості як професіонала. Самореалізація особистості відбувається лише в процесі активної, емоційно забарвленої діяльності, в яку людина вкладає всю душу, повністю реалізує свої можливості, здібності. Така діяльність приносить задоволення, стає джерелом енергії, натхнення, творчості. Ось чому важлива активність особистості, що виявляється в її поведінці та діяльності.

Завдання для самостійної роботи

1. Поясніть, який вид чи тип діяльності найбільшою мірою впливає на пізнання людиною світу, її самореалізацію та вдосконалення.

2. Поясніть, яке значення має гра в розвитку дитини і чи потрібні дорослим ігри.

3. Розкрийте сутність понять інтеріоризації та екстеріоризації на прикладі конкретної діяльності.

4. Проведіть порівняльний аналіз репродуктивної, творчої праці, праці за алгоритмом. Наведіть приклади.

5. Обґрунтуйте, як впливають індивідуально-психологічні властивості особистості на процес та результат діяльності (на прикладі конкретної професії).

Запитання до дискусії

Яка із форм прояву активності особистості — поведінка чи діяльність є визначальною в розвитку та становленні особистості?

Інформаційні джерела

1. Абульханова-Славская К. А. Мировоззренческий смысл и научное значение категории субъекта / К. А. Абульханова-Славская // Вопросы психологической теории и практики. — М.: ИПРАН, 1997. — С. 56–75.

2. Климов Е. А. Основы психологии / Е. А. Климов. [Учебник для вузов]. — М.: ЮНИТИ, 1997. — 295 с.

3. Козаков В. А. Самостоятельная работа студентов и её информационно — методическое обеспечение: [уч. пособ.] / В. А. Козаков. — К.: Высшая школа, 1990. — 248 с.

4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. /ЛеонтьевА. Н. — М.: Политиздат, 1977. — 304 с.

5. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. — М.: Наука, 1984. — 444 с.

6. Немов Р. С. Психология / Р. С. Немов. В 3 кн. — Кн. 1. Общие основы психологии. — М.: ВЛАДОС, 1997. — 688 с.

7. Психологія: Підручник /Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. ; за ред. Ю. Л. Трофімова. — К.: Либідь, 2001. — 560 с.

8. Психологічний словник / [автори-укладачі: В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова; за ред. Н. А. Побірченко]. — К.: Наук. світ, 2007. — 274 с.

9. Роменець В. А. Вчинок і світ людини // Основи психології: Підручник / За ред. О. В. Киричука, А. В. Роменця. — К.: Либідь, 1999. — С. 383–402.

10. Суворова Г. А. Психология деятельности / Галина Андреевна Суворова. [Учеб. пособие для студ. психолог. и пед. вузов] — М.: ПЕРСЭ, 2003. — 176 с.

11. Шевандрин Н. И. Социальная психология в образовании / Н. И. Шевандрин: Учеб. пособие. Ч. 1. Концептуальные и прикладные основы социальной психологии. — М. ВЛАДОС, 1995. — 544 с., — С. 135.

12. Щедровицкий Г. П. Мышление — Понимание — Рефлексия. / Г. П. Щедровицкий. — М.: Наследие ММК, 2005. — 800 с.

Іменний покажчик

- Адлер Альфред 110-113, 335
Ананьєв Борис Григорович 141, 163, 340
Анохін Петро Кузьмич 269-270
Арістотель 61, 74, 69
Балл Георгій Олексійович 147, 346-347
Бандура Альберт 332, 357
Бенеке Фрідріх-Едуард 29
Бердяєв Микола Олександрович 134
Бехтерєв Володимир Михайлович 77, 344
Бехтерева Наталія Петрівна 266
Бец Володимир Олексійович 250
Вертгеймер Макс 96-98, 100-101
Виготський Лев Семенович 136-139, 331
Вотсон Джон Бродес 84, 94
Вундт Вільгельм 18-19, 76-77, 84, 280-281
Гайдегер Мартін 159
Галль Франц 17, 73
Гальперін Петро Якович 139-141
Гальтон Френсіс 86-88
Геракліт 65
Гізель Інокентій 122
Гіппенрейтер Юлія Борисівна 22
Гол Гренвіл Стенлі 77, 84, 90-91
Данилюк Іван Васильович 146
Демокріт 65-66, 74
Декарт Рене 18, 72, 74
Джеймс Вільям 84-85, 281
Дільтей Вільгельм 70, 158
Дружинін Володимир Миколайович 153, 160-161
Дьюї Джон 89-90
Еббінгауз Герман 60
Еріксон Ерік Гомбургер 291-292
Жане П'єр 356
Запорожець Олександр Володимирович 140-142
Зейгарник Блюма Вульфівна 102
Зінченко Петро Іванович 140-141
Климов Євген Олександрович 375, 377-380
Кедров Боніфатій Михайлович 30
Козаков Віталій Андрійович 369
Кониський Григорій 124
Костюк Григорій Силович 141, 143-144, 147, 344-345, 352, 364
Коффка Курт 96
Кульчицький Олександр Шумило 133
Кулябка Сильвестр 123
Кун Фуцзи (Конфуцій) 71
Лазурський Олександр Федорович 182, 341-344
Лао-цзи 71
Ланге Микола Миколайович 144, 310
Левін Курт 100-103
Лейбніц Готфрід 73-74
Леонтьєв Олексій Миколайович 136, 138-139, 339, 352, 363-365
Ломов Борис Федорович 141, 336-338, 352
Максименко Сергій Дмитрович 147, 336
Маноха Ірина Петрівна 146
Маруліч Марко 13
Маслоу Абрахам 115-117
Москаленко Валентина Володимирівна 147
Мюнстерберг Гуго 35
Новицький Орест Маркович 127-128
Ноулз Малколм Шепард 39
Охорович Юліан Леопольд 132-133
Павлов Іван 31, 250, 265, 322

Петровський Артур Володимирович 339-340, 352
 Перлз Фредерік Соломон 103-104
 Піаже Жан 30, 114-115
 Піфагор 64
 Платон 68-69, 74
 Платонов Костянтин Костянтинович 341
 Поповський Інокентій 122
 Прокопович Феофан 122
 Протагор 66
 Прохазка Їржі 75
 Раєвський Олександр Миколайович 282
 Роговін Михайло Семенович 60, 159
 Роджерс Карл 115, 118
 Роменець Володимир Андрійович 21, 60-61, 145-147, 359
 Рубінштейн Сергій Леонідович 21, 135-136, 139, 148, 159, 338-339, 352
 Сеченов Іван Михайлович 31, 127
 Сікорський Іван Олексійович 130-132, 139
 Скіннер Беррес Фредерік 95-96, 332
 Сковорода Григорій 124
 Сократ 67-68
 Спенсер Герберт 29
 Татенко Віталій Олександрович 15, 146
 Титаренко Тетяна Михайлівна 146
 Тітченер Едвард Бредфорд 81-84
 Толмен Едвард Чейз 95
 Троїцький Матвій Михайлович 134
 Узнадзе Дімітрі Миколайович 310-311
 Фехнер Густоф Теодор 19, 132
 Франкл Віктор Еміль 115, 119
 Фройд Зігмунд 19, 284, 293, 332
 Хольцкамп Клаус 23
 Челпанов Георгій Іванович 15-16, 77, 127-129, 134, 139
 Шлейермахер Фрідріх Даніель Ернст 159
 Щедровицький Георгій Петрович 368
 Юнг Карл Густав 296-298
 Юркевич Памфіл 125-126, 134
 Ярошевський Борис Григорович 60

Термінологічний покажчик

- автоматизми 301, 309, 321
автономна нервова система 254
аксон 246, 252, 253, 255, 256,
активність 352, 353, 354, 355, 356, 361,
аналіз продуктів життєдіяльності 190-
191
андрагогіка 39
анімізм 64, 65
анкета 188
архетип 45, 109-110, 297-298
афект 237, 301, 305, 306, 317
афективна сфера особистості 219, 300,
301
бесіда 186, 187,
біографічний метод 160,
біхевіоризм 94, 95
близнюковий метод 192
буденне психологічне знання 52
валідність (обґрунтованість) інформації 168
витискування 296, 316, 317
взаємодія (додати) 227, 381-383
відображення воля 24, 135, 156, 198-
199, 200-206, 215, 222, 224, 228, 234,
240, 244, 281, 341
вікова психологія 34, 35, 36, 38
воно («Id»)
вчинкова концепція 61
вчинок 61, 145, 359
галюцинації 16, 301, 305
додати: ганглії 253
генетична психологія 37, 114
генетичний метод 37, 169
гештальт 96-99, 104
гештальтпсихологія 96, 98, 103
гілозоїзм 65, 74, 198
гіпноз 104, 237, 301, 305, 306
гра 137, 365, 366, 367,
гуманістична психологія 115
дендрит 246, 250, 255, 262,
діалектичний матеріалізм 23, 74
діяльність 20, 52, 62, 93, 136-139, 143,
172, 224, 232, 244, 245, 250, 260, 269,
289, 350-353, 360-377, 381, 383
диференційна 37, 88
дуалізм 74
душа 13, 18-21, 61, 62, 64, 65, 67-70,
72-74, 121, 126, 198, 297
експеримент 60, 79, 128, 148, 153,
159-163, 168, 172, 180-183, 342
експериментальні методи 163
екстеріоризація 361
емоції 138, 220, 234, 236, 246, 266,
271, 280, 283, 285, 300, 328, 341
емпіричний рівень пізнання 153
ентелехія 74
етапи психологічного дослідження 164
євгеніка 87
загальна методика психологічного до-
слідження 155
загальна психологія 7, 26-28, 49, 55
заміщення 316, 319
заперечення 313, 315
зараження 32, 36, 301, 306, 312, 323
звички 341, 376
знання 51, 52, 53, 55, 67, 70, 136, 153,
154, 156, 234, 280, 282, 285-288, 292,
339, 341, 345, 363, 370, 373, 376, 377
знецінення 313-315
зрілі захисти 316
ідеалізація 313-314
ідеалізм 74
ідентифікація 292, 295, 316-317, 319-
320
ідентичність 110, 291-292
ізоляція афекту 317
індивідуалізація 330
індивідуальне несвідоме 297
індивідуальний латеральний профіль
272
індивідуальний стиль діяльності 329,
377-379
індивідуальність 25, 191, 327-330,
340, 347
інженерна психологія 32, 43
інсайт 100, 214, 237, 301, 304, 305, 323
інтегративно-особистісний підхід 346
інтерв'ю 187-188
інтеріоризація 361
інтерпретаційні методи 193
інтроєкція 301, 304, 313, 315
інтуїтивне мислення 323

ірраціоналізм 70
 когнітивна сфера особистості 282, 300-301
 колективне несвідоме 109, 298
 кора головного мозку 249
 культурно-історична теорія 135, 137, 139
 лабораторний експеримент 182
 ліва півкуля 273
 лімбаічна система 251
 лонгітюдний метод 166-167
 матеріалізм 66, 74, 122, 128-129, 198
 медична психологія 33, 36, 40
 ментальність 298-299
 менталітет 299
 мета 286
 методологія 45, 49, 121, 153
 метод 7, 17, 27, 37, 41, 52-53, 60-62, 73, 76-79, 86, 88, 91, 100, 104-106, 115, 119, 128, 132, 146, 148, 153-155, 157-176, 179-188, 190-193, 241, 259, 265, 342, 378
 метод інтроспекції 61, 73, 157-158
 метод експериментальної інтроспекції (В. Вундт) 157
 метод герменевтики 157-158
 метод екстраспекції 157-158
 методика 42, 145, 153-155, 172-173, 184, 193
 методика конкретного дослідження 155
 методологічний принцип 156
 міфологічний період розвитку психології 63
 мозок 40, 73, 204, 244, 246-251, 257, 266-268, 274-275
 мозочок 248-249
 монада 73-74
 мотив 19, 27, 48, 62, 69, 101, 110, 118, 139, 142, 146, 187, 216, 283, 295, 308-310, 323, 337-340, 353-355, 359, 361, 371-375
 мотивація 39, 42, 102-103, 115, 122-124, 126, 135, 142, 146, 251, 282-283, 301, 306, 330, 341
 навички 177, 211, 214, 339, 341, 363, 370, 376,
 навчання 39, 94, 126, 130, 137-138, 142-144, 149, 221, 230, 364-366, 368, 378, 379
 «Над-Я» («Super-Ego») 107, 294-296
 надійність (вірогідність) інформації 168, 181
 настановлення 186, 298, 301, 309-311, 323
 наукова школа 77
 наукове психологічне знання 51
 науковий метод 153
 нейрон 245-246, 249, 252-259, 261-269
 нервова система 204, 209, 245, 252-254, 328
 несвідоме 19, 70, 73, 106, 109-110, 233, 283-284, 293-298, 300, 335
 несвідомий рівень функціонування психіки 279, 293, 297
 необіхевіоризм 95-96
 неорганічне відображення 200
 об'єкт психології 14-15, 17
 об'єктивність даних дослідження 156, 169
 обгрунтованість даних дослідження 168
 онтогенез 207
 організаційні методи 163
 особистість 6, 20, 25, 115, 136-137, 139, 145, 148, 231, 327-332, 335-336, 338-342, 344-347
 органічне відображення 200
 парапсихологія 53-54
 парасимпатична нервова система 254
 патопсихологія 40
 передсвідоме 293, 296
 передчуття 301-303
 перцептивна стадія психіки 210, 215
 пізнавальні психічні процеси 234-235
 поведінка 94, 101-102, 117, 209, 212-214, 216, 221, 236, 269-270, 351-352, 357-358, 362
 подразливість 207
 порівняльний метод 159, 166
 потреба 112, 116-117, 124, 144
 потяг 105-107, 294, 307, 309, 320, 335
 почуття 220-221, 226, 234, 236, 283, 285, 289, 300-301
 права півкуля 271-273
 прагматизм 89-90
 праця 125, 137, 368-371
 предмет психології 15, 17-19, 22-25, 56, 62, 136, 148
 примітивна ізоляція 312-314
 примітивні захисти 312-313
 принцип детермінізму 156
 принцип єдності свідомості та діяльності 135, 156, 193, 362

принцип об'єктивності 156
 природний експеримент 182
 провідна діяльність 137, 365-366
 проекція 313, 316
 психіка 20, 25, 37, 105, 109, 133, 135-137, 145, 156, 197-198, 204-207, 215, 221, 233-234, 240-245, 268, 279, 284, 297, 323, 341
 психічна реальність 15-16, 56
 психічне відображення 204
 психічний образ 205, 244
 психічні властивості 233, 237-238
 психічні закони 23, 221
 психічні процеси 217-218, 233-235
 психічні стани 233, 235, 237
 психічні факти 23
 психічні явища 15-16, 19-20, 24, 197-198, 233, 240, 256, 279, 334
 психоаналіз 19, 104-106, 119, 151, 187
 психодіагностика 42, 184
 психокінез 54
 психологічні захисти 174, 295, 301, 309, 312, 316
 психологія 12-15, 23-30, 33, 41-51
 психологія діяльності (діяльнісний підхід) 135-136, 139, 397
 психологія мистецтва 43
 психологія реклами 46
 психологія спорту 42
 психологія творчості 43
 психологія торгівлі 46
 психологія управління 44
 психометрика 42, 86
 психотерапія 39-41
 раціоналізація 316-318
 реактивне утворення 316-317, 320
 регресія 316, 318
 регуляційні психічні процеси 234, 326
 репродуктивна праця 369
 ретикулярна формація 250-251
 рефлекс 72, 260
 рефлексія 290-291
 рефлексологія 92-93, 135
 розщеплення 313
 самоактуалізація 100, 115-116, 118
 самосвідомість 292, 345
 свідомий рівень функціонування психіки 279, 284-286, 292
 свідомість 18, 86, 222-233, 240, 280-283, 293-294, 296, 341, 344-345
 стадія елементарної сенсорної психіки 209, 215
 симпатична нервова система 254
 системний підхід 336-338
 сновидіння 109, 278, 301, 307-309
 сомнамбулізм 301, 309, 312, 322-323
 софізм 66-67
 соціалізація 38, 367
 соціальна психологія 38
 спілкування 67, 115, 137, 221, 227, 232, 235, 352, 365-366, 369, 382
 спільна діяльність 381-383
 спостереження 159-161, 163, 172-180
 спрямованість 238, 336-337, 339-341, 345, 354, 360, 384
 стереотипи 301, 303, 309, 312, 323
 структура особистості 338-341
 структуралізм 81-83
 суб'єкт 6, 14, 22, 197, 332, 340, 351-352, 372, 377-378, 380
 сублімація 316-317, 320
 субсенсорне сприймання 301, 323
 телепатія 54
 темперамент 183, 237-238, 312, 328, 340, 359
 теоретичний рівень пізнання 63, 153-154
 теорія поетапного формування розумових дій 141-143
 теорія поля 100-102
 тест 88, 109, 163, 185, 193, 272, 297
 тестування 84, 161, 172, 184-185
 творча праця 369
 точність інформації 168
 уміння 339, 370, 376
 учіння 366, 368, 373, 380
 фізіологічний експеримент 159
 філогенез 206
 філософський період розвитку психології 70, 121
 форми неусвідомлених явищ 300-301
 френологія 74
 функціоналізм 84-88, 90, 281
 функціональна асиметрія мозку 271-272
 функціональні блоки мозку 250
 характер 238-239
 цілепокладання 283, 289, 301, 374
 чутливість 208-209
 юридична психологія 42
 «Я» («Ego») 293-294, 296
 Я-концепція 119, 291
 ясновидіння 54

34 найкращих книг великих психологів

Книги по психологи <http://duhovniypoisk.com/psychology/books.php#stark>

1. Альфред Адлер. Понять природу человека
2. Эрик Берн. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений
3. Станислав Гроф. За пределами мозга
4. Эдвард де Боно. Латеральное мышление. Учебник творческого мышления
5. Грей Джон. Мужчины с Марса, Женщины с Венеры
6. Фромм Эрих. Гуманистический психоанализ
7. Кларисса Пинкола Эстес. Бегущая с волками
8. Дэвид Д. Бернс. Хорошее самочувствие: Новая терапия настроений
9. Роберт Чалдини. Психология влияния
10. Михай Чиксент. В поисках потока: Психология увлеченности повседневной жизнью
11. Милтон Эриксон (автор Сидней Розен). Мой голос останется с вами.
12. Эрик Эриксон. Детство и общество
13. Ганс Айзенк. Измерения личности
14. Сюзан Форуард. Эмоциональный шантаж
15. Виктор Франкл. Воля к смыслу
16. Анна Фрейд. Психология Я и защитные механизмы
17. Зигмунд Фрейд. Толкование сновидений
18. Малкольм Гладуэлл. Озарение: Сила мгновенных решений
19. Дениэл Гоулман. Эмоциональный интеллект на работе
20. Томас Э. Харрис. Я- о'кей, ты- о'кей
21. Эрик Хоффер. Истинно верующий: Личность, власть и массовые общественные движения
22. Карл Юнг. Архетип и символ
23. Мелани Кляйн. Зависть и благодарность
24. Р. Д. Лэнг. Расколотое Я
25. Карен Хорни. Наши внутренние конфликты
26. Абрахам Маслоу. Дальние пределы человеческой психики
27. Энн Мойр и Дэвид Джессел. Пол мозга: Реальные различия между мужчиной и женщиной
28. Павлов И. П. Рефлекс свободы
29. Уильям Джеймс. Психология
30. Фриц Перлз. Теория гештальттерапии
31. Жан Пиаже. Речь и мышление ребенка
32. Карл Роджерс. Становление личности: Взгляд на психотерапию
33. Оливер Сакс. Человек, который принял жену за шляпу
34. Мартин Селигман. Новая позитивная психология

Навчальне видання

**ЛОВКА Ольга Володимирівна,
БОРИСЕНКО Лариса Леонідівна,
КОЛЕСНІЧЕНКО Ліна Аліковна,
МУЗИЧКО Людмила Володимирівна,
ТИМАКОВА Анжела Вікторівна,
ЛАВРИНЕНКО Денис Гійович**

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Теоретико-методологічні основи науки

Навчальний посібник

*За загальною редакцією
кандидата психологічних наук,
доцента **О. В. Ловкої***

Видано в авторській редакції

*Верстка **М. Криворученко**
Художник обкладинки **О. Яценко***

Підп. до друку 27.11.19. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 22,78.
Обл.-вид. арк. 25,93. Наклад 100 пр. Зам. 18-5465.

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44

E-mail: publish@kneu.kiev.ua

Наші автори

Ловка Ольга Володимирівна, психолог, кандидат психологічних наук, доцент, сертифікований гештальт терапевт, член ВСППГП «Український Гештальт Інститут», Української спілки психотерапевтів, консультант з професійного самовизначення особистості.

Борисенко Лариса Леонідівна, кандидат педагогічних наук, доцент, автор 125 наукових фахових публікацій з тематики індивідуально-стильових особливостей навчально-пізнавальної діяльності, акцентуації особистості, науково-дослідницької компетентності студентів.

Колесніченко Ліна Аліковна, психолог, кандидат психологічних наук, доцент, зав. секцією «Психологія» кафедри педагогіки та психології, психотерапевт, груповий терапевт психоаналітично-орієнтованого напрямку реєстру УСП, навчаючий аналітик УКПП і ЄКПП.

Музичко Людмила Володимирівна, психолог, кандидат психологічних наук, доцент, бізнес-тренер, коуч ICF (ACC), консультант у галузі психодіагностики.

Тімакова Анжела Вікторівна, психолог, старший викладач, автор понад 25 публікацій, присвячених проблемам психології особистості, психологічній допомозі особистості, коучингу, психології навчання дорослих. Співавтор 9 навчально-методичних та науково-методичних посібників.

Лавриненко Денис Гійович, старший викладач, автор та співавтор близько 70 наукових та навчально-методичних праць, практикуючий психолог-психотерапевт європейського (EAP) та світового (WCP) реєстрів, тренер з психотерапії міжнародного реєстру (WAPP), член Української спілки психотерапевтів (УСП) та Всесвітньої асоціації позитивної психотерапії (WAPP), експерт-консультант в галузі психології та психотерапії для ЗМІ.